B 9433

PHD ÉRTEKEZÉS

Csurgai Horváth József

Székesfehérvár urbanizációja

A városfejlődés a kiegyezés korában

Témavezető:
Dr. Marjanucz László

2007

Székesfehérvár urbanizációja

A városfejlődés a kiegyezés korában

„*Az elütő aspirációk mindig a városi polgárság inteligenciájának mértékét árulták el. S a kedvező pillanatokban tanusított szükkeblüség, vagy helyesebben mondva minden obskurus városi polgárságnak vaksága, örök időkre visszavetette a balgán képviselt városnak előmenetelét.*”[1] Éhen Gyula

[1] Éhen Gyula: A modern város. Szombathely, 1897. 30. p.

SZÉKESFEHÉRVÁR TÖRTÉNETI IRODALMÁNAK ÁTTEKINTÉSE 3

SZÉKESFEHÉRVÁR TÖRTÉNETÉNEK ÁTTEKINTÉSE 13

SZÉKESFEHÉRVÁR NÉPESSÉGI VISZONYAI, TÁRSADALMI- ÉS FOGLALKOZÁSI SZERKEZETE (1850-1920) 32

A LAKOSSÁG FELEKEZETI ÖSSZETÉTELE 36
A LAKÓÉPÜLETEK SZÁMÁNAK NÖVEKEDÉSE, AZ ÉPÜLETÁLLOMÁNY 37
A LAKOSSÁG VÁROSRÉSZENKÉNTI MEGOSZLÁSA 40
A LAKOSSÁG FOGLALKOZÁSI SZERKEZETE 43

SZÉKESFEHÉRVÁR POLITIKAI VISZONYAI 1867-1918 49

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOK 49
HELYHATÓSÁGI VÁLASZTÁSOK ÉS TISZTÚJÍTÁSOK 80
A TÖRVÉNYHATÓSÁGI BIZOTTSÁG LÉTSZÁMA, ÖSSZETÉLE 108
SZÉKESFEHÉRVÁR VÁROS TISZTIKARA: 114

A VÁROSBŐVÜLÉS ALAPJAINAK MEGTEREMTÉSE, VÁROSRENDEZÉS A REFORMKORBAN 116

SZÉKESFEHÉRVÁR VÍZRENDEZÉSE 116
SÓSTÓ 125
SZÉKESFEHÉRVÁR SZÉPÍTÉSZETÉNEK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE A REFORMKORTÓL A KIEGYEZÉSIG 128

AZ URBANIZÁCIÓS FEJLŐDÉS MOZGATÓI 137

A VÁROSRENDEZÉS ÉS -SZÉPÍTÉS SZERVEI A KIEGYEZÉST KÖVETŐEN 137
VÁROSI MÉRNÖKÖK 145
EGYESÜLETEK A VÁROSSZÉPÍTÉS SZOLGÁLATÁBAN 150

URBANIZÁCIÓS FEJLŐDÉS A KIEGYEZÉS IDŐSZAKÁBAN 154

UTAK, UTCÁK, JÁRDÁK 154
PARKOSÍTÁSOK, TÉRRENDEZÉSEK 164
A VÁROSBŐVÜLÉS, A BELTERÜLET VÁLTOZÁSAI, NÖVEKEDÉSE 171

KÖZÉPÍTKEZÉSEK, VÁROSKÉPET ALAKÍTÓ ÉPÍTKEZÉSEK 187

JÓZSEF FŐHERCEG LOVASSÁGI LAKTANYA 191
69-ES CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI GYALOGSÁGI LAKTANYA 194
HADTESTPARANCSNOKSÁG, HONVÉDLAKTANYA 195
ÁRPÁD FÜRDŐ 198
EGYÉB JELENTŐSEBB ÉPÍTKEZÉSEK, MILLENIUMI TERVEZETEK 202

A VÁROSI LÉTFELTÉTELEK JAVÍTÁSA, INFRASTRUKTURÁLIS FEJLESZTÉSEK 205

KÖZTISZTASÁG 205
A KÖZVILÁGÍTÁS, A LÉGSZESZVILÁGÍTÁS BEVEZETÉSE 209
A VILLANYVILÁGÍTÁS 214
VÍZVEZETÉK, CSATORNÁZÁS 217
SZÉKESFEHÉRVÁR KÖZLEKEDÉSI VISZONYAI A XVIII-XIX. SZÁZADBAN 222
A KÖZÖSSÉGI KÖZLEKEDÉS TERVEI 231
A FORGALOM SZABÁLYOZÁSA 234
A DÉLI VASÚT 237
ORSZÁGOS JELENTŐSÉGŰ RENDEZVÉNYEK 242
AZ URBANIZÁCIÓS FEJLESZTÉSEK ÖSSZEGZÉSE 245

BIBLIOGRÁFIA 253

SZÉKESFEHÉRVÁR TÖRTÉNETI IRODALMÁNAK ÁTTEKINTÉSE

Székesfehérvár gazdag helytörténeti irodalommal rendelkezik, amelynek kialakulása a XIX. században meginduló kutatásokkal és publikációkkal vette kezdetét.[2]
Az első átfogó munka, amely megkísérelte bemutatni a város szinte teljes történetét, 1861-ben látott napvilágot. Alkotója a fiatal Tagyosi Csapó Kálmán[3] joghallgató – később ügyvédi pályára lépett –, aki Ráder Antal könyvkereskedő gondozásában jelentette meg fő művét, *Székes-Fehérvár története* címmel. A munka elsősorban a várostörténet korai időszakát taglalja, érinti az Árpád-kori egyházak, a bazilika, a koronázások, a városcímer, s a latinok címerének kérdését is. A várostörténet általános áttekintését egyébként Palugyay Imre 1854-ben megjelent műve – *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása* – nyomán rekonstruálta. A kötetet okmánytárral és illusztrációkkal egészítették ki; a közölt források I. Lipót, Mária Terézia és I. Ferdinánd kiváltságlevelei.

Kétségtelenül nem tartozik a várostörténet műfajához, de meg kell említeni Henszlmann Imre *A Székes-Fehérvári ásatások eredménye* címmel írott, Pesten 1864-ben megjelent művét, amely az 1862-ben végzett, sajnálatos módon félbemaradt, Nagyboldogasszony tiszteletére szentelt koronázó templom ásatásainak eredményéről adott számot.[4] (Ezt megelőzően, a kérdéskörre vonatkozóan Érdy János munkáját emelhetjük ki, amelyet *III. Béla és nejének Székes-Fehérvárott talált síremlékei* címmel írt, s melyben az 1848. évi ásatásokról számol be.[5])

Székesfehérváron a várostörténet-írás, a történelmi tárgyú kutatások a XIX. században, bár voltak fórumai, nem bővelkedett lehetőségekkel. A közlési lehetőségek korlátozottak voltak abban az értelemben is, hogy kevés folyóirat működött tartósan, egy vagy több évtizeden keresztül. A kutatók publikációi – és ez tulajdonképpen nem csupán Székesfehérvárra, de tágabb környezetünkre is vonatkozik – elsősorban a napilapok hasábjaira

---

[2] Székesfehérvár múltjának feltárása többek között Horvát István és Vörösmarty Mihály szerkesztésében megjelenő Tudományos Gyűjtemény című folyóiratban kezdődött. A publikációk egy része a káptalanra és az egyházmegyére vonatkozott.

[3] Csapó Kálmán, (tagyosi), ügyvéd, Tagyosi (Székesfehérvár, 1841. január 13. – Veszprém, 1931. február 15.): Veszprém megye első alispánjának és Hollósy Aloyziának fia. 1859-ben részt vett az egyetemi ifjúság megmozdulásaiban, s ezért egyetemi tanulmányait félbeszakítani kényszerült.1865-ben ügyvédi oklevelet szerzett. 1867-ben Veszprém megye első aljegyzőjének választották, utóbb főjegyző lett. 1878-ban az enyingi kerület országgyűlési képviselőjévé választották. 1883-ban visszavonult a közélettől és ügyvédként dolgozott, előbb Balatonfüreden, majd Veszprémben.

[4] Henszlmann Imre: A Székes-Fehérvári ásatások eredménye. Pest, Heckenast Gusztáv 1864.

[5] Érdy János: III. Béla és nejének Székes-Fehérvárott talált síremlékei. In: Magyarország és Erdély képekben I. köt. Pest, 1853.

szorítkoztak. Az 1800-as évek második felében főként a városi és a megyei főlevéltárnokoknak köszönhetően jelentek meg kiváló cikkek és cikksorozatok, amelyek többek között a XVIII. századi nemesi felkelést, vagy az 1848. évi forradalom eseményeit mutatták be. Ez utóbbit tulajdonképpen az első komoly forrásközlésnek kell tekintenünk.

Azt, hogy elsősorban a hírlapok adtak lehetőséget a történeti tárgyú kutatások megjelenésének, természetesnek kell vennünk, hiszen a levéltárnokok, így Moenich Károly városi főlevéltárnok[6], a *Fejérmegyei Közlöny*ben is közreműködött, Rexa Dez*ső* megyei főlevéltárnok pedig a *Dunántúl* címmel megjelent napilapban volt érdekelt, illetve a *Közlemények Dunántúl Történetéhez* címmel negyedévenként megjelent folyóirat alapítója és szerkesztője volt.

Székesfehérvár város levéltárnokai közül kiemelkedik Moenich Károly személye. Moenich történészi tevékenysége az 1880-as években mutatkozott meg erőteljesen, ezt megelőzően főként irodalmi témájú kérdésekkel foglalkozott. A korlátozott publikációs lehetőségek miatt a helyi sajtóban jelentek meg munkái. A függetlenségi politikai irányzatot képviselő *Szabadság* című társadalmi, irodalmi lap, melynek munkatársa is volt, 1881-ben közölte egyik jelentős cikksorozatát *Történeti Naptár* címmel. 1880-ban a *Székesfejérvári Naptár*ban jelent meg *Székesfejérvár szab. kir. város főbírái és polgármesterei (1691-1879)* című tanulmánya, amely az első tudományos igényű archontológiai írás a várostörténeti munkák között. Több várostörténeti tanulmánya közül említést érdemel városunk nevéről 1893-ban megjelent, *Székesfejérvár-e vagy Székesfehérvár* című értekezése, amely elsőként a

[6] Moenich Károly, Székesfehérvár tudós főlevéltárosa a Pozsony megyei Cifferen született 1840. október 24-én. Édesapja Moenich Antal uradalmi számtartó volt. Iskoláit Mohácson, Győrben, Nagyszombatban és Pozsonyban végezte, majd 1859-ben papi pályára jelentkezett. Az Emericanumtól azonban hamarosan megvált és gróf Zichy Károly mellett vállalt titkári tisztséget, majd könyvtárát rendezte, utóbb gazdatisztként tevékenykedett. 1869-ben Hunfalvy Pál, a neves nyelvész, etnográfus ajánlására az Országos Statisztikai Hivatal munkatársaként dolgozott. Ennek köszönhetően az 1860-as évek végén került kapcsolatba Székesfehérvárral és Fejér megyével. A városi törvényhatóság megszervezésekor 1872. április 18-án egyhangú szavazással házipénztári ellenőrré választották, majd a következő évben – december 22-én – városi levéltárnokká nevezték ki. Korábban, 1848-ban és az ezt követő tisztújításokon, a város vezető tisztviselőihez hasonlóan választották a levéltárnokot. Az állás azonban az 1870-es években nem volt népszerű, hiszen több alkalommal csak rövidebb ideig töltötték be, mivel a legtöbben. kedvezőbb állásajánlatra várva vállalták a levéltárnoki állást. Moenich pályájának kezdetén elsősorban verseket, elbeszéléseket, valamint nyelvészeti tanulmányokat írt, elsősorban fővárosi lapoknak (Napkelet, Hölgyfutár, Vasárnapi Újság).
A városi és megyei hetilapok megalapítását követően hamarosan a Fejérmegyei Közlöny főmunkatársa, utóbb ideiglenes szerkesztője lett. E vegyes tartalmú társadalmi hetilap 1872. július 4-én látott először napvilágot, de csak rövidebb ideig jelent meg, s az év folyamán megszűnt. A közlöny az 1871. április 6-án Székesfejérvár címmel megjelent társadalmi heti közlöny riválisa lapja volt, de pénzügyi nehézségei miatt nem volt életképes. Első önálló kötete 1872-ben Székesfehérváron látott napvilágot Költemények címmel. Ebben az évtizedben országos gyűjtést is közölt Vutkovich Sándorral, a Magyar Írók Névtárát jelentették meg, 1876-ban. A munka Pozsonyban látott napvilágot.
1878-ban feleségül vette a székesfehérvári születésű Czeitler Ninát, aki férjéhez hasonlóan elsősorban irodalmi érdeklődésű volt, a helyi újságok – Szabadság, Székesfejérvári Hírlap, Fejérmegyei Napló – számos költeményt

*Fejérmegyei és Székesfejérvár Városi Történelmi s Régészeti Egylet évkönyvé*ben látott napvilágot, de később különlenyomatként is megjelent.[7] A város nevének írásáról kialakított álláspontja jelentősen eltért a Havranek József polgármester által képviselt hivatalos véleménytől. Moenich ragaszkodott a hagyományos névíráshoz és helytelenítette az új keletű Székesfehérvár írásmódot. A századforduló előtti években elsősorban az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc kutatására fordított figyelmet.[8] A *Székesfehérvári Hírlap*ban megjelent közleményei elsősorban forrásközlések, amelyek a forradalom és szabadságharc legfontosabb városi mozzanatait követték. Munkájának jelentőségét emeli, hogy számos forrást már csupán az ő közléséből ismerünk. Jelentős publikációja *Székesfejérvár szab. kir. város régi statutumai (1741-1775)* címmel írott tanulmánya. E kérdéskör vizsgálata a XX. század fordulóján került a városok kutatóinak figyelmébe. Sokoldalú tevékenységéből említést érdemel, hogy a várostörténeti kutatások támogatásában, segítésében is jelentős szerepet vállalt. Ő és munkatársai tevékeny közreműködését ki kell emelnünk Károly János monográfiájánál.

Moenich közlései – sokszor Magyar Károly álnéven – elsősorban a *Székesfehérvári Hírlap* címmel megjelenő, függetlenségi politikai irányzathoz csatlakozó sajtóorgánumban láttak napvilágot. A város egyik legjelentősebb politikai közlönye – Tóth Artúr laptulajdonos, felelős szerkesztő vezetésével – a Székesfehérvári Függetlenségi Kör véleményét képviselte. A napilapok mellett, a folyóiratok csak jóval később jutottak szerephez. A Rexa Dezső nevéhez kötődő *Közlemények Dunántúl Történetéhez* csupán egy éven át tudott létezni, s alapításának évében, 1911-ben megszűnt, összesen négy szám látott napvilágot. Rexa hamarosan távozott a városból s Árva vármegye, utóbb Fejér, majd Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főlevéltárnoki tisztét töltötte be. Érdeklődési köre sok szempontból megegyezett Moenich Károlyéval; elsősorban verseket, irodalmi tárgyú írásokat közölt. Sokat foglalkozott a magyar színészet történetével, egyik jelentős munkája *A Székesfehérvári nemzeti színjátszók Pesten és Budán 1819-1828* című írás.[9]

A várostörténet feltárásával egy időben indultak meg a Fejér megye községeinek történetét feldolgozó munkák is. Károly János Fejér vármegye története című műve előtt – amely a megye településeit, egykori mezővárosait, községeit és velük együtt az elpusztult települések történeti adatait is tartalmazza – a történeti kutatások részben az 1874. augusztus

közöltek tőle. 1899. március 27-én tiszteletbeli tanácsossá választották. A betegeskedő főlevéltárnok nyugdíjazására 1907. november 25-én került sor. 1919. július 3-án Székesfehérváron hunyt el.

[7] Székesfejérvár-e, vagy Székesfehérvár? In: A Fejérmegyei és Székesfejérvár Városi Történelmi s Régészeti Egylet Évkönyve 1893. évre. (Szerk.: Hattyuffy Dezső.) Székesfehérvár, 1893. 182-201. pp.

[8] Az első ilyen tárgyú publikációk 1888-ban láttak napvilágot, s részint hozzákötődtek.

14-én alakult Fejérmegyei és Székesfehérvár Városi Történelmi s Régészeti Egyesülethez kötődtek. Bár az egyesület alapszabályában megfogalmazott célok között elsősorban a gyűjteményi feladatok ellátása szerepelt, törekedett arra is, hogy a megye és a város múltját tudományos publikációkban is ismertessék.

A régészeti egylet már alakulásának évében felvetette egy város és vármegye monográfia megírását, de az elképzelés ekkor nem valósult meg. Az egyesület Hattyuffy Dezső[10] egyleti titkár szerkesztésében 1885-ben és 1893-ban évkönyveket is megjelentetett. Ugyancsak Hattyuffy Dezső nevéhez községtörténeti munkák is kötődnek, ő írta Moha község történelmi vázlatát, amely 1883-ban látott napvilágot.[11] E munkát előzte meg Kereskényi Gyula érdi plébános munkája, amely Érd (Hamzsabég) és Batta (Százhalom) községek történeti vázlata címmel Székesfehérváron jelent meg 1874-ben.

Az önálló kötetek mellett érdemes említést tenni a folyóiratok szerepéről is. Rexa Dezső[12] említett 1911-es folyóirat kísérletét követően történelmi tárgyú folyóiratra évtizedeket kellett várni. A *Székesfehérvári Szemle*, a *Székesfehérvári Napló* havi mellékleteként, az 1910-ben alakult Fejér vármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület közleményeként, Marosi Arnold múzeumigazgató szerkesztésében, 1931 januárjában látott napvilágot.[13] Az első időszakban havonta megjelenő közlöny elsősorban régészeti feltárások eredményeiről tudósított, de találhatunk benne községtörténelmi adatokat, kultúrára, irodalomra és művészetre vonatkozó írásokat, múzeumi értesítőt, kisebb közleményeket, hivatalos tudósításokat tartalmazó rovatokat is. 1933-ban már összevont számok jelentek meg. 1934-től *Dolgozatok Székesfehérvár és Fejér megye életéből* alcímmel a Fejérmegyei és

---

[9] In: Tanulmányok Budapest Székesfőváros múltjából 9. (Szerk.: Némethy Károly – Budó Jusztin.) Bp., 1941.

[10] Hattyufy Dezső, dr. (Rácalmás 1851. október 28 – ?) ügyvéd. A gimnázium felsőbb osztályait a székesfehérvári ciszterci gimnáziumban végezte 1870-ben. Jogi tanulmányait a pesti egyetemen végezte, de eközben – 1872. szeptember 16-án – megyei tiszti aljegyzővé nevezték ki. 1877 novemberétől Fejér megy tiszti ügyésze lett, majd ez évben aljegyzővé választották. Később árvaszéki ülnök lett. 1871-től lelkesen támogatta a megyei régiséggyűjtemény létrehozásának gondolatát. Számos régészeti jellegű publikációt készített, 1873-1876 között szerkesztette a Székesfejérvár című hetilapot, később mint a Fejérvármegyei és Székesfejérvár városi történelmi és régészeti egylet titkára, szerkesztette az egylet évkönyvét is (I. 1885. és II. 1893.).

[11] Moha község történelmi vázlata. A Fejérmegyei és Székesfehérvár városi Történelmi s Régészeti Egylet kiadványa. Székesfehérvár, 1883. 27. p.

[12] Rexa Dezső (Pest, 1872. február 28. – Bp., 1964. november 19.): levéltáros, művelődéstörténész, író. Árva megye levéltárosa volt, és a Csaplovics-könyvtár vezetője, majd Székesfehérváron a Fejér megyei Levéltárban, utóbb a Pest megyei Levéltárban dolgozott. Szerteágazó tevékenysége során verseket, elbeszéléseket, regényt, színdarabot írt, de ismert műfordítóként is.

[13] Marosi Arnold, (Málics Mihály), (Szilsárkány, 1873. február 9. – Székesfehérvár, 1939. január 22.): régész, ciszterci rendi tanár. Érdeklődése kezdetben a természettudományok iránt volt jelentős, több növénytani, állattani tankönyvet írt. 1904-ben a pécsi múzeum munkatársa lett, Később a pécsi múzeumba helyezték. 1909-ben Székesfehérvárra nevezték ki tanárnak. Tevékeny szerepe volt a fehérvári múzeum létesítésében, amelynek haláláig igazgatója volt. Legjelentősebb munkái között tarthatjuk számon: Székesfehérvár művészeti emlékei címmel, a Magyar Művészetben 1930-ban megjelent írását.

Székesfehérvári Múzeumegyesület kiadványa lett. A negyedévessé vált folyóiratban rendkívül színvonalas, értékes tanulmányok láttak napvilágot, amelyek jelentős része Székesfehérvár város történetéhez – elsősorban a honfoglalás kori régészeti feltárásokhoz – kötődött, de találhatunk benne olyan alapvető írásokat is, mint a Dormuth Árpád tollából származó a *Vörösmarty család múltja* címmel megjelent tanulmány. A tudományos szintű folyóirat 1936-ban és 1937-ben egy-egy kötetben jelent meg. Ezekben az években a tanulmányok mellett múzeumi értesítőt, kisebb közleményeket, feljegyzéseket, hivatalos tudósításokat tartalmazó rovatok szerepeltek hasábjain. A folyóirat Marosi Arnold 1939-ben bekövetkezett halálával szűnt meg. Az utolsó szám, amelyet Dormuth Árpád megbízott múzeumigazgató szerkesztett, elsősorban Marosi Arnold értékes munkásságának szentelt figyelmet. A lap megszűntével hosszú időre teret vesztett a tudományos igényű helytörténetírás.

A folyóiratokban megjelenő történeti tárgyú tanulmányok mellett kevés kötet tudósított a város múltjáról. Az ezredéves évfordulóra történő felkészülés jegyében elsőként Fejér megye kereste meg Székesfehérvárt monográfia készítés ügyében. 1883 februárjában a megyei közgyűlés egy összefoglaló munka elkészítését határozta el, s ehhez a város hozzájárulását kérte, mivel, Székesfehérvár történetét is e munkába kívánták beilleszteni. A városi közgyűlés a tanács véleményét kérte.[14] Az év során ismételten tárgyaltak az ügyről, s a munka elvégzéséhez a városi levéltár segítségét kívánták igénybe venni, egyúttal a monográfia felügyelő bizottság városi delegáltjának kirendeléséről is döntöttek. Az erkölcsi támogatáson és a mű elkészítéséhez szükséges kutatásokban nyújtott segítségen túl ekkor nem határoztak a monográfia költségeihez való hozzájárulásról.[15] A millenniumi ünnepségeket közvetlenül megelőzően a törvényhatósági bizottság több alkalommal is tárgyalt a monográfia készítéséről. Elsőként Tolna vármegye értesítette a várost monográfia megírásáról.[16]

Az ünnepi évet megelőzően ismételten javaslat hangzott el a munka elkészítésével kapcsolatban. A levéltár török kor előtti aktáinak felkutatása is megkezdődött Pozsonyban.[17] Komoly előrelépés azonban sem ekkor, sem a későbbiekben nem történt. A közgyűlés a társ törvényhatóságok átiratait tudomásul vette, s érdemi intézkedés nélkül az aktát a levéltárba helyezték.[18] A következő évben azonban a közgyűlés a városi monográfia elkészítésére albizottságot hozott létre.[19]

---

[14] SZVL. SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1883. No. 109/1595.
[15] SZVL. SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1883. No. 183/ 3518, 3696.
[16] SZVL. SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1895. No. 88.
[17] SZVL. SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1895. No. 65/2718.
[18] SZVL. SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1896. No. 87.
[19] SZVL. SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1898. No. 65.

A város és megyetörténet legjelentősebb művelője a múlt század végén Károly János (1834-1916) székesfehérvári nagyprépost volt.[20] Számos egyházi írása mellett történeti tárgyú munkákat is készített az 1870-es években. Fejér megye legkorábbi levéltár-ismertetése is az ő nevéhez fűződik: a székesfehérvári 1879. évi országos kiállítás alkalmából jelent meg, *Oklevelek a Nádasdy Ferenc gróf nádasd-ladányi levéltárából* címmel. Ugyancsak jelentős műveként tarthatjuk számon az *Emlékkönyv a székesfehérvári püspökmegye százados ünnepére* címmel 1877-ben megjelent kötetet. Munkái közül kiemelkednek a *Csókakő vára és várbirtokai*, valamint az *Oklevelek alapi Salamon Vincze családi levéltárából* címmel a *Fejérmegyei és Székesfejérvár Városi Történelmi s Régészeti Egylet évkönyvé*ben megjelent tanulmányai. Számos műve közül most a *Fejér megye története* című munkát emeljük ki. Az öt kötetes monográfia az első olyan átfogó mű, amely a megye, a megyeszékhely története mellett a megye településeinek emlékeit, adatait is összegyűjtötte. Eredetileg három kötetesre tervezték a vállalkozást, de az elpusztult települések adatait is feldolgozó munka végül öt kötetben látott napvilágot.[21] A gazdagon illusztrált mű archontológiát és genealógiai táblázatokat is tartalmaz. Károly komoly kutatómunkát követően fogott hozzá nagy ívű munkájához. Tagányi Károly tanácsára főként a községek történetének feldolgozására törekedett. Elsősorban azzal a céllal, hogy fellendítse a helytörténeti kutatásokat, valamint az iskolai oktatás keretébe emelje be az adott település történetének ismeretét. A monográfia kötetei oklevéltárat is tartalmaznak. Egy részük kiadatlan oklevél, de felhasználta a szerző a *Fejér Codex*et, az *Árpád-kori* és az *Anjou-kori okmánytár*at, a *Török-kori emlékek*et, a *Zichy Codex*et, a *Hazai okmánytár*at és más fontos forrásokat is.

Művének előszavában beszámolt kutató munkájának nehézségeiről is, a megyei levéltár rendezetlenségéről, a szakszerűtlen iratselejtezésről. Munkáját tovább nehezítette, hogy a városi és a megyei levéltár törökkor előtti iratanyaga teljesen elpusztult, csupán egy-két oklevél maradt fenn. A monográfia megírásához, az országos gyűjtemények mellett, elsősorban a Batthyány család körmendi levéltárában, a Lamberg család móri levéltárában, a lovasberényi Cziráky levéltárban, s a nádasdladányi Nádasdy levéltárában kutatott. E kutatómunka azonban már az 1860-as években kezdődött, hiszen ekkor, mint gróf Nádasdy Lipót agárdi birtokának adminisztrátora a család levéltárának rendezését végezte. A mű

[20] Károly János (Ráckeve, 1834. április 22. – Székesfehérvár, 1916. január 16.): egyházi író, történész. Teológiai tanulmányait 1851-től a székesfehérvári papnevelő intézetben végezte. Bölcsészetet a pesti egyetemen tanult. 1885-től székesfehérvári kanonok és a papnevelő intézet igazgatója, az egyházjog és az egyháztörténelem tanára. Később nagyprépost, majd c. püspök lett. 1896 és 1904 között látott napvilágot öt kötetes munkája, Fejér vármegye története címmel.

[21] Károly János: Fejér vármegye története. Székesfehérvár, I. kötet 1896, II. kötet 1898, III. kötet 1899, IV. kötet 1901, V. kötet 1904.

második kötete foglalkozik Székesfehérvár történetével. A város legkorábbi említése, helyrajzi fekvése, alapítása, elnevezése és kiváltságai mellett különös részletességgel tárgyalta a felekezetek, az egyházi intézmények, a káptalan, a szerzetesrendek, a plébániák, s a kápolnák történetét. Művében „a város belső élete" című fejezeten kívül a jelentősebb közoktatási, szociális és egészségügyi intézmények múltját is feltárta, s ezen túl, külön fejezetben, a várostörténet kronologikus feldolgozására is vállalkozott. A monográfia további három kötete 1899 és 1904 között jelent meg, s Fejér megye községeinek történetét tartalmazza. A községtörténeti írások előtt XIV–XVIII. századi összeírásokat is közölt a monográfia 3. kötetében. A kötetekben illusztrációs anyag, elsősorban fotók is találhatóak, mind a városra, mind a községekre vonatkozóan.

Károly munkáját követően a várostörténet másik jeles művelője dr. Lauschmann Gyula (1861–1918) volt.[22] Pályájának kezdetén elsősorban az orvostudományokat művelte, írásai, cikkei jelentek meg a *Gyógyászat* című lapban, utóbb a járványok, a kolera, a tuberkulózis, majd Székesfehérvár egészségügyéről írt tanulmányt.[23] Érdeklődése ezt követően a várostörténet iránt erősödött fel. 1899-ben a városi színészet múltjáról írott kötete látott napvilágot.[24] A századfordulót követően jelent meg a ciszterci templom építéstörténetéről írott munkája.[25] 1904-ben jelent meg a *Székesfehérvár utcái*, a következő évben *Székesfehérvár feliratos kövei* című kötete. Munkásságának jelentős részét képezte a civil szervezetek történetének feltárása is.[26]

Fő művét huszonkét év kutatómunkát követően, *Székesfehérvár története* címmel, 1908–1912 között írta. Művét 1912. december 24-én ajánlotta szülővárosának: *„A soha meg nem szűnő vonzódás, az a mélységes szeretet, a mely ennek a földnek minden rögéhez köt, – arra kéri Nagyságos Polgármester Urat és a Tekintetes Törvényhatósági Bizottságot, fogadja el tőlem ezt a munkát, – a melyhez dr. Prohászka Ottokár írt előszót…Szeretettel foglalkoztam a múlttal, szívből adom szülővárosomnak az eredményt. Kérem, fogadják el szívesen!"*[27] Pozitivista szemléletű adatgyűjtő munkájához, Károly Jánoshoz hasonlóan, felhasználta a korábban már publikált forrásokat. Ezek elmélyült ismeretét követően fogott hozzá a városi és a megyei, a püspöki- és káptalani, valamint a ciszterci gimnáziumi levéltárak iratanyagának

[22] Lauschmann Gyula dr. (Székesfehérvár, 1861. szeptember 28. – Székesfehérvár, 1918. október 8.): orvos, helytörténész.
[23] Adatok a magyarországi járványok történetéhez, tekintettel Székesfehérvár városára. Székesfehérvár, 1898.
[24] A székesfehérvári színészet múltja. Székesfehérvár, 1899.
[25] A cisztercita székesfejérvári temploma. Székesfehérvár, 1901.
[26] Lásd: A Vörösmarty Kör negyven éve. Székesfehérvár, 1907, valamint A Székesfehérvári Önkéntes Tűzoltó Egyesület negyven éve. Székesfehérvár, 1913. című kiadványokat.
[27] E munkáját követően az Országos Monográfia Társaság 1914-ben megbízta a vármegye községei, valamint Fejérvármegye története a honfoglalás korától a mai napig című tanulmányok elkészítésével.

tanulmányozásához, de az országos gyűjtemények közül a Magyar Nemzeti Múzeum és az Egyetemi Könyvtár értékes forrásait is felhasználta. Kutatásait jelentősen segítette Szekfű Gyula is, aki ekkor a bécsi udvari levéltárban tevékenykedett, s számos Székesfehérvárra vonatkozó forrást közölt a szerzővel. Városmonográfiájának előszavában, Juhász Viktor főlevéltárnok tevékeny közreműködését is méltányolta, aki az akták kikeresésével, s a fontosabb források előkészítésével segítette a szerzőt.

Lauschmann, ahogy művének előszavában is említi, Virág Benedek *Magyar Századok* című munkáját tekintette zsinórmértéknek, s az események kronologikus feldolgozását végezte el. Bár elismerte, hogy a krónika jellegű feldolgozások nem maradéktalanul felelnek meg a történetírás modern szempontjainak, helyesen mutatott rá az adatgyűjtés fontosságára. A kötetek verseket, leveleket, röplapokat, hirdetményeket is tartalmaznak. Az utolsó kötet függelékében a város nevezetesebb alkotóiról, közéleti személyiségeiről életrajzokat is közölt. A törvényhatósági bizottság 1912. december 30-án tartott rendes közgyűlésén hálás köszönetét fejezte ki a szerzőnek, aki nem csupán a város kiváló krónikása, de jelentős közéleti személyiség is volt. Hosszabb ideig a törvényhatósági bizottság, a községi iskolaszék és a színügyi bizottság tagja volt.[28] A négy kötetes kézirat megjelenésére a következő évben, 1913-ban tettek kísérletet, de az I. világháború miatt kiadása elmaradt. A kiadást természetesen hátráltatta az a körülmény is, hogy a szerkezetében és szemléletében eltérő Károly monográfia fehérvári kötete nem sokkal előtte, 1898-ban jelent meg.

A törvényhatósági bizottság 1926. október 26-án ismételten megerősítette azt a szándékát, hogy a kéziratot kiadják. Évenként egy-egy kötet megjelentetését tervezték és a nyomdai előkészületek is megkezdődtek. A közgyűlés 50 millió koronát szavazott meg az új évkönyv első kötetére. Bár Zavaros Aladár polgármester támogatta a monográfia kiadását, mégsem ezzel vette kezdetét a *Közlemények Székesfehérvár város történetéből* címmel megjelenő évkönyvsorozat.[29]

Lauschmann monográfiája ennek ellenére kétségtelenül bekerült a várostörténet művelőinek érdeklődésébe, különösen azt követően, hogy a munkát dr. Csitáry Emil polgármester legépeltette, s azt a város közgyűjteményeibe elhelyezték. Felhasználása időnként már túlburjánzott. Kétségtelen, hogy évtizedeken keresztül szolgáltatott értékes adatokat a kutatóknak és érdeklődőknek, megjelentetésére azonban hosszú évtizedeken keresztül nem gondoltak. Székesfehérvár Város Levéltárának újjáalakítását követően 1993-

[28] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1912. No. 506/14 783. Rövidebb ideig a belvárosi leányiskola gondnoki tisztét is betöltötte. Az említett bizottsági tagságokról vármegyei tiszti főorvosi kinevezésekor mondott le.
[29] SZVL SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1926. No. 214/12 699.

ban kezdődött meg a mű kiadása; évenként jelent meg a négy kötet, majd a nagy érdeklődés miatt 1998-ban új illusztrációs anyaggal ismét napvilágot látott.

A két világháború közötti várostörténet kutatás elsősorban a városi levéltár tevékenységéhez kapcsolódik. Moenich nyugdíjazását követően Juhász Viktor töltötte be több évtizeden keresztül a főlevéltárnoki tisztséget.[30] Egyik legjelentősebb munkája *A proletárdiktatúra és előzményei Székesfehérvárott* című műve, amely a *Közlemények Székesfehérvár város történetéből* című sorozat első köteteként látott napvilágot 1927-ben Székesfehérvár város kiadásában. További jelentősebb munkái között tarthatjuk számon *Közlemények Székesfehérvár 1848. év előtti közigazgatásából* című tanulmányát, amely 1931-ben jelent meg.[31] Számos értékes írása közül ki kell emelni a *Magyar Városok és Vármegyék Monográfiája* sorozatban megjelent *Fejér vármegye* kötetet. A kötetnek nem csupán egyik szerzője, de – a neves nemességkutató Schneider Miklós megyei főlevéltárnokkal együtt – szerkesztője is volt.

Sajátos helyet foglal el az 1930-as évek kiadványai között *Szarka Géza* és *Láng István* munkája, – *Székesfehérvár Ünnepi Éve 1938.* – amely nem csupán a Szent István év városi eseményeit, de az ezt megelőző városfejlesztő és városszépítő munkát tárja elénk. E munkát nem tekinthetjük várostörténeti tárgyúnak, bár Hóman Bálint történész, vallás- és közoktatásügyi miniszter, a város országgyűlési követe írta az előszót. Mégis a város egyik dinamikus korszakáról számol be a munka, s számos fontos történeti adatot is tartalmaz.
A törvényhatósági levéltár államosítását követően történeti tárgyú írások, mintegy két évtizeden keresztül nem születtek. Jenei Károly tevékenysége mellett Kállay István kutatásai voltak kiemelkedő. A feudális kori várostörténet művelőjének írásai azonban nem ekkor, hanem az 1968-ban megindult *Fejér megyei Történeti Évkönyv* című sorozatban jelentek meg.

A megyei levéltár gondozásában, Farkas Gábor szerkesztésében megjelenő történeti évkönyvben számos tanulmány mutatta be Székesfehérvár történetét. Ezek közül kiemelhetjük Kállay István mellett – többek között – Bácskai Vera, Czakó Sarolta, Érszegi Géza, Jenei Károly, Glatz Ferenc munkáit. Mindezek mellett 1988-ban az évkönyv 18. kötete *Fehérvár regimentuma 1688-1849* címmel a város török kort követő történetét dolgozta fel, s a legteljesebb mű, amely a várostörténet részleteibe, a város mindennapjaiba is bepillantást enged.

---

[30] Juhász Viktor 1880. augusztus 22-én született Székesfehérváron. Jogi tanulmányait 1914-ben fejezte be. Rendelkezett levéltári szakképesítéssel is, törvényhatósági levéltári szakvizsgát tett. Városi szolgálatba 1906. július 11-én lépett, mint napidíjas. Főlevéltárnokká 1908. április 7-én nevezték ki. E tisztségéből 1948-ban mentették fel. Írói neve: Albensis.

Szintén jelentős tudományos műhelynek bizonyult az István Király Múzeum, amely számos várostörténeti kutatást publikált. Ezek közül is kiemelkednek a Kralovánszky Alán szerkesztésében *Székesfehérvár Évszázadai* címmel megjelent tanulmánykötetek, amely négy kötetben összegezve tárgyalja Székesfehérvár alapításától 1848-ig a városi fejlődés főbb szakaszait.[32]

Mindezek ellenére a kiegyezést követő évtizedek várostörténetét csupán néhány munka tárgyalja. Ezek közül ki kell emeljük Farkas Gábor *A tőkés fejlődés Fejér megyében* címmel írott munkáját.[33] A *Századok* folyóiratban megjelent tanulmány elsősorban a megye gazdasági szerkezetének átalakulását tárgyalja, de kitér a várost érintő változásokra is, ennek keretében vizsgálja a megye általános gazdasági viszonyait, a mezőgazdasági fejlődését és az ipari struktúra kérdéseit is. A tanulmány azonban a két világháború közötti időszakra helyezi a hangsúlyt. A kiegyezés korának társadalmi mobilitását tárgyalja 1900–1918 között Szalay Károly, munkája elsősorban a statisztikai forrásokra épít.[34] Urbanizációs kérdésekkel Párniczkyné Nuczás Ilona foglalkozott. Két tanulmánya a korszak mintegy első felének infrastrukturális fejlesztéseit érinti.[35] A fenti tanulmányok ellenére a dualizmus korszakának várostörténete feltáratlan, átfogó munka e tárgyban nem született.

---

[31] In: Fejérvármegye és Székesfehérvár szab. kir. város Törvényhatóságainak Almanachja. Összeállították B. Szabó István főszerkesztő és Bérczi Vilmos szerkesztő. Székesfehérvár, 1931.

[32] Székesfehérvár Évszázadai I. 1967. II. 1972, III. 1977, IV. 1979.

[33] Századok 1975. 5–6. szám. 1029–1083. pp.

[34] Szalai Károly: A társadalmi mobilitás iránya Székesfehérváron 1900–1918. In: Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Tóth G. Péter szerk. Veszprém, 2002. 59–71. pp.

[35] Párniczkyné Nuczás Ilona: Urbanizációs folyamat Székesfehérvárott 1848–1870 között. In: A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete. III. köt. (1848–1867). Veszprém, 1978. 157–165. pp.

Párniczkyné Nuczás Ilona: Urbanizáció Székesfehérváron 1868–1890 között. In: A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete. IV. köt. (1867–1900). Veszprém, 1982. 198–208. pp.

SZÉKESFEHÉRVÁR TÖRTÉNETÉNEK ÁTTEKINTÉSE

Székesfehérvár a Mezőföld, s egyben Fejér megye legnépesebb települése. A Velencei-hegység délnyugati letörésének peremén, két egymásra merőleges árkos vetődésben kialakult süllyedék kereszteződésében fekszik a Móri-árok déli, mezőföldi nyílásában. Területe változatos tájegyüttes része, amely nagyobbrészt síksági és dombsági, kisebb részt pedig hegységi felszíntípusokból áll, túlnyomórészt mezőföldi tájvonások uralkodnak rajta.

A város előnyös helyzeti energiáját elsősorban a Móri-árok adja, emellett a Dunántúlt nyugat-keleti irányban keresztező forgalomnak is fontos helye. A Sárrét mocsaras peremén épített vára a Móri-árok legfontosabb természetes útvonalának völgykijáratát és a Sárvíz átkelőhelyét védte. A Dunántúl térségében a nyugati, északnyugati és délnyugati irányban a forgalom jelentős elosztóhelye, s egyben az Észak-Mezőföld legfontosabb kereskedelmi központja. A város a Mezőföld mezorégió centruma, legfőbb természeti adottsága völgybejárati fekvéséből, közlekedésföldrajzi helyzetéből adódik.

A Balkán irányából északra terjedő földműves kultúra népe az i.e. 6-5 évezred tájékán érte el és vette birtokába a város területét és közvetlen környékét. A népesség gyarapodásával a bronzkorban a mocsaras szigeteken és a folyópartokon falvak alakultak ki. A neolitikumban megindult európai cserekereskedelem a természetes útvonalak metszéspontjában és azok közvetlen környékén jött létre. Ezek a területek – így Székesfehérvár és környéke – katonai és kereskedelmi központokká fejlődtek. A vaskorban a kelta eraviscusok törzse uralta a vidéket. Székesfehérvár több pontján volt település, temetkezőhelyük, de nagyobb jelentőséggel bírtak a környező Pákozd és Gorsium települések. Utóbbi Pannónia római megszállását követően is az egyik fontos központ – katonai tábor – volt, amely a Sárvíz átkelőhelyének védelmét biztosította. A római közigazgatás kiépülésével Gorsium vallási központtá emelkedett.

A római kort követően hun és germán fennhatóság alá került e vidék, majd az avar birodalom részévé lett. E korszakokból is gazdag temetkezési leletek maradtak fenn a város közvetlen környékéről.

„*Székesfejérvár sz. kir. város (Alba Regia) mellyet éjszak felül a Vértes hegynek Bakony erdeje felé hanyatló lánczolatal vesz körül, kelet, ′s délről rónaság, Nyugotról pedig erdővegyes dombságok öveznek – már a magyar történet első századában létezett ′s Árpád fővezér által építtetve annak lakhelyéül szolgált. Később Sz. István első király a még kisszerű várost a Nagy Árpád letelepedése és lakása emlékezetére roppant várossá fölépítette; királyi palota, gazdag templom, káptalan, több prépostságok ′s zárdákkal ékesítette; e felett*

Székesfejérvár város kebelében tanodát is alapított..." – olvashatjuk a XIX. század közepén keltezett, egyik legkorábbi városismertető kézirat bevezető soraiban.

Székesfehérvár egyike a legrégebbi magyar városoknak. A XIX. századi, XX. század eleji történetírók szerint a római korban is lakott hely volt. Egyesek Herculia és Floriana mások Curta néven azonosították. Újabb kutatások a fenti megállapításokat cáfolják, és a város alapítását Taksony, illetve Géza nagyfejedelem korára teszik, ugyanakkor egyes feltételezések a Csák nemzetségnek tulajdonítják a város alapítását.[36]

A krónikások közül Anonymus említi a város közvetlen közelében lévő Noé-hegyet, ahol Árpád vezér szállást ütött. A mocsarakkal körülvett szigetekre szabdalt terület, megfelelő természeti erősségként szolgált a később kialakuló fejedelmi központnak. Székesfehérvár egyike azon kevés városunknak, amely nem római alapokon épült újjá, mint Óbuda, Szombathely, Sopron, Győr, Pécs és más dunántúli civitasok. A természetes út-találkozási ponttól – Gorsiumtól – kissé északra jött létre az új központ, majd a fontos útcsomópont Fehérvárra tevődött át. Az itt létrejött település stratégiai és kereskedelmi feladatok mellett igazgatási és szakrális funkciókat is ellátott. A város első említése 1007 (1009)-ből származik. 1044-ből több német elnevezése maradt fenn (Wzzenburch, Vizenburg, Veyzmburg). A város nevének első magyar nyelvű (Feheruuaru) említése a tihanyi alapítólevélben, 1055-ben tűnt fel.[37]

A történelmi belváros legmagasabb pontján épült a vár és Géza nagyfejedelem négykarélyos temploma, amely temetkezési helyéül is szolgált. (A későbbiekben itt állt a Szent Péter- Pál templom, amely IV. Béla koronázásának volt színhelye.) Géza nagyfejedelem utóda, István, mintegy családi hagyományként Fehérváron kezdte el magántemplomának építését. Ekkor már királyi székvárosként tartották számon a települést. István koronázását követően, 1018 körül kezdődött el az ország első bazilikájának építése, felszentelésére Szent István halálakor, 1038-ban került sor. A hatalmas, 76 méter hosszú és 38 méter széles, három hajós bazilikát Hartvik győri püspök leírásából ismerjük. A bazilikát a következő századokban többször átépítették. Jelentős átalakítások voltak Könyves Kálmán alatt és Anjou Károly idejében. Ekkor történt, Kun László uralkodása idején – 1288-ban – a leégett bazilika helyreállítása. Az 1318. évi átépítés során a templom tetőzetét ólommal fedték le, oszlopokkal erősítették meg, és boltozatokkal díszítették. Nem sokkal később, 1327.

[36] Juhász Viktor: Székesfehérvár szab. kir. város. In: Fejér vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város általános ismertetője és címtára az 1931-32. évre. Főszerk.: F. Szabó Géza. Helyn, évn. 1. p.
[37] Györffy György: Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban. Székesfehérvár Évszázadai I. köt. Az államalapítás kora. Székesfehérvár, 1967. 19. p.

virágvasárnapján ismételten leégett a bazilika. Kálti Márk krónikájából ismert, hogy a helyreállítás során újra ólomlemezekkel fedték le a hatalmas épületet. Nagy Lajos uralkodása alatt a bazilika északi hajójában alakították ki Károly Róbert és Nagy Lajos sírkápolnáját. Kisebb építkezésekről a későbbiekben is tudunk, Ozorai Pipo a bazilika egyik tornyát állíttatta helyre, egyúttal itt nyert sírhelyet. Ekkorra már kialakult az a gyakorlat, hogy külön engedéllyel egyházi és világi méltóságok is ide temetkezhettek. A legjelentősebb építkezésre azonban Mátyás uralkodása alatt került sor. A bazilikát keleti irányban bővítették, hogy a Hunyadi család sírhelyét kialakíthassák. Az építés során a várfalat lebontották a kápolna szentélyének a létesítéséhez, majd új bástyát építettek. Az átalakítások Mátyás haláláig nem fejeződtek be, így őt ideiglenes sírba temették.

Istvánt követően középkori uralkodóinkat a Nagyboldogasszony-bazilikában koronázták, ugyanakkor ez mégsem vált valamennyi királyunk temetkezési helyévé. Könyves Kálmán volt az első uralkodó, akit a bazilikába, a szentek mellé temettek. Az Árpád-ház kihalásáig nyolc uralkodó (II. Béla, II. Géza, II. László, IV. István, III. Béla, III. László), a vegyesházi királyaink közül is többen Károly Róbert, I. (Nagy) Lajos, Hunyadi Mátyás, Szapolyai János) választotta végső nyughelyéül e templomot.[38]

A bazilika állami feladatokat is ellátott; itt állt a királyi trón, itt őrizték a koronázási ékszereket, a kincstárat, majd később az ország levéltárát, s itt volt a sókamara és a pénzverőkamara is. A királyi kincstárban helyezték el többek között a királyi mértékegységek etalonjait. Az államigazgatásban betöltött szerepét jelzi az is, hogy az ország alkancellári tisztét a mindenkori székesfehérvári prépost töltötte be (ezt megelőzően a királyi pecsét őre volt). A későbbiekben e gyakorlat módosult, de megállapíthatjuk, hogy a prépostok fontos állami hivatalokat is viseltek, kancellári és királyi titkári tisztségeket töltöttek be. E tény már önmagában is fejlett és magas írásbeli kultúráról tanúskodik Székesfehérváron, a III. Béla írásbeliséget bevezető, 1181. évi dekrétumát megelőző században.

István király alapította a káptalani iskolát, amelynek tanárai közül kimagaslik Szent Imre nevelője, Gellért, a későbbi csanádi püspök. Ugyancsak ő alapította a székesfehérvári társaskáptalant. A prépostnak a koronázáskor betöltött kiemelkedő szerepe miatt a prépostságot nem rendelték a veszprémi püspök joghatósága alá; közvetlenül a pápa alárendeltségében állt. Méltósága okán részt vett a királyi tanács ülésein is. Az egyházi intézmény a király kegyurasága alá tartozott, a prépost személyét többnyire az uralkodó

[38] Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Bp., 1994. 629. p.

jelölte ki. A prépostság országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenysége kiemelkedő volt. Alba civitas az egyetlen központ, ahol több országos hatáskörű hiteleshely működött.[39]

A város szakrális székhely jellege mellett kulturális központja is volt e századoknak. A székesfehérvári prépostok számos értékes művet hagytak az utókorra. E tisztséget töltötte be Ákos székesfehérvári őrkanonok, aki a hun-magyar krónikát készítette. Ugyancsak e tisztséget viselte Kálti Márk, a Képes Krónika szerzője is. Itt működött Kálmáncsehi Domonkos, a Szent Miklós káptalan prépostja (1474-1495) – utóbb váradi, majd erdélyi püspök, végül kalocsai érsek – , a kiváló humanista, Mátyás király bizalmasa, diplomatája. Kálmáncsehi emléktáblával jelölte meg azt az utcát, ahol Szent Imre született. (Az emléktáblát 1734-ben találták meg, de később nyoma veszett.) A falakon kívüli Szent Miklós káptalan prépostja volt Nagylucsei Dóczi Orbán humanista, aki később Bécs püspöke lett. Ugyancsak itt volt őrkanonok Oláh Miklós, a neves humanista, a Hungaria szerzője.

A fejedelmi központot kezdetben palánk védte. A vár létére vonatkozó legkorábbi biztos adatok Péter, majd I. Béla uralkodásának első évéből valók; az 1061-ben tartott országos gyűlésen kitört pogánylázadás elől a várba menekültek az ország főurai és az egyházi méltóságok. Fehérvárt ekkor az ország „metropolisának", fővárosának tekintik. A vár további építési időszakai Anjou Károly korszakához kötődtek, de az erődítések javításáról Mátyás király uralkodásának éveiben szólnak a történeti források. A vár átalakítására 1473-ban és 1485-ben került sor. A királyi palota I. István korában épült, a hagyomány szerint 1007-ben itt született Imre herceg. A későbbiek során, IV. Béla uralkodása alatt épült fel az új királyi palota és fellegvár, a vár északi részében, a Budai kapu szomszédságában.

Egyes feltételezések szerint az államalapító I. István vezette be az úgynevezett törvénylátó napokat. A király jelenlétében tartott ítélkezést eredetileg Nagyboldogasszony napján – Szent István halálának napja is – tartották; később István szentté avatásának napjára, augusztus 20-ára helyezték át. A törvénynapok megtartásáról az Aranybulla is intézkedett. A törvénynapok a későbbiek során országgyűlésekké alakultak, amelyek ugyancsak városunkban zajlottak. 1527-ig 47 országgyűlést tartottak itt.

Alba Civitas történetében különös jelentősége volt, az 1083. évben István király és Imre herceg kanonizációjának. A XI. században a város szakrális jelentősége tovább növekedett. Ugyanekkor, ezzel párhuzamosan a Szentföldre irányuló zarándokutak fontos állomásává vált Fehérvár. A keresztes hadak számtalanszor átvonultak a városon. Ekkor alakult ki az a városkép, amely a középkor évszázadaiban kevéssé változott. A hadiút

[39] Györffy György: Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban. Székesfehérvár Évszázadai I. köt. Az államalapítás kora. Székesfehérvár, 1967. 23. p.

forgalmának köszönhető, hogy 1147-ben II. Géza, Alba Civitasba telepítette a jeruzsálemi Szent János Lovagrendet. A johanniták, a később Szigetnek nevezett városrészben építették fel rendházukat, amelyhez Eufrozina özvegy királyné nyújtott segítséget. A rend a városban országos hatáskörű hiteleshelyet is fenntartott. A kolostorban temették el Eufrozina királynét, II. Géza király özvegyét.[40]

A külvárosok számos intézménynek adtak helyet. Ugyancsak a Szigetben – Nova Civitas – volt a Szent Mihály-templom. Az Ingovány városrészben állt a Szent Kozma és Damján-templom. A vártól délre a Szent Márton-templom, amely a koronázási szertartások színtere volt. A Budai külvárosban a Szent Miklós prépostság, a Szent Bertalan-templom és a hozzátartozó ferences rendház, valamint a domonkos rend Szent Margit monostora. Ezenkívül a városrész plébániatemplommal is rendelkezett.

A városban, illetve környékén a koronázásokon, a királyi esküvőkön és a temetéseken kívül más országos események is voltak. Ezek között tarthatjuk számon a város határában lezajlott fövenyi csatát. Az ütközetre 1163. június 19-én került sor IV. István és III. István seregei között. Az összecsapás a bizánci politikát és egyházi befolyást képviselő IV. István vereségével és fogságba esésével végződött. Nagyobb jelentőségű az 1222. évi országgyűlés, az Aranybulla kihirdetése. A bulla deklarálta, hogy a király Szent István ünnepén köteles Fehérvárott törvénynapot ülni. Az oklevél egy példányát Székesfehérváron a bazilikában lévő országos levéltárba helyezték el. Ugyancsak itt tartották az 1231. évi országgyűlést, amelyen az Aranybulla dekrétumait erősítették meg és egészítették ki. II. András dekrétuma, valamint III. András 1290. évi koronázási hitlevele megerősítette a Szent István-napi törvénynapok Fehérvárott történő megtartását. A népes országgyűlésekre, a falakon kívül, a város határában; az Andrásgyepen, valamint Fövenyen került sor.[41]

A város életéről keveset szólnak a források, de az országos események és a központi fekvés virágzó ipart és kereskedelmet hoztak létre. A középkorban több fehérvári mértékegység közül a legnevezetesebb a „pondus Albensis" volt. A mértékekre a johannita konvent levéltára – az egyetlen fennmaradt középkori fehérvári levéltár – őriz adatokat. Ugyancsak híresek Fehérvár országos vásárai; Székesfehérvár a XV. században az Itália és Velence felé irányuló marhakereskedelem egyik fontos állomása.

A település főbb részei a következők: a várat ekkor Castrumnak (erődnek) nevezték. Az északi külvárost, Civitas Exteriornak, a nyugati külvárost Nova Civitasnak, a déli külvárost Nova Villának említik. A Nova Civitastól északra helyezkedett el az Ingovány

[40] Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. köt. Bp., 1897. 308, 310. p.
[41] Érszegi Géza: Az Aranybulla. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. köt. Székesfehérvár, 1972. 20. p.

városrész. A latinok városrésze a vártól északra, a Budai külvárosban volt. Az olasz és vallon telepesek iparosok, kereskedők III. István uralkodása óta éltek itt, nagyobb arányú betelepedésük az 1147-1172 közötti időszakban történt. (XIII. századi jogállásukat jelzi, hogy külön pecséttel rendelkeztek.) Hunyadi Mátyás korából utcaneveket ismerünk: a várban 1439-ben említik a Szent Péter utcát, 1479-ben a Szent Bertalan utcát. A Sziget külváros első utcaneve a Zsemlyesütő utca (Semlyesythewtca), 1484-ből származik.[42]

A hagyomány szerint Fehérvár Szent Istvántól nyerte első kiváltságlevelét. E szerint IV. Béla erősítette meg a Szent Istvántól, de valószínűbb, hogy valamely későbbi uralkodótól, feltehetőleg III. Istvántól nyert városi privilégiumot. A város első kiváltságlevelét nem ismerjük, de egyes elemei átiratokból fennmaradtak. (A jogtörténet e városjogot a fehérvári jogcsaládként tartja számon.) A város lakói választották főbírájukat, s a 12 tagú tanácsot, amely a város polgárai felett ítélkezett. A fehérvári polgárok vámmentességet élveztek az ország területén. Az I. Istvántól származtatott privilégium, a fehérvári jog, a városok többségének évszázadokon át, mintaként szolgált.[43]

A tatárjárás idején a Dunántúlon csak kevés vár, erősség nem vált a hódítók martalékává. A tatárdúlás ugyan érintette Székesfehérvárt, de az olvadó mocsarak megakadályozták a tatárok betörését a várba; a külvárosok (Újfalu, Latinok városrésze) azonban elpusztultak. IV. Béla uralkodása alatt a várat is átépítették, újabb erődítésre Mátyás idejében került sor. A város a tatárjárást követően veszített központi jelentőségéből. Az ország politikai központjává egyre inkább Buda vált. IV. Béla itt alakította ki új, királyi székhelyét. Fehérvár fejlődésének gátat szabtak a város körüli mocsarak, mivel, ezek korlátozták a vár és a külvárosok területi növekedését. A város hanyatlásához hozzájárult, hogy a nemzetközi kereskedelemben eddig betöltött szerepe is meggyengült; a fontos útváros szerepe csökkent, s a zarándokutak is a XIII. század közepén más irányba terelődtek.

A fentiek ellenére a város szakrális székhely jellege tovább erősödött. A vegyesházi uralkodók elődeiknél nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a Nagyboldogasszony-bazilikában történő koronázásoknak és temetkezéseknek. Erre az időre szilárdult meg a koronázási formula, amely szerint a fehérvári koronázótemplomban, az ország uralkodóját az esztergomi érsek, a székesfehérvári prépost jelenlétében koronázta meg, Szent István koronájával. A vérségi alapon az Árpád-házhoz nem kötődő uralkodóknak igényük volt az országalapító szent királlyal történő misztikus kapcsolat felvételére, ezzel hatalmuk legitimizálására. A

[42] Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. köt. Bp., 1897. 310. p.
[43] Györffy György: A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése. Székesfehérvár Évszázadai 2. köt. Székesfehérvár, 1972. 40-41. pp.

koronázási szertartásokat számos leírásból ismerjük. A szertartás helyszíne nem korlátozódott a Nagyboldogasszony-bazilikára, bár a koronázásra a szentmise keretében ott került sor, ugyancsak e helyen történt a felkiáltás, a ceremónia legfontosabb elemét jelentő szentelés és felkenés, itt öltöztették fel az uralkodót, vagyis adták rá Szent István palástját, itt került sor a kard átadására, a koronázásra és a jogar átadására, végül a trónra ültetésre is. A mise befejeztével a szertartás a Szent Péter-Pál templomban folytatódott. A felállított trónt a király elfoglalta, a lovaggá ütéseknek ez volt a színhelye, csakúgy mint az első ítélethozataloknak. A Szent Péter-Pál templomban lezajlott események az uralkodás megkezdését szimbolizálták. A lovaggá ütés azt jelképezte, hogy az uralkodó az ország legfőbb hadura, az ítélethozatal pedig, hogy a legfőbb bíró is. A koronázási ceremónia folytatásaként a király lóra ült, s a város utcáin végigvonulva esküt tett az ország törvényeinek megtartására, majd a koronázási szertartásokból ismert dombon kardjával a négy égtáj irányába vágott, annak jeléül, hogy az országot megvédelmezi.[44]

Vegyesházi királyaink többsége a Nagyboldogasszony-bazilikát választotta temetkezési helyéül: Károly Róbert, Nagy Lajos, Albert, Mátyás, II. Ulászló, majd II. Lajos végül Szapolyai János temetkezett Szent István templomába. A koronázótemplom a pápák kiváltságaiban is részesült, és több alkalommal adtak búcsút a bazilika látogatóinak. A becslések szerint mintegy 3000 lelket számláló város falai között a koronázásokon, királyi esküvőkön kívül számos jelesebb esemény történt. A diplomácia színterévé Zsigmond korában vált. 1412-ben Ulászló lengyel királyt, 1423-ban pedig a cseh nemesek képviselőit fogadták itt.

Székesfehérvár legrégebbi műemléke, a gótikus stílusú Szent Anna kápolna Mátyás uralkodása alatt épült. A múlt századi történetírók Kálmáncsehi Domonkosnak tulajdonították a kápolna építését, de újabb kutatások szerint Hentel fehérvári polgár építtette 1470-ben. A török kort átvészelő épületet az 1710-es években gróf Nádasdy László őrkanonok restauráltatta, később a piarista rend tulajdonába került, de az ő megbízásuk értelmében a fehérvári ferences rend gondozta.

Mátyás halálát követően Habsburg Miksa csapatai jelentek meg a város határában, majd 1490. november 17-én elfoglalták a hűségnyilatkozatot megtagadó várost. A német zsoldosok kifosztották a város lakóit, s a királyi bazilikát sem kímélték. A város elöljárói Kálmáncsehi prépost vezetésével a székesegyház kincseivel együtt a bazilika tornyába

[44] Heinrich Koller: A székesfehérvári királyi trónszék kérdése. Székesfehérvár Évszázadai 2. köt. Székesfehérvár, 1972. 15. p.

menekültek. A várost megszálló német helyőrség másfél hónapig tartó ostrom után, 1491. július 28-án tette le a fegyvert Báthory István és Kinizsi Pál csapatai előtt.

A török sereg 1543. augusztus 23-án érkezett a város határába. A vár ostromát augusztus 28-án kezdték el; elsőként a Sziget és Ingovány külvárosok estek el. A török szeptember 2-án a várat is ostrom alá vette; ekkor esett el a Budai külvárosban rekedt Varkocs György várkapitány, a Budai kapunál vívott küzdelemben. A város magisztrátusa szeptember 3-án feladta a várat. Az egykori koronázóváros török birtokba vételéről Dzselálzáde Musztafa számolt be.[45] A vár védői szabad elvonulást kaptak, velük együtt menekült a johannita konvent is. Dalmady Sebestyén házfőnöknek sikerült szabad eltávozást kieszközölnie, s ezzel a felbecsülhetetlen értékű hiteleshely iratai megmenekültek a pusztulástól. A törökök később megszegték ígéretüket, a város lakosságával kegyetlenül leszámoltak, a királysíroknak sem kegyelmeztek, Szapolyai János holttestét kidobták a királyi bazilikából, tetemét Szigethy Tamás városbíró a Szent Mihály-templomban temettette el.

Székesfehérvár – Isztolni Belgrád – a török hódoltságban is jelentős közigazgatási székhely; a budai vilajet katonai, egyben közigazgatási kerületi központja lett. A török hódoltságról a várost érintően kevés forrás tudósít. Ezek között tarthatjuk számon a török kori kincstári deftereket. Ezekből tárul elénk viszonylag teljes kép Isztolni Belgrádról. Az elárverezett ingatlanok jegyzékei a városrészekről és az utcák elnevezéséről is tudósítanak. A fejadó-összeírásból a keresztény lakosság elhelyezkedéséről is vannak ismereteink.[46]

A királyi csapatok a város felmentésével több mint fél évszázadon át sikertelenül kísérleteztek. A magyar lakosság a várban történtekről rendszeresen tájékoztatta a közeli magyar végvárakat. Fejér Lőrinc főbíró 1565-ben titokban két polgárt küldött Thury György palotai kapitányhoz. A megfogyatkozott török helyőrség ellen a polgárok felkelését latolgatták, de külső támogatást nem kaptak. 1566-ban Salm győri várparancsnok kísérelte meg a város felszabadítását. A Sóstónál táborozó katonaság azonban nem indított ostromot. A törökök ezt követően 1572-ben a vár megerősítéséhez fogtak. 1587-ben újabb sikertelen ostromot kísérelt meg, Pálffy Miklós komáromi várnagy, de a török védők szétverték az ostromhoz fogott támadókat. 1598-ban, majd 1599-ben Nádasdy és Schwarzenberg csapatai próbálták meg a város visszafoglalását, azonban a felszabadítási kísérlet eredménytelenül végződött.[47]

---

[45] Veress D. Csaba – Siklósi Gyula: Székesfehérvár, a királyok városa. Bp., 1990. 54-55., 64-65. pp.
[46] Vass Előd: Székesfehérvár (Istulni Belgrád) XVI. századi török forrásai. Fejér megyei Történeti Évkönyv 7. köt. Székesfehérvár, 1973. 278-279. pp.
[47] Veress D. Csaba – Siklósi Gyula: Székesfehérvár, a királyok városa. Bp., 1990. 94-95. pp.

A város visszafoglalására végül 1601 szeptemberében került sor. Szeptember 14-én Russworm tábornok átkelt az addig átjárhatatlannak ítélt ingoványon és elfoglalta a Sziget külvárost. A vár ostroma szeptember 17-étől tartott, a döntő ütközetre 20-án került sor. A vár bevételekor felrobbant a koronázótemplom egyik tornya, amelyet a törökök lőporraktárnak használtak, s az ezt követő tűzvészben elpusztult a vár jelentős része.

A várat ezután az olasz rendszerű várépítés szabályai szerint jelentősen átalakították, ekkor készült a Monostor bástya és az új Budai kapu. Az építkezés még nem fejeződött be, amikor török sereg érkezett a város falai alá. Az ostrom 1602. augusztus 12-én vette kezdetét, a küzdelem augusztus 29-éig tartott, a várat védő katonaság ekkor szabad elvonulás fejében feladta az erősséget. Uralma második időszakában a török helyőrség jelentősen átalakította és újjáépítette a vár védőműveit, a fontosabb középületeket. Megváltozott a város nemzetiségi szerkezete is. Székesfehérváron a szerbek a XVII. századi Fejér megyei bevándorlástól függetlenül jelentek meg. A török helyőrség szolgálatában álló szerb nemzetiségű martalócok egy része családjával telepedett le. Ebből az időszakból származik Székesfehérvár egyik leghitelesebb leírása Evlia Cselebi török utazó tollából.[48]

Buda 1686-ban történt visszafoglalását követően, Székesfehérvárt is hamarosan ostromzár alá fogták a császári csapatok. A hosszas blokád éhínséget eredményezett, s a kilátástalan helyzetben lévő törökök tárgyalásokat kezdtek a vár kapitulációjáról, május 19-én a török helyőrség végleg elhagyta Isztolni Belgrádot.[49] A törökök kivonulását követően a város, mint újszerzeményi terület a katonai parancsnok, majd a budai kamara igazgatása alá került. A kamarai adminisztráció mellett a városparancsnok szerepe emelhető ki az első hónapokban, de tulajdonképpen hosszabb ideig fennmaradt a katonai és a kamarai igazgatás kettősége, amely számos konfliktust eredményezett. Székesfehérvár elhanyagolt, romos állapotban volt.[50]

A város betelepítése közvetlenül a török kiűzése után megkezdődött.
A Rákóczi-szabadságharc kitöréséig főleg Ausztriából, Csehországból, Morvaországból, valamint Sziléziából és egyéb német területekről, továbbá Nyugat-Magyarország vármegyéiből érkező német polgárokkal telepítették be a várost. Ők honosították meg a város kézműves iparát, és teremtették meg a céhes ipart. Elsőként a kőfaragók és kőművesek, a tobak, majd a csizmadia, bognár céhek jöttek létre, de az 1740-es évekre már valamennyi

[48] Rázsó Gyula: Székesfehérvár hadászati jelentősége a török hódoltság korában. Az 1601. és az 1688. évi ostrom. Székesfehérvár Évszázadai 3. köt. Székesfehérvár, 1977. 150-151. pp.
[49] Jenei Károly: Székesfehérvár körülzárása és visszafoglalása 1688-ban. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 5. köt. Székesfehérvár, 1971. 16-17. pp.

számottevő városi iparágnak céhes kerete volt (közel száz év múlva mintegy 30 céh működött). A város betelepítése a későbbiekben is fontos feladata volt a magisztrátusnak. A polgárjogért jelentkezőktől általában polgári háztulajdont, kézművesektől céhtagság elnyerését követelték meg.[51]

A kamarai adminisztráció önkényeskedése, a városparancsnok túlkapásai miatt a város polgárai 1688 júliusában I. Lipóthoz fordultak, és a város régi kiváltságainak megújítását kérték az uralkodótól. Kérésük ekkor nem teljesült, a háromnapos országos vásárok – Szent György, Pünkösd, Szent Demeter és Szent Mihály – tartásának jogát sem kapták vissza. A vásárok meghirdetése ezt követően is folytatódott, annak ellenére, hogy csak az 1703. évi kiváltságlevél biztosította a városnak az alábbi napokon a vásárokat: húsvét előtti vasárnap (február 8. – március 14.) Szent György-nap (április 24.), Szent Iván-nap (június 24.), Szent Bertalan-nap (augusztus 2.). Az országos vásárok mellett voltak heti vásárok is, amelyeket szerdán, illetve szombaton tartottak.[52]

A város régi jogaiért folytatott küzdelem 1693-ban részleges eredményt ért el. A többi szabad királyi városhoz hasonlóan Székesfehérvár is igyekezett vonzáskörzetében falvakat szerezni. I. Lipót megerősítette a város 1541. évi kiváltságlevelét, amelyben Ferdinánd a fehérvári polgároknak engedi át a Palota várához tartozó Csór, Kuti, Gyón és Isztimér birtokokat. Ugyancsak megerősítette Ferdinánd oklevelét, amelyben Vál, Velence, Vereb és Tabajd határához tartozó birtokokat adományozott a városnak.

1701-től Székesfehérvár, a többi újszerzeményi várossal (Buda, Esztergom, Pest) közösen lépett fel a régi kiváltságok és a címer megújításáért. E fellépés eredményeként, a város 1703. október 23-án elnyerte kiváltságlevelét. A Diploma Leopoldinum számos kiváltságot biztosított a városnak. Ezek közül a szabad bíró- és tanácsválasztás, a vámmentesség, és az említett országos vásárok tartása a legkiemelkedőbb. Ekkor nyerte el a jelenleg is érvényben lévő városi címert.[53] Az oklevél kiállításával a biztosított jogok nem léptek érvénybe, egyrészt a Rákóczi-szabadságharc eseményei nem tették ezt lehetővé, másrészt a város még nem fizette ki az udvari kamarát illető fegyverváltságot. Ennek

---

[50] Jenei Károly: Székesfehérvár a török uralom megszűnése után, 1688-1690 között. In: Fejér megyei Szemle 1968. 175-176. pp.
[51] Somkúti Éva: Újratelepedés Székesfehérváron 1688 után. Fejér megyei Történeti Évkönyv 19. köt. Székesfehérvár, 1989. 58-59. pp.
[52] Kállay István: Székesfehérvár kiváltságlevelei. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv. 8. köt. Székesfehérvár, 1974. 179-181. pp.
[53] Kállay István: Székesfehérvár kiváltságlevelei. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv. 8. köt. Székesfehérvár, 1974.

következtében 1711-ig fennmaradt a kamarai függőség. A szabad királyi városi rang országgyűlési becikkelyezésére 1715-ben került sor.[54]

A város vezetése a kezdeti években a nemzetiségi megoszlásnak megfelelően a vagyonosabb német és a magyar polgárság között oszlott meg; a 6 majd 12 tagú magisztrátus felét-felét adta a két nemzetiség. A városvezetés ellentétei a kuruc háborúk alatt erősödtek fel. Székesfehérvárra 1704. január közepén kuruc csapatok vonultak be, de a város 1704. április 9-én kapitulált Heister generális csapatai előtt. 1704 első hónapjaitól eltekintve Székesfehérvár labanc uralom alá került, a magyar érzelmű polgárok házait elkobozták. Ezt követően a hadi események a város falain kívül folytak, de a háborúskodás jelentős károkat okozott. Több alkalommal fosztották ki a külvárosokat, majd éveken keresztül a kuruc csapatok blokádja sújtotta a polgárokat, végül a lakosságot 1709-ben pestis is pusztította.[55]

Jelentős helyrajzi változások is történtek a város részbeni újjáépítésekor. 1702 tavaszán a várat részlegesen elbontották, ezt megelőzően 1689-1691 között jelentős megerősítési munkálatok folytak, s ennek során olasz rendszerű bástyákat építettek, kiszélesítették a várárkot, a hidak biztosítására ellenerődöket készítettek. A vár megerősítését célzó tervek a város első török kort követő hiteles ábrázolásai, amelyek a vár utcaszerkezetét is ábrázolják. A Rákóczi-szabadságharc évei alatt helyreállították a korábban lebontott erődítményrészeket. A vár elbontására 1724. május 24-én a bécsi kamara ismét utasítást adott, de ez akkor sem történt meg teljesen. Bél Mátyás leírásaiból ismert, hogy az erődítmény falai a XVIII. század közepén még álltak. A következő évtizedekben is jelentős terhet rótt a városra a várfalak fenntartása. A falak nagyobb részét a XVIII- XIX. század fordulóján bontották el.

Fehérvár építése a XVIII. század első harmadában erőteljes volt, az 1710-es években készült el a városháza épülete. Nagyobb építkezéseket a városba visszatért, illetve ekkor letelepedő szerzetesrendek, így a ferencesek, a jezsuiták és a karmeliták folytattak. Elsőként a ferencesek kezdték meg 1720-ban a város főterén templomuk és rendházuk építését, amelyet 1745. augusztus 1-jén szenteltek fel. 1731-ben a karmelita rend kezdte el évtizedeken keresztül tartó építkezését, őket követték a város visszafoglalásakor elsőként megérkezett jezsuiták, akik templomot és rendházat emeltek, 1745-1751, illetve 1744-1763 között. A székesegyház építése 1758-ban kezdődött, ennek során felhasználták a régi plébániatemplom falait. A templom a város, az egyházközség és a jezsuiták adományából 1768-ra nyerte el mai formáját.

---

[54] 1715. évi 37. törvénycikk Buda, Pest, Esztergom Székesfehérvár és Szeged városokról.
[55] Czakó Sarolta: Székesfehérvár szabad királyi város igazgatása 1688-1740. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 7. köt. Székesfehérvár, 1973. 16-17. pp.

A város arculata a XVIII. század közepén megindult barokk, rokokó, majd copf stílusú építkezések során alakult ki, amelyben a barokk városkép az uralkodó. A belváros – más dunántúli városok esetében is megfigyelhető ez – megőrizte középkori utcaszerkezetét, amely a vár két kapuján keresztül kapcsolódott a külvárosokhoz. A vár zártsága a XIX. század első harmadában szűnt meg, amikor új utcák épültek, s a külvárosokat a városközponthoz kapcsolták. A városmag bővítése során a vár megmaradt részeit is elbontották. Elsőként a Palotai kapu, majd 1809-ben a Budai kapu melletti várfalat bontották le. Ekkor ugyanis József nádor érkezett a Fejér megyei felkelő sereg megszemlélésére. A városi magisztrátus szűknek találta a városkaput, ezért több polgári ház és a várfal lebontásával alakították ki a Fő utca északi részét. A középkor egyik utolsó emlékének, a Budai kapunak az elbontására azonban csak 1872-ben került sor.

A barokk évszázadaként ismert XVIII. század tulajdonképp a polgárosodás évszázada Székesfehérváron, amely nem csak új városképet, de új hagyományokat is létrehozott. A város fejlődését, gazdasági szerepkörének bővülését jelzi, hogy 1757. június 13-án Mária Terézia kiváltságlevélben biztosította a városnak az ötödik, Szent Bertalan-napi országos vásárt.[56]

A jelentősebb építkezésekkel egy időben kezdték el a város közegészségügyét is veszélyeztető mocsarak lecsapolását, amely közel egy évszázadon keresztül tartott. A nagyobb szabású vízrendezési munkálatok az 1764. évi pozsonyi országgyűlést követően indultak meg. Fehérvár követei ekkor vetették fel, a várost nyugatról körülövező Sárvíz mocsarának lecsapolását. Javaslatuk értelmében végül, országos kiterjedésű munka keretében valósult meg a század legnagyobb vízrendezése, amelyben (Székesfehérváron kívül) Veszprém, Fejér és Tolna megyék is érdekeltek voltak. A város csatornahálózatának jelentős része II. József korára alakult ki. A várost övező mocsaras részek lecsapolása a reformkorban fejeződött be. A vízrajzi környezet megváltozása új városrész kialakítását tette lehetővé. A XIX. század első éveiben jött létre a Belváros keleti részén a Viziváros.

A városi lakosság száma is jelentősen növekedett, s területi bővülését számos XVIII-XIX. századi helyszínrajz és térkép örökítette meg. Ezek közül ki kell emelni az I. katonai felmérést, majd a néhány évvel később készült polgári felmérést. Előbbi helyszínrajzi ábrázolást közöl Székesfehérvárra vonatkozóan, utóbbi pedig a telekkönyvezési munka révén topográfiai elnevezéseket rögzít, és a város birtokszerkezetét mutatja be. A II. József kori

[56] Juhász Viktor: Székesfehérvár szab. kir. város. In: Fejér vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város általános ismertetője és címtára az 1931-32. évre. Főszerk.: F. Szabó Géza. Helyn, évn. 10. p.

népszámlálás szerint a város lakossága 11 786 fő, az összeírás adataiban a városban lakó 465 nemes is szerepelt. A lakosokból mindössze 398-an rendelkeztek a polgárjog kiváltságával. A város lakóinak többsége zsellér. A népesség szinte teljesen katolikus vallásúakból állt, a szerb egyházközség lélekszáma 278 fő.[57]

A török kiűzését követően nem került sor a kiváltságos káptalan helyreállítására. A prépostság és az őrkanonokság is közjogi szerep nélkül, mint javadalom élt tovább. A préposthoz tartozó fehérvári plébánia különleges helyzete azonban több évtizedes jogvita forrásává vált. Az esztergomi érsek több alkalommal, sikertelenül próbálta a megváltozott körülményekre hivatkozva joghatósága alá vonni a különleges jogokat élvező prépostságot. E vita a székesfehérvári püspökség megalakításáig tartott. (Fejér megye, Szent István korától, a veszprémi püspökség részét képezte.)

A püspökséget Mária Terézia 1777. február 17-én alapította, első püspökévé a székesfehérvári születésű Séllyei Nagy Ignácot nevezte ki. A város főterén álló copf stílusú püspöki palota építését hamarosan megkezdték, de csak az utód Millasin Miklós püspök alatt – 1801-ben – fejeződött be. A püspöki palota építkezéséhez a középkori bazilika köveit is felhasználták. Ezzel végleg eltűntek a Nagyboldogasszony-bazilika megmaradt részei is, a Mátyás és a Nagy Lajos kápolnák, amelyekben a XIX. század fordulóján még istentiszteletet tartottak.[58]

A püspökség alapításával a régi társaskáptalan székeskáptalanná alakult, hat, majd nyolc taggal, később hiteleshelyi tevékenységének gyakorlását is visszanyerte. (Ekkor kísérelték meg – sajnos eredménytelenül – a régi társaskáptalan levéltárának felkutatását.) Mária Terézia nevéhez fűződik a Pozsonyban őrzött Szent István fejereklyének a fehérvári székesegyháznak történő adományozása. A fejereklyét ünnepélyes keretek között 1778. április 2-án fogadta Székesfehérvár. Ugyanebben az évben hozták létre a felsővárosi plébániát, ezt megelőzően a város egész területe (a török kiűzésétől) a belvárosi plébánia egyházkormányzatának képezte részét.

II. József intézkedései során 1785 szeptemberében Székesfehérvár elvesztette szabad királyi városi jogállását, és a kerületi főispán hatósága alá került. A városigazgatást is átalakították; a változások során szétválasztották a közigazgatást és az igazságszolgáltatást. 1787-ben létrehozták az addig ismeretlen polgármesteri tisztséget, korábban a város vezetője a főbíró volt. A főbíró hatásköre elsősorban az igazságszolgáltatási teendőkre korlátozódott. A

[57] Molnár Endre: Fejér vármegye és Székesfehérvár népességi statisztikája. In: Magyar városok és vármegyék monográfiája XXII. Szerk.: Schneider Miklós – Juhász Viktor. Bp., 1937. 272. p.
[58] Németh László: A Székesfehérvári Egyházmegye kialakulása (1688-1777) és első püspöke Sélyei Nagy Ignác (1777-1789). In: Székesfehérvár Évszázadai IV. köt. Székesfehérvár, 1979. 78-79. pp.

pénzügyi és közigazgatási kérdések a polgármester hatáskörébe kerültek. II. József halála után a városi jogok a korábbi állapotba kerültek vissza.[59]

A város első iskolája, a német iskola, a városház mellett 1693-ban nyílt meg; a magyar iskolát egy évtizeddel később említik a források. Az 1770-es évektől működött fiú-, majd 1832-től leány főelemi iskola. (A leányiskolai képzés 1807-ben valósult meg, a korábbi német iskola udvarán építettek részükre külön tantermet.) A többi városrész a XIX. század első évtizedében jutott elemi iskolához. A jezsuita rend alapította gimnázium 1702 elején kezdett működni és a rend feloszlatásáig (1773) működtették. Ezután a pálos rend vette át az iskolát, de II. József – 1786. március 20-án – feloszlatta a pálos rendet is. A pálosok után a 6 osztályos királyi gimnázium vezetése Benyák Bernát piarista szerzetesre hárult. A város Fő utcáján lévő rendházat a katonaság igénybe vette élelmiszerraktárnak, majd (a napóleoni háborúk idején) katonai kórháznak használta. A ciszterci rend 1813 őszén vette át a gimnáziumot. A forradalom és szabadságharc alatt, és azt követően 1850-ig újra katonai kórház volt. A gimnáziumi oktatás azonban nem szünetelt az 1851-ben főgimnáziumi rangot nyert intézményben. Az intézmény a XIX. század 70-es éveiben új iskolai épülettel gazdagodott. A gimnázium tanárai között számos kiváló tudóst találunk. Itt tanított Pray György történetíró, Baróti Szabó Dávid költő. Virág Benedek 1780-tól oktatott a gimnáziumban, tanári állását azt követően is megőrizte, hogy feloszlatták a pálos rendet. 1782-1784 között tanított a gimnáziumban a „Kalapos király" szerzője, Ányos Pál. A felvilágosult, magyar érzületű jezsuita, pálos, cisztercita szerzetestanárok működésének köszönhetően, a város szellemi élete fellendült.

A polgárság jelentős része ekkor még nem beszélte kifogástalanul a magyar nyelvet; mégis büszkék voltak a város ősi hagyományaira, Alba Regia példátlanul gazdag történelmi múltjára és jogokat biztosító privilégiumára. A polgárság a központi kormányzat németesítő és birodalmi szemléletű politikáját nem tette magáévá. A város magisztrátusa 1814-ben határozott arról, hogy a városi tanács üléseiről készült jegyzőkönyveket, a latin, illetve a német helyett, magyar nyelven vezessék. Egyes bizottságok már korábban is magyar nyelvű jegyzőkönyveket készítettek, és természetesen a korábbi századból is találkozhatunk magyar nyelvű bejegyzésekkel.

A kulturális és szellemi fejlődés részeként a Székesfehérvári Nemzeti Színjátszó Társulat 1818-ban jött létre. A társulat alakításában a megye reformnemességének és a városi honorátior rétegnek volt szerepe. A társulat egyik legfontosabb céljaként a nyelv „*kimívelését,*

[59] Szerényi Imre: Kísérlet a megyei igazgatás átalakítására II. József korában. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 7. köt. Székesfehérvár, 1973. 82. p.

pallérozását és kiterjesztését" tekintették. Az első évadban Székesfehérváron, a következő évben Budán és Pesten tartottak előadásokat. Különösen Kisfaludy Károly drámáinak ismertetése kötődik a színjátszó társulathoz. Székesfehérvár polgárainak ébredését jelzi, hogy az 1825. évi pozsonyi országgyűlésen „*A magyar királyok', és királynék' koronázásához ősi, és a' magyar nemzet' öt első százados történeteivel öszve szőtt igazának visszanyeréséért...*" a város polgársága Fejér megye rendjeivel közösen az uralkodóhoz fordult. Kérésük azonban nem hozott kedvező eredményt, a koronázásokat ezt követően sem tartották Székesfehérvárott.[60]

A reformkor évtizedeiben jeles munkák jelentek meg városunkban. A XVIII. század végére már kialakultak a gazdasági és kulturális feltételek mellett azok az igények is, amelyek biztosították a nyomdák és könyvkereskedések működését. Az 1803-ban alakult Számmer Nyomdában, számos országos jelentőségű mű jelent meg, külön érdemes kiemelni Vörösmarty Mihály művei közül „A Bujdosók"-at, amely 1830-ban, valamint a Csongor és Tünde színjátékot, amely 1831-ben jelent meg. A nemzeti érzület kialakításában a patrícius polgárság és a reformkor országos mozgalmai mellett a gimnáziumi nevelésnek, valamint a város egyesületeinek volt főbb szerepe. E téren különösen fontos volt a Fejérvári Casinó, valamint a Székes-Fejérvári Casinó. A Fejérvári Casinó főként a megye liberális nemességét tömörítette, míg a Székes-Fejérvári Casinó a város polgáraiból és tisztviselőiből szerveződött. Jelentős tevékenységet fejtett ki az 1840. május 31-én alakult Fejér megyei Olvasó Társaság, amely az első kölcsönkönyvtárat működtette a városban és a megye két településén.[61]

A társadalom önszerveződése, a korábban alakult civilszervezeteknek köszönhetően, kulturális területen kívül is megvalósult. A Székes-Fejérvári Casinó kezdeményezte a megye és a megyeszékhely gazdasági egyesületének – a Szabad Királyi Székes-Fejérvári Szőlészeti, Gyümölcsfanemesítő és Dohánytermelő Egyesület – szervezését, amelynek jogutódja (1859. december 4-én alakult) a Fejér megyei Gazdasági Egyesület lett. A város gazdasági életében jelentős befolyást kifejtő Székes-Fejérvári Takarékpénztár 1845. augusztus 23-án alakult meg. A pénzintézet létrehozásának gondolata az 1840-es évek elején vetődött fel, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár és a Pesti Kereskedelmi Bank alakulását követően. A pénzintézet a következő évtizedben indult erőteljes fejlődésnek. A város gazdasági életében hosszú évtizedeken át megkülönböztetett jelentőséggel bírt, de hatása a XX. század első felében történt urbanizációs fejlesztésekben is meghatározó volt.

---

[60] Horváth Júlia: A magyar nyelv évszázada. In: Fehérvári Almanach 96. Székesfehérvár, 1996. 87-88. pp.
[61] Murányi Lajos: A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinó és a Fejér megyei Olvasótársaság. In: Fejér megyei Levéltár Közleményei 16. köt. Székesfehérvár, 1993. 29, 38. p.

A reformkor szellemi pezsgése, a civil szerveződések korszakalkotó mozgalmai eredményeként tarthatjuk számon az „Első Magyar Költsönös Életbiztosító Intézet” 1846. évi alapítását. Az ország első életbiztosító társaságának létrejöttében a Székes-Fejérvári Takarékpénztárnak volt döntő szerepe. A külföldi intézetek működését is alapul vevő szervezet, a hannoveri biztosító társaság mintájára, a kölcsönösség elvén jött létre. Az intézet a következő években eredményes munkát végzett. Ennek keretében az ország több mezővárosában és szabad királyi városában jöttek létre képviseletei. A szervezési munkákba 1848. márciusára Fáy András is bekapcsolódott; elképzelése szerint az életbiztosító pénzügyeinek bonyolítását az Első Hazai Takarékpénztár vette volna át. Az intézet továbbfejlesztésére azonban nem kerülhetett sor, végül a következő évtizedben tevékenységét beszüntette.[62]

A magyar nyelvről szóló törvény kidolgozásának országgyűlési vitájával egy időben, más szabad királyi városokhoz hasonlóan Székesfehérvár „választó polgársága” is a város tanácsához fordult, amelyben a városi pecsét „deák köriratának” megváltoztatását kérték. A testület többségében német nevű polgárai 1843. március 13-án kelt beadványukban a magyar köriratú pecsét készítését indítványozták. V. Ferdinánd függőpecsétes oklevele, a városi címert leíró részben kisebb mértékben, de megváltoztatta a régi hiteles körpecsét ábrázolását is. A magyar nyelvű pecsét használatát 1845. augusztus 9-én vezették be.[63]

A városi polgárság jogai ezekben az években tovább bővültek, ennek egyik példája, hogy 1843-ban az országgyűlési követeket a polgárjoggal rendelkezők választották. Már ekkor felmerült az 1848-as vívmányok következtében teljesült igény, hogy a város közgyűlésének tagjait is titkosan választhassa a polgárság.[64]

A jogok bővülése mellett alapvetően megváltozott ezekben az évtizedekben a városi társadalom szerkezete, vagyoni és vallási szempontból is. A városban a török kort követően a római katolikus egyház mellett görögkeleti orthodox egyházközség működött. A város kiváltságlevele szerint csak a római katolikus egyházhoz tartozók nyerhettek polgárjogot, és telepedhettek le a városban. A fentiek értelmében a reformkorig egyedül e felekezetet tűrte meg a város vezetése. A szerbek a polgárjog kiváltságához is ritkán jutottak, házingatlannal csupán a Palotai-, vagy másképpen Rácvárosban rendelkezhettek. A görögkeletiek száma a

[62] Fenyvessy Adof: A pesti Első Hazai Takarékpénztár-egyesület ötven éves története 1840-1889. Bp., 1890. 33-35. pp.
[63] Károly János: Fejér vármegye története. II. köt. Székesfehérvár, 1898. 615, 616-618. pp.
[64] Kállay István: Fehérvár regimentuma 1688-1849. A város mindennapjai. Fejér megyei Történeti évkönyv 18. köt. Székesfehérvár, 1988. 58-59. pp.

XIX. század közepéig növekedett, majd asszimilációjuk révén a századfordulóra jelentéktelenre zsugorodott. A felekezet a XIX. század végéig elemi iskolát is fenntartott.

A református gyülekezet 1824-ben alakult, de az 1840-es évekig a sárkeresztesi egyház fiókegyháza volt a fehérvári közösség. Templomukat 1837-ben építették, de az 1843. szeptemberi tűzvész során leégett. Az új templom avatására 1844. december 1-jén került sor. 1895-óta állandó káptalantartó hely volt, az említett fejlődésnek és az anyagi gyarapodásnak köszönhető, hogy a fehérvári református püspöki székhely alapításának gondolata is megfogalmazódott.[65]

Az izraelita felekezet 1842-ben szervezte meg hitközségét. A felekezet tagjai az 1830-as évek végén telepedhettek le, bizonyos feltételek mellett, Székesfehérváron. Elsődlegesen a környező falvakból érkeztek, nagyobb számban az 1840-es törvényi rendezés következtében. Letelepedésük élénk és hosszas vitát váltott ki, főként a Székesfehérvári Kereskedelmi Társulat tiltakozott ellene, tekintettel arra, hogy többségük kereskedéssel foglalkozott. A hitközség megalakulását követően fiú magántanodát hoztak létre, amelyben a tanítói teendőket a rabbi látta el. A közösség egyik legjelentősebb vezetője a kezdeti évektől Zipser Mayer rabbi volt, az ő haladó gondolkodása vezetett a hitközség szétszakadásához. A neológok újításait meggátolni nem tudó kisebbség, 1861-ben alapította meg az ortodox-pártot. A haladók 1862-ben, az ortodoxok 1870-ben építették zsinagógájukat.[66] Az izraelita felekezet virágkorát a múlt század utolsó évtizedében élte. Ezt követően, – különösen 1910 után – megindult elvándorlásuk, amelynek során elsősorban Budapestre költöztek.

Az 1843-ban létrehozott izraelita fiúiskola, a hitközség kettéválásáig működött. Ezt követően 2 vegyes főelemi tanoda jött létre, amelyek 1877-ben szűntek meg. Hosszabb ideig egyik hitközség fenntartásában sem volt elemi iskola. Az új avatására 1889 szeptemberében került sor.[67] (A zsidótörvények miatt az iskola az 1941/42-es tanévben már 5 osztályos iskolaként működött, tekintettel arra, hogy az izraelita diákok gimnáziumi továbbtanulását korlátozták.)

Az evangélikus egyház szerveződése néhány évtizedes előzmény után az 1850-es években gyorsult fel. 1860-tól 1869-ig a várpalotai egyházközség filiájaként működött. 1860-tól saját iskolával rendelkeztek. Imaházukat 1873-ban építették fel.[68] A gyarapodó gyülekezet 1928-ban már segédlelkészi állást is szervezett. Az új evangélikus templom Sándy Gyula

[65] Kállay István: Fehérvár regimentuma 1688-1849. A város mindennapjai. Fejér megyei Történeti évkönyv 18. köt. Székesfehérvár, 1988. 370-371. pp.
[66] Károly János: Fejér vármegye története. II. köt. Székesfehérvár, 1898. 336-337. pp.
[67] Surányi István: A székesfehérvári Goldziher Ignác izraelita elemi iskola története 1842-1943. In: A Fejér Megyei Levéltár Közleményei 4. szám. Székesfehérvár, 1989. 57, 60. p.

műegyetemi tanár tervei alapján, 1932-ben épült. A számos egyesülettel és alapítvánnyal rendelkező közösség lélekszáma gyorsan nőtt hiszen a XIX. század végére, a XX. század elejére a harmadik legnépesebb felekezet lett a városban.

1848-49 fontos fordulatot hozott a város életében. 1848. március idusának eseményei a következő napokban lettek ismeretesek, a városban népgyűléseket tartottak, nemzetőrséget szerveztek. A város új önkormányzata a helyhatósági választásokat követően, május hónapban szerveződött meg, hasonlóan nagy érdeklődés mellett került sor a népképviseleti választásokra, amelyen gróf Batthyány István nyert mandátumot.

A horvát támadás következtében a hadiszolgálatot a város valamennyi polgárjoggal rendelkező lakosára kiterjesztették. Jellasics serege szeptember 26-án érkezett Székesfehérvárra. A város polgárai a Székesfehérvár melletti pákozdi csatát követően Jellasics hátrahagyott seregeinek lefegyverzésében vettek részt. A szabadságharc első éve azonban nem csupán a katonai eseményekkel és a polgári berendezkedés kialakításával telt el. Székesfehérvár más okok miatt is az ország érdeklődésének homlokterébe került. 1848 decemberében indultak meg a Nagyboldogasszony-bazilika királysírjainak feltárásai. Az Érdy János vezetésével végzett ásatások során III. Béla és neje Antiochiai Anna hamvai és szarkofágjai kerültek napvilágra.[69]

1849 elején a város ismét a császári csapatok kezére jutott; néhány hónap múlva távoztak, de hamarosan újabb seregek érkeztek, amelynek ellátása ismét terheket, rekvirálásokat jelentett. Az augusztus 10-i városi felkelést az osztrák csapatok gyújtogatással, letartóztatásokkal, kivégzésekkel, majd hadisarccal bosszulták meg. (A kivégzettek emlékére 1888-ban állítottak emlékoszlopot a Halesz-ligetben.)

A szabadságharcot követő évtizedekben – bár bizonyos értelmű fejlődésről beszélhetünk, hiszen tovább folytatódott a város építése, ipari üzemek települtek, vasúthálózat épült ki – a stagnálás jeleit is megfigyelhetjük, hiszen a város népessége visszaesett. A gazdasági fejlődés mellett Fehérvár ebben az időszakban újabb intézményekkel gyarapodott. Az 1850-es éveken a Farkas Ferenc alapítványából nőnevelő intézet létesült, ugyancsak ekkor nyílt meg a város első óvodája, a Rapos József-féle kisdedóvó. Ezekben az években tudunk a városi ismétlő fiú- és leányiskoláról is.

---

[68] Károly János: Fejér vármegye története. II. köt. Székesfehérvár, 1898. 335. p.

[69] Források Székesfehérvár történetéből. I. köt. Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc forrásai. Székesfehérvár, 1998. 306-308. pp.

Székesfehérvár a neoabszolutizmus korszakában a közigazgatási átszervezések következtében elvesztette önálló törvényhatósági jogait, 1850-1860 között Fejér vármegye alá rendelték. Az önkormányzati rendszer visszaállításakor, majd ezt követő újabb megszüntetésekor a város a függetlenségi hagyományokat folytatta. E politika színtere volt többek között az 1860-ban megalakult Székesfehérvári Vörösmarty Szoborbizottmány, a Székesfehérvári Magyar Színügyet Pártoló Társulat és a Székesfehérvári Kaszinó.

SZÉKESFEHÉRVÁR NÉPESSÉGI VISZONYAI, TÁRSADALMI- ÉS FOGLALKOZÁSI SZERKEZETE (1850-1920)

Székesfehérvár XIX. századi népessége a reformkor időszakában, 1825-ben lépte át a 20 000 főt.[70] Ezt követően azonban a növekedés lelassult, majd megállt, sőt az 1850-es évek első felében csökkenés figyelhető meg. Fényes Elek 1846-ban 20 069 főben adja meg a város lélekszámát.[71] Ugyanő 1850-ben 20 770 főben[72], 1857-ben 19 345 főben rögzítette a lélekszámot.[73] 1857-ben a népszámlálás során a polgári népesség 18 399 fő volt.[74] Ezt követően azonban a lakosság folyamatosan gyarapodott, 1864-ben 21 071 fő volt[75], s az 1869. évi népszámláláskor 22 683 főre[76] növekedett.[77] A polgári népesség növekedése a következő évtizedekben is folyamatos volt: 1880-ban 25 612, 1890-ben 27 548, 1900-ban 30 451, 1910-ben 34 828 fő – a korszakot követő első népszámlálás alkalmával 1920-ban[78] 37 147 fő[79] – volt.[80] Az összes népesség adatai ennél magasabb lélekszámot mutatnak, tekintettel arra, hogy a városban jelentős számú katonai alakulatok állomásoztak. 1880-ban 26 589 fő, 1890-ben 28 942 fő, 1900-ban 32 167 fő, 1910-ben 36 625 fő,[81] 1920-ban 39 109 fő lakott[82] Székesfehérváron.

---

[70] Thirring Lajos: Székesfehérvár s Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 209. p.

[71] Fényes Elek: Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográphiai tekintetben. Pest, 1836. I. köt. 77. p.

[72] Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. II. köt. Pest, 1851. 9. p.

[73] Thirring Lajos: Székesfehérvár s Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle XVI. évf. 1938. I. köt. 209. p.

[74] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 18. p. A jelentés valószínűleg a polgári népességet közli. E szerint 1844/45-ben 18 027 fő, 1850-ben 16 582 fő, 1857-ben 18 399 fő volt a város lakossága. Megjegyezzük, hogy a távollévő népesség száma miatt – 946 fő – közli az 18 399 főt tartalmazó adatot.

[75] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 22. p.

[76] Az adat a polgári népességre vonatkozik.

[77] Székes-Fehérvár 1869. december 31-én. Székesfehérvár, 1870. 6. p.

[78] Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfia adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83. köt. Bp., 1932. 16. p.

[79] Az adatsor a polgári népesség számát rögzíti (ez a kategória nem foglalta magába a településen állomásoztatott katonaságot). A lakosság 58,3 %-a helybeli születésű volt. Fejér megyei születésűek aránya 14,2% volt. Az 1920. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 74. köt. Bp., 1929. 12. p.

[80] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 52. p. 1874-ben 22 999 fő volt a lakosság száma. Magyar Statisztikai Évkönyv. IV. évf. II. füzet. Bp., 1876. 18. p.

[81] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 52. p. Megjegyezzük az 1869. évi összes népesség adata megegyezik a polgári népesség adataival a statisztikai forrásokban.

[82] Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 209. p.

Székesfehérvár polgári népességének gyarapodása magas volt 1900-1910 között, amikor 4 377 fővel növekedett; számottevő volt 1869-1880 között, amikor 2 929, illetve 1890-1900 között a 2 903 fős növekedés. A fentieknél lényegesen kisebb növekedés volt tapasztalható 1880-1890 között, amikor 1 936 fővel gyarapodott a polgári népesség. 1869-1880 között a népesség szaporodása 12,91%-ot, 1880-1890 7,56 %-ot[83], 1890-1900 között 10,5%-ot, 1900-1910 között 14,4 %-ot tett ki. 1869-1910 között a polgári népesség 12 145 fővel, vagyis 53,5 %-kal növekedett. A Dunántúl nagyobb törvényhatósági jogú városaiban, ezen időszakban – 1869-1910 – Győr népessége 62,4%-kal[84], Pécs népessége 100,5 %-kal, Soproné 49,7 %-kal növekedett a polgári népesség tekintetében.[85] Ennek eredményeként, bár Székesfehérvár népessége 1857-ben mind Pécs, mind Győr városokét meghaladta, 1869-ben Pécs[86], 1910-ben Győr népessége is megelőzte. (Utóbbi oka az volt, hogy 1905-ben két szomszédos községet csatoltak a városhoz.) Sopron népessége 1857-ben meghaladta ugyan Székesfehérvárét, ekkortól azonban a növekedési üteme lelassult, a századfordulóra – rövid időre – azonban ismét népesebb város lett.[87]

A törvényhatósági jogú városokhoz (átlagához) hasonlítva 1869-1880, 1900-1910, 1910-1920 között meghaladta azok népességnövekedési átlagát Székesfehérvár népességgyarapodása. (1900-1910 között azonban csupán 0,1 %-kal)[88] Az 1880-1890, 1890-1900 közötti évtizedekben jelentősen elmaradt a törvényhatósági jogú városok átlagától, ezek 12,3 és 18,0 %-os fejlődésével szemben 7,6 és 10,5 %-kal gyarapodott.[89]

---

[83] Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. I. köt. 1893. Bp., 1894. 18. p.

[84] Győr népességnövekedésében szerepet játszott Győrsziget és Révfalu községek városhoz történő csatolása 1905-ben. 4 967 fős, illetve 2259 fős népességtöbblet keletkezett.

[85] A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Új sorozat. 64. köt. Bp., 1920. 6-7. pp. Pécs népességének növekedési üteme egyenletesen magas, visszaesést 1900-1910 között tapasztalhatunk, ekkor csupán 13,9 %. Győr népességének növekedése 1890-1900 között 20,9%, de erős növekedési ütem figyelhető meg (17,3%) a következő évtizedben.

[86] Pécs esetében az 1851 óta jelenlévő és folyamatosan terjeszkedő DGT bányaüzemei jelentették elsősorban a demográfiai változásokat.

[87] A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Új sorozat. 64. köt. Bp., 1920. II. Részletes kimutatások. 6-7. pp. Sopron polgári népessége 1900-ban 30 628 fő volt, a XX. század elő évtizedében azonban a népességnövekedés lelassult, tulajdonképpen stagnált. 1910-ben a polgári népesség száma 31 597 fő volt.

[88] 1869-1880 között az országos átlag 8,3 %, 1900-1910 között 13,8 %, 1910-1920 között 5,1 % volt. Székesfehérvár értékei 12,9%, 13,9 %, 6,8 %.
Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 210. p.

[89] Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 210. p.
Az 1880-as években azonban nem csak a népességi statisztika területén figyelhető meg a város hanyatlása. Ebben az évtizedben a város pénzügyi helyzete is kedvezőtlen folyamatokat mutatott. Havranek polgármester 1888-ban tett előterjesztése az alábbiakban fogalmazta meg ezek okait.
A város egyik legjelentősebb bevételi forrását jelentő földhaszonbérlet bevételek csökkentek, a bérletek száma csökkent, amelynek oka részben a rossz termés, részben az új kataszteri adó bevezetése volt. Az adófizetési képesség ezen túlmenően jelentősen csökkent, hiszen a város kereskedelmi forgalma erősen visszaesett, a

Székesfehérvár népessége a természetes népszaporodásnál nagyobb ütemben növekedett a vizsgált korszakban, a városba történő bevándorlás miatt. Ennek következtében a helybeli születésűek száma csökkent. A városba költözők arányának többsége érdekes módon azonban nem a környező települése lakóiból és nem is a Fejér megyeiek közül került ki. Elsősorban a szomszédos megyékből, így Veszprém-, Komárom-, Tolna- és Pest megyékből, valamint Budapestről. Az I. világháborút követő migráció Székesfehérvárt sem kerülte el, 1920-ban az elcsatolt területeken született fehérváriak száma elérte a 2600 főt.[90]

A város népességszámára azonban más tényezők is kihatással voltak, a beköltözők és az elvándorlók arányára különösen a főváros gyakorolt kedvezőtlen hatást. A növekedés mellett Székesfehérvár jelentős népességet vesztett, elsősorban a Budapestre költözőkben. Budapest népességelszívó hatása során a népszámlások adatsorai szerint 1900-ban a két város népességcseréje 3552 fős, 1910-ben 3341 fős, 1920-ban 2825 fős veszteséget jelentett Fehérvárnak.[91] E folyamat a város felekezeti viszonyait is befolyásolta.

A népesség tömörülése bizonyos mértékben különbözött más városokhoz képest, Székesfehérváron is magas volt a város belterületén lakók száma, de a korszakban növekedő ütemben erősödött a kintlakás, 1869-ben csupán 142 fő[92], 1900-ban 1629 fő lakott elsősorban az öreghegyi szőlőhegyen, ezentúl 66 fő Schmidt téglatelepen.[93] A századfordulón Pécs esetében elsősorban a gyártelepeken és a bányakolóniákon tömörült nagyobb népesség,[94] Győr vonatkozásában is megállapíthatjuk, hogy a Szabadhegy városrész, mint külön külső városrész lélekszáma jelentős[95], de mindkét város népességéhez viszonyítva a külterületeken történő megtelepedés Székesfehérvár esetében lényegesen jelentősebb, s ezzel a város a legnagyobb külterületi népességgel rendelkezett a Dunántúlon.[96] Székesfehérváron ezt

---

korábbi évek forgalmát részben a vasút miatt elvesztette. Az adóbevételek csökkentek a filoxéra miatt is, amely csaknem a teljes öreghegyi szőlőhegyet elpusztította. Havranek József: Javaslat Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági bizottságához a városi házi-pénztár javára nyitandó új jövedelmi források tárgyában. Székesfehérvár, 1888. 3-4. pp.

[90] A helybeli születésűek aránya (1869-ben 87%) 1880-ban 61,8 %, 1890-ben 62,9 %, 1900-ben 58,7 %, 1910-ben 58,4 %, 1920-ban 58,3 %. Ugyanezen adatsor a Fejér megyeiek arányában: 16,9, 16,9, 16,1, 16,8, 14,2%, az ország más részeiből 18,5, 19,1, 21,5, 22,0, 25,8 % volt.
Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 211. p.

[91] Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 213. p.

[92] Székesfehérvár 1869. december 31-én. Székesfehérvár, 1870. 7. p.

[93] A statisztika szétszórt egyes tanyákon, majorokban lakók adatait rögzíti (Demkóhegy, Rácszérűk, Pestis pincék, téglatelepek), de e népesség többségében az Öreghegyen, a szőlőhegyen lakott. A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. Bp., 1912. (Szerk.: Thirring Gusztáv). 58. p.

[94] 1900-ban 4177 fő lakott a gyártelepeken. In: A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évfolyam (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 58. p.

[95] 1900-ban 1 645 fő lakott itt.

[96] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 58. p. Pécsen 1313 fő, Győrben 951 fő lakott a külterületeken.

követően is tovább növekedett a külterületen lakók száma, elsősorban az egykori öreghegyi szőlőhegy, majd az újonnan – a filoxéra megjelenését követően, vagy közvetlen előtte – a szőlővel telepített homokos területek beépülése jelentős, később pedig ezek környékén figyelhető meg számottevő külterületi építkezés. A következő népszámlálás idejére 1910-re Pécsett is jelentősen növekedett a külterületi részeken lakók száma, elsősorban a külvárosok külterületén, a nagyobb forgalmú országutak mentén, valamint az Ullmann-telepen és az új sörgyártelepen telepedtek meg, mintegy 1700 fő,[97] egy évtized múlva pedig 3965 fő volt az ott lakók száma.[98] Győr esetében a statisztikai források nem rögzítenek ilyen jelenséget.

Részben ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik, hogy a törvényhatósági bizottság a városba való betelepedés kérdésével több alkalommal is foglalkozott. Megvizsgálták azt a lehetőséget is, hogy a letelepedőktől díjat szedjenek. A javaslat elsősorban a szegényebb rétegek betelepedését próbálta meggátolni, de a díj bevezetésére nem volt mód,[99] csupán a községi kötelékbe történő felvételért szedtek díjat, belföldiektől 25 forintot, külföldiektől 50 forintot, lakhatási engedélyért a fenti összegek felét kellett a házipénztárba befizetni.[100]

A századforduló kivándorlása számottevő veszteséget nem okozott a városi népességben, hiszen az 1907. évben a legmagasabb kivándorlási létszám is csupán 67 fő volt. 1904 és 1908 között összesen 242 fő távozott, döntő többségük Amerikába.[101]

Székesfehérvár nemzetiségi viszonyai a vizsgált időszakban nem változtak lényegesen a német (nemzetiség) anyanyelvűek aránya 1880-ban 3,2 %, 1890-re 2,6 %-ra, 1900-ra 1,7 %-ra csökkent. Asszimilációjuk jelentős részben már a reformkorban lezajlott. Korszakunkban a német nyelvű misék tartása is megszűnt a belvárosi Szent János templomban és a felsővárosi Szent Sebestyén-templomban egyaránt.[102] A németség mellett a szerbség is asszimilálódott ezen időszakban.[103]

---

[97] 1910. évi népszámlálás. I. rész. A népesség és főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42. köt. Bp., 1912. 488. p.

[98] Az 1920. évi népszámlálás. I. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69. köt. Bp., 1923. 136. p.

[99] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1892. No. 287.

[100] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1888. No. 322.

[101] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 234. p.

[102] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1885. No. 328., 329.
1901-1913 között összesen 344 fő vándorolt ki. A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899-1913. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 67. köt. Bp., 1918. 58. p.

[103] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 96-97. pp.
1900-ban a polgári népesség vonatkozásában 508 német, 36 tót, 6 oláh, 22 horvát, 14 szerb és 182 egyéb anyanyelvűt említenek a statisztikai források. Megjegyezzük ennél lényegesen magasabb a német anyanyelvűek száma Pécsen és Győrben is, bár már megindultak az asszimilációs folyamatok. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész. A népesség általános leírása községenkint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 1. köt. Bp., 1902. 20. tábla.

A LAKOSSÁG FELEKEZETI ÖSSZETÉTELE

A korszakban a város felekezeti összetétele többször is módosult. A többségében római katolikus vallású város népesség-összetétele, az 1860-as években megváltozott. E változás elsősorban a zsidóság nagyszámú betelepedése folytán következett be. Az izraeliták 1869-1910 között a második legnépesebb felekezetté váltak.[104] 1869-ben 1997 fő,[105] 1880-ban 2689 fő, 1883-ban 2732 fő[106], 1890-ben 2779 fő, [107] 1900-ban 2726 fő[108] volt. Arányuk az 1880. évi népszámlálásnál érte el a legmagasabb értéket, 10,5 %-ot, de a felekezet lélekszáma 1910-ig folyamatosan emelkedett 3024 főre (8,3 %), majd ezt követően a város gazdasági, kereskedelmi szerepköre változásának következményeként, folyamatosan csökkent. A csökkenés azonban nem zuhanásszerűen, hanem folyamatosan ment végbe (1920-ban 2 867 fő, 7,3%).

Ennek következtében 1910-től a második legnépesebb felekezetté a reformátusok váltak (1910-ben 3121 fő, 1920-ban 3638 fő, utóbbi a lakosság 9,3 %-a volt).[109] Az evangélikus felekezetekhez tartozók száma is folyamatosan emelkedett. A görögkeleti orthodox hitközség lélekszáma korszakunk végére azonban tovább csökkent. Utóbbiakhoz a város népességének csupán töredéke tartozott a vizsgált korszakban.[110]

---

[104] 1844/45-ben 212; 1850-ben 299; 1857-ben 825 izraelita élt a városban. 1845-1857 között legjelentősebben az izraelita felekezet lélekszáma növekedett. Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 18. p.

[105] Székes-Fehérvár 1869. december 31-én. Székesfehérvár, 1870. 7. p.

[106] Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 15. p.

[107] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 64. p.

[108] A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész. A népesség általános leírása községenkint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. I. köt. Bp., 1932. 26. tábla. Az össznépesség vonatkozásában 2788 főt.

[109] 1844/45-ben 333 fő, 1850-ben 90 fő, 1857-ben 589 fő. Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 18. p. 1869-ben 1328 fő, 1880-ban 1 693 fő, 1883-ban 1710 fő, 1890-ben 2105 fő, 1900-ban 2736 fő, 1910-ben 3121 fő, 1920-ban 3638 fő. Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 216. p. Az 1883. évi adat Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 14. p.

[110] 1844/45: 258 ev.; 239 g. kel.; - g. kat.
1850: 72 ev.; 51 g. kel; - g. kat.
1857: 108 ev.; 166 g. kel. – g. kat.
Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 18. p.
1869: 298 ev.; 166 g. kel., 2 g. kat.
Székes-Fehérvár 1869. december 31-én. Székesfehérvár, 1870. 7. p.
1880: 403 ev., 126 g. kel., 17 g. kat.
1883: 411 ev., 130 g. kel., 18 g. kat.
1890: 384 ev., 135 g. kel., 8 g. kat.
1900: 517 ev., 338 g. kel., 36 g. kat.
1910: 660 ev.; 351 g. kel., 53 g. kat.
1920: 712 ev., 132 g. kel., 113 g. kat.

Áttekintően a felekezeti arányok a következőképpen alakultak: 1869-1900 közötti időszakban a református vallásúak növekedése 91,5 %, az evangélikus felekezeté 44,3 %, az izraelitáké 36,5 %, amíg a városi népesség növekedése 34,2 % volt. A római katolikusok aránya folyamatosan csökkent, növekedésük a városi népesség növekedésétől elmaradt, csupán 30,2 %-os volt, ennek köszönhetően arányuk a városi népességen belül valamelyest – az 1869. évi 83,3 %-ról, 1900-ra 80,8 %-ra – , de csökkent, később azonban ezen a szinten maradt.[111] 1920-ban a lakosság 80,8 %-a volt római katolikus vallású.[112]

A LAKÓÉPÜLETEK SZÁMÁNAK NÖVEKEDÉSE, AZ ÉPÜLETÁLLOMÁNY

A népességnövekedésnél nagyobb mértékben növekedett az építkezési tevékenység 1845/46-ban 1763 házat, 1850-ben 1579 házat, 1857-ben 1615, 1864-ben 1692 házat írtak össze.[113] 1869-ben a belterületen 1773 épület állt,[114] 1880-ban 1974, 1883-ban 2013,[115] 1890-ben 2385, 1893-ban 2601,[116] 1900-ban 2621,[117] 1910-ben 3467[118], 1920-ban 3831[119]

Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 216. p. Az 1883. évi adat Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 14. p.

[111] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 78-79. pp.
A római katolikus népesség számának változásai:
1844/45: 16 985 fő.
1850: 16 070 fő.
1857: 16 711 fő.
Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 18. p.
1869: 18 887 fő.
Székes-Fehérvár 1869. december 31-én. Székesfehérvár, 1870. 7. p.
1880: 20 671 fő.
1883: 20 789 fő.
1890: 22 130 fő.
1900: 25 748 fő.
1910: 29 407 fő.
1920: 31 11 fő.
Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 216. p. Az 1883. évi adat Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 14. p.

[112] Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXVII-XXVIII-XXIX-XXX. Bp., 1925. 11. p.

[113] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 18., 22. p.

[114] Székes-Fehérvár 1869. december 31-én. Székesfehérvár, 1870. 5. p. A városrészenkénti megoszlás a következő: Belváros: 215; Felsőváros: 782; Viziváros 187; Tóváros: 192; Viziváros: 187.
Palugyay 1574 házat említ, amelyből 215 a Belvárosban, 742 a Felsővárosban, 80 a Vizivárosban, 169 a Tóvárosban, 368 a Rácvárosban volt. (Az adatsor az 1850. évi adatokat tartalmazza.)

[115] Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883. évről. Székesfehérvár, 1884. 14. p.

[116] 1893-ban a lakóházakon kívül 43 cselédlakot, 1317 gazdasági épületet, 41 gyár és ipari épületet, 2 fürdőt, 16 laktanyát írtak össze. Az összes épület száma 4065 volt. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. I. évf. 1893. Bp., 1894. 3. p.

lakóházat írtak össze. 1869-1880 között 11,33%-kal, 1880-1890 között 20,82%-kal, 1890-1900 között 9,89%-kal, 1900-1910 között 32,27%-kal, 1910-1920 között pedig 10,49%-kal növekedett az épületek száma.[120] – Az építkezések kérdéskörével, a lakóépületek városrészenkénti növekedésével a városbővülés fejezetben foglalkozunk. – Az 1890. évi népszámlálás adatai alapján a házak 19 %-a épült kőből, illetve téglából, az épületek 62 %-a kőalapra épült vályog, illetve sár falazatú volt. A századfordulóra jelentősen növekedett a kő- és téglaépületek aránya és meghaladta a 23 %-ot, ezzel arányosan csökkent a kő-, vagy téglaalapú vályog és sárfalazatú házak száma, de elsősorban a külterületi építkezések következtében nem változott számottevően, bár csökkent a vályogból és sárból készült épületek aránya. [121] A lakóházállomány minősége Pécs és Győr vonatkozásában lényegesen kedvezőbb képet mutat, hiszen Pécsen 1890-1900 között jelentősen növekedett a kő- és téglaépületek aránya és meghaladta a 62 %-ot, Győrben bár kisebb mértékben növekedett ezen épületek száma 1890-hez képest, az épületek közel 79 %-a tartozott e kategóriába. Utóbbi esetben azonban megjegyezzük, hogy a házak fedésében figyelhető meg kedvezőtlenebb állapot, hiszen a házak mintegy 41 %-a volt cserépfedésű.[122]

A századforduló évében a házak minőségét tekintve az alábbiakat állapíthatjuk meg, az épületek többsége – 1546 – kőalapú vályogház volt, ezt követték a téglaépületek – 612 –, majd a vályogépületek, amelyek száma 461 volt, ezen túl 2 faépület volt.[123] (1910-ben 2004 kőalapú vályogház, 901 téglaépület, 554 vályogépület és 8 faépület állt.)[124]

---

[117] 1880., 1890., 1900. évi adatot közli: A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 22. p. Adatsorában azonban téves az 1869. évi lakóház szám, az nem a belterületre vonatkozik, hanem a város valamennyi, így a külterületeken található épületekre is, összesen 2937 épületet említ.

[118] 1900-1910 között a lakóházak száma 32,2 %-kal növekedett. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Új sorozat. 64. köt. Bp., 1920. II. Részletes kimutatások. 2. p.

[119] Ebből önálló lakóház 2911, cselédlak 22, gazdasági épülettel összeépített lakóház és cselédlak 898 db. volt. 1920. évi népszámlálás. V. rész. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 73. köt. Bp., 1928.
1058 téglaépület, 2007 kőlapú vályogház, 750 vályogház volt. Tetőzete szerint 2567 cserép és palafedésű, 200 zsindely és deszkafedésű, 1064 nád és zsúpfedésű volt. Az 1920. évi népszámlálás I. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69. köt. Bp., 1923. 17. p.

[120] Összesen, a korszakban 1869-1920 között 216%-os növekedés figyelhető meg.

[121] A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész. A népesség általános leírása községenkint. Bp., 1902. 32. tábla.

[122] A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész. A népesség általános leírása községenkint. Bp., 1902. 32. tábla.

[123] A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész. A népesség általános leírása községenkint. Bp., 1902. 32. tábla. A következő évtizedben kisebb mértékű javulás volt megfigyelhető, 1920-ban a kő-és téglaépületek aránya 27,6 % volt. Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Bp., 1932. 30. tábla.

[124] A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. V. rész. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 61. köt. Bp., 1916. 2. p.

A házak tetőzete vonatkozásában sem rajzolódik ki kedvezőbb kép, hiszen 1900-ban csupán 1573 házon volt cserép, annak ellenére, hogy a város már az 1843. évi tűzvészt követően tiltotta az éghető anyagokkal történő tetőfedést.[125] Ekkor a Rácváros és az Égettváros területén 324 házat pusztított el a tűzvész, az ott található mezőgazdasági- és ipari felszerelésekkel, valamint terményekkel. A kár mértékének érzékeltetése miatt említjük meg, hogy ebben az évben, a városban 1584 lakóház volt. A tűzvész több emberéletet is követelt, a közel másfél millió forint anyagi kár mellett. Ezt követően több tűzrendészeti statútumot hoztak, ennek során megtiltották az új házak építésénél a tetők fazsindellyel és náddal történő fedését, a kazlak és egyéb éghető anyagok tárolását a lakások és házak közelében.[126] A tűzvédelmi szabályokat a későbbiek során is megújították. 1847-ben a házak „fedéséről" hoztak újabb rendelkezést, ebben intézkedtek a fazsindelyes és a nádtetők betiltásáról is.[127]

Az 1880-as évek közepére 174 cserép- és pléhfedelű, 625 zsúp- és nádfedelű és 1175 fazsindelyű ház volt. [128] A későbbiek során lassú változás figyelhető meg, de a századfordulón 80 zsindelyes és 968 nádtetős ház volt a városban.[129] E vonatkozásban a századfordulót követően állt be jelentős változás, hiszen 1920-ra a házak 67%-a cserép, vagy palafedésű, 5,2%-a zsindely, vagy deszkafedésű, 27,8%-a nád, vagy zsúpfedésű volt.[130] A külterületi építkezések miatt 1898-ban továbbra is engedélyezték a fazsindelyfedést, a századfordulót követően pedig a nádtetők vonatkozásában történt hasonló intézkedés.

A századfordulón a lakóházak többsége földszintes volt – 2438 – az egy- és kétemeletes épületek, néhány kivételtől eltekintve – összesen 183 – a belvárosban álltak. A fenti adattal szemben Pécsen 461, Győrben 493 emeletes épület állt. [131] A későbbiek során – 1900 és 1910 között – bár jelentősen növekedett a lakóházak száma, hiszen ebben az évtizedben a növekedés meghaladta a 32 %-ot, azok „minősége" nem javult és nem növekedett számottevően az emeletes házak száma sem. Székesfehérvár épületállományából az emeletes épületek száma nem érte el a 6 %-ot – 176 egyemeletes, 26 kétemeletes épület

[125] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 22. p. 1910-ben 2345 cserép és palafedésű ház, 107 zsindelyes ház és 1015 nád és zsúpfedésű ház volt. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. V. rész. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 61. köt. Bp., 1916. 2. p.
[126] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai a./ Tanácsülési jegyzőkönyvek 1843. No. 3044, 3045.
[127] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai a./ Tanácsülési jegyzőkönyvek 1847. No. 1216, 1839, 4200.
[128] P. Szabó Károly: A Dunántúli Kerületi Tűzoltó Szövetség statisztikája. Pápa, 1885. 18-19. pp.
[129] A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész. A népesség általános leírása községenkint. Bp., 1902. 32. tábla.
[130] Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83. köt. Bp., 1932. 30. tábla.
[131] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 25. p.

volt[132] – , ezzel szemben Pécsen 12,9 %, Győrben 18,1 % volt arányuk. [133] A lakóházak jellegére világít rá, hogy közel egynegyedük a gazdasági épülettel együtt közös tető alatt állt, s ennek következtében a külön álló gazdasági épületek száma nem volt magas.

Kétségtelen azonban, hogy a lakóházak növekedése jelentősen meghaladta a polgári népesség növekedésének ütemét, hiszen utóbbi 14,4 % volt. Ennek eredményeként az egy lakóházra eső népesség is valamelyest csökkent.[134] További változás volt a lakások számának gyors növekedése, a századfordulón 7194, a évtized végére 8559 volt számuk. A foglalkozási szerkezet visszatükröződött az épületállomány rendeltetésében is. Székesfehérváron kevés volt az ipari épületek száma, ezzel szemben a közlekedési célokat szolgáló épületek száma a Dunántúl városai közül a legnagyobb számban itt voltak és ugyancsak magas volt a laktanya épületek száma is.

A LAKOSSÁG VÁROSRÉSZENKÉNTI MEGOSZLÁSA

A lakosság városrészenkénti megoszlására, a városrészek népességváltozásaira vonatkozóan csak egyes népszámlálások adatai állnak rendelkezésünkre. A városrészenkénti összehasonlítást nehezíti, hogy a városrészek területi határai a vizsgált korszakban változtak. E változások elsősorban a Belváros és a Felsőváros, majd a Viziváros és a Tóváros viszonylatában történtek. Új városrészek alakultak ki, és egyes városrészeket, kerületeket összevontak. Mindezek változásai azonban a térképi megjelenés hiányában, illetve esetlegessége miatt nehezen rekonstruálhatók. A lakosság területi megoszlása azonban nem csak a város népességének bővüléseként és a város területi bővüléseként értelmezhető jelentősen kihatott a várospolitikára is.

---

[132] A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. V. rész. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 61. köt. Bp., 1906. 2. p. Pécsen 670 egyemeletes, 36 kétemeletes, 5 háromemeletes, Győrben 503 egyemeletes, 8 kétemeletes, 3 háromemeletes, 1 négyemeletes épület volt. Uo. 2. p.

[133] Székesfehérváron a lakóépületek 5,1%-a, Pécsen 12,9 %-a, Győrben 18,1 %-a emeletes épület volt. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Új sorozat. 64. köt. Bp., 1920. II. Részletes kimutatások. 2. p.

[134] 1900-ban egy lakóházra 11,6 fő, 1910-ben 10,5 fő jutott. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. köt. Bp., 1920. 2. p.

	1869	1900	1910[135]	1920[136]
Belváros	4226		3258	3601
Viziváros	2 213		7276	9825
Palotai város	5 052		6352	6221
Felsőváros	8 816		6590[137]	6312[138]
Tóváros	2 234		5544	6260
Külterület	142[139]	1695	5808	6980[140]

A statisztikából kitűnik, hogy a belterület vonatkozásában az új városrészek – Viziváros, Tóváros – népessége növekedett a legnagyobb mértékben, a város területi fejlődése is ebben az irányban történt. A történeti városrészek vonatkozásában a Belváros népességének csökkenése mellett a Felsőváros lakóinak csökkenése figyelhető meg, de 1910-re a Palotai város beépítése is zsúfolttá vált és ezt követően a népesség csökkent, mivel más városrészekben telepedett le a lakosság egy része. A legnagyobb mértékű növekedés azonban a külterület vonatkozásában figyelhető meg. Ennek számos oka között kell megemlítsük, hogy a városba betelepülők e térségekben telepedtek le, elsősorban az olcsóbb telkek miatt azonban a belterületről történő kiköltözés is megfigyelhető, de a növekedés ütemében a városvezetés halogató magatartása is szerepet játszott, mivel az infrastrukturális beruházások elkerülése miatt elodázta a belterület növekedését Havranek József polgármesterségének időszakában.

A város népsűrűsége a viszonyítási alapul vett két dunántúli városhoz képest alacsony, 1900-ban 268 fő/ km^2.[141] Ez annak köszönhető, hogy Székesfehérvár a Dunántúl egyik legnagyobb kiterjedésű városa volt, területe 1880 és 1890 között tovább gyarapodott, 19 694

[135] 1910. évi Népszámlálás. I. rész a népesség és főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42. köt. Bp., 1912. 492-493. pp.
[136] Az 1920. évi népszámlálás. I. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69. köt. Bp., 1923. 142-143. pp.
[137] Felsőváros I. kerülete 2627 fő, Felsőváros II. kerülete 3963fő.
[138] Felsőváros I. kerülete 3308 fő, Felsőváros II. kerülete 3004 fő.
[139] Demkóhegyen 16 fő, Rácszérűknél 9 fő, tanyákon és téglatelepeken 79 fő, szőlőhegyen 34 fő, Gugásvölgyi, vagy Pestispincéken 4 fő lakott.
[140] A külterületre történő költözés a korszakon túl is folytatódott, de a növekedés üteme jelentősen csökkent.
[141] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 55. p.

katasztrális holdról 20 838 katasztrális holdra növekedett.[142] Ugyanez állapítható meg a belterületre vonatkozóan is, Székesfehérvár lényegesen nagyobb belterülettel rendelkezett, mint a másik két dunántúli nagyváros.

A város műveltségi viszonyai a vizsgált korszakban jelentősen átalakultak. Az 1869. évi népszámlálás még nagyon magas írástudatlanságot mutat, ekkor a város 6 évnél idősebb lakosságának 34,4 %-a írástudatlan[143] volt. Ez az arány 1880-ra 27,7 %; 1890-re 20,1 %; 1900-ra 12,1 %, 1910-re 9,8 %, 1920-ra 6,9 %-ra csökkent.[144] A fenti arány megfelelt a dunántúli városok értékének.

[142] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 5. p.
[143] Pontosabban nem tudott olvasni, hiszen az 1869. évi népszámlálás a műveltségre nézve az írni és olvasni tudást, az olvasni tudást, valamint a nem tud olvasni kérdéseket rögzítette. A statisztika lehetőséget ad a városrészenkénti műveltségi viszonyok vizsgálatára. A legnagyobb elmaradás a műveltség tekintetében a Felsővárosban (41,73%), a Vizivárosban (38,50%), és a Palotai városban (37,39%) volt. Megemlítjük a Tóvárosban az olvasni nem tudók aránya 18,07%, míg a Belvárosban 20,37% volt.
[144] Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 217. p.

A LAKOSSÁG FOGLALKOZÁSI SZERKEZETE

A keresők megoszlása foglalkozási csoportonként és az összes kereső %-os arányában

	1890[145]	1900[146]	1910[147]	1920[148]
Foglakozás	Keresők %-os arány	Keresők %-os arány	Keresők %-os arány	Keresők %-os arány
Őstermelők	3 705 (26,03)	2 995 (20,99)	3 301 (20,09)	3 956 (21,45)
Ipar	3 853 (27,07)	4 067 (28,50)	5 138 (31,27)	5 528[149] (29,97)
Kereskedelem és hitelélet	923 (6,48)	912 (6,39)	1 179 (7,17)	1 411 (7,65)
Közlekedés	350 (2,45)	700 (4,90)	978 (5,95)	1 162[150] (6,30)
Közszolgálat és szabad foglalkozásúak	749 (5,26)	825 (5,78)	1 033 (6,28)	1 594 (8,64)
Véderő	1 394 (9,79)	1 716 (12,02)	1 797 (10,93)	1 962 (10,64)
Napszámosok	730 (5,13)	517 (3,62)	307 (1,86)	233 (1,26)
Házi cselédek	1 606 (11,28)	1 485 (10,40)	1 462 (8,89)	1 061 (5,75)
Egyéb	920 (6,46)	1 050 (7,35)	1 232 (7,49)	1 532[151] (8,30)
Összesen:	14 230	14 267	16 427	18 439

[145] 1900. évi népszámlálás. II. rész. A népesség foglalkozása községenként. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 2. köt. Bp., 1904. 32-33. pp.
[146] 1900. évi népszámlálás. II. rész. A népesség foglalkozása községenként. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 2. köt. Bp., 1904. 32-33. pp.
[147] 1910. évi népszámlálás. II. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat. 48. köt. Bp., 1913. 28-31. pp.
[148] Az 1920. évi népszámlálás. II. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenkint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 71. köt. Bp., 1925. 16-17. pp.
[149] Ruházati ipar – 1797 fő, gép- és közlekedési eszközgyártás – 1012 fő, építőipar – 826 fő; élelmezési- és élvezeti cikk-gyártás – 474 fő; vas- és fémipar – 365 fő; szálloda- vendéglő és kávéipar – 316 fő; fa- és csontipar – 304 fő. Az adat tartalmazza a külön soron szereplő bányászat és kohászat keresőit, 2 főt. Korábban ilyen soron székesfehérvári adat nem szerepelt.
[150] A vasúti foglalkoztatottak száma: 859 fő, egyéb kategória 179 fő, közúti kategória 120 fő.
[151] E kategóriába tartoztak a nyugdíjasok és tőkepénzesek, számuk 1920-ban 1135 fő volt.

1920-ban a keresők városrészenkénti megoszlásáról is rendelkezünk adatokkal:[152]

Foglakozás	Belváros	Viziváros	Palotaiv.	Tóv.	Felsőv.I.	Felsőv.II	Külterület.
			keresők száma				
Őstermelők	30	442	487	442	465	743	1347
Ipar	465	1572	1233	803	422	366	667
Kereskedelem és hitelélet	283	383	360	144	94	50	97
Közlekedés	37	262	126	399	28	46	264
Közszolgálat és szabad foglalkozásúak	397	436	219	221	138	64	119
Véderő	121	1109	79	127	342	28	156
Napszámosok	4	48	80	39	14	23	25
Házi cselédek	350	280	114	155	82	44	36
Egyéb	290	430	269	287	101	42	119
Összesen:	1971	4962	2967	2617	1686	1406	2830

A reformkorban a Belsőváros (Belváros) családfőinek többsége, 377 főből 196 fő, iparos[153] volt, s összesen 228 segéddel dolgoztak. A belvárosi iparosok vagyoni viszonyai kedvezőbbek voltak a külvárosok iparosainál. A legiparosodottabb városrész, hagyományosan, fekvése és csatornái következtében, a Palotai város (Rácváros) volt. Itt 276 iparos dolgozott, 180 segéddel. A rácvárosi iparosok többsége bőrfeldolgozással foglalkozott, tímárokat, csizmadiákat, szűcsöket, csapókat, cipészeket találunk közöttük. Az iparosok egy része háziipari jelleggel folytatta tevékenységét, és sokan az év egy adott részében

[152] Az 1920. évi népszámlálás. II. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenkint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 71. köt. Bp., 1925. 139. p.
[153] A belvárosi iparok tevékenysége szerteágazó tevékenységi kör volt, nem volt meghatározó egyes szakmák képviselete, mint a külvárosokban.

dolgoztak.[154] Székesfehérváron a nagyobb ipari üzemek csak késve és akkor is csak korlátozott mértékben a korszak vége felé jöttek létre. Ennek következtében az ipari üzemekben foglalkoztatottak száma mindvégig alacsony a keresőkhöz viszonyítva.

1890-ben a segédeket foglalkoztató iparvállalatok száma Székesfehérváron hét volt, összesen 426 segédet alkalmaztak. A 101-200 főt foglalkoztató kategóriába egy építőipari vállalat tartozott 116 fővel, az 51-100 közötti kategóriában egy kékfestőgyár 96 fővel, egy építőipari vállalat 75 fővel és egy téglagyár 52 fővel szerepelt. A 31-50 fő közötti kategóriában egy gépgyárat (32 fővel) és egy téglagyárat (31 fővel), a 21-30 közötti kategóriában egy cipész vállalatot szerepeltet a statisztika utóbbinál 24 fő alkalmazását említve.[155]

1900-ban a nagyobb ipari vállalatok közül öt tartozott a 21-50 segédet foglalkoztató kategóriába, összesen 123 főt alkalmaztak; egy vállalat (téglagyár) tartozott az 51-100 főt alkalmazók kategóriájába, itt 54 főt foglalkoztattak, egy vállalat (kékfestőgyár) 160 főt, további egy vállalat (javítóműhely) 371 főt alkalmazott. A nyolc ipari nagyvállalat összesen 708 főnek – segédszemélyzetnek – adott munkát.[156] Székesfehérvárt azonban nem a nagyobb ipari üzemek magas száma jellemezte. Ennek érzékeltetésére említjük, hogy segéd nélkül 707 iparos, 1 segéddel 219 iparos, 2 segéddel 110 iparos, 3-5 segéddel 163 iparos, 6-10 segéddel 48 iparos, 11-20 segéddel 16 iparos dolgozott.[157] A 6-10 segéddel dolgozó iparosok 342, a 11-15 közöttiek 137, a 16-20 közöttiek 91, a 20 felettiek 708 segédet foglalkoztattak.[158]

1910-ben 21-50 fő közötti segédlétszámmal 12 vállalat dolgozott, összesen 324 segédet alkalmaztak. Egy üzem 467 segéddel, egy üzem 226 segéddel, egy üzem, 53 segéddel dolgozott. Mindösszesen 1088 fő segédnek adtak munkát.[159] Segéd nélkül 879 iparos, 1 segéddel 245 iparos, 2 segéddel 140 iparos, 3-5 segéddel 175 iparos, 6-10 segéddel 80 iparos, 11-20 segéddel 28 iparos dolgozott.[160] A 6-10 segéddel dolgozó iparosok 588

---

[154] Pálfy Ilona: Székesfehérvár sz. kir. város 1828-ban. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 242. p.

[155] Az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. rész. A népesség foglalkozása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. II. köt. Bp., 1893. 469. p.

[156] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 300. p.

[157] A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. II. rész. A népesség foglalkozása községenkint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 2. köt. Bp., 1904. 196. p.

[158] A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. V. rész. A népesség foglalkozásának némely részletei és a vállalati statisztika. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 12. köt. Bp., 1906. 116. p. 1 segéddel 219, 2 segéddel 110, 3 segéddel 89, 4 segéddel 49, 5 segéddel 25 iparos dolgozott.
Az iparosokat a legnagyobb számban cipészek és csizmadiák 288 fő, mosást és vasalást végzők 179 fő, szabóipar 129 fő, vendéglős, szállodás, korcsmáros 89 fő képviselték. Uo. 164. p.

[159] Az 1910. évi népszámlálás. II. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48. köt. Bp., 1913. 972. p.

[160] A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. II. rész. A népesség foglalkozása községenkint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 2. köt. Bp., 1904. 196. p.

segédet, a 11-15 közöttiek 278 segédet, a 16-20 közöttiek 105 segédet, a 20 felettiek 1088 segédet foglalkoztattak[161] A 21-50 fő közötti kategóriába 12 vállalat tartozott 342 segéddel, az 51-100 fő között egy téglagyár volt, 53 főt alkalmazott, míg a kékfestőgyár 226 főt, a javítóműhely 467 főt alkalmazott. Mindösszesen a 15 vállalat 1088 segédnek adott munkát.[162]

A statisztikát követő évben a jelentősebb üzemek az alábbiak voltak: Felmayer István és fiai Kékfestőgyár, amely 1845-ben alakult, tulajdonosa ekkor a Neukircheni Druckfabrik AG., Schützer János és fiai Szappangyár[163], Vidor és Österreicher Cukorkagyár[164], Kovács Ferenc Bőrgyár[165], Weisz Miksa és Vas József Bőrgyár[166], Weiner Mór Cipőfelsőrészgyár[167], Légszeszgyár[168], Villamostelep[169], Déli vasúti Javítóműhely[170], Akóts János Gőzmalom[171], Eppinger Ignác Téglagyár[172], Mann József Téglagyár[173], Bauer Aurél Téglagyár[174], Heckenast Kálmán Könyvnyomda[175], Krén Ignác Kályhagyár[176], Langraf Lajos Cipőfelsőrészkészítő Üzem[177], Haggenmacher Sörgyár Rt. telepe[178], Dréher Sörgyár Rt. telepe[179], Nyáry Gábor épület és műasztalos üzeme[180].[181]

Jelentősebb változás a következő évtizedben sem történt, csökkent a kisebb vállalatok száma és kevesebb segédet foglalkoztattak, viszont növekedett az 51-100 főt alkalmazó üzemek száma. Kétségtelen, hogy több foglalkoztatottnak ez sem adott megélhetést, hiszen kevesebb munkaerőt alkalmaztak. Jelentősebb fejlesztések révén a javítóműhely foglalkoztatottjainak száma növekedett. 10 vállalat tartozott a 21-50 főt alkalmazó kategóriába, összesen 281 főt alkalmaztak, 4 vállalat az 51-100 közötti kategóriába 225 főt

[161] A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 52. köt. Bp., 1914. 1032. p. 1 segéddel 245, 2 segéddel 140, 3 segéddel 85, 4 segéddel 58, 5 segéddel 32 iparos dolgozott. Uo. 1032. p.
[162] A Magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálása. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 52. köt. Bp., 1914. 1244. p.
[163] 1873-ban alakult.
[164] 1903-ban alakult
[165] 1884-ben alakult.
[166] 1835-ben alakult.
[167] 1908-ban alakult.
[168] 1873-ban alakult.
[169] 1902-ben alakult.
[170] 1892-ben alakult.
[171] 1907-ben alakult.
[172] 1908-ban alakult.
[173] 1881-ben alakult.
[174] 1907-ben alakult.
[175] 1871-ben alakult.
[176] 1888-ban alakult.
[177] 1909-ben alakult.
[178] 1895-ben alakult.
[179] 1901-ben alakult.
[180] 1833-ban alakult.
[181] A felsorolt 19 üzem 1514 főt alkalmazott.

alkalmaztak, a Déli Vasúti Műhely 713 főnek adott munkát. Összesen tehát a 15 vállalat 1219 főt alkalmazott.[182]

A századforduló évében az ipari népesség többsége a segédszemélyzetből, s ezen belül segédmunkásokból (1921 fő) és tanoncokból (557 fő) került ki. Az önálló iparosok száma meghaladta az 1150 főt.[183] Székesfehérvár foglalkozási szerkezetében igen erőteljesen jelent meg a mezőgazdasági népesség, amely 1900-ban a népesség 25,3 %-át tette ki. A viszonyítási alapul vett városokban csupán az össznépesség töredékét jelentette, (Pécs – 7,6 %, Győr – 6,3 %) és a jelentős mezőgazdasági hányadossal rendelkező Sopronban is csupán 15,1 % tartozott e kategóriába. Kétségtelen azonban, hogy az ipari népesség esetében nem volt ilyen jelentős az eltérés, Székesfehérváron az össznépesség 28,9 %-a, Pécsen 30,8 %-a, míg Győrben 37,2 %-a élt az iparból. Megjegyezzük, hogy Pécsen a bányászat 8,7 %-ot foglalkoztatott. Székesfehérváron az ipari népesség többsége azonban 10 fő alatti „üzemekben", műhelyekben és a kisiparban volt érintett. A foglalkozási szerkezetben számottevő eltérés a napszámosok esetében figyelhető meg, ami Székesfehérvár esetében a mezőgazdasági jelleggel magyarázható.[184]

Székesfehérváron a mezőgazdasági népesség többsége kisbirtokos volt, az önálló birtokosok és bérlők száma 946 fő, amelyből 616 fő kisbirtokos, vagy bérlő; 306 fő kisbirtokos, vagy napszámos volt. A mezőgazdasági munkások száma 1421 fő, míg a mezőgazdasági cselédek száma 158 fő volt.[185] A Dunántúl említett városaihoz hasonlóan

---

[182] Az 1920. évi népszámlálás. II. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenkint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 71. köt. Bp., 1925. 142-144. pp. Pécsen e kategóriák 27 vállalat összesen 4520 főt, Győrben 16 vállalat pedig 4611 főt alkalmazott. 1920-ban segéd nélkül 1014 iparos dolgozott, 1 segéddel 252, 2 segéddel 150, 3-5 segéddel 173, 6-10 segéddel 51, 11-20 segéddel 17, 20-nál több segéddel 15 vállalat dolgozott. Az 1930. évi népszámlálás II. rész Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 86. köt. Bp., 1934. 72-73. pp. A 21-50 főt alkalmazó vállalatok között 1 asztalosüzem, 2 bőrgyár, 1 cipőgyár, 1 gőzmalom, 1 vízmű, 1 nyomda, 1 szálloda, 1 vendéglő és a takarékpénztár tartozott. Az 51-100 fő közötti kategóriában 1 asztalosüzem 51 fővel és 1 áramfejlesztő üzem, vagyis a villamosmű tartozott 76 fővel A kékfestő és kartonnyomó gyár 206 főt, a repülőgépjavítóműhely 270 főt, a vasúti műhely 499 főt alkalmazott.

[183] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 140-141. pp.

[184] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 132-133. pp.

[185] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 134-135. pp. Az 1895. évi VIII. törvénycikk alapján végrehajtott mezőgazdasági statisztikai összeírás alapján Székesfehérváron a gazdaságok összes száma 2347 volt, amelyből 1 kat. hold alatti szántóföld nélküli 462, 1 kat. hold alatti szántóföld 263, 1-5 kat. hold közötti 774, 5-10 kat. hold közötti 378, 10-20 kat. hold közötti 293, 20-50 kat. hold közötti 153, 50-100 kat. hold közötti 16 gazdaság volt. A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. III. rész. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XXIV. köt. Bp., 1900. 19. p. Művelési ág szerint: 13 657 kat. hold szántó, 342 kat. hold kert, 2290 kat. hold rét, 547 kat. hold szőlő, 2499 kat. hold legelő, 38 kat. hold erdő, 120 kat. hold nádas 1346 kat. hold nem termő, összesen 20 839 kat. hold. A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. I. köt. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenkint. Bp., 1897. 150. p. Nagyobb gazdálkodók: id. Almássy Ferenc, Almássy János, Antal József földbirtokosok, Draskóczy Sándor szappanos, Embecht János mészáros, id.

Székesfehérváron is a legnagyobb birtokos a város volt. Tulajdonjoga 6025 katasztrális holdra terjedt ki. A birtok több mint fele azonban szántóföld volt (3373 katasztrális hold), amelyet jelentős legelő (2119 katasztrális hold) egészített ki. A bérbe adott városi földbirtok területe 4557 katasztrális hold volt, amelyet kisbérlőknek adtak ki használatra.[186]

Székesfehérvár gazdasági szerkezetének sajátosságához tartozott az, hogy a többi dunántúli törvényhatósági jogú városhoz képest – Sopron kivételével – lényegesen nagyobb földbirtokkal rendelkezett. A XX. század fordulóján 6025 katasztrális hold földterülettel rendelkezett a város, amelyből 4557 katasztrális holdat kisbérletek formájában hasznosított, s ezzel több mint 155 000 korona bevételhez jutott.[187] A korszakban sem a művelési ág, sem a bérletben hasznosított terület nagysága nem változott lényegesen. A városi birtok kisebb mértékű csökkenése a földterületek értékesítéséből származott, erre több helyütt sorkerült, részben az öreghegyi szőlőterületek mentén, részben a Maroshegyen és másutt kisebb szőlőterületeknek kimért szántóföld és legelőterületek vonatkozásában, de e mellett a belterület növekedése miatt is történt csökkenés.

A mezőgazdaságból élők aránya a korszakban folyamatosan csökkent, de Székesfehérvárnak sajátossága maradt a magas agrárarány. Emellett sajátos vonás volt – a Déli Vasútnak köszönhetően – közlekedésben foglalkoztatottak magas száma. E vonatkozásban döntő, hogy a Déli Vasúti Társaság vonalai, 1862-ben épültek ki a város határában. A vasútvonal közvetlen szomszédságában 2-3 épületből álló javítóműhelyet létesítettek. Az üzem csupán néhány évig működött és hamarosan bezárták. A kiegyezés után, Baross Gábor közlekedési miniszternek volt köszönhető, hogy a Déli Vasút magyar vonalai részére önálló javítóműhelyet alakítottak ki, majd ezt folyamatosan az 1890-es években több alkalommal bővítették, s a város legnagyobb üzemévé vált a korszakban.

Fekete János földbirtokos, Havranek János mészáros. A Magyar Szent Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. II. köt. Gazdacímtár. Bp., 1897. 80-81. pp.

[186] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 658. p. 1883-ban 6761 katasztrális hold birtoka volt a városnak, amelyből 3362 katasztrális hold szántó, 2209 katasztrális hold legelő, 38 katasztrális hold erdő volt. Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 40. p.

[187] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 658. p.

SZÉKESFEHÉRVÁR POLITIKAI VISZONYAI 1867-1918

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOK

Székesfehérváron a kiegyezést követően tartott első országgyűlési választás időközi választás volt. Az országgyűlési mandátum Detrich Zsigmond[188] halálával üresedett meg, betöltésére a képviselőház elnökének 1868. augusztus 3-i levelét követően indultak meg az előkészületek.[189] A közgyűlés ennek értelmében újjáalakította a központi választmányt, elnökének – az időközben elhunyt Haáder Pál helyett – Horváth László városi közgyűlési tagot, Fejér megye alispánját választotta.[190] Horváth László szerepe később is kimutatható a város vonatkozásában, hiszen a városvezetés átalakítására gyakorolt közvetett hatása okán jelentős személyiségnek számít. A korszak meghatározó városvezetőjének, Havranek Józsefnek, mind a városkapitányi, mind a polgármesteri tisztség elnyerését is elősegítette.

Az országgyűlési választásokat az 1848. V. törvénycikk alapján bonyolították le.[191] A választójogot is megváltoztató törvényi szabályozások közül az 1867. évi XVII. törvénycikket vették figyelembe, amely az izraeliták polgári és politikai joggyakorlására vonatkozott és

---

[188] Detrich Zsigmond (Benedekfalvi) Szabolcs megyében Kisvárdán született 1815-ben. Jogi tanulmányai elvégzését követően Székesfehérváron telepedett le, 1838-ban. Ekkor a megye szolgálatába állt mint táblabíró, majd 1843-tól ügyvédként tevékenykedett. Székesfehérvár közéletébe az 1848-as események során kapcsolódott be. 1848 májusában a tisztújítás jegyzője volt, majd a bizottmányi közgyűlés tagjává választották.
A forradalom bukását követően rövid időre visszavonult a közélettől. A kerületi főispán 1851 novemberében a megalakuló községi választmány tagjává nevezte ki. (A községtanácsi választmány a feloszlatott közgyűlést helyettesítő testület volt.) A testület munkájában is fontos tevékenységet fejtett ki, sőt 1853-ban tanácsnokká nevezték ki. A neoabszolutizmus időszakában, a megye több uradalmában jogigazgatóként is működött. 1859-ben a Székesfehérvári Kaszinó egy sikertelen újjáalakítási kísérletében is tevékenyen részt vállalt.
Az alkotmányos élet visszatértével, 1861-ben a legtöbb szavazattal választották a városi közgyűlés tagjává. Az ebben az évben tartott országgyűlési követválasztást lebonyolító központi választmány tagjává választották. A fenti tény is népszerűségét mutatta, hiszen a testület tagjait a város választójoggal rendelkező polgárai választották. A választók egyik tábora, gróf Batthyány István ellenében képviselőjelöltként indította. Detrich nem fogadta el a jelölést, s mivel támogatói nem állítottak másik jelöltet, így Batthyányt egyhangúlag választották a város országgyűlési követévé.
Az 1865. december 5-i országgyűlési választásokon mint a balközép politikusát – e párt a Teleki László vezette Határozati-Párt politikai örököse volt – választották a város követévé, ezzel Székesfehérvár ismét az ellenzéki városok sorába lépett. A kiegyezést előkészítő vitában a Balközép sajtóorgánumában a „Hon"-ban, és a „Hazánk" című újságokban jelentetett meg publicisztikákat.
Az 1867. évi helyhatósági választásokon mint „választási elnök" tevékenykedett, ismét közgyűlési taggá választották. Ebben az évtizedben a városrendezési munkákba is bekapcsolódott, különösen a Vörösmarty tér rendezésében működött közre, részben amiatt, hogy a Vörösmarty téren állt, 1852-ben épített háza. 1868. július 26-án – 53 éves korában – váratlan hunyt el. A gyászszertartást a Hosszú temető kápolnájában Jekelfalussy Vince püspök tartotta.

[189] SZVL IV. B. 1107. b./ Székesfehérvár Város Tanácsának iratai 1868. No. 2689.

[190] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági közgyűlésének iratai a./ közgyűlési jegyzőkönyvek 1868. No. 365.

[191] 1848. évi V. tc. Az országgyűlési követeknek választásáról. In: Magyar törvénytár 1836-1868. évi törvényczikkek. Bp., Franklin-Társulat, 1896. 223-230. pp.

lehetővé tette részvételüket a választásokon.[192] Ennek megfelelően az 1865. évi országgyűlési választók névjegyzékét az izraelita felekezetű választókkal egészítették ki. A pótösszeírás készítésekor más, egyébként jogosnak tekinthető felszólamlásokat nem vettek figyelembe, így többek között Drucker József polgármesterét sem, azzal az indoklással, hogy az 1865. évi választói névjegyzék az országgyűlés 3 éves időtartamára vonatkozik.[193] Ezen a választáson már megmutatkozott a központi választmány meghatározó szerepe a névjegyzék összeállításában.[194] A választói névjegyzéket szeptember 14. és 27. között készítették el. Az összeírásra vonatkozó felhívásokat mindkét izraelita hitközségben kihirdették. Összesen 110 izraelita felekezetű polgár nyert választójogot, így a választójoggal rendelkezők száma 1839 főre növekedett.[195] A választásokon történő nagyobb részvétel érdekében a követválasztás hirdetményeit a városi tanács megkeresésére az egyházak szószékeiről is kihirdették.[196]

A követválasztást 1868. november 10-én reggel 8 órától a Városház téren bonyolították le. A „*szabadelvű belreform után törekvő jobboldal*” jelöltjét Katona Horváth József, a Balközép jelöltjét Liszits István ajánlotta. A pártok választóit – ahogy korábban is – helyileg is elkülönítették. Ezért Zalay Károly választói a Kenyér piacon, Schvarcz Gyula tábora pedig a püspökség előtti téren gyülekezett. A választók igazolójegy bemutatásával gyakorolhatták szavazati jogukat, a városház kapuja előtt ülésező szavazatszedő bizottságnál. A szavazás városnegyedenként történt. A negyedek közötti sorrendet sorshúzással állapították meg. A Belvárost és a Palotavárost kettő, a Tóvárost egy, a Felsővárost négy negyedre osztották. A választás a Balközép-párti Schvarcz Gyula[197] jelentősnek mondható többségét

[192] 1867. évi XVII. tc. az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében. In: Magyar törvénytár 1836-1868. évi törvényczikkek. Bp., Franklin-Társulat, 1896. 354. p.
[193] Drucker a pesti névjegyzékben szerepelt, így választójogát csak ott gyakorolhatta, kérését azzal utasították el, hogy az 1865. évi névjegyzék az országgyűlési mandátum 3 éves időtartamára vonatkozik, de a fenti kiegészítésen kívül más változtatást nem eszközölnek.
[194] SZVL IV. B. 1107. b./ Székesfehérvár Város Tanácsának iratai 1868. No. 2689 – V.
[195] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. Székesfehérvár, 1868. 21. p.
[196] SZVL IV. B. 1107. b./ Székesfehérvár Város Tanácsának iratai 1868. No. 3797.
[197] Schvarcz Gyula (Székesfehérvár, 1839. december 7. – Budapest, 1900. január 31.) Alsófokú iskoláit helyben végezte, a középiskola utolsó két évét azonban a pesti piarista gimnáziumban fejezte be. Egyetemi tanulmányait Pesten, Münchenben és Berlinben folytatta. Külföldi tanulmányútja befejeztével hamarosan – 1864. január 20-án – a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, majd 1887. május 13-án rendes tagjává választották. 1867 májusában a városi közgyűlés tagjává választották (12. volt). Országos politikai pályafutása az 1868. évi időközi országgyűlési képviselőválasztáson kezdődött, mandátumát az 1869. évi és az 1872. évi választásokon is megőrizte. (Az 1872. évi választások előtt kilépett a Balközép-pártból.) 1875-ben Székesfehérváron újból indult az országgyűlési képviselőségért, de alulmaradt gróf Zichy Nándorral szemben (749:463), később a főváros Terézvárosi kerülete választotta képviselőjének. 1881-ben ismét elfogadta a székesfehérvári jelöltséget, de ekkor is vereséget szenvedett, gróf Zichy Jenő nyert mandátumot (645:238). A Deák-párt és a Balközép fúziójakor a Szabadelvű párt tagja lett, majd az 1876 elején megindult úgynevezett első gazdasági kiegyezési tárgyalások – vám és kereskedelmi szövetség, jegybank vita – ügyében május 9-én a kiegyezés ellen szavazott és társaival kilépett a Szabadelvű Pártból. Független Szabadelvű Párt néven új politikai csoportosulást alapítottak. Az 1878. évi augusztusi országgyűlési választáson nem nyert mandátumot, kimaradt korábbi vetélytársa Zichy Nándor is.

hozta, 833 szavazatot nyert, míg Zalay Károlynak[198] 375 szavazat jutott.[199] Megjegyezzük, hogy a választás a korábbi követválasztáshoz képest rendben, nagyobb atrocitások nélkül folyt le. Ennek az is oka volt, hogy a rendfenntartásra a városi rendőrségen kívül az itt állomásozó katonaság egy részét is kivezényelték, a választásokat megelőző napokban.[200]

Az 1865. évi választások óta eltelt időszakban nem történt lényeges változás a város politikai irányultságának tekintetében, a választók többsége továbbra is a Balközép támogatója maradt, legalábbis e párt támogatói vettek részt nagyobb számban a szavazáson. Kétségtelen azonban, hogy lényegesen nem növekedett szavazóbázisuk az 1865. évi országgyűlési választásokhoz képest. Ugyanez nem állapítható meg a Deák-párt szavazótáboráról, amelytől közel 400 választójogosult vonta meg a bizalmát úgy, hogy más politikai csoportosulást sem támogatott. A követválasztásra vonatkozó hiányos forrásokból nem állapítható meg, hogy Zalay Károly október hónapban bekövetkezett közlekedési balesete milyen mértékben befolyásolta a választások kimenetelét, de kétségtelen, hogy súlyos sérülései miatt a követválasztási küzdelemben alig tudott részt venni, szavazói távolmaradásának ez is oka lehetett. A Deák-párt súlyos vereségéhez azonban hozzájárultak az 1867. évi helyhatósági választások visszaélései is, térvesztésük már ekkor kimutatható. Az 1868-as időközi választás egyik fontos kérdése tulajdonképpen az volt, hogy a városi polgárság hogyan viszonyul az 1867. évi kiegyezési törvényekhez; országos viszonylatban ennek lemérésére csak a következő évben került sor.[201]

Az 1869. évi országgyűlési választásokat hosszas előkészületek előzték meg. Már az év elején felállították a központi választmányt, amelynek elnökévé Drucker József

---

1887-ben ismét a Szabadelvű Párt tagjai között találjuk. Politikai pályafutása 1894-ben ért véget, ekkor a budapesti egyetem rendes tanárává nevezték ki. Történetírói munkássága főként az ókori görög történelemre vonatkozik, de képviselősége alatt számos közoktatási kérdésben is publikált, és alkotmányjogi tanulmányokat is megjelentetett.
Gratz Gusztáv történész, később külügyminiszter így emlékezett róla, „*egyike a legkiválóbb eszmékben fölötte gazdag magyar tudósoknak, akiknek értékes és gyakorlatias eszméi és kezdeményezései, amelyek közül igen sok megvalósult, rendkívül termékenyítőleg hatottak a magyar közéletre...*”. In: A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918. Bp., 1934. I. köt. 55. p. Szekfű Gyula pártok felett álló politikusként értékelte közéleti tevékenységét.

[198] Zalay Károly, Székesfehérváron született 1822-ben. Ügyvédi diplomáját 1843-ban szerezte. 1849-ben Batthyány Istvánnak, Fejér megye és Székesfehérvár kormánybiztosának titkára volt. 1849. május 1-jén a tisztikar részleges kiegészítésekor Batthyány tanácsnokká nevezte ki, korábban a város alügyésze volt. Mint tanácsnok 1849 júniusában a szépítő bizottmány elnöke lett. A katonai összeomlás előtt Klapka csapataival Komárom várába vonult, a vár feladásakor honvéd főhadnagyi rangban szolgált, majd a vár védőinek tett engedménnyel élve, a szabad elvonulás során Hamburgba emigrált. Hazatérését követően 1861-ben a megyei bizottmány tagjává, majd a városi közgyűlés tagjává választották. A választások előtt október 18-án közlekedési balesetet szenvedett. A baleset következtében 1868. december 30-án halt meg.

[199] SZVL IV. B. 1107. b./ Székesfehérvár Város Tanácsának iratai 1868. No. 2689 – VII. No. 3962.

[200] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági közgyűlésének iratai a./ közgyűlési jegyzőkönyvek 1868. No. 503.

[201] Az időközi választás fehérvári eredménye is előrevetítette a Deák-párt térvesztését, a Balközép és a 48-as Párt erősödését, amely 1869-ben bekövetkezett.

polgármestert választották.[202] A központi választmány első ülését január 11-én tartotta, s ekkor alakították meg a választók összeírását végző küldöttséget is.[203] A központi választmány következő – január 16-i – ülésén e küldöttség részére készítettek utasítást. Mint korábban, ekkor is az 1848. évi V. törvénycikk 2. §-ának értelmezése okozott vitákat, amely a választójoggal rendelkezők körét szabályozta.[204]

A törvény hiányosságai „*a társadalmi viszonyok tetemes változása*" folytán is megmutatkoztak. A jogszabály értelmezésekor, arra a következésre jutottak, hogy a fenti paragrafusba nem tartozhattak az alkuszok, a gyári és pénzintézeti tisztviselők, könyvvezetők, a vasúti, postai és egyéb közhivatalok tisztviselői, egyéb magánvállalkozók, sőt a városi tisztviselők sem. A városi tanács tagjai sem rendelkeztek választójoggal abban az esetben, ha egyéb jogcímen nem voltak választóképesek. Az említettek következményeként az a helyzet adódott, hogy a községi választásokat szabályozó 1848. évi XXIII. törvénycikk[205] szigorúbb előírásai ellenére számos helyhatósági választójoggal rendelkező polgár, az országgyűlési választáson nem rendelkezett választójoggal. Ennek következtében a választójogosultság megállapítására a belügyminiszterhez fordultak.

A választóképesség megállapítása azonban nem csupán a fenti bizottságban okozott értelmezési vitákat. A választók egy csoportja azt kérelmezte a központi választmánytól, hogy töltsék be az üresedésben lévő választmányi tagsági helyeket és vizsgálják felül az összeíró küldöttség munkáját, hogy ezzel a névjegyzékből kimaradt több száz választópolgár „*megsértett jogérzete elégtételt találhasson*". A választói névjegyzékbe vételkor, az igazolójegyeket is kiadták. Kisebb jelentőségű változás volt, hogy míg korábban az igazolójegyek egyszínűek voltak, a szavazási rend fenntartása érdekében – tekintettel arra, hogy a választás városnegyedenként történt – a városnegyedeket más-más színű igazolójegyekkel látták el. A visszaélések, vagyis a jegyek átruházásának megakadályozását szolgálta az is, hogy azokon a választó életkorát is feltüntették.[206]

---

[202] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági közgyűlésének iratai a./ közgyűlési jegyzőkönyvek 1869. No. 6-7.

[203] A választók összeírását a küldöttség február 8-ától 21-éig végezte. Hétköznapokon délelőtt 10 órától 12 óráig, délután 2-4-ig, vasárnap reggel 8-tól délig, délután 2-5 óráig vették nyilvántartásba a választójogukkal élni kívánó, s arra jogosult polgárokat. SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági közgyűlésének iratai a./ közgyűlési jegyzőkönyvek 1869. No. 284 – I.

[204] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági közgyűlésének iratai a./ közgyűlési jegyzőkönyvek 1869. No. 284 – II.

[205] 1848. évi XXIII. tc. A szabad királyi városokról. In: Magyar törvénytár 1836-1868. évi törvényczikkek. Bp., Franklin-Társulat, 1896. 246-248. pp.

[206] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági közgyűlésének iratai a./ közgyűlési jegyzőkönyvek 1869. No. 284 – IV.

Talán az említett vitáknak köszönhető, hogy a névjegyzéket, bár február 24-e és 28-a között a városháza nagytermében közszemlére tették, a korábbi gyakorlattól eltérően nem nyomtatták ki. A névjegyzék ellen azonban számos kifogás érkezett. Legnagyobb számban az iparosok tiltakoztak az összeíró bizottságnál, elégedetlenségük egy alkalommal rendbontássá fajult – „*a kitörés, méltatlankodás épen a farsang utolsó napján, hús hagyó kedden történt, midőn a zavargók nagy része talán nem is volt bészámítható állapotban*" –, amelynek a polgármester közbelépése vetett véget.[207]

A központi választmány munkáját azonban nem csak a választók kifogásolták. A Balközép országos sajtóorgánumában a Hazánk 41. számában is részrehajlással vádolták meg a testületet. Az újság véleménye szerint a választójoggal rendelkezők közé a Schvarcz-pártiakat nem vették fel.[208] Kétségtelen, hogy a központi választmányok eltérő módon ítélték meg a törvény ezen pontjait. Székesfehérváron a jogszabályt szigorúan betartották és értelmezési szabadságot a választmány nem gyakorolt, hanem vitás esetekben a belügyminiszterhez fordult a törvény értelmezésének kérdésében. A választópolgárok egy csoportja (Gergely Károly és társai) a törvény rugalmasabb értelmezését kérte a választmánytól, példaként hozták fel Pest-, Pilis- és Solt megye Központi Választmányának állásfoglalását, s ezért ennek az értelmezésnek alkalmazását kérelmezték. A székesfehérvári választmány azonban elutasította ezt, azzal az indoklással, hogy a belügyminiszter az említett állásfoglalás kiigazítását rendelte el.[209]

A felszólamlások elbírálása március 1-jén kezdődött. A választók azonban nem csak saját választójogosultságuk kedvező elbírálása ügyében folyamodhattak. Szűts Sándor és társai például február 28-án a választói névjegyzékben szereplő 80 személy ellen tiltakoztak. A központi választmány napokon keresztül ellenőrizte a felszólamlást és többségében helyt adott a tiltakozásoknak. Ennek következtében több iparos választójogát megvonták, mivel nem segéddel dolgoztak. A birtok alapján nyert jogosultságot, pedig a telekkönyvi adatok egyeztetése alapján ellenőrizték.[210] A választmányban is eltérő vélemények alakultak ki, a március 8-i ülésen Peidl János lemondott választmányi tagságáról, mivel annak működését pártosnak ítélte, különösen Grunböck Károly választmányi tag visszaéléseit sérelmezte. A választmány működését a források alapján nem tarthatjuk pártosnak, de kétségtelen, hogy a

[207] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági közgyűlésének iratai a./ közgyűlési jegyzőkönyvek 1869. No. 284 – VI.
[208] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági közgyűlésének iratai a./ közgyűlési jegyzőkönyvek 1869. No. 284 – VII.
[209] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági közgyűlésének iratai a./ közgyűlési jegyzőkönyvek 1869. No. 284 – IX.

törvényi értelmezés szigorú betartása népszerűtlenséghez vezetett. Ugyanakkor a választásokat irányító belügyminiszter sem egységes irányelvek alapján alkotta meg állásfoglalásait. Erre példa, hogy a központi választmány döntései ellen fellebbező 75 polgár folyamodványára a választások előtti napon érkezett levelében válaszolt, s adta meg számukra a választójogot, miközben korábban mások ugyanezen a jogcímen nem nyerték el. Kétségtelen azonban, hogy ezt követően a névjegyzék módosítására már nem volt lehetőség.

A választmány, bár a belügyminiszter rendelkezését törvénybe ütközőnek minősítette, végrehajtotta az abban foglaltakat. Különösen azt kifogásolta, hogy a választmány korábbi levelére, amelyben a tisztviselők és alkalmazottak választójogának elbírálást kérte, a belügyminiszter válaszában csak a „*szellemi tőkével bíró osztályok*" választójogát részesítette kedvező elbírálásban. A felszólamlások száma így is meghaladta a kétszázat. A kiigazításokat követően összesen 2093 polgár nyert választójogot. Tekintettel arra, hogy a választók névjegyzékébe történő felvételt a polgároknak kellett kérelmezni, ez jelentős politikai érdeklődést mutatott.

A követválasztás Say Rudolf elnöklete alatt 1869. március 18-án reggel 7 órakor vette kezdetét. A Balközép jelöltjét a korábban mandátumot nyert Schvarcz Gyulát Keresztes Károly; a Deák-párti Kuti Mártont, aki a Felsőváros plébánosa volt[211], Zsömböry Ede ajánlotta képviselőjelöltnek. A választók felkiáltásából határozott többség nem volt megállapítható, így szavazásra került sor.[212] A választáson Schvarcz Gyula 1147, Kuti Márton 747 szavazatot kapott.[213] Székesfehérvár Schvarcz Gyula megválasztásával ismét az ellenzéki városok között helyezkedett el.[214]

A választási küzdelem szenvedélyes, esetenként ellenséges hangvételű volt. Kuti Márton hívei a felsővárosi szavazók megnyerésére öt strófából álló kortesnótát is faragtak, amelynek első versszaka így hangzik:

---

[210] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági közgyűlésének iratai a./ közgyűlési jegyzőkönyvek 1869. No. 284 – X.

[211] Kuti Márton (Györköny, 1832. október 12. – Székesfehérvár, 1910. március 6.) középiskolai tanulmányait a székesfehérvári ciszter gimnáziumban végezte. Pappá szentelését követően Csákváron káplán, majd 1860-1863 között a ciszter gimnázium ideiglenes tanára. 1864-től plébánossá választásáig a reáliskola igazgatója. 1866. november 27. – 1888. augusztus 1. között felsővárosi plébános, 1888. június 10-től kanonok. Számos egyesületben fejtett ki tevékenységet, így a Vörösmarty Körben, a Felsővárosi Olvasókörben, a város kisdedóvó egyleteiben. Biográfiáját lásd: Forintos Attila: A Székesfehérvári Székeskáptalan. Adattár 1777-2004. Alba Civitas Történeti Alapítvány. Közlemények. I. köt. Székesfehérvár, 2005. 113-115. pp.

[212] A Balközép szavazat ellenőrei Dr. Kaiser Sándor a párt helyi vezetője és Liszits István, a Deák-párt ellenőrei Dr. Szendeffy József és Szepelt Nándor voltak.

[213] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági közgyűlésének iratai a./ közgyűlési jegyzőkönyvek 1869. No. 284 – XIII. Tanácsi iratok 1869. No. 1890.
A választásokat követően megjelent a Székesfehérvári követválasztás emlékkönyve 1869-ik évről. Székesfehérvár, 1869. A kiadványt Schvarcz Gyula támogatói adták ki.

„Három színű a nemzeti lobogó,
Mind a három oly dicsően ragyogó.
Győz a mi jobb, így győzni kell nekünk,
Kuti Márton, a nép fia, követünk.”[215]

A korteskedés a választást megelőző napokon, éjszaka is zajlott; a csendháborítások, az éjszakai „*rakoncátlanságok*” megfékezése a kapitányi hivatal feladata volt[216], de sor került katonai őrjáratok kirendelésére is.[217] Ezekhez az őrjáratokhoz, a pártok is delegáltak „*higgadt kedélyű egyéneket*”. A városi tanács a diákság kocsmalátogatását és a követválasztásban történő részvételét is megtiltotta.[218] Az indulatokkal terhelt követválasztási mozgalom Székesfehérváron a két párt korteskedői közötti verekedéseket is eredményezett. A rendbontókkal szemben Buda főváros törvényszéke járt el, a májusban tartott tárgyalások színhelye a városháza tanácsterme volt.[219] A választásokon megmutatkozó ellentétek azonban a későbbiek során sem enyhültek.

A következő országgyűlési választásokra a helyhatósági választások után került sor. A városi tisztújítást követően – 1872. április 20-án – tartott rendkívüli közgyűlés választotta meg a központi választmány tagjait. A tagok 32 fős névsorát a főispán által előző napon összehívott értekezleten állították össze.[220] A központi választmány, amelynek elnöke Novák Kálmán polgármester lett, azonnal munkához látott. A választók összeírására alakult háromtagú küldöttség május 11. és 24. között végezte el a névjegyzék összeállítását.[221] A bizottság előtt megjelentekből 1542 szavazó nyert választójogot, döntő többségük földbirtokuk alapján.[222] A választást ekkor is a korábbi törvény szabályozta. A névjegyzéket május 27-étől 29-éig közszemlére tették. Az előkészületek a korábbi választástól eltérően rendezetten, viták nélkül zajlottak. A névjegyzék ellen csupán három felszólamlás volt, de eredménytelenül, a panasszal élők nem nyertek választójogot.

---

[214] Országosan a Deák-párt mintegy 60 választókerületben vesztett mandátumot, de szilárd többsége maradt az országgyűlésben.
[215] Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. IV. köt. Székesfehérvár, 1998. 73-74. pp.
[216] SZVL IV. B. 1107. b./ Székesfehérvár Város Tanácsának iratai 1869. No. 744.
[217] SZVL IV. B. 1107. b./ Székesfehérvár Város Tanácsának iratai 1869. No. 1995.
[218] SZVL IV. B. 1107. b./ Székesfehérvár Város Tanácsának iratai 1869. No. 984.
[219] SZVL IV. B. 1107. b./ Székesfehérvár Város Tanácsának iratai 1869. No. 1819.
[220] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 65. A tagokat nem csak a közgyűlés tagjaiból választották.
[221] Szepelt Nándor, Fekete Pál, Liszits István
[222] 70 fő kézműves, 51 fő kereskedő, 149 fő jövedelmi viszonyai alapján, 178 fő szellemi tőke alapján, 92 fő régi jog alapján, 1 fő gyártulajdonosként, 1001 fő pedig földbirtok alapján.

A követválasztásra 1872. június 18-án került sor, a „*Városház piaczán*”. Székesfehérvár országgyűlési mandátumára Liszits István választópolgár Schvarcz Gyulát ajánlotta, s tekintettel arra, hogy a kormánypárt nem állított ellenjelöltet, egyhangúlag, közakarattal választották képviselőnek. Schvarcz Gyula a választások előtt kilépett a Balközép-Pártból, de annak ajánlásával és támogatásával nyerte el a képviselőséget. A választásokat megelőzően politikai állásfoglalását röpiratokban hozta nyilvánosságra, de közzétette a választási törvényjavaslat vitájában 1872. február 26-án elmondott beszédét is.[223]

A választási tét, a verseny hiányában a központi bizottmány munkáját sem kísérte az előző országgyűlési választásokhoz hasonlítható fokozott figyelem. Az országos választási küzdelemnek nem voltak helyi vetületei. Az új választójogi törvény obstrukciós megbuktatását követően a kormány kétségtelenül beavatkozott a választások menetébe, s a központi választmányokon keresztül befolyásolta a választói névjegyzékek összeállítását. Mindez Székesfehérváron azonban nem éreztette hatását, ezért a választás nem hozott pártok közötti politikai vetélkedést. A választók érdeklődése is alacsonyabb volt, sokan nem gyakorolták választójogukat; részben ezzel magyarázhatjuk a választójogosultak számának jelentős, mintegy 25 %-os csökkenését.

A választójogot szabályozó 1848. évi V. törvénycikk gyakorlati hiányosságainak kiküszöbölésére 1874-ben új választójogi törvényt alkottak. Az 1874. évi XXXIII. törvénycikk[224] fenntartotta a korábbi törvényben előírt választójogosultsághoz kapcsolódó feltételeket, és azokat kiegészítette. Így választójoggal rendelkeztek azok, akik házadó alá eső legalább 3 lakrészes házzal rendelkeztek, akik 16 forint földadót fizettek, és általában választójogot nyert az, aki évi 105 forint jövedelem után fizetett állami adót. A törvény felvette a választói névjegyzékbe a köz- és magántisztviselőket. A vagyoni cenzusról az adócenzusra történt áttérés a választójogosultak számát annyiban korlátozta, hogy az adóhátralékosok nem gyakorolhatták választójogukat, az 1899. évi XV. törvénycikk[225] elfogadásáig. A jogszabály azonban pontosabban határozta meg a választójogosultság feltételeit, ugyanis az eltérő megítélés lehetőségét zárta ki, illetve szűkítette le. Ugyanakkor a jogszabály lerövidítette a választási előkészületek időszakát, ezt követően a választók névjegyzékét évente igazították ki és állították össze. Ennek következtében a választásokat megelőző, a névjegyzék összeállítása kapcsán kialakuló viták megszűntek. Székesfehérváron

[223] Schvarcz Gyula programmja. Pest, 1872. Schvarcz Gyula programmjának alappontozatai. Pest, 1872. Schvarcz Gyula beszéde és zárbeszéde a választási törvényjavaslat fölött. Pest, 1872.
[224] 1874. XXXIII. törvénycikk Az 1848. V. törvénycikk és az erdélyi II. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről.

jelentősen, mintegy 500 fővel csökkent a választójoggal rendelkezők száma. A városrészenkénti névjegyzék alapján megállapítható, hogy legnagyobb számban az iparosok vesztették el választójogukat.

A választójogosultak – illetve a választójogukkal élni kívánók – száma Székesfehérváron az alábbiak szerint alakult: 1861-ben 1134 főt,[226] 1865-ben 1839 főt,[227] 1869-ben 2093 főt,[228] 1872-ben 1542 főt,[229]1875-ben 1463 főt[230] vettek fel a névjegyzékbe. 1878-ban 1256 fő, 1880-ban 1164 fő,[231] 1881-ben 1242 fő,[232] 1884-ben 1522 fő,[233] 1890-ben 1573 fő,[234] 1892-ben 1670 fő,[235] 1900-ban 2137 fő,[236] 1904-ben 2426 fő,[237] 1905-ben 2471

---

[225] Az 1899. évi XV. tc. az országgyűlési képviselő-választók feletti bíráskodásról. In: Az 1899. évi törvények gyűjteménye. Bp., évn. 169-239. pp.

[226] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 21. p.

[227] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 21. p.

[228] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 21. p.

[229] Belváros 369; Tóváros 237; Viziváros 310; Palotaváros 409, Felsőváros I. kerület 231; Felsőváros II. kerület 306 fő.
A kerületek határait is ekkor szabályozták a Belvárost a csatornák, valamint a Budai út és a Vörösmarty tér határolta. A Tóváros határai a Viziváros felől a Budai út, a Palotaváros felől a csatorna és a Vörösmarty tér. A tóvároshoz tartozott a Vörösmarty tér keleti oldala, a Széchényi utca, a Rácszérűk és a Demkóhegy, a Budai út déli oldala, a Kert-, Gyümölcs-, Apáca utcák és a vasúti telep. A Viziváros határai a Belváros felől a csatorna, a Felsőváros I. kerülete felől a Nádor utca, a Felső város II. kerülete felől a Vásártér és a Lovasberényi út, a Tóváros felől a Budai út. A Vizivároshoz tartozott a Budai út északi oldala, a Dinnye-, Sóhaj-, Zöldfa-, Csonka-, Salétrom-, Új-utcák, de ide tartoztak a Felsővárosból a Kígyó-, Lövölde-, Könyök-, Kórház-, Vásártéri-utcák, a Királysor és az Olajmalom utca. A Palotavárosi kerületet a Belváros felől a csatorna, a Tóváros felől szintén a csatorna, illetve a Vörösmarty tér, a Felsőváros I. kerülete felől a Főcsatorna malom alatti zsilipje határolta. A Felsőváros I. kerületét a Felsőváros II. kerületének vonatkozásában az Öreg utca és a Közép utca határolta, magába foglalta a Vásártér nyugati oldalát, északi oldalán az Arany Sasig, továbbá a Fazekas-, Sár-, Malom-, Szent Vendel-, Sörpince utcákat, a Fecskepartot, Az Öreg utca és a Közép utca nyugati oldalát, a Kenesei Kertet és az ettől északra beépült területet. Felsőváros II. kerületét a Viziváros felől a Vásártér (Fehérló Fogadó) a Lovasberényi út és a Csatorna utca határolta. E kerülethez tartozott az Öreg- és Közép utcák keleti oldala, a Vásártér a Kálváriától, a Bébic-, Kereszt-, Zámoly-, Királykút-, Forgó-, Csordás utcák, a Lóvásártér a Fehérló Fogadóval. a Lovasberényi út és a Csatorna út északi oldala, a Kertek alja és a Kis Kecskemét. Daraba József: Székesfehérvár szab. kir. város választókerületei s ezeknek határai, úgy a választóképes polgárok kerületenkénti betűsoros névjegyzéke az 1870. XLII. t. cz. 91. §. f. pontja értelmében. Székesfehérvár, 1872.

[230] Belváros 350; Palotaváros 315; Tóváros 192; Viziváros 239; Felsőváros I. kerület 161; Felsőváros II. kerület 206. Összesen 1463 fő. SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1875. No. 219.

[231] Belváros 298; Palotaváros 206; Tóváros 165; Viziváros 204; Felsőváros I. kerület 130; Felsőváros II. kerület 161; összesen 1164 fő. Székesfejérvár szab. kir. város országgyűlési képviselő-választóinak a központi választmány által 1880. évre végleg megállapított városrészenkénti betűsoros névjegyzéke. Székes-Fehérvár, 1880.

[232] Belváros 309; Palotaváros 228; Tóváros 171; Viziváros 221; Felsőváros I. kerület 133; Felsőváros II. kerület 180; összesen: 1242 fő. Székesfejérvár sz. k. város országgyűlési képviselőválasztóinak a központi választmány által 1881-ik évre végleg megállapított városrészenkénti betűsoros névjegyzéke. Székesfehérvár, 1881.

[233] Földbirtok alapján – 485 fő; házbirtok alapján – 232 fő; jövedelem alapján – 482 fő; értelmiségi cenzus alapján 323 fő.
Belváros 352; Palotaváros 299; Tóváros 179; Felsőváros I. kerület 177; Felsőváros II. kerület 222; Viziváros 296 fő. Összesen 1525 fő. Székesfehérvár sz. k. város országgyűlési képviselőválasztóinak a központi választmány által 1884-ik évre végleg megállapított városrészenkénti betűsoros névjegyzéke. Székesfehérvár, 1884.

[234] Belváros 292; Palotaváros 301; Tóváros 223; Viziváros 333; Felsőváros I. kerület 195; Felsőváros II. kerület 229; Összesen: 1573 fő. Székesfejérvár Sz. K. Város Országgyűlési Képviselőválasztóinak a Központi

fő,[238] 1906-ban 2425 fő,[239]1907-ben 2461 fő,[240] 1908-ban 2517 fő, 1910-ben 2628 fő,[241] 1913-ban pedig 2867 fő[242] rendelkezett országgyűlési-, illetve községi választójoggal. Az adatsor részben a cenzusképesség növekedését jelzi, másrészt a korszak első felében a közéleti érdeklődést is tükrözi. 1869-ben a polgári népesség 9,22%-a, 1880-ban 4,54%-a, 1890-ben 5,71%-a, 1900-ban 7,01%-a, 1910-ben 7,54%-a rendelkezett választójoggal.[243]

Az 1875. július 1-jén rendezett országgyűlési választás jelentős fordulatot hozott, elsősorban abban a tekintetben, hogy megszakadt az a gyakorlat, amely szerint székesfehérvári születésű, s a városi polgársághoz kötődő személyek indultak és nyertek mandátumot. A választási korteskedés tekintetében is változások voltak, s erről az országos sajtó is megemlékezett. Június 13-án a Magyar Király Szálló udvarán tartott választási programismertetésről a Magyar Állam című lap is beszámolt: „*Zichy Nándor kitűnő és gyakori lelkes éljenzésekre ragadó beszédben fejté ki a jobboldali ellenzék programját…*”.[244]

Választmány által 1890-ik évre végleg megállapított Városrészenkénti Betűsoros Névjegyzéke. Székesfehérvár, 1890.

[235] Belváros 317; Palotaváros 326; Tóváros 261; Viziváros 353; Felsőváros I. kerület 185; Felsőváros II. kerület 224; vidéki lakósok 4; összesen 1670 fő. Székesfehérvár Sz. Kir. Város Országgyűlési Képviselőválasztóinak a Központi Választmány által megállapított városrészenkénti betűsoros Névjegyzéke 1892. évre. Székesfehérvár, 1892.

[236] Belváros 403; Palotaváros 402; Tóváros 341; Viziváros 476; Felsőváros I. kerület 219; Felsőváros II. kerület 278; vidéki lakósok 18. összesen 2137 fő. Székesfehérvár sz. kir. város országgyűlési képviselőválasztóinak a Központi Választmány által 1900. évre végleg megállapított városrészenkénti betűsoros névjegyzéke. Székesfehérvár, 1900.

[237] Belváros 418; Palotaváros 462; Tóváros 460; Viziváros 520; Felsőváros I. kerület 255; Felsőváros II. kerület 304; Vidéki lakosok 7; Összesen: 2 426 fő. Székesfehérvár Sz. kir. Város Országgyűlési Képviselőválasztóinak Névjegyzéke 1904. évre. Székesfehérvár, 1904.

[238] Belváros 435; Palotaváros 461; Tóváros 481; Viziváros 545; Felsőváros I. kerület 242; Felsőváros II. kerület 294; vidéki lakósok 13. Összesen 2471 főt. Székesfehérvár sz. kir. város országgyűlési képviselőválasztóinak névjegyzéke 1905. évre. Székesfehérvár, 1905.

[239] Belváros 419; Palotaváros 457; Tóváros 515; Viziváros 518; Felsőváros I. kerülete 233; Felsőváros II. kerülete 271; vidéki lakósok 12 főt. Székesfehérvár szab. kir. város országgyűlési képviselőválasztóinak névjegyzéke 1906. évre. Székesfehérvár, 1906.

[240] Belváros 421; Palotaváros 458; Tóváros 528; Viziváros 535; Felsőváros I. kerülete 240; Felsőváros II. kerülete 268; vidéki lakósok 11 főt. Székesfehérvár szab. kir. város országgyűlési képviselőválasztóinak névjegyzéke 1907. évre. Székesfehérvár, 1907.

[241] Belváros 425; Palotaváros 475; Tóváros 602; Viziváros 596; Felsőváros I. kerület 239; Felsőváros II. kerület 288; vidéki 9 Összesen 2628 fő. Székesfehérvár szab. kir. város országgyűlési képviselőválasztóinak névjegyzéke 1910. évre. Székesfehérvár, 1910.

[242] Belváros 421; Palotaváros 524; Tóváros 715; Viziváros 705; Felsőváros I. kerület 227; Felsőváros II. kerület 264; vidéki 11. Összesen 2867 fő Székesfehérvár szab. kir. város országgyűlési képviselőválasztóinak névjegyzéke 1913. évre. Székesfehérvár, 1913.

[243] Pécsen 1872-ben 2192 fő, 1881-ben 1448 fő, 1891-ben 1756 fő, 1900-ban 2863 fő, 1911-ben 3364 fő rendelkezett választójoggal. Százalékos arányban 9,2%, 5,0%, 5,2%, 6,5%, 6,8%. Ezúton mondok köszönetet Nagy Imre Gábor levéltárosnak, aki az adatokat rendelkezésemre bocsátotta.
Győrben 1867-ben 1484, 1872-ben 1640, 1896-ban 1835, 1902-ben 2022, 1908-ban 2998 fő rendelkezett választójoggal. Vörös Károly: Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. In: Győr várostörténeti tanulmányok. Győr, 1971. 366. p.

[244] Bonitz Ferenc: Gróf Zichy Nándor élet- és jellemrajz. Bp., 1912. 121. p.

Az Ellenőr című lap[245] pedig címlapján számolt be a székesfehérvári választási küzdelemről: „*nagyban foly az itatás és etetés s hogy némely zászló kitűzéséért 150 ft-ot is adnak az ismeretlen jóltevők, azon erkölcs és míveltség terjesztő szent ügynek nevében, melyet gróf Zichy Nándor úr neve képvisel az országházban*”.[246] A választásokat felügyelő központi választmány e véleményt mint alaptalant utasította vissza.[247]

A Schvarcz Gyulával szemben indult Zichy Nándor[248] személye nem volt ismeretlen a fehérvári választók előtt. A Fejér megyei nagybirtokos személye elsősorban a Fejér vármegyei Gazdasági Egyesületben kifejtett tevékenysége folytán vált ismertté a városban. Az egyesület elnöki tisztségét is betöltötte és számos, a megye és a város gazdasági életét befolyásoló kérdésben foglalt állást. Tevékenysége az 1869-ben létrejött Székesfehérvári Kereskedelmi Bank, valamint az 1872-ben alakult Fejér megyei Takarékpénztár alapításában betöltött szerepe miatt is jelentős. A Székesfehérvári Kereskedelmi Bank elnöki tisztségét 1900-ig töltötte be, 1893 őszéig a Fejér megyei Takarékpénztár igazgatója, majd ezt követően 1900-ig elnöke is volt. 1870. március 14-én a katolikus autonómiai kongresszuson elsöprő többséggel a székesfehérvári kerület mandátumát nyerte el. Az ellenjelöltek között számos befolyásos városi és megyei politikus volt, többek között Schvarcz Gyula, Juraszek Ferenc, Zsömböri Ede, id. Szőgyény Marich László, Zichy Jenő. Nem sokkal később, 1872-ben a Székesfehérvári Katolikus Unió elnökévé választották.[249] Zichy Nándor nevezetesebb városi közszereplései közé tartozik a Székesfehérvári Katholikus Politikai Casinó elnöki székének elfogadásakor tartott ünnepi beszéde, amelyre nagy közönség jelenlétében 1872. június 29-én került sor, megjegyezzük, hogy az egylet az előző évben alakult.[250]

Ennek, valamint a sikeres és nagyvonalú kampánynak köszönhetően megtörte a szabadelvű párti Schvarcz Gyula székesfehérvári képviselőségét. Gróf Zichy Nándor 749

---

[245] A politikai napilap 1869. március 1-jétől jelent meg, 1882. augusztusában szűnt meg, ekkor a Hon című lappal egyesült.
[246] Ellenőr 1875. június 17. 566. sz.
[247] SZVL IV. B. 1405. b./ Székesfehérvár Város Tanácsának iratai 1875. No. 219.
[248] gróf Zichy Nándor (Pozsony, 1829. november 17. – Adony, 1911. december 24.) az 1850-es években a vármegyei gazdasági egylet elnöki tisztét töltötte be, a későbbiek során is jelentős tevékenységet fejtett ki az egyesületben. 1861-ben Fejér megye alispánjává választották. 1863-ban a „Hon” című lapban megjelent „Alapkérdések” cikke miatt rövid börtönbüntetésre ítélték. 1880-ig képviselő volt, ekkortól a főrendiház tagja. 1895-ben a Katolikus Néppárt egyik alapítója.
A politikus alakját Gratz Gusztáv így vázolta meg: „*a politikát nem hivatásszerűen űzte... ha a politika olyan mederben haladt volna, amely az ő meggyőződésének megfelelt, szerény, inkább visszahúzódó természete mellett valószínűleg egyáltalában nem vett volna részt a politikai életben*.” In: A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918. Bp., 1934. I. köt. 323-324. pp.
[249] Bonitz Ferenc: Gróf Zichy Nándor élet- és jellemrajz. Bp., 1912. 156. p. Több mint 4000 szavazattal többet kapott, mint az összes többi jelölt.
[250] Bonitz Ferenc: Gróf Zichy Nándor élet- és jellemrajz. Bp., 1912. 160-166. pp. A beszédet is közli Bonitz.

szavazatot kapott Schvarcz 463 szavazatával szemben.[251] Az 1875 márciusában összeállított ideiglenes választói névjegyzék 1386 fő választó nevét tartalmazta; az alábbi megoszlásban: régi jogalapon – 94; földbirtok alapján – 284; házbirtok alapján – 486; jövedelem alapján – 363; értelmiségi cenzus – 159 fővel.[252] Schvarcz Gyula a fehérvári választási kudarc ellenére is képviselő maradt, s Budapest Terézváros képviselőjeként nyert mandátumot.[253]

A következő választásokon azonban Zichy Nándor nem indult Székesfehérváron, így 1878. augusztus 12-én az „egyesült ellenzék"[254] jelöltjeként Juraszek Ferenc[255] városi főjegyző nyert mandátumot Havranek József városkapitánnyal szemben, akit az ezt követő városi tisztújításon polgármesterré választottak. E választás egyik sajátossága a csekély létszámú részvételen kívül az volt, hogy nem az országos politikában ismert személyek indultak a mandátumért, hanem két városi tisztviselő.[256] Az eredményben megmutatkozott az is, hogy Havranek Józsefet a választások előtti napokban – augusztus 8-a után – jelölték, azt követően, hogy gróf Zichy Nándor augusztus 4-én bejelentette visszalépését. (Ugyanis Zichy Nándor a főrendiházban foglalt helyet.) Ennek következtében Havranek érdemi kampánytevékenységet nem fejthetett ki, indulása is kényszermegoldás volt és más meggondolásból történhetett, kétségtelen azonban, hogy ez év szeptemberében Szőgyény Marich László főispán ajánlására a város polgármesterévé választották.

Zichy Nándor jelöltsége ellen elsősorban a városi értelmiség és a belváros szavazói léptek fel. Véleményüket jól tükrözi a Székesfehérvár és Vidéke címen megjelenő társadalmi, közművelődési és szépirodalmi közlöny szerkesztősége által megjelentett vezércikk: „*Ősvárosunk önérzetes, grófi kegyeket nem vadászó, etetés-itatásra nem áhítozó szabad gondolkodású független polgárai kibontották azon lobogót, melynek győzelmét elősegíteni*

[251] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1875. No. 219.
[252] Megjegyezzük az 1874. évi XXXIII. törvénycikk kiegészítésére és pontosítására 1875. március 23-án hozták meg az 1875. évi VI. törvénycikket, – az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1874. évi XXXIII. törvényczikk 12-ik §-a 5-ik pontjának és 108-ik §-ának pótlásáról – amelyet március 25-ét követően küldtek meg a törvényhatóságoknak. Ugyancsak kiegészítést tartalmaz az 1875. évi XXXIX. törvényczikk az 1874-ik XXXIII. törvényczikk átmeneti intézkedéseinek pótlásáról. SZVL IV. B. 1405. b./ Székesfehérvár Város Tanácsának iratai 1875. No. 219.
[253] Schvarcz 1875-1878 között volt a Terézváros országgyűlési képviselője.
[254] A csoport a Szabadelvű Pártból kilépettekből és a korábbi Jobboldali Ellenzék tagjaiból alakult.
[255] Juraszek Ferenc (Nadap, ? – Bp., 1888. november 7.) ügyvédként dolgozott, azt megelőzően, hogy 1872-ben a város főjegyzőjévé választották. Főjegyzői állásáról képviselőjelöltsége miatt 1878. július 22-én mondott le. Országgyűlési mandátumának lejárta után Budapesten telepedett le és ügyvédként dolgozott haláláig.
[256] Juraszek 431, Havranek 256 szavazatot kapott.

minden becsületes polgárnak és hazafinak kötelessége".[257] Juraszek Ferencet a következő választáson nem jelölték, a volt főjegyző nem tért vissza a városi adminisztrációba sem.[258]

Az 1881. június 26-én tartott országgyűlési választás gróf Zichy Jenőnek[259] nagy arányú győzelmét hozta az újra induló Schvarcz Gyulával szemben (645:238).[260] Schvarcz Gyulát a függetlenségiek támogatták.[261] Schvarcz kihívója ismert volt a választók előtt, hiszen Zichy Jenő 1861-ben a Fejér megyei bodajki választókerület képviselője volt, ezt követően pedig 1865-1872 között Bihar megye élesdi választókerületét képviselte. Zichy népszerűségében jelentős szerepet játszott az 1879. évi székesfehérvári országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállítás rendezésében vitt szerepe, amelynek elismeréséül 1879. július 7-én a város díszpolgárává választották.[262] Munkája során a városban jelentős pezsgés indult meg. Székesfehérvár, ha rövid időre is, de az országos figyelem középpontjába került. Ez is visszatükröződött az „ipargróf" megválasztásakor. Zichy többek között – június 7-én – a Magyar Király Szállóban tartott rendezvényt, itt egyik ajánlója Say Rudolf gyógyszerész volt. Zichy ekkor nem pártprogrammal és párttámogatással indult. A függetlenségiekhez közelálló sajtó is ezt közvetítette, amikor a rendezvényről beszámolt: „*A közönség lehangoltan és lelkesedés nélkül szertefoszlott. Mennyivel magasztosabb lett volna a nagylelkű – genialis – grófnak ha megtartotta volna kezében a bal oldal szentelt lobogóját*".[263] Zichy programjában elsősorban az önálló vámterület, a vasúti és szállítási tarifák átalakítása, az ipartörvény módosítása szerepelt a leghangsúlyosabban.[264] Mindezek mellett azonban kiemelte, hogy a helyi érdekeket kívánja képviselni és választóival szoros kapcsolatot tart fenn: „*az én programom az Önök bizalma*".[265]

---

[257] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1878. No. 1910. Székesfehérvár és Vidéke VI. évf. 1878. augusztus 3. 1. p.

[258] Állásáról az 1875. évi I. törvénycikk alapján mondott le, amely az összeférhetetlenséget szabályozta. A törvény 3. §-a értelmében összeférhetetlen volt a törvényhatósági tisztviselői és hivatalnoki állás és az országgyűlési képviselőség.

[259] Zichy Jenő (Sárszentmihály, 1837. július 5. – Merán, 1906. december 6.) Gimnáziumi tanulmányait Székesfehérváron a ciszter gimnáziumban végezte. Németországi tanulmányútjáról hazatérve elsősorban a hazai ipar támogatását tűzte ki célul. Az említett székesfehérvári kiállítás mellett, a budapesti 1885. évi kiállításnak is rendezője volt. Az Országos Iparegyesület elnökeként, az elsőfokú ipariskolák létrehozásában is szerepe volt. 1860-ban Fejér megye főszolgabírói tisztét töltötte be, rövidebb ideig. 1861-ben az országgyűlési választásokon a bodajki kerületben nyert mandátumot. Székesfehérváron és Fejér megyén kívül Budapest, Bobró és Ipolyság országgyűlési képviselője is volt. A magyarság eredetének feltárására irányuló expedíciói során készült kutatásairól számos munkája jelent meg, 1899-ben a MTA tiszteletbeli tagjává választották.

[260] A Fehérvári Híradó 1881. július 3-án eltérő adatokat közölt. E szerint Zichy 639, Schvarcz 236 szavazatot nyert.

[261] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1881. No. 6147.

[262] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1879. No. 210.

[263] Székesfehérvár és Vidéke. IX. évf. 1881. június 8. 46. szám. 1. p.

[264] A program a Fehérvári Híradó 1881. június 5-i számában jelent meg.

[265] Székesfehérvár és Vidéke. IX. évf. 1881. június 8. 46. szám. 1. p.

Schvarcz Gyula június 1-jén tartotta választási nagygyűlését, amelyen a Függetlenségi Párt elnöke Mocsáry Lajos is részt vett. Az Arany Sas fogadó előtti tér adott helyszínt a nagygyűlés résztvevőinek. A párt helyi vezetője Nagy Ignác, bár beszédében hangsúlyozta, hogy „*minden bizalmatlanság, minden kétely*" megszűnt és a választási győzelem érdekében mindent elkövetnek, mégis lemondott elnöki tisztségéről, s így utódja Márkus Antal ajánlotta a Függetlenségi Párt jelöltjeként Schvarcz Gyulát, aki beszédében hangsúlyozta, hogy ahogy korábban úgy jelenleg is a függetlenségi eszme híve, de 1871-ben ezt még nem tartotta kivihetőnek. Bemutatta a megváltozott európai politikai viszonyokat, majd hangsúlyozta, hogy ezekből vonta le következtetését: „*Ami lehetetlen volt akkor – az nem lehetetlen ma*" mondta, programpontjainak legfőbb eleme az állami függetlenség megszerzése, a fennálló viszonyok perszonálunióvá történő átalakítása volt. Beszédében kitért továbbá az összefogás szükségességére, valamint arra, hogy ne hagyják magukat a választók megtéveszteni, vesztegetéssel félrevezetni.[266] A korteskedésről a helyi lapok rövid, de epés megállapításokat is tettek, amelyek jellemezték a választás előtti napokat: „*Sok ember azért áll be kortes vezérnek, hogy könnyű szerrel kis pénzvagyonra tegyen szert*.", „*Nagy divattá kezd válni az a politikai elv: igyuk meg a borát, de azért másra szavazzunk*", „*Választás előtt kuszipajtás, választás alatt puszipajtás, választás után kustipajtás*" – volt olvasható a Fehérvári Híradóban.[267] A sajtó több alkalommal is elemezte a függetlenségiek megosztottságát, amely végül a választási kudarchoz vezetett, ennek legfőbb okát abban látták, hogy „*a földmívesek jó része, vagyis a szokott csutorapártiak a dúsgazdag*" jelöltet támogatták.[268] Schvarcz újabb másodszori vereségét követően nem jelöltette magát többé szülővárosában, 1887-ben Moson megye Zurány kerületének választói biztosították számára az országgyűlési mandátumot.

Zichy Jenő a fehérvári képviselőséghez nem ragaszkodott a következő országgyűlési választás alkalmával – ekkor Budapest belvárosi mandátumát nyerte el – , így 1884-ben új, eddig a székesfehérvári képviselőségért korábban nem induló jelöltek megméretését hozta a választás. Ezen a választáson a Függetlenségi Párt Nagy Ignác[269] ügyvédet, a Székesfehérvári Függetlenségi Kör elnökét indította, a megyei földbirtokos Szőgyény Marich Gézával[270] szemben, aki mint Szőgyény Marich László főispán fia ismert volt a választók előtt, s jelentős támogatással bírt a közélet meghatározói körében. Társadalmi beágyazottságát más módon is

[266] Székesfehérvár és Vidéke IX. évf. 1881. június 1. 44. szám. 1. p.
[267] Fehérvári Híradó II. évf. 1881. július 24. 80. szám. 9. p.
[268] Székesfehérvár és Vidéke IX. évf. 1881. június 4. 45. szám. 2. p.
[269] Nagy Ignác 1880-ban lett a Függetlenségi Kör vezetője. 1876-tól 1917-ig praktizált, 1888-1917 között a Székesfehérvári Ügyvédi Kamara választmányi tagja. 1892-ben, a megyében a bodajki választókerületben indult, szintén függetlenségi támogatással, de kisebbségben maradt.
[270] Szőgyény Marich Géza (Bécs, 1847. december 25. – Csór, 1927. július 9.)

megkísérelte szélesíteni, ezek közül említhetjük, hogy 1882. december 10-én részt vállalt a Székesfejérvári Tóvárosi Olvasókör[271] átszervezésében és annak elnökévé választották.[272]

A két párt június hónapban több rendezvényt tartott, amelyen a jelöltek ismertették programjukat. Nagy Ignác elsősorban a függetlenségiek országos programjának bemutatására vállalkozott. Szőgyény ennél tovább ment, nem csupán a szabadelvűek országos programját ismertette, de részletesen kitért a helyi viszonyok javítását célzó elképzeléseire is: „*Sz-Fehérvárnak híres történelmi múltja van, de van, lehet és lesz jövője is, ha gyárak, állandó laktanyák és egyébb középületek emelése által egyrészt e város a vidék központjává lesz, másrészt ezen vállalkozások által az itteni kézművesek- és iparosoknak, ugy fuvarozással foglalkozó lakosoknak ujabb és ujabb kereseti forrásokat nyitunk, ha mindannyian pártkülönbség nélkül vállvetve oda törekedünk, miben nem kétlem, hogy hazafias lelkes kormányunk támogatására is számíthatunk, hogy czélszerű vasúti összeköttetések által kereskedelmi és közlekedési, a gyáripar lehető fejlesztése és a kormány által leendő kezdeményezése által ipari viszonyai legyenek virágzók: hogy ezen ősi hírneves magyar város hazafias érzelmű és – hála – sok más város méltó irigységét képező, jeles iskolái – és tanintézeteinek – mívelt és értelmes lakossága, anyagi jóllétnek is örvendhessen s büszkeséggel tekintvén vissza rég elmult dicsőségére, örülhessen jelenének, bizzék jövendőjében, mely várva várt jobb kor előkészítéséhez önzetlen közreműködésemmel hozzájárulhatni, képezné büszkeségemet életemnek…*”.[273]

A választás napján már kora hajnalban „*zeneszó mellett*” gyűjtötték a kortesek a választókat. A szavazás sorrendjét sorshúzással döntötték el. A szavazást a belvárosiak kezdték meg, itt először Szőgyény támogatói szavaztak, amelyet a Nagy-pártiak követtek, majd a többi idetartozó városrész következett, a pártok támogatói azonban felváltva voksoltak. Tekintettel arra, hogy a választók létszáma meghaladta az 1500 főt, ekkor már nem egy helyszínen történt a választás. A városháza előtt és a honvédlaktanya előtti téren volt a szavazás. Az első helyszínen a Belváros, a Palotaváros és a Tóváros szavazati joggal rendelkező polgárai, utóbbiban a Felsőváros I. és II. kerülete és a Viziváros választópolgárai voksoltak. A választókat, a korábban kialakult gyakorlat szerint, városrészenként megkülönböztetett színű igazolójegyekkel látták el. Az élénk választási kampány miatt, az összetűzések megakadályozására, a választás napjára a katonaságot is kirendelték. A

[271] Az egylet 1867. július 1-jén alakult.
[272] A Székesfejérvári Tóvárosi Olvasókör alapszabályai. Székesfehérvár, 1884.
[273] Székesfehérvár és Vidéke XII. évf. 1884. június 5. 68. szám. 1. p.

helyőrségben állomásozó katonák azonban csupán a választócsoportok közötti kordont biztosították, mivel a választás rendben zajlott le.

A szavazás ekkor is nyilvános volt, élőszóval kellett a választási bizottságnak bemondani a szavazó nevét, a városrészt, amelyhez tartozott végül a jelölt nevét, akire voksolt.[274] A szabadelvűek többségét a Belváros biztosította, itt Szőgyény 147, Nagy 34 szavazatot kapott, de szabadelvű többség alakult ki – meglepetésre – a Felsőváros II. kerületében is, 152 szavazattal 127 ellenében. A Palotavárosban kiegyenlítettebb eredmény született Szőgyény 207, Nagy 193 szavazatot kapott. Az 1884. június 15-én tartott választáson Szőgyény Marich Géza nyert mandátumot.[275]

Mindkét párt győzelemként ünnepelte az elért eredményt, míg a Szabadelvű Párt a mandátum megszerzését, Liszits István pártelnök a függetlenségiek jelentős előretörését értékelte kedvezően. Kétségtelen, hogy mintegy 300 szavazattal többet kapott a függetlenségi jelölt mint három évvel korábban.[276] A választási küzdelemre rávilágít, hogy a függetlenségiek több mint 200 kortese, Nagy Ignác 3000 példányban kiadott programbeszédét is terjesztette.[277]

A következő választás alkalmával a választási ciklus időtartamát az 1886. évi I. törvénycikk[278] módosította; a mandátum ezt követően 5 évre szólt.[279] Ekkor a városi képviselőségért két megyei nagybirtokos – gróf Károlyi Gábor[280] és Szőgyény Marich Géza – vállalt jelöltséget. Gróf Károlyit a Függetlenségi és 48-as Párt helyi szervezete támogatta. A függetlenségiek támogatottsága a korábbi választáshoz képest nagyobb volt, a városi sajtóorgánumok közül a Székesfehérvár és Vidéke elkötelezetten támogatta törekvéseiket. A lap 1887. június 14-i számában címlapon közölte Kossuth Lajos 1887. június 7-én Turinból írt levelét, amelyben Károlyi támogatására hívta fel a választópolgárok figyelmét. Károlyi az 1860-as évek első felében, egyetemi tanulmányai alatt ismerkedett meg az emigráció vezetőivel, köztük Kossuth Lajossal és Klapka Györggyel.

---

[274] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1885. No. 168., 1884. No. 4906.
[275] A Városházi szavazatszedő bizottságnál 357:276, a felsővárosi szavazatszedő bizottságnál 339:261 szavazattal nyert Szőgyény.
[276] Székesfehérvár és Vidéke XII. évf. 1884. június 17. 73. szám. 1. p.
[277] Székesfehérvár és Vidéke XII. évf. 1884. június 17. 73. szám. 1. p.
[278] 1886. évi I. törvénycikk Az országgyűlés tartamának meghosszabbításáról.
[279] A fenti időtartamot azonban két esetben töltötte ki a parlament: az 1887-1892, és az 1896-1901 között, a többi esetben időközi választások megtartására került sor.

„Kedves gróf Károlyi!

Tulajdonítsa kérem hazafiúi érdeklődésemnek az ügy iránt, s őszinte baráti érzelmeimnek saját személye iránt, hogy szabadságot veszek magamnak, örömömnek adni kifejezést a sokat ígérő lelkesedés felett melylyel Székesfehérvár városának függetlenségi elvű polgárai Önt, mint képviselőjelöltjüket fogadták. [...] Annál nagyobb örömömre szolgál a magyar hazafias szellem e térfoglalása Fehérvárott, minél inkább fájt nekem e zászló alatt ekkorig épp' azt a Székesfehérvárt nem látni, melynek nevéhez első királyunk ott szentelésétől, s tetemeinek eltemetésétől kezdve, a Magyar haza állami függetlenségének annyi magasztos történelmi emléke fűződik, hogy hazánk minden városai közt egyenesen Székesfehérvár az, melyet a felejthetetlen történelmi reminiscenziák varázs hatalma első helyütt látszik a Magyar haza törvényes állami függetlenségéhez ragaszkodás dicsőségére (legyen szabad mondanom: »kötelességére«) felhívni. [...] Örömmel fogadnám e hírt nemcsak azért, mert tudom, hogy a függetlenségi párt Önben elveinek, úgy a közjogi, mint a democracziai téren egy szintoly tehetséges és széles látókörű, mint rendíthetetlenül hű és fáradhatatlanul kitartó haczosát bírná; hanem örömmel fogadnám azért is, mivel sokkal becsesebb emlékeim közé tartozik azon nem csupán csak barátságos, hanem egyszersmind elvrokonsági s egy czélra törekvési meghitt viszony, mely a húsz év előtti jog elalkuvásig köztem s az Ön családja közt fennállott...Van szerencsém Önnek székesfehérvári függetlenségi elvű képviselőjelöltségéhez meleg érdeklődéssel sikert és győzelmet kívánni."[281]

Megjegyzem: Kossuth Lajos nem csak a székesfehérvári választókhoz intézett levelet, korábban hasonló módon ajánlotta Pécs választóinak figyelmébe Irányi Dánielt, aki támogatásával 1868-ban megszerezte a városi mandátumot.

Az 1887. június 17-én megtartott választást minden korábbinál nagyobb érdeklődés követte, összesen 1540 érvényes szavazatot adtak le. A választásokon való részvétel megközelítette a 100%-ot, Károlyi csekély többségét[282] végül a külvárosok (Tóváros, Viziváros, Felsőváros egy része), és a Palotaváros iparosai biztosították.[283] A Belváros azonban döntő mértékben, mint korábban, szabadelvű párti maradt.

---

[280] gróf Károlyi Gábor (Pest, 1841. november 18. – Budapest, 1895. augusztus 31.) 1892-ben, ugyancsak függetlenségi programmal Cegléden nyert mandátumot.
[281] Székesfehérvár és Vidéke XII. évf. 1884. június 14. 72. szám. 1. p.
[282] A belvárosi szavazatszedő bizottságnál Szőgyény 426 – Károlyi 363, a felsővárosi szavazatszedő bizottságnál Károlyi 439, Szőgyény 322 szavazatot nyert. Összesítve Károlyi 802, Szőgyény 738 szavazatot ért el.
[283] SZVL IV. B. 1405. b./ Székesfehérvár Város Tanácsának iratai 1887. No. 7036., 1888. No. 204.

A választásról a városrészenkénti adatok is rendelkezésünkre állnak:[284]

	Károlyi Gábor	Szőgyény Marich Géza
Belváros:	31	203
Palotaváros	184	104
Tóváros	118	85
Viziváros	167	137
Felsőváros I. kerület	97	69
Felsőváros II. kerület	144	74
Utólag leadott szavazatok:	71	66

A Székesfehérvár és Vidéke című újság június 18-án név szerint is közölte, hogy a választópolgárok kire szavaztak.[285] Ebből kitűnik, hogy a város tisztikarából a szavazattal rendelkező tisztviselők mindegyike – legalábbis, akik részt vettek a szavazáson – Havranek József polgármesterrel együtt a szabadelvűeket támogatta.[286] Ugyancsak a szabadelvű támogatók között találjuk a belváros polgárai közül a városi közgyűlési tagok túlnyomó részét, a virilisek névjegyzékében szereplők túlnyomó többsége is, közel 70 százalékuk Szőgyény Marich Gézát támogatta.

A függetlenségiek azonban nem tudták megtartani a városi mandátumot. A következő országgyűlési választás, a korábbinál valamelyest kisebb részvétel mellett zajlott. Összesen 1468 érvényes szavazatot adtak le 1892. január 28-án, amelynek eredményeként a szabadelvű párti Tóth Aladár[287] vármegyei tb. főjegyző nyert mandátumot, a függetlenségi gróf Károlyi Gáborral szemben. A kormánypárt váratlan győzelméhez hozzájárult, hogy Károlyi Gábor elhanyagolta választóit. A választáson a függetlenségieknek nem sikerült a felsővárosi gazdákat az előző választáshoz hasonló mértékben megszólítani, itt kevesebben vettek részt a választáson, és az itt nyert csekély szavazattöbblet nem volt elégséges Károlyinak a mandátum megtartásához. A Belváros polgárai azonban továbbra is a szabadelvű politika támogatói maradtak. Az eredményhez az is hozzájárult, hogy Tóth a függetlenségiektől pártolt

[284] Székesfehérvár és Vidéke XV. évf. 1887. június 18. 75. szám. 1. p.
[285] Székesfehérvár és Vidéke XV. évf. 1887. június 18. 75. szám. 1-2. pp.
[286] Havranek József, Seidel Lajos, Tóth István, Keresztes Ignác, Pribék Mihály, Turiák Pál, Reé István, Fittler Béla, Patay János Szőgyényt támogatta a választás alkalmával. Nem szavazott Tomsits Gyula, Schnetzer János, Kovács Elek, dr. Major Ferenc, Gebhard Bódog és Moenich Károly levéltárnok. Tomsits (Tamásfi) Gyuláról tudjuk, hogy a függetlenségi érzelmű volt. „*Magyar érzésének – amely egész lelkületét uralta – az által is kifejezést adott, hogy magyar ruhát viselt, és így kirítt abból a társadalomból, amely lassanként elhagyta a magyar ruha viselését*.” Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. IV. köt. Székesfehérvár, 1998. 30. p.
[287] Tóth Aladár 1883-ban lett a törvényhatósági bizottság virilis tagja, ezt követően kisebb megszakítás után, 1885-től több alkalommal, majd 1897-től folyamatosan helyet foglalt a város közgyűlésében.

át a szabadelvűekhez, a választók előtt személye nem volt ismeretlen, hiszen 1886-tól a törvényhatósági bizottság virilis tagja volt.[288]

A városi választók politikai beállítottsága azonban nem maradt változatlan. E folyamatban jelentőséggel bírt, hogy a szekularizáció kérdésében kifejtett vitákban jelentős eseménynek adott otthont Székesfehérvár. Az egyházpolitikai harcok következményeként – a székesfehérvári katolikus nagygyűlést követően – jött létre a Katolikus Néppárt. Az új párt létrehozásában jelentős szerepe volt Steiner Fülöp, székesfehérvári püspöknek, gróf Zichy Nándornak – Székesfehérvár 1875. évi választásokon országgyűlési mandátumot nyert képviselőjének – az egyházpolitikai ellenzék vezérének és gróf Eszterházy Miklós Móricnak. A pártalakításra 1894. december 11-én, Székesfehérváron tartott egyeztetést követően került sor, bár hivatalosan 1895. január 28-án mondták ki megalakulását.[289] A pártalapítás, a katolikus nagygyűlés[290] a városi civilszervezetek vonatkozásában is éreztette hatását, ennek köszönhetően jött létre 1895. január 27-én a Székesfehérvári Katholikus Kör. Hasonló célú szervezkedés már korábban is történt amikor „*Székesfehérvár városa kath. férfiai között kath. politikai Casino név alatt egy politikai társas egylet* alakult".[291]

A Néppárt nem csatlakozott – ekkor – a többi párt közjogi küzdelmeihez. Világnézeti alapon álló pártként jelent meg, s elsődlegesen a szociális intézkedések sürgetésével, az adórendszer átalakításával, a kisiparos és kisbirtokos rétegek hiteligényeire vonatkozó elképzelésekkel és a szövetkezeti mozgalom népszerűsítésével, valamint a munkaadók és alkalmazottaik közötti viszony szabályozásával, a munkásbiztosítás kiterjesztésével szereztek támogatókat.[292] A Néppárt, felekezeti jellege folytán az egyházpolitikai reformokhoz kötődő politikai programmal jelent meg. Megjelenése a hagyományos politikai struktúra szempontjából bírt jelentőséggel, megbontotta a korábbi kereteket, megosztotta a kiegyezés híveit, elsődlegesen azokon a területeken (Dunántúl, Felsőmagyarország) ahol a kiegyezési politika támogató szavazóbázis volt.[293]

---

[288] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1892. No. 197. A belvárosi szavazatszedő bizottság eredménye: Tóth 431, Károlyi 359 szavazat; a felsővárosi szavazatszedő bizottmánynál Tóth 336, Károlyi 342 szavazatot kapott. A Székesfehérvár és Vidéke január 30-án név szerint közölte, hogy a választók mely párt jelöltjére szavaztak. Károlyi a Belvárosban megőrizte a korábbi választóinak bizalmát, 31 szavazatot kapott. Tóth Aladár összesen 767, Károlyi 701 szavazatot kapott.
[289] Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918. Bp., 1934. I. köt. 323. p.
[290] 1894. november 18.
[291] A Székesfehérvári Katholikus Politikai Casino Alapszabályai. Székesfehérvár, 1871. 1. p.
[292] A székesfehérvári kath. nagygyűlés története kibővítve a kath. körök szervezésére vonatkozó adatokkal. Székesfehérvár, 1895. 3-4. pp.
[293] Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története. 1867-1918. Bp., 1934. I. köt. 324-325. pp.

Ez tükröződött Székesfehérváron is az 1896. október 29-i választásokon, s ennek köszönhető, hogy Kalocsay Alán[294] ciszterci főgimnáziumi tanár „függetlenségi" programmal, csekély 52 szavazattöbbséggel, mandátumot nyert Tóth Aladárral szemben. Összesen 1602 érvényes szavazatot adtak le, s Tóth, annak ellenére, hogy csekély mértékben, de növelni tudta szavazatainak számát, kisebbségben maradt. [295] A választást ugyanis a felsővárosi polgárok döntötték el.[296] Ezen a választáson együttműködött a függetlenségi párt és a néppárt; ennek előzményei már a katolikus nagygyűlésen is megfigyelhetők voltak, hiszen a függetlenségiek jelen voltak és támogatták az ott elhangzott politikai törekvéseket, elképzeléseket. Ez tükröződött vissza az ez év decemberében tartott helyhatósági választásokon is, hiszen Kalocsayt városi képviselővé választották a tóvárosi polgárok.[297]

A századfordulót követen Zichy Jenő indult országgyűlési képviselőként, aki 1881-ben már nyert városi országgyűlési mandátumot. A következő – 1901. október 3-án tartott – országgyűlési választásokon ismét sikert ért el; mandátumhoz juttatta a Szabadelvű Pártot, a függetlenségi báró Manndorf Géza[298] velencei birtokossal szemben.[299]

Schvarcz Gyulához hasonlóan Zichy is azon kevés képviselőjelölthöz tartozott, aki megjelentette választási programját.[300] A korábbiakhoz hasonlóan a Felsővárosban volt jelentős a függetlenségiek támogatása, de itt is két szavazattal kevesebbet kaptak. A többi városrészben nem volt szoros eredmény, így nagyarányú győzelmet ért el a Szabadelvű Párt, amely a Belvárosban a szavazatok több mint 90%-át megszerezte. A választási eredmény alakulásában szerepet játszott az is, hogy a városi választók előtt Manndorf ismeretlen volt. A Függetlenségi Párt helyi szervezetének és vezetőinek ekkor sem sikerült ismert és elismert jelöltet állítania, emellett az iparosok is támogatták a Szabadelvű Párt jelöltjét, az „ipargrófot", azaz Zichy Jenőt.[301]

---

[294] Kalocsay Alán (Léva, 1862. február 6. – Budapest, 1906. április 22.) 1887-től a székesfehérvári ciszterci főgimnáziumban tanított.

[295] Belvárosi szavazatszedő bizottságnál Kalocsay 365, Tóth 484, a felsővárosi szavazatszedő bizottságnál Kalocsay 462, Tóth 291 szavazatot kapott. Összesítve 827 szavazattal Kalocsay Alán nyert mandátumot. Tóth Aladár, annak ellenére, hogy néhány szavazattal többet kapott (összesen 775), mint az 1892. évi választáson, kisebbségben maradt.

[296] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1896. No. 14 449.

[297] Kalocsay azonban nem csatlakozott a függetlenségi párthoz, s ez támogatottságában is megmutatkozott. Székesfehérvár és Vidéke XXIV. évf. 1896. november 10. 1-2. pp.

[298] báró Manndorf Géza Mária József (Boncesd, 1860. december 4. – Velence, 1925. október 26.)

[299] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1901. No. 15 947.

[300] Zichy Jenő programmbeszéde Székesfehérvár sz. kir. város választó polgáraihoz. Székesfehérvár, 1901.

[301]

	Zichy Jenő	Manndorf Géza
Belváros	244	16
Felsőváros I-II.	184	182
Palotaváros	171	115
Viziváros	199	120
Tóváros	160	106

Zichy Jenő városi „beágyazottságát”, elfogadottságát mutatja, hogy a következő választások alkalmával az 1905. január 26-án megtartott választásokon szabadelvű pártállását feladva a függetlenségiekhez pártolt, s nyert városi mandátumot. Zichy ellenfele a szocialista, felsővárosi Kocsis István volt, de tekintettel, hogy ajánlása szabálytalan volt, helyette Pelczéder Ágoston indult. A választás Zichy elsöprő győzelmét eredményezte 753 szavazatot kapott, Pelczéder 7 szavazatával szemben. A Szabadelvű Párt ekkor jelöltet sem állított, sőt választói sem jelentek meg a szavazáson, s ez tükröződik is a választási végeredményben.[302]

A nemzeti ellenállás éveiben, 1905-1906-ban Székesfehérvár is kivette részét az alkotmány védelmének küzdelméiben. 1905 júniusában dr. Saára Gyula törvényhatósági bizottsági tag indítványára elfogadták az abszolutisztikus törekvéseket bíráló határozatot, amelynek főbb pontjai az alábbiak voltak: a képviselőház feloszlatását alkotmányellenesnek tartják, a kormánnyal szemben bizalmatlanságukat fejezik ki, az országgyűlés által meg nem szavazott adókat és az újoncokat az alkotmány elveinek megfelelően megtagadják, a köztisztviselőket a kormány támogatásától eltiltják, tisztviselőik esetleges sérelmeiért elégtételt fognak nyújtani.[303]

1906 februárjában ismételten tiltakozott a közgyűlés a törvénytelen állapotok miatt: „*...hiszzük és reméljük, hogy polgártársaink ezekben a nehéz, az abszolutizmus sötét fellegével bevont szomorú és gyászos napokban nemcsak, hogy sem közvetlen, sem közvetve, önkéntes adófizetés s más ilyen cselekményekkel nem tesznek szolgálatot az abszolutizmusnak, hanem az alkotmányhoz és törvényhez híven, hazaszeretettől áthatva, teljes áldozatkészséggel és összetartással mindent elkövetnek – kitartván, igaz hazafiakhoz méltó lelkesedéssel küzdenek, hogy szeretett édes hazánkban az abszolutizmus lehetetlenné legyen, és édes hazánk alkotmányának és szabadságának hajnala mielőbb felvirradjon*”.[304] A közgyűlés a város tisztviselőinek meghurcoltatása esetére elhatározta, hogy a felfüggesztett tisztviselőt teljes nyugdíjjal látja el és jobb idők beálltával állásába visszahelyezi.

A nemzeti ellenállásként emlegetett évek alatt, a fenti közgyűlési határozatok a megváltozott politikai támogatást mutatják – többek között dr. Saára Gyulának köszönhetően –, a függetlenségi eszmekör oly mértékben teret hódított, hogy a dualizmus végéig

---

Összesen: 958 szavazat 539 szavazat.
Az adatok a délután 4 órás részeredményeket tükrözik. Székesfehérvár és Vidéke XXIX. évf. 1901. október 3. 1-2. pp.
A választás végeredménye: Zichy 1195, Manndorf 690 szavazatot nyert.

[302] Zichy a belvárosi szavazatszedő bizottságnál 360, Pelczéder 1, a felsővárosi szavazatszedő bizottságnál 393, Pelczéder 6 szavazatot kapott. Székesfehérvár és Vidéke XXXIII. évf. 1905. január 26. 1. p. SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1905. No. 4805.

[303] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1905. No. 147.

[304] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1906. No. 46.

Székesfehérvár a függetlenségi politika támogatója maradt. Ez tükröződött vissza az 1906. évi országgyűlési választásokon – április 29. –, amikor Zichy Jenő ismét elsöprő szavazattöbbséggel (1421 szavazat) nyert a székesfehérvári iparosok által támogatott Havranek Antallal szemben, aki összesen 200 szavazatot kapott. A Székesfehérvári Iparos Kör, amelynek Havranek Antal (1865-1917) alapító tagja, majd elnöke volt, 1905. március 25-én alakult. Alakulásakor az egylet elnöke Havranek József polgármester volt.[305] Az egylet elsődlegesen a városi ipari érdekek előmozdításra jött léte, s nem politikai célokat kívánt megvalósítani, mégis a helyi politikai erők támogatásával a közelgő újabb országgyűlési választásokra a Székesfehérvári Függetlenségi Kör és a függetlenségi politika ellenében, mint helyi jelöltet állította Havranek Antalt.

Hasonló célkitűzéssel és a helyi iparosok megnyerése érdekében még egy egyesületet hoztak létre – az országgyűlési választásokat követően – a Székesfehérvári Magyar-ipar-védő Szövetséget, amelynek elnöke Havranek József volt, de komolyabb politikai bázist sem a következő országgyűlési választásokon, sem a helyhatósági választásokon nem jelentett.[306] Havranek Antal ilyen arányú veresége váratlan volt, hiszen a választások előtt mintegy 500-600 szavazatra számítottak. Megjegyezzük, a szociáldemokraták is állítottak jelöltet Klárik Ferenc személyében, aki összesen 28 szavazatot tudott szerezni.[307] Havranek Antal indulásában más szempont is megjelent: jelölése a polgármester Havranek József táborát kívánta erősíteni a közelgő helyhatósági választáson. Havranek Antal szobrászművészt, a város egyik tekintélyes polgárát, ugyanis rokoni szálak fűzték a város polgármesteréhez.

Zichy pozícióját erősítette, hogy a koalíció jelöltjeként indult, de csak ezzel nem magyarázhatjuk fölényes többségét. Az „ipargróffal" szemben a városi iparosok nem támogatták egyöntetűen körük elnökét. A választás a polgármester vezette várospolitika vereségét jelentette, s úgy tűnik, hogy azok a rétegek távolodtak el a több évtizedes havraneki városvezetéstől, akik e korszak haszonélvezői voltak.

A város szavazói gróf Zichy Jenő 1906. december 6-án bekövetkezett halálát követően is a függetlenségieket támogatták. Az 1907. január 22-én tartott időközi választáson egyetlen jelöltként Saára Gyula ügyvéd, függetlenségi politikus a Függetlenségi és 48-as párt helyi

[305] Az Iparoskör megalakítása a székesfehérvári iparosok tömörülését, az iparos osztály elhanyagolt érdekeinek határozottabb megvédését és „tényezővé" válását kívánta elősegíteni. Az egyletnek megalakulásakor 240 rendes és 38 pártoló tagja volt. A tagok száma a későbbiekben is növekedett, 357 rendes és 78 pártoló fizetett tagdíjat. Később a körnek dalárdája is alakult.
[306] Az egyesület 1906. május 23-án alakult.
[307] Belvárosi szavazatszedő bizottság eredményei: Zichy 794, Havranek 111, Klárik 8, felsővárosi szavazatszedő bizottság eredményei: Zichy 627, Havranek 89, Klárik 20. Székesfehérvár és Vidéke. XXXIV. évf. 1906. április 30. 1-2. pp. Összesen Zichy 1421, Havranek 200 szavazathoz jutott.

elnöke nyert – közfelkiáltással – mandátumot.[308] Saára Gyula 1908. május 11-én történt polgármesterré választását követően újabb időközi országgyűlési választást írtak ki, tekintettel arra, hogy összeférhetetlenség miatt lemondott. A Függetlenségi Pártban a jelölés hosszas vitát váltott ki. Manndorf Géza mellett Nagy Ignác, Csöppentzky Mihály, Holly Géza ügyvédek, s a párt megyei elnöke, Kenessey Gyula neve is felmerült az indulók között. A párttagság jelentős része helyi jelöltet állított volna szívesebben.[309] Az említetteken kívül dr. Szabady József[310] ügyvéd, a Székesfehérvári Káptalan ügyészének jelölése jött szóba, aki keresztény-szocialista programmal szándékozott indulni.[311] Május 21-én a városhoz nem kötődő gróf Széchényi László neve is felmerült; elsősorban az iparosok részéről támogatták indulását.[312] Május 23-án már a Felsővárosban is szervezkedés indult, egy újabb helyi jelölt mellett, itt Kovács László mellett kardoskodtak.[313] A kérdés május 25-én Manndorf felkérésével dőlt el.[314] A döntés hátterében főként a párt országos vezetőségének nyomása állt. Kossuth Ferenc levélben is sürgette a kérdés mielőbbi rendezését, nehogy önjelöltek induljanak a választásokon, de Saára Gyula polgármesternél járt a Függetlenségi Párt országos titkára, Molnár Ákos országgyűlési képviselő is.[315]

Az 1908. június 16-án tartott választáson a függetlenségi programmal induló Just-párti báró Manndorf Géza egyhangúlag nyert mandátumot. Ellenjelöltet egyetlen politikai csoportosulás sem indított.[316] Manndorf képviselőségét 1910-ben is megőrizte, a június 3-án tartott választás során a kormánypárt prominens emberét, gróf Zichy János[317] vallás- és közoktatásügyi minisztert buktatta ki, bár szoros eredmény született: Manndorf 1026, Zichy 935 szavazatot kapott. Zichy személye, lévén Fejér megyei földbirtokos, ismert volt a fehérváriak előtt; itt végezte középiskolai tanulmányait, 1893-ban Fejér megye tb. aljegyzője, hosszabb ideig betöltötte a Néppárt elnöki tisztét is , amelyről 1903-ban mondott le, 1906-ban csatlakozott az Alkotmánypárthoz, majd annak feloszlatása után a Munkapárthoz. Székesfehérváron jelentette meg néhány, politikai üzeneteket tartalmazó írását is. Az 1907-es

[308] Székesfehérvár és Vidéke XXXV. évf. 1907. január 22. 1-2. pp.
[309] Székesfehérvár és Vidéke XXXVI. évf. 1908. május 19. 1. p.
[310] Szabady József indulását, Manndorf jelölése miatt mondta le. Szabady József 1885-1930 között tartotta fenn ügyvédi irodáját. Számos tisztséget töltött be, többek között tiszteletbeli városi ügyész, a Fejér megyei Takarékpénztár ügyvédje, a Szent György Kórház ügyésze volt.
[311] Székesfehérvár és Vidéke XXXVI. évf. 1908. május 16. 4. p
[312] Székesfehérvár és Vidéke XXXVI. évf. 1908. május 21. 2. p. Széchényi az amerikai milliárdos Wanderbilt Gladisz férje volt, elsősorban a nagyobb iparosok vártak tőle segítséget.
[313] Székesfehérvár és Vidéke XXXVI. évf. 1908. május 23. 2. p.
[314] Székesfehérvár és Vidéke XXXVI. évf. 1908. május 25. 2. p.
[315] Székesfehérvár és Vidéke XXXVI. évf. 1908. május 23. 3. p
[316] Székesfehérvár és Vidéke XXXVI. évf. 1908. június 26. 1-2. pp.
[317] gróf Zichy János (Nagyláng, 1868. május 30.– Nagyláng, 1944. január 16.)

választás évében jelent meg „Nyílt levél a 67-es alapon állókhoz" című röpirata.[318] Zichy János az 1910. január 17-én alakult Khuen-Héderváry Károly kormányban, a trónörökös többszöri kérésére vállalt szerepet. Az Alkotmánypárt feloszlását követően március 1-jén fogadta el a miniszteri tárcát. Kultuszminiszteri tisztét a következő kormányban is megőrizte.[319]

A Munkapárt erőteljes agitációt és kampányt folytatott a mandátum megszerzéséért, több vezércikket jelentettek meg a város sajtóorgánumaiban; megpróbálták rábírni a választópolgárokat, hogy hagyjanak fel az „érzelmi politikával", s a város érdekeit tartsák szem előtt. Kettejük küzdelmébe nem tudott beleszólni Horovitz Gábor szociáldemokrata jelölt, három szavazatot kapott.[320]

Csitáry G. Emil Székesfehérvár későbbi polgármestere az 1970-es évek elején írt visszaemlékezésében rendkívül érzékletesen, a szemtanú hitelességével az alábbiakban számol be a választásokról: „*A választás előtt – hetekig tartó – nagy korteskedésben azonban részt vett úgyszólván az egész város, hisz a különböző és pártállásuk szerint nyilvántartott vendéglők és korcsmák megteltek a kortesekkel és legtöbb helyen vígan folyt a bor. Gyakran rendeztek nagy népszerűségnek örvendő „pártvacsorákat", amelyeken sokszor azok a számottevő kortesek is részt vettek, akiknek egyébként nem is volt szavazati joguk. Így vált nevezetessé, sőt anekdotává az ún. Ehrentál korcsmában a felsővárosi gazdák részére rendezett »pártvacsora«, amit a kormánypárt megbízásából az akkor még ügyvédjelöltként tevékenykedő dr. Eisenbarth Ferenc (feleségem édesanyjának első unokatestvére) készített elő. Péntek lévén unokatestvérem gondolt egy merészet, és a szokásos pörkölt helyett halpaprikást rendelt vacsorára. A szép számban megjelentek meg is kezdték a vacsorát, de mivel a gazdák akkor még nem igen fogyasztották a halat, a szokatlan ételtől, de főként a sok szálkától elkezdtek cikákolni. Amikor azután az egyik elkiáltotta, hogy »meg akarnak bennünket mérgezni«, úgy kiürült a terem, mintha mindenkit puskával lőttek volna ki.*

A sok eszem-iszom, amiben érthetőleg a kormánypárt vezetett, természetesen a jelöltek kontójára ment, és így nem csoda, hogy a négy hétig tartó korteshadjárat és választás csak a kormánypárti jelöltnek több, mint 40 000, azaz negyvenezer koronájába került. Hihetetlenül sok pénz volt ez, nem csoda, hogy egyes »jól számítani tudó« vendéglős és korcsmáros a választások után meggazdagodott. De ezt bizonyítja az is, hogy amikor a választás lezajlása után a kormánypárt jelöltje egy ezüstnyelű botot adott emlékül az egyik főkortesének: Pfinn

[318] Nyílt levél a 67-es alapon állókhoz. Székesfehérvár, 1907.
[319] Zichy 1906-ban csatlakozott az Alkotmánypárthoz, azt követően, hogy az obstrukció elutasítását követően 1903. november 21-én lemondott néppárti elnökségéről, majd kilépett a Néppártból.
[320] Székesfehérvár és Vidéke XXXVIII. évf. 1910. június 4. 1-2. pp.

István takarékpénztári főtisztviselő, temetkezési vállalkozónak, azt kényszerült mondani: »Fogadja el ezt a botot, mert ennél drágább botom sohasem lesz az életben«.

Két jelölt állt szemben. A kormánypárt (akkor Munkapárt) jelöltje, gróf Zichy János kultuszminiszter, a városhoz közeli Nagyláng község nagybirtokosa volt, aki amellett itt járt és érettségizett a ciszterci főgimnáziumban. Ellenfele, 48-as párti programmal egy ismeretlen velencei birtokos, báró Manndorf Géza. Magam is meghallgattam a kormánypárti jelölt nagysikerű programbeszédét, amikor is kijelentette, hogy megválasztása esetén állami kezelésbe fogja venni Székesfehérvár községi elemi iskoláit. Ez ugyanis az állami iskolákkal rendelkező más városokkal szemben rendkívül nagy terhet jelentett. Amint több ízben is kiszámítottuk, a községi elemi iskolák fenntartása felemésztette a város egész, több mint 6000 holdas földbirtokának jövedelmét. Égető és a város jövője szempontjából mérhetetlenül fontos állomást jelentett volna tehát a kultuszminiszter ígéretének valóra váltása.

A város közben lobogódíszt öltött, mert a jelöltek minden háztulajdonost, sőt nem egy esetben még a jó kortesnek számító lakókat is ellátták neveiket éltető zászlókkal. Így fordulhatott elő, hogy akadt ház, ahol nem csak a tetőn, de az egyes ablakokban is zászlók virítottak éltetve a jelölteket.

A választás előtt pár nappal megkezdődött a »kocsírozás«. Kétfogatú kocsik ügettek a város forgalmasabb útvonalain, és amíg a kortesek bent helyezkedtek el a kocsikban, a bakon, a kocsis mellett egy kibontott zászlót lobogtató, büszke magyar ült. Amikor az ellenpártok kocsijai akaratlanul is összetalálkoztak, a zászlót tartók nagyot ütöttek az ellenjelölt korteseinek fejére. Nagy volt az öröm, ha a kortesek nem tudtak idejében lebukni és a zászlók telibe találtak.

A választás előtti éjszaka úgyszólván senki sem aludt, de nem is aludhatott, mert szinte szünet nélkül szóltak a különböző kortesdalok. Reggelre a városház előtti teret több méter magas fapalánkkal két részre osztották, hogy a szembenálló felek el legyenek egymástól választva. De riadókészültségbe helyezkedett a csendőrség és a katonaság is. Reggel 8 órakor, az előre kijelölt gyülekező helyekről rezesbanda kíséretében megindult a választók, illetve a kortesek és érdeklődők felvonulása, és a legfőbb intézők részéről nagy gond fordíttatott arra, hogy ez a felvonulás minél impozánsabb legyen és feltétlenül túlszárnyalja az ellenpártét. Ugyanakkor a hatóság kínosan ügyelt arra, hogy a felvonulók különböző útvonalakon érkezhessenek a városház tér kijelölt helyére, vagyis hogy ne találkozzanak össze, mert ez általános verekedésre vezetett volna. A kormánypárt, vagyis a Zichy párt a Városház térnek a Felmayer ház előtti részén helyezkedett el, míg az ellenzék, tehát a Manndorf párt helye a városház térnek a püspökség felé eső oldalán volt. Mindegyik párt állandóan vigyázott arra,

hogy ellenfelének kortese, vagy vezető férfia ne tegye be lábát a részére kijelölt helyre, mert ha mégis megtette, súlyos következményekkel kellett számolnia.

Így járt az egyik kormánypárti újságíró, Fényes László is, akit a 48-asok elfogtak a barátok temploma előtt és bedobták az ott lévő Lipp késesüzlet kirakatába. A rendőröknek kellett szorult helyzetéből kiszabadítani és kórházba szállítani. Közben a városház kapualjában – mindkét tábor által elkülönítetten megközelíthető helyen – turnusokban megkezdődött a szavazás, éspedig nyílt szavazással, mert a titkos szavazás »nem fért volna össze a magyar ember jellemével«. Ha valaki az újságokban annak idején közzétett szavazólistákat ma végignézné, el kellene ismernie, hogy akkor ismeretlen fogalom volt még – legalábbis a Dunántúlon – a lelki megfélemlítés. Mindennél eklatánsabban bizonyítja ezt az, hogy a 48-as Manndorf első szavazói között találjuk Saára polgármestert, Szűts alispánt, a nagyprépostot és a ciszterci rendház igen sok tagját. Vagyis a felelős köztisztviselői állásban lévők – sorolhatnám őket jó ideig – nyugodtan leszavaztak a kormány felelős tagja, az aktív kultuszminiszter ellen. [...] *A kormánypárt oldalára eső Felmayer-ház kapualjában egész nap vígan folyt a sör és bor, és amint meggyőződhettem, már délelőtt hulla részegek feküdték végig a földet. Késő délután már fogytak a szavazók, ugyanakkor pedig megkezdődött a nagy palánkon keresztül a kövek dobálása. Az egyre veszélyesebb helyzetnek a kirendelt katonaság vetett véget, amely megszállta mindkét oldalon a palánkokat. Amikor kitűnt, hogy a kormánypárt csekély szavazattöbbséggel kisebbségben van, megkezdődött a Felmayer-ház kapualjában fekvő részegek »életrekeltése«. Magam is szemtanúja voltam, amikor egy ilyen »hullát« pár vödör vízzel annyira magához térítettek, hogy két kortes karján megindulhatott a szavazóhelyiség felé. Mivel lábai össze-vissza kalimpáltak, a két kortesnek alaposan kellett fogni és vonszolni, hogy el ne vágódjék. Amikor a mindenkori elnök, Nagy Ignác ügyvéd megkérdezte, hogy »Barátom, kire szavaz?«, a félig még mindig hulla dadogva emígyen válaszolt: »Már én csak a tekintetes Manndorf úrra szavalok!«. Erre a két kormánypárti kortes – szinte vezényszóra – elengedte és a részeg – amilyen hosszú volt – a kövekre zuhant. Hiába kiáltozott a megriadt elnök a kortesek után, hogy vigyék el a részeg embert, azok sietve távoztak. Így a segítségül hívott rendőröknek kellett az ismét hullává meredt részeget az udvarra kihúzniuk.*

Amikor a szavazat számlálás után kiderült, hogy a kormánypárti minisztert saját pátriájában sikerült egy ismeretlen tucatembernek számító férfinak megbuktatnia, lázas sietséggel hívták a városba a megválasztott képviselőt. Ez annyira nem számított a váratlan eredményre, és oly váratlanul érte a győzelem, hogy még nyakkendőt is elfelejtett kötni a mandátum átvételéhez. Közben a másik szavazóhelyiségből a felsővárosi plébániától

megindult a győztes párt felvonulása. Lekerültek a házakról a zászlók és az impozáns lobogóerdőben ezrek és ezrek vonultak a városház térre, hogy az ott tartózkodó győztesekkel egyesüljenek. Az első sorokban meneteltek a 48-as párt főkorifeusai és a választás főkortesei, majd a rezesbanda és cigányzenekar következett, amiknek játékát azonban túlharsogta a diadalittas kortesek éneke. A kormánypárt ez alatt szinte nyomtalanul eltűnt, úgy hogy az egyre szaporodó tömeg most már a városház tér mindkét oldalát elfoglalhatta. Befutott azután az esélytelennek tartott képviselő, és elmondhatta köszönő beszédét, ami hemzsegett az eget karcoló 48-as frázisoktól, de valójában olyan üres volt, hogy szinte szégyenkezni kellett miatta. A választás láza azután elmúlt, és a szegény székesfehérváriak megtapasztalhatták, hogy vezetői hihetetlen »bölcsessége«, vagy mondhatnám, szűklátókörűsége folytán mint veszik el a kormányzat jóindulata, és nem csak a községi elemi iskolák államosítása marad el, hanem mint érik egymás után olyan csapások (pl. a honvédkerület elvesztése), amit egy kis előrelátással, a befolyásos kormánypárti megnyerésével meg lehetett volna gátolni.

Később atyai jóbarátom, Mendevich Andor[321] pécsi polgármester, aki már akkor – fiatalon – Pécs első tisztviselője volt és később mint megválasztott polgármester, legkedvesebb kollégáim közé tartozott, sokszor nevetve mesélte, hogy amikor értesült a kultuszminiszter fehérvári bukásáról, azonnal felutazott Pestre, és a miniszternél kihallgatásra jelentkezett. Mivel Pécsnek ugyanaz a fájdalma volt, mint Székesfehérvárnak, szinte megölte az elemi iskolák szükségszerű fenntartása, kérte a minisztert, hogy államosítsa az iskolákat, mert ezáltal jelentős összegek szabadulnának fel a városfejlesztési célokra. A miniszter nyomban válaszolt, hogy sajnos nem teheti meg, mert az államháztartás helyzete most nem a legkedvezőbb. Az ügyes polgármester sietve kijelentette, hogy nem akarja az államháztartás helyzetét nehezíteni, csak azt kéri, hogy a kultuszminiszter fordítsa a pécsi iskolák államosítására azt az összeget, ami nem kellett Székesfehérvárnak, amiről ez a város oly előkelően lemondott. A kultuszminiszter elnevette magát, és rövidesen megtörtént a pécsi elemi iskolák állami kezelésbe vétele. Azt hiszem, nem mondok nagyot, hogy ez a szerencsétlen körülmény is lényegesen hozzájárult Pécs rohamos előretöréséhez és a sokszor megsiratott Székesfehérvár szomorú lemaradásához!"[322]

Székesfehérvár ellenzéki szerepvállalása komoly hátrány jelentett a városfejlődésben lassan megrekedő településnek. A kultuszminiszter kibuktatása azzal a következménnyel járt, hogy az iskolák államsegélyezése, illetve államosítása, ennek következtében a városi költségvetés kiadásainak, valamint a városi pótadóknak a csökkentése, a közpénzek más

[321] Nendtvich Andor polgármester
[322] SZVL. XV. 5. Kézirattár No. 157. Csitáry Csitári Emil visszaemlékezése.

fejlesztésekbe történő átfordítása nem történhetett meg. Ennek következtében a város olyan területekre fordította költségvetésének jelentős részét, amely feladatokat más városok állami pénzekből oldottak meg. A körülmények következtében a kereskedelmi élet fő szereplőinek, a zsidóságnak Budapestre távozásával a város korábban kivívott helyzetének nem tudott megfelelni, egyre inkább „középszerűvé vált". Egyébként Manndorf, mandátumáról 1918. november 30-án mondott le.

A dualizmus korszakában tartott országgyűlési választásokon, két kivételtől – az 1905-ös és 1910-estől – eltekintve, a hivatalban lévő kormánypártok győztek. Székesfehérváron az időközi választásokkal együtt 15 országgyűlési választás volt, s a mandátumok elnyerésében a politikai váltógazdálkodás valósult meg. A politikai erőviszonyok ciklusonként változtak, hol a szabadelvűeket, hol a függetlenségieket juttatták mandátumhoz. A város szabadelvű párti támogatói minden esetben többségben voltak a Belvárosban. A külvárosok szavazói ingadoztak a két párt között, ez tette lehetővé, hogy a szabadelvűek is mandátumhoz jussanak. A Függetlenségi Párt mellett a palotavárosi választók, többségében iparosok álltak ki legkövetkezetesebben.

Az 1875. évi választást követően, hosszabb időn keresztül, senki sem tudta megőrizni mandátumát. Ez korábban Schvarcz Gyulának sikerült, 1868-tól 1875-ig volt Fehérvár képviselője. Vereségét követően a várost több alkalommal a megyei arisztokrácia (Zichy Nándor, Zichy Jenő, Szőgyény Marich Géza, Károlyi Gábor) képviselte a parlamentben. A századfordulót követően az 1880-as évekhez hasonlóan – Saára Gyula rövid képviselőségétől eltekintve – ismét a megyei birtokosok (Zichy Jenő, Manndorf Géza) nyertek Székesfehérváron mandátumot.

Schvarcz Gyula három, Zichy Jenő pedig négy alkalommal volt országgyűlési képviselő. A mandátumot nyert tíz politikus közül „fehérvárinak" Schvarcz Gyulát, Juraszek Ferencet, Tóth Aladárt, Kalocsay Alánt és Saára Gyulát tekinthetjük.[323] A képviselők másik részének célja, bár kötődtek a városhoz (különösen Zichy Jenő) nem elsődlegesen a város szolgálata és képviselete volt. Az 1880-as évektől, egy időszak kivételével – 1892-1901 –, megyei földbirtokosok nyertek mandátumot. Ez rámutat arra, hogy a városi értelmiség és polgárság nem tudott országos politikai reprezentációt elérni. Ennek oka elsősorban a város gazdatársadalmában keresendő, amely többnyire a függetlenségi politika mentén támogatta a megyei földbirtokosokat. A szavazók nagy része a földbirtok alapján nyert választójogot; a magas agrárhányados miatt olyan kép bontakozik ki, amelyben az értelmiség közéleti szerepe korlátozott. Ennek okai között az is szerepet játszott, hogy a függetlenségiek vezető rétegét

többségében ügyvédek képviselték, akik jól jövedelmező állásukról nem kívántak lemondani a politikai pálya érdekében. Vezetőik közül a korszakban Nagy Ignác, Saára Gyula, Csöppentzky Mihály, Holly Géza a törvényhatósági bizottság virilis tagjai voltak. Saára Gyula 1894-től a korszak végéig virilis volt.[324]

Más dunántúli törvényhatósági jogú városok esetében a megyei nagybirtokosok nem képviselték ilyen magas számban a várost. Pécs országgyűlési képviselői többségükben a város polgári értelmiségéből kerültek ki; ez alól kivételt képez Perczel István nyugalmazott főispán, aki megyei földbirtokos volt, s 1887-1892 között volt a város képviselője.[325] Győr esetében is az figyelhető meg, hogy többségében a városi értelmiséghez, valamint a vállalkozókhoz kötődik a képviselet.[326] Ez alól kivétel két ciklusban báró Mednyánszky Árpád[327] és gróf Batthyány Lajos[328] volt. Utóbbi esetben azonban szoros kapcsolat alakult ki a Fejér megyei nagybirtokos és a város között; Batthyány korábban a főispáni tisztséget töltötte be. Győr országgyűlési képviselője 1869-1878-ig Kautz Gyula[329] volt, aki Schvarcz Gyulához hasonlóan nemzetközi hírű tudós volt, elsősorban közgazdasági munkái révén. Deák biztatására vállalta a képviselőjelöltséget, s jelentős szerepet vállalt Győr iparfejlesztésében. Győr esetében a város politikai vezetőinek előrelátására mutat, hogy 1884-ben Baross Gábort – a közlekedési minisztérium államtitkárát – kérték fel az országgyűlési képviselőjelöltségre. Baross Gábor haláláig 1892. május 10-éig volt a városi mandátum birtokosa. Baross

---

[323] Közülük is azonban csak Schvarcz és Tóth született Székesfehérváron.

[324] 1910-ben Csöppentzky Mihály, Saára Gyula, Krausz Zsigmond is bejutott a törvényhatósági bizottságba mint virilis.

[325] Pécs országgyűlési képviselője 1865-ben Angyal Pál ügyvéd, 1867-ben Kossuth Lajos, (1868) 1869-től Irányi Dániel ügyvéd, újságíró, függetlenségi politikus, a Függetlenségi Párt elnöke, 1872-től Taray (Chachinovich) Endre (Andor) ügyvéd, (1874-75 között a város polgármestere), 1881-től Czierer Ákos ügyvéd, 1884-től Antal Gyula jogász, 1887-től Perczel István, 1892-ben Baross Gábor volt miniszter, aki mandátumáról lemondott, s helyette Erreth János ügyvédet (a Pécsi Ügyvédi Kamara elnöke) választották meg, 1896-tól Aidinger János jogász, (1875-től a város polgármestere, megválasztását követően lemondott tisztségéről), 1901-től Erreth János, 1906-tól Egry Béla ügyvéd, 1910-től Pleininger Ferenc ügyvéd.

[326] Győr országgyűlési képviselői Kautz Gyula jogász, közgazdász 1869-1878-ig, báró Mednyánszky Árpád 1878-1881, Baross Gábor miniszter (1884-1892. május 10.), Francsics Norbert bencés tanár, igazgató, házfőnök a Szabadelvű Párt jelöltje, de az egyházpolitikai küzdelmek során, 1894 januárjában kilépett a pártból (1892-1896), gróf Batthyány Lajos (1896-1901), Hilbert Károly jogász, sertéskereskedő, törvényhatósági bizottsági tag, függetlenségi politikus (1901-1905), ezt követően Lukács László nyert mandátumot, de lemondott az országgyűlési képviselői mandátumáról. Az időközi választáson – 1906-ban – Hilbert Károly nyert mandátumot, haláláig 1908. augusztus 19-éig volt országgyűlési képviselő, Hlatky-Schlicter Lajos nagyvállalkozó, törvényhatósági bizottsági tag, függetlenségi politikus (1908-1918).

[327] báró Mednyánszky Árpád, Mednyánszky László fia (Tőre, 1848. március 12- ?) függetlenségi politikus volt.

[328] gróf Batthyány Lajos (Egyed, 1860. július 27. – Polgárdi, 1951. december 27.) 1883-től Győr megye főispánja, támogatta Zechmeister Károly polgármester városfejlesztési terveit, a Győri Városszépítő Egyesület elnöki tisztét is betöltötte. 1892-től 1896-ig Fiume kormányzója, majd a város országgyűlési képviselője 1896-1901 között. 1894-ben Győr díszpolgárává választották.

[329] Kautz Gyula (Győr, 1829. november 5. – Budapest, 1909. március 27.) jogász, közgazdász. 1862-től az MTA levelező, majd 1865-től rendes tagja. Deák szellemi köréhez tartozott, rész vállalt a párt gazdasági programjának kidolgozásában. Tagja volt a kiegyezést előkészítő bizottságnak. 1883-tól az Osztrák-Magyar Bank alkormányzója, 1886-tól az újjászervezett főrendiház tagja. 1904 és 1907 között az MTA alelnöke.

tevékenységéhez kötődik a Rába folyó szabályozása, a győri Kereskedelmi és Iparkamara megalapítása, valamint a Rába feletti vasúti híd létesítése is. Megjegyezzük 1892-ben Pécsen is megválasztották, de ottani mandátumáról lemondott. Székesfehérvár és Győr városok esetében az országos politikában jelentős szerepet játszó személyek jelentek meg. Pécsett azonban erre egyetlen alkalommal, Irányi Dániel megválasztásakor került sor. Székesfehérvár és Pécs több alkalommal ellenzéki politikust választott meg, Győr viszont többségében kormánypárti politikusokat küldött az országgyűlésbe.

Kétségtelen azonban, hogy mind Pécs, mind Győr választójoggal bíró szavazói összetételüket tekintve jelentősen különböztek Székesfehérvártól. Amíg Székesfehérváron, a földbirtok alapján a választók közel 2/3-a nyert részvételi lehetőséget, addig Győrben, de Pécsen sem találkozunk ilyen magas aránnyal, a klasszifikáció másik lényeges eltérése, hogy a másik két városban lényegesen nagyobb volt az értelmiségiek száma és aránya.

1872-ben a választóképesség alapja:[330]

	Székesfehérvár	Győr	Pécs
birtok	1000 (65%)	740 (44%)	1568 (60%)
kézmű	96 (6%)	188 (11%)	141 (5%)
gyáripar	1 (0%)	5 (0%)	3 (0%)
kereskedés	51 (3%)	199 (12%)	76 (3%)
jövedelem	147 (10%)	72 (4%)	288 (11%)
értelmiség	178 (11%)	384 (23%)	487 (19%)
régi jog	90 (5%)	101 (6%)	55 (2%)
összesen	1538	1689	2618

A székesfehérvári országgyűlési választásokon jelentős párharcok is voltak, ezek között említhetjük az országos közéletben és a politikában is ismert Zichy Nándor és Schvarcz Gyula, 1875. évi, valamint Zichy Jenő és Schvarcz Gyula 1881. évi mandátumért vívott küzdelmét.

Az országgyűlési választások több alkalommal jelentősen hatottak Székesfehérvár közéletére, s befolyásolták a helyhatósági választások kimenetelét is, 1896-ban majd 1905-ben az országos politikai változások átalakították a törvényhatósági bizottság választott tagjainak összetételét. Másrészt a helyhatósági választások is esetenként erősen hatottak az országgyűlési választásokra, erre példa az 1867. évi városhatósági közgyűlési tagválasztás,

[330] Lásd: az 1874. évi XXXIII. törvénycikk indokolása III. kimutatását.

amely a választási visszaélés következtében hozott jelentős változásokat, s részben ennek volt köszönhető a Balközép-Párti előretörés és mandátumhoz jutás.

Székesfehérvár országgyűlési képviselői:

1865:	Detrich Zsigmond
1868:	Schvarcz Gyula
1869:	Schvarcz Gyula
1872:	Schvarcz Gyula
1875:	Zichy Nándor
1878:	Juraszek Ferenc
1881:	Zichy Jenő
1884:	Szőgyény Marich Géza
1887:	Károlyi Gábor
1892:	Tóth Aladár
1896:	Kalocsay Alán
1901:	Zichy Jenő
1905:	Zichy Jenő
1906:	Zichy Jenő
1907:	Saára Gyula
1908:	Manndorf Géza
1910:	Manndorf Géza

HELYHATÓSÁGI VÁLASZTÁSOK ÉS TISZTÚJÍTÁSOK

A kiegyezést követően az Andrássy-kormány 1867 márciusában rendelte el a törvényhatóságok újjászervezését. Ennek következtében került sor Szőgyény Marich László[331] királyi biztos felmentetésére. A városban népszerű és ismert személyiség – akit 1844-ben díszpolgárrá választottak – ünnepélyes búcsúztatására április 16-án került sor. A közgyűlés elismerését fejezte ki működését illetően, különösen: „*azon alkotmányos érzelmű eljárása felett, hogy az 1861-ik évben választott képviselőtestületet – minek üdvös hatása magát a városi ügyekben és érdekek kezelésének minden irányában érvényesítette – még mielőtt az más városokban eszközöltetett volna, előbbi hatályába visszaállította...*".[332]

Helyhatósági választásokat a megyékben ekkor sem tartottak, az 1861-ben választott állandó bizottmányokat hívták össze, amelyek a közgyűlési jogok gyakorlására voltak hivatottak. A szabad királyi városokban azonban, mind a képviselőtestületet, mind a tisztikart újjáválasztották, az 1848. XXIII. törvénycikk alapján.[333] A tisztújítás előkészületeinek egyeztetésére 1867. április 16-án tartottak közgyűlést.[334] A tisztújítás elnökének a város országgyűlési követét, Detrich Zsigmondot választották. Ugyancsak ezen az ülésen választották meg a város 9 negyedének (kerületének) küldöttségeit, feladatuk a választók összeírása volt.[335]

---

[331] A rendkívüli intézkedéseket, a provizóriumot az 1865. június 8-án kiadott legfelsőbb kézirat szüntette meg. Fejér megye főispánját, Szőgyény Marich László (Pest, 1806. január 2. – Csór, 1893. november 19.) személyében 1865. augusztus 31-én nevezték ki. (Windischgrätz katonai főparancsnoksága alatt, Szőgyény 1849. január 12-től, június 17-ig a magyarországi ideiglenes polgári közigazgatás vezetője volt.) Szőgyény városi illetékessége szeptember 11-ével kezdődött, Gradvohl Ede felmentésével egy időben nyerte el a királyi biztosi tisztséget. E minőségben első teendője, a Lintzer Vilmos elhalálozásával megüresedett polgármesteri tisztség betöltése volt. A város egykori polgármesterét, Haáder Pált helyettesítette a polgármesteri állásban. Haáder (Hadhalmi) a provizórium alatt (1861-1865) Fejér megye másodalispáni tisztségét töltötte be. Új hivatalába 1865. szeptember 26-i „városi gyűlésen" iktatták be. A kiegyezést követően hamarosan Fejér megye főispánja lett, majd 1875. január 16-i beiktatását követően Székesfehérvár főispánja volt 1884. április 30-ig. Főispáni tiszte mellett az alkancellári és az országbírói tisztséget is betöltötte, majd a főrendiház másodelnöke lett. Székesfehérvár többször igénybe vette befolyását az udvarnál, hogy kedvezőbb elbírálást nyerjen, különösen a katona beszállásolási kötelezettségek teljesítésekor. Számos kulturális egylet tagja volt, kiemelkedő szerepet vitt a Vörösmarty Körben is. A tönkrement Székesfehérvári Színház megmentésében is tevékeny szerepet játszott. Visszavonulását követően fehérvári házában lakott. 1893 novemberében bekövetkezett haláláról a közgyűlés is megemlékezett. Emlékének megörökítéséül a „Palotai Kapu" utcát Szőgyény Marich utcának nevezték el.

[332] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítást megelőző értekezlet jegyzőkönyve 1867. április 16. Számn.

[333] Lásd: 1848. évi XXIII. törvénycikk a szabad királyi városokról.

[334] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási értekezlet jegyzőkönyve 1867. április 17. No. 1.

[335] A negyed-összeíró küldöttségek házanként írták össze a választásra jogosultakat, 1867. április 25-27. között. A kilenc küldöttség ezt követően mint központi választmány, április 28-30. között végezte el a választási lajstromok felülvizsgálatát, kiigazítását. A lajstromokat a szokásnak megfelelően ekkor is kinyomtatták. SZVL

A képviselőválasztást az 1861-es helyhatósági választásnak megfelelő gyakorlat szerint szabályozták; e szerint képviselőt a város bármely részéből szabadon választhattak az erre jogosultak. A képviselőtestület létszámát változatlanul 120 főben állapították meg, annak ellenére, hogy a testület létszámát növelhették volna, hiszen a város lélekszáma gyarapodott. A választásokat az említett 1848. évi törvény szabályozta, de a választásra jogosultak megállapításánál nem ragaszkodtak szigorúan a vagyoni cenzusra vonatkozó előírásokhoz. A gazdasági viszonyok romlása miatt számos korábbi választópolgár – 1867-ben – már nem felelt meg a cenzus követelményeinek. Ez az ingatlanok elértéktelenedése miatt, elsősorban a telektulajdonosokat és az iparosokat érintette, utóbbiakat azért, mert nem alkalmaztak segéde(eke)t, vagyis egyedül dolgoztak. Ezért az összeíró küldöttségek olyan utasítást kaptak, hogy akik 1861-ben rendelkeztek választójoggal, azokat ismét vegyék fel a választók névjegyzékébe. Az 1848-as helyhatósági választásoknál is hasonlóan jártak el, a korábbi „szerzett jogot", – ti. a polgárjoggal járó választójogot a cenzustól függetlenül – a polgárok megtarthatták.[336]

A választási előkészületek egyik figyelemre méltó eseménye az 1867. május 4-i „*a tisztújítást megelőző combinatio, s a pártoknak s érdekeknek – ha lehet – egyé olvasztása tekintetéből tartott értekezlet*" volt. Ezen az ülésen hozták létre azt a 27 tagú választmányt, amelynek feladata a pártérdekek és a „*szenvedélyességig*" fokozódó indulatok mérséklése, a tisztújító közgyűlésre „*közmegegyezés*" kialakítása, valamint egy közös tiszti névsor készítése volt.[337] A városháza udvarán a választók jelenlétében tartott közgyűlésen választották meg azt a 18 tagú kijelölő választmányt, amelynek feladata a választott tisztségekre három jelölt állítása volt. A jelöltek állításakor figyelembe kellett vennie a közvélemény értékítéletén túl, a jelöltek „*feddhetetlen erkölcsi és politikai becsületességét*" éppúgy, mint a „*hivatalhoz megkívántató szakképzettséget és munkásságot*".[338]

A tisztújító közgyűlés – 1867. május 9-én – a püspöki szentmisét követően kezdődött. A tisztikar nevében Námesy Ferenc[339] helyettes polgármester köszönt le, aki Haáder Pál

---

IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási értekezlet jegyzőkönyve 1867. április 17. No. 2.

[336] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási értekezlet jegyzőkönyve 1867. április 17. No. 3.

[337] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási értekezlet jegyzőkönyve 1867. május 4. No. 6.

[338] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási közgyűlés jegyzőkönyve 1867. május 6. No. 7.

[339] Námesy Ferenc (Székesfehérvár, 1825 – Székesfehérvár, 1880. október) vaskereskedő, a Székesfehérvári Katholikus-Politikai-Casino alapító tagja és ideiglenes elnöke volt. Az egyesület 1871-ben alakult. 1873. december 22-én városi tiszteletbeli tanácsnokká választották. A Székesfehérvári Kölcsönös Segélyző Egyet elnöke, annak megalakulásától (1868-tól) haláláig. Megjegyezzük utóda az elnöki tisztségben Havranek József polgármester volt.

polgármester betegsége miatt, 1866 októberétől vezette a városigazgatást.[340] Polgármesteri tisztségre való jelölését Námesy a közönség felkérése ellenére is elutasította, így a következő erősorrend alakult ki a jelöltek között: Haáder Pál[341], Zsömböry Ede[342] és Drucker József. A

[340] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási közgyűlés jegyzőkönyve 1867. május 9. No. 9.

[341] Haáder (Hadhalmi Pál) Pál (?, 1797. – Székesfehérvár, 1867. június 5.) Székesfehérvár egyik legismertebb polgármestere, aki más meghatározó várospolitikusokhoz képest is hosszabb ideig töltött be jelentős politikai szerepet. Hozzá hasonló befolyásos politikai pályát – az 1848 előtti feudális politikai berendezkedés időszakában – csupán Hollner Lipót futott be. Hollner többször töltötte be a főbírói és a polgármesteri tisztséget. 1790-től rövid négyéves megszakítástól eltekintve 1819-ig viselte a két tisztség valamelyikét.
Haáder Pál a város történetében ugyan nem egyedülálló módon, de jelentős politikai pályafutás eredményeként nyert polgárjogot. Az 1830. évi tisztújításon a jogi végzettségű Haáder szenátorként került be a város vezető testületébe; a 12 tagú tanácsba, majd lett egyúttal a város polgára. Ez év októberében kötött házasságot Koller Erzsébettel. 1836. február 29-én választották Székesfehérvár polgármesterévé. E tisztét 1840. február 14-éig megtartotta, majd két évre Miskey Ferenc mint helyettes polgármester vezette a városi kormányzatot. Ez idő alatt Haáder a város országgyűlési követeként 1839-ben és 1840-ben huzamosabb ideig a pozsonyi országgyűlésen tartózkodott. A következő tisztújítás alkalmával 1842 nyarán a város főbírójává választották. Állásáról személyi- és a tanácson belüli politikai ellentétek miatt 1843. május 31-én lemondott, de végül lemondását visszavonta. Főbírói tisztét a következő választáson, 1846-ban is megőrizte. 1847 októberében az országgyűlési követválasztások alkalmával ismételten a város egyik követe lett. A pozsonyi országgyűlés bezárását követően 1848. április 18-án tért vissza Székesfehérvárra. Itt népgyűlésen számoltak be a város követei a forradalmi változásokról. Részben ennek a politikai fordulatnak köszönhetően Haáder képviselőtársához – Kőnig Józsefhez – hasonlóan további népszerűségre tett szert. (Mindkét politikus a következő évtizedekben is jelentős, egyes időszakokban meghatározó szerepet vitt a város politikai életében.)
A szabad királyi városok jogállását és berendezkedését szabályozó áprilisi törvények kihirdetése után a feudális városi struktúra jelentősen átalakult. E változások között kiemelhetjük, hogy a város közgyűlésének tagjai mellett, a főbb tisztségek betöltőit is közvetlenül választották a népképviseleti elven szavazójogot nyert polgárok. A tisztújítás mellett a nemzetőrség megszervezését kell kiemelnünk a korszakos átalakulás több fontos rendszerváltó intézkedései közül.
Az 1848 májusában tartott helyhatósági választáson Haáder Pál, Major Sándor és Tshida János (Székesfehérvár, 1791. – Székesfehérvár, 1864.) versengett a polgármesteri tisztségért. A küzdelmet jelentős fölénnyel Haáder nyerte, ennek ellenére tisztségét nem tudta tartósan betölteni, hiszen ez év december 29-én elhagyta a várost. Az áprilisi törvények értelmében választott helyhatósági szervezetet a város katonai parancsnoka átalakította, így a tisztikar többségének visszatértével 1849. január 9-én ismét a város vezető tisztségviselője lett. Tisztétől a forradalom és szabadságharc elbukásakor fosztották meg, ekkor ismét osztrák katonaság szállta meg a várost. 1849 augusztusában a város vezetőit, így Haáder polgármestert és Kőnig József főbírót is letartóztatták. A haditörvényszék fogságából ez év novemberében szabadultak. (Haáder a tisztikar néhány tagjához hasonlóan német hangzású nevét magyarosította; 1848. május 26-án nevét Hadhalmira változtatta.)
A helyhatósági választásokat követően 1848 júniusában rendezték az országgyűlési követválasztásokat. Székesfehérváron *gróf Batthyány István* és Haáder Pál indult a városi mandátumért, utóbbi alulmaradt a városban ismert, de politikai tapasztalatokkal kevésbé rendelkező Batthyányval szemben.
Haáder a politikai életben aktívan nem vett részt a neoabszolutizmus idején. Bár a községi választmány tagjává nevezték ki, annak ülésein alig jelent meg és hamarosan tagságáról is lemondott. Meglepő, hogy a városi politikusok között 1861-ben sem találjuk. Ezt részben azzal magyarázhatjuk, hogy politikai generációváltás is történt az alkotmányos élet helyreállítása során. Másrészt annak tudható be, hogy azok a politikusok jutottak szerephez, akiket 1849 januárjában az osztrák katonai jelenlét megakadályozott Székesfehérvárra történő visszatérésükben, sőt elfogatásukra országos körözést adtak ki. Haáder közigazgatási pályája ennek ellenére sem szakadt félbe, hiszen 1861 és 1865 között Fejér vármegye másodalispáni tisztségét töltötte be. Innen eredeztethetjük további pályafutását is, hiszen Szőgyény Marich László 1864-től töltötte be Fejér megye főispáni tisztségét.
Az 1865. évi fordulat során, a provizórium bevezetésével Haáder politikai pályája ismét emelkedett. Szőgyény Marich László mint Fehérvár királyi biztosa, az elhunyt Lintzer polgármester helyettesítésére nevezte ki. Hivatalának nem tudott maradéktalanul megfelelni, mivel betegsége megakadályozta ebben. A kiegyezést követő 1867. májusi helyhatósági választásokon ennek ellenére indult a város legfontosabb állásáért, de számottevő eredményt nem érhetett el. Az idős politikus, hamarosan – életének 71. évében – 1867. június 5-én meghalt. Temetésére június 7-én került sor.

tisztségre leadott 1397 érvényes szavazat a kijelölés sorrendjét megfordította, ugyanis Drucker 1047, Zsömböry 333, Haáder 17 szavazatot kapott.[343]

Zsömböry Ede a polgármesteri választásnál elszenvedett vereség után főbírói jelöléséről lemondott, helyére közfelkiáltással Danicz Bélát választották városbíróvá.[344] A kapitányi hivatalra a hármas jelölés helyett négy pályázót jelöltek, akik közül a negyedikként jelölt Ullmann Miklóst felkiáltás útján nagy többséggel választottak meg.[345] A tisztviselők többségét közfelkiáltással választották. Szavazatszámlálásra csak néhány esetben került sor, így a polgármesteri és a levéltárnoki tisztségek betöltésekor.

A szavazatok leadására 3 sátrat állítottak fel, ahol a 3-3 városnegyed választói voksoltak. A szavazatszedő bizottság az érintett negyedek összeíró küldöttségeiből állt.[346] A tisztújítás példás rendben folyt, mert az 1861-es választások tapasztalataiból okulva, a közgyűlés népes hallgatóságát elkülönítették a „*szavazat képes közönségtől*", valamint a szavazattal rendelkezőket igazoló jegyekkel látták el. A következő napon a restauráció a tisztikar eskütételével zárult. Ezt követően került sor a képviselők választására 1867. május 12-én a reggeli órákban. A választásra jogosultak választási ívekkel szavazhattak. A szavazásra 3 nap állt rendelkezésükre. A képviselőválasztásokat érdektelenség követte, a 2135 szavazattal rendelkező polgár közül csupán 1178-an adták le voksukat. A megválasztott

---

Haáder Pál az országgyűlési tevékenysége során elsősorban a szabad királyi városok jogainak elismertetése terén végzett maradandó munkát. Ugyancsak országgyűlési tevékenységéhez kapcsolódik, hogy 1841-ben részt vett a büntető törvénykönyv kidolgozását előkészítő bizottság munkájában is. A városi önkormányzat életében sem kisebb feladat, mint a polgári korszak közigazgatásának kialakítása fűződik nevéhez. A várostörténet egyik legnehezebb időszakában az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eseményei alatt a Haáder által képviselt kiegyensúlyozott magatartás jelentősen csökkentette a város életében mutatkozó feszültségeket és eredményesen jelenítette meg a városi érdekeket az osztrák katonai megszállás egyes időszakaiban.

[342] Zsömböry Ede ügyvéd (Hídvég, 1822. – Székesfehérvár, 1873. július 10.) Politikai pályafutása 1848 májusában kezdődött. A helyhatósági választások alkalmával tanácsnokká választották. Politikai szerepet jelentő hivatali tisztséget nem vállalt az abszolutizmus éveiben, csupán a csődtömeg gondnokságot látta el. Az 1861-es helyhatósági választásokon nagy többséggel választották a város főbírójává. Mind a tisztújítások alatt, mind az önkormányzat 1861. évi szeptemberi feloszlatásakor a leghatározottabb képviselője volt a 48-as álláspontnak. Az 1865. évi országgyűlési választásokon mint a Deák-párt jelöltje alulmaradt Detrich Zsigmonddal szemben. Az 1860-as években a város egyesületeiben fejtett ki meghatározó tevékenységet. Különösen figyelemre méltó a Színpártoló Egyesület (Székesfehérvári Magyar Színművészet Pártoló Társulat) alapításában, valamint a Székesfehérvári Casinóban és a Vörösmarty Körben végzett munkája. Székesfehérvár krónikása Lauschmann Gyula írja róla: „*Zsömböry Edében láthatjuk a város szellemének irányítóját*". Politikai álláspontja az 1860-as évek közepére módosult, ekkora már a kiegyezés felé hajlott, és a Deák-párt helyi vezetőjévé lett. Az 1867-es önkormányzati választásokon szorult ki a városvezetésből (törvényszéki ülnök, majd törvényszéki bíróként működött), de továbbra is, 1873. július 10-én bekövetkezett haláláig a közgyűlés tagja volt.

[343] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási közgyűlés jegyzőkönyve 1867. május 9. No. 11-12.

[344] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási közgyűlés jegyzőkönyve 1867. május 9. No. 13. Danicz a Baranya megyei Szent Lőrincen 1829-ben született római katolikus vallású, nőtlen, önálló foglalkozású volt.

[345] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási közgyűlés jegyzőkönyve 1867. május 9. No. 14.

[346] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási közgyűlés jegyzőkönyve 1867. május 9. No. 10.

képviselők névsorát a május 27-i közgyűlésen hirdették ki. A legnépszerűbb képviselő Námesy Ferenc korábbi polgármester-helyettes és Detrich Zsigmond a város országgyűlési követe volt 1028, illetve 1027 szavazattal.[347]

Az eddig látszólag rendben folyó helyhatósági választások, a képviselők kihirdetése után botrányba fulladt. A névsor felolvasása alatt a választási csalás gyanúját hangoztatták a polgárok, 71 választó petíciót nyújtott be és a szavazatszámlálás revízióját kérték, mások új választások kiírását sürgették. A szavazat újraszámlálását a szavazatszámláló választmány nem tudta teljesíteni, mivel a szavazási íveket az összesítést követően megsemmisítették.[348] Ezt követően az alakuló ülésen megjelent hallgatóság annyira felháborodott, hogy a képviselőknek esküjüket sem volt módjuk letenni.

A törvénytelenség felett nem tértek napirendre, s május 31-én folytatták a tisztújító gyűlést. Ezt megelőzően a képviselők tartottak tanácskozást, ahol a polgárság követeléseit tárgyalták és határozatot hoztak arról, hogy amíg a vizsgálat nem zárul le, addig mandátumaikat nem fogadják el.[349] Az ekkor megválasztott közgyűlés 120 tagjából 67 képviselő volt tagja az 1861-ben választott képviselőtestületnek.

A belügyminiszter – 1867. július 6-án kelt leiratában – Horváth László első alispán mint miniszteri biztost küldte ki a választási eljárás felülvizsgálatára. A szavazati ívek gyűjtésénél és összesítésénél történt szabálytalanságok miatt a belügyminiszter a választást megsemmisítette.[350] A tisztújítás lebonyolítását ismét Detrich Zsigmond vezette.[351] A képviselőválasztás augusztus 9-én kezdődött, és augusztus 11-én ért véget. A korábbi gyakorlat szerint a 120 képviselőt, a város bármely részéből szabadon választották, nem állítottak fel külön választási kerületeket. A szavazatszámlálás augusztus 12-én kezdődött és 16-án este 11 órakor fejeződött be. A közgyűlési tagok választásán 1155 szavazópolgár vett részt, a választók érdeklődése tehát nem változott lényegesen a májusi választásokhoz képest. Az újraválasztott közgyűlés személyi összetétele azonban jelentősen módosult.[352] A májusban

[347] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási közgyűlés jegyzőkönyve 1867. május 27. No. 42.
[348] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási közgyűlés jegyzőkönyve 1867. május 27. No. 45.
[349] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási közgyűlés jegyzőkönyve 1867. május 27. No. 47.
[350] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási közgyűlés jegyzőkönyve 1867. augusztus 4. No. 48.
[351] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1867. augusztus 4. No. 1.
[352] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai b./ iratok 1867. No. 2394.

választott képviselők közül 37-en maradtak ki az új közgyűlésből. Népszerűségéből legtöbbet Námesy Ferenc vesztett, aki ekkor csupán 685 szavazatot kapott.[353]

A város új vezető testületének alakuló közgyűlését augusztus 18-án tartották. Az új közgyűlés megalakulásával azonban nem szűntek meg a szabálytalan választás miatti személyeskedések. A megosztottságot mi sem jelzi hitelesebben mint az, hogy a város két legjelentősebb Deák-párti politikusa Zsömböry Ede és Námesy Ferenc képviselői mandátumáról lemondott, igaz később lemondásukat visszavonták. A helyhatósági választásokat értékelve, az a következtetés vonható le, hogy a választók, bár ragaszkodtak a 48-as eszmékhez – legalábbis az 1865. évi országgyűlési választások ezt tükrözték – , az önkormányzat tisztikara és a képviselők választásakor már kevésbé voltak elkötelezettek a 48-as álláspont, illetve a 48-at képviselők személyéhez.

A városhatósági közgyűlés 1867. augusztus 22-én alakította meg a törvényhatóság újjászervezésére a szervező bizottmányt. Ennek feladata volt a közgyűlés házszabályának elkészítése.[354] Az 1861-ben alakított szakosztályi struktúra[355] lényegét tekintve nem változott, de az akkor létrehozott 10 szakosztályt[356] bővítették. További változás, hogy a szépítő szakosztályt a közlekedés és közmunka szakosztállyal összevonták.[357] A közgyűlés 1867. szeptember 5-én fogadta el a szervező bizottmány által kidolgozott közgyűlési házszabályt, és a létrehozott 12 állandó szakosztály tagnévsorát. Az alábbi szakosztályokat állították fel: I. szervező; II. egyházi tanoda és nevelésügyi; III. árva- és gyám; IV. gazdasági; V. középítészeti, közlekedési, közmunkaügyi és szépítési; VI. pénztári adóügy és számadás felülvizsgáló; VII. telekhivatali; VIII. egészségügyi, kórházi és jótékony intézeti; IX. katonaügyi; X. húsárszabályzó és a városnak első szükségbeli ellátása végetti; XI. jogügyi; XII. ipar és kereskedelmi szakosztályok. A közigazgatási tárgyú szakosztályok elnöke a polgármester, a törvényszéki szakosztályok elnöke a főbíró, a rendőri hatósággal rendelkező szakosztályok elnöke a városkapitány volt.[358] A törvényhatóság ügyköre továbbra is két fő ágra, a közigazgatásra és a törvénykezésre tagolódott. A törvényszék a főbíró önálló vezetése

[353] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ Tisztújítási közgyűlés jegyzőkönyve 1867. augusztus 18. No. 49.
[354] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1867. augusztus 22. No. 159.
[355] SZVL IV. B. 1104. Székesfehérvár Város Bizottmányi Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1861. No. 61.
[356] I. Egyház-tanodai és nevelésügyi; II. Árva- és gyámügyi; III. Gazdaságügyi; IV. Szépítészeti; V. Pénztári, adóügyi és számadás felülvizsgáló; VI. Telekhivatali; VII. Egészségügyi, kórházi és jótékonyintézeti; VIII. Katonaügyi; IX. Húsárszabályozó és a városnak első szükségbeli ellátás végetti; X. Jogügyi állandó szakosztályok.
[357] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1867. augusztus 22. Számn.
[358] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1867. No. 170.

alatt működött és külön iktatóval, kiadóval és segédszemélyzettel rendelkezett. A törvényszék működésének felügyelete és felülvizsgálata sem tartozott a közgyűlés hatáskörébe, így a közigazgatástól elválasztva működött. A törvényszék feletti pénzügyi felügyeletet azonban a közgyűlés látta el és fegyelmi tekintetben is a polgármester, illetve a közgyűlés felügyelete alá tartozott.[359]

A választási csalást követő megismételt választás sem állította helyre a politikai élet szereplőivel szembeni bizalmat. A megosztottság a közgyűlés tevékenysége során is lemérhető volt. Részben ennek a következménye, hogy a választóktól közvetlen bizalmat nyert polgármester, Drucker József,[360] két és fél évi működés után 1869. október 7-én lemondott polgármesteri tisztségéről: „*miután a város közgyűlésének ismételt határozata világos bizonyítékul szolgált annak, hogy e testület kebelében többséggel nem rendelkezhetem hivatalomat a mai napon letettem*" – olvashatjuk a belügyminiszterhez írt lemondó levelében.[361] Lemondásának egyik okát a közgyűlés és a tanács közötti ellentétekben kereshetjük. Ez a vita a házszabály megalkotása óta – 1867. szeptember 5. – tartott. A következő évben a két testület közötti nézetkülönbségek megoldása érdekében a szervező

[359] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 5. p.

[360] Drucker József 1825. május 18-án, Pesten született. A jogi egyetemi végzettség megszerzését követően rövidebb ideig Pest város tanácsánál töltötte gyakornoki idejét, majd Szegedre került, ahol a város közigazgatásának átalakításában vett részt mint polgármesteri titkár, később mint tanácsos, végül mint polgármester-helyettes.
Székesfehérváron pályája 1859. október 22-én kinevezett polgármesterként indult. A polgármesteri tisztségben Ferenczy Jánost követte, aki a Bach-rendszer közigazgatási átszervezését követően 1851-től töltötte be e tisztséget. A neoabszolutizmus időszakában a városvezető testületnek tagsági helyeit és a polgármesteri posztot nem választással, hanem megyefőnöki kinevezéssel töltötték be. Drucker 1860. december 15-éig vezette a várost, s nevéhez elsősorban itt is a közigazgatás átalakítása köthető. Ennek során „új rendet és ügymenetet" vezetett be. A városi tanács hatáskörébe tartozó feladatokat három osztályba (I. gazdasági és pénzügyi; II. rendőrségi, katonai és a peres ügyek; III. közigazgatási, ipari és kereskedelmi) sorolta, s élükre osztályvezetőket nevezett ki. Működésének az Októberi Diploma kihirdetésével történő újjászervezés vetett véget, s bár további közéleti szerepvállalási elképzeléseiről a források nem szólnak. Kétségtelen, hogy erre esélye sem volt, hiszen az 1860. január 7-én kezdődő tisztújításon császári és királyi hivatalnokot nem jelöltek tisztségre. Ezt követően Pestre távozott, ahol ügyvédi irodát nyitott. Kapcsolata azonban a várossal nem szakadt meg, hiszen a kiegyezést követően ismét jelölték.
Drucker másodszori működése számos eredményt hozott, annak ellenére, hogy ekkor is rövidebb ideig viselte e tisztséget. Ezek között említhetjük a belvárosi kisdedóvó egylet alakításában történt közreműködését, a tanügy fejlesztése terén, valamint a város fásítása, parkosítása terén elért eredményeit. A város pénzügyi lehetőségei azonban nem tették lehetővé a nagyobb szabású elképzelések megvalósulását, így az ekkor már tervezett légszeszvilágítás sem készült el. Személyéhez kapcsolódik az is, hogy polgármesteri tevékenységéről éves beszámolókat készített, amelyek nyomdai úton kerültek sokszorosításra. A jelentések kétségtelenül fontos források a korszakra nézve, de emellett azt is tükrözik, hogy vállalta a nyilvánosság előtt történő beszámolást. Lemondását követően, Budapesten – ismét – ügyvédi tevékenységet folytatott, főként a Győr–ebenfurti vasút kisajátításával foglalkozott. A politikai élethez azonban ismételten visszatért, hiszen 1881 márciusában Sopron polgármesterévé választották. 1883-ban lemondott tisztségéről és nyugalomba vonult. Fia, dr. Drucker Viktor, édesatyja emlékére 1899-ben tett a székesfehérvári szegényintézet részére alapítványt.

[361] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1869. No. 269. IV. B. 1107. Székesfehérvár Város Tanácsának iratai b./ iratok 1869. No. 3896.

szakosztály megkezdte a házszabályok vizsgálatát.[362] Drucker lemondását követően a közgyűlés házszabályának értelmében az időközben megüresedett tisztség betöltésére nem írtak ki új választást, így utódját nem a polgárok választották. A főbíró és a tanácsnokok nem vállalták el a polgármesteri tisztséget, mert választott tisztségeikben kívántak tovább működni. A polgármestert közfelkiáltással – 1869. október 14-én – a közgyűlés választotta, Pribék Antal[363] személyében, aki a választási ciklus végéig, mint „*helyettesített polgármester*" látta el a teljes polgármesteri hatáskört.[364]

A kiegyezést követően újjáalakított önkormányzati igazgatás az 1870. évi közigazgatási rendezésig működött.[365] A köztörvényhatóságokról szóló törvény átalakította a város szervezetét, módosította a helyhatósági választásokat. Jelentős változásnak tekinthetjük, hogy csökkent a közgyűlés tagjainak (120-ról 90-főre) száma, s hogy a korábbiakkal ellentétben szűkült a választható közgyűlési tagok száma (120-ról 45 főre), mivel a 90 tagú törvényhatósági bizottság tagjainak fele virilis jogon nyert mandátumot. A választói rendszer sajátossága volt, hogy a választott tagok fele sorshúzás útján 1875-ben kilépett a testületből, s ezt követően a tagok felét, 22-23 főt 3 évenként választották. A jogszabály a közgyűlési struktúrát azonban nem változtatta meg, lényegében a korábbi szakosztályok működtek. Ugyanakkor módosította a tisztikar választásának szabályát, azzal, hogy a polgármestert és a tisztikart ezt követően a választók nem közvetlenül választották, hanem a tisztújítás a törvényhatósági bizottság keretén belül zajlott le.

A virilizmus intézményét az 1870. évi új törvényhatósági törvény vezette be.[366] Az 1848. évi választójogi törvény nem ismerte a virilizmust, valamennyi mandátumot választás útján töltöttek be. A Bach-korszak elején, 1851-ben tervezték először ennek az érdekképviseleti csoportnak a kialakítását, de akkor ez nem valósult meg. E rendszer a számszerű többség képviselete helyett a város vagyonosabb polgárságának képviseletét erősítette meg, amelyet úgy fogalmaztak meg, hogy „*túlnyomó érdeknek túlnyomó befolyás*

[362] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 7. p. valamint lásd: Szabad királyi Székes-Fehérvár város közgyűlésének 1869. évi november hó 16-ki 346. számu határozatával megállapított házszabályai. Székesfehérvár, 1870.
[363] Pribék Antal fényképész volt. Műtermét az 1860-as években alapította, amely a város első műterme volt, s közvetlen a Belváros szomszédságában, a neológ zsinagóga mellett helyezkedett el. Az 1880-as években fényképezésből tartotta el családját, anyagi helyzete azonban megrendült, halála előtt már végrehajtást kezdeményeztek ellene. 1886 szeptemberében hunyt el.
[364] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1869. No. 289.
[365] 1870. évi XLII. törvénycikk A köztörvényhatóságok rendezéséről.
[366] 1870. XLII. törvénycikk 21. §.

engedendő".[367] A törvényhatósági bizottság virilista tagjainak névjegyzékét az adóhivatal kimutatásai alapján évenként az igazoló választmány állította össze. A „nyers virilizmus" sorrendjének megállapításakor a törvényhatóság területén szerzett jövedelem államadóját, a személyes kereseti adót és az ingatlanvagyont vették számításba.[368]

A virilis jog bevezetése országosan is eltérő megítélésű volt. Székesfehérvár közgyűlése többször is tárgyalta a törvényhatóságok e tárgyban küldött átiratait. Ennek egyik fejezeteként a városi törvényhatósági bizottság 1872. június 3-án tárgyalta Bihar megye ezzel kapcsolatos átiratát. A közgyűlés megosztott volt a virilisjog megszüntetését tárgyaló átirat megítélésében, Kaiser Sándor a támogatása, Zsömböry Ede viszont az elutasítása mellett tett indítványt. A közgyűlés végül az átiratok tudomásul vétele mellett döntött.[369] Kecskemét város a virilizmus megszüntetése mellett a városi főispáni tisztség megszüntetését is kezdeményezte az országgyűlésnél.[370]

A törvényhatóság átalakítására irányuló munkálatok Zuber József[371] főispán kinevezését követően gyorsultak fel, akinek beiktatására 1871. augusztus 10-én rendkívüli közgyűlés keretében került sor.[372] A főispáni tisztség új keletű, a törvényhatósági joggal rendelkező – a korábbi szabad királyi joggal bíró – városok esetében. Korábban a királyi biztosi rendszer útján érvényesítette akaratát a központi kormányzat a szabad királyi városok esetében, de ez a felügyelet megszűnt az 1848-as rendezés során.[373] Az új tisztséget ennek következtében érthető idegenkedéssel fogadták e városok. Székesfehérvár esetében ezt csökkentette, hogy a város egy jelentős hivatalokat betöltő családjából nevezték ki a város főispánját, aki nemcsak Fehérvár, hanem egyidejűleg Pécs főispáni tisztét is betöltötte. Az 1870. évi közigazgatási rendezés elkülönítette a megye és a törvényhatósági joggal felruházott városok főispáni tisztét, ti. a megye főispánja nem lehetett a megye területébe ékelődő thj. város főispánja is. A főispáni tisztség megjelenése csökkentette a városi önkormányzat hatásköreit, mivel a főispán mint a végrehajtó hatalom képviselője ellenőrizte a helyhatóság

---

[367] Sashegyi Oszkár: A neoabszolutizmus rendszere 1849-1867. In: A magyarországi polgári államrendszerek. (Szerk.: Pölöskei Ferenc – Ránki György) Bp., 1981. 83. p.
[368] 1870. XLII. törvénycikk 22-23. §.
[369] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 127.
[370] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 128.
[371] Zuber József (Székesfehérvár, 1824. március. 15. – Bp., 1898. szeptember. 4.) 1848-ban nemzetőrként teljesített katonai szolgálatot, később Fejér megye tisztikarában találjuk, ahol jegyzői, főszolgabírói, majd alispáni tisztségeket töltött be. Főispáni kinevezését megelőzően a másodalispáni tisztséget viselte 1869 –1870 között. Városi főispáni állásáról 1875. január 11-én köszönt le. 1875. február 25-én Komárom megye és Komárom város főispánja lett. 1894. június 11-étől a főrendiház élethossziglani tagja. A család több tagját is Fejér megye tisztikarában találhatjuk már a XVIII. században.
[372] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1871. No. 18.
[373] A királyi biztosi intézmény helyreállítására 1865-1867 között került sor.

működését. Betöltötte a közgyűlés elnöki tisztét, a hivatalukból felfüggesztett tisztviselőket helyettesítette. Jelentősen befolyásolhatta a tisztújításokon a tisztségre pályázók kijelölését, tisztviselőket nevezett ki.[374]

A helyhatósági választások előkészületeit az 1871. szeptember 21-én alakult úgynevezett 40-es bizottmány kezdte meg.[375] A 40-es bizottmány három albizottságra tagolódott, az első albizottság feladata volt a választási összeírás elkészítése. Ennek értelmében összeállították a választókerületek választói névjegyzékét és a legtöbb adót fizetők névsorát. A választójoggal rendelkezők számát – az 1869-es követválasztási névjegyzék kiigazításával – 1862 főben állapították meg. Az új szabályozás keretében megszűnt az országgyűlési és a helyhatósági választások eltérő szabályozása. Ennek értelmében választó és választható volt az, aki az országgyűlési választásokon szavazati joggal rendelkezett. Az enyhébb vagyoni cenzus ellenére nem növekedett, hanem csökkent a választójoggal rendelkezők száma. Az egyes választókerületek a város összes választóihoz viszonyított számarányuknak megfelelően megállapított számú képviselőt választhattak. A Belváros 369 választójoggal rendelkező polgára 9, a Tóváros 237 polgára 6, a Viziváros 310 választója 7, a Palotai város 409 szavazattal bíró lakosa 10, a Felsőváros I. kerületének 231 választója 6, a Felsőváros II. kerületének 306 szavazójogosultja 7 képviselőt választott.[376] A törvényhatósági bizottság – a népességszám arányában – Székesfehérváron 90 képviselőből állt.

A képviselők választására 1872. március 5-én került sor. A Belváros szavazói a városházán, a külvárosok szavazói a városrészek iskoláiban voksolhattak. A választás reggel 8 órakor kezdődött és este 6 órakor fejeződött be. Amint a polgármester jelentésében olvashatjuk „*a választások minden kerületben példás és dicséretet érdemlő renddel és pontossággal*” folytak le.[377] Ezt a megelőző helyhatósági választások körülményeinek ismeretében figyelemre méltó eredménynek tekinthetjük.

A választások nem váltottak ki nagy érdeklődést. A Belvárosban 257, a Vizivárosban 106, a Palotai városban 221, a Felsőváros I. kerületében 133, a városrész II. kerületében 117 szavazatot adtak le, vagyis összesen 834-et. A Tóvárosról sajnos nincsenek adataink. Összességében tehát a választók mintegy 50 %-a élt választójogával. A legnépszerűbb képviselő a Balközép helyi vezére, dr. Kaiser Sándor[378] orvos volt, akit három

[374] 1870. XLII. törvénycikk IV. fejezet.
[375] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1871. No. 113.
[376] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1875. No. 1182.
[377] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. április 16. Számn.
[378] Kaiser Sándor (Székesfehérvár, 1823. – Székesfehérvár, 1880. február 3.) Halálhírére a törvényhatósági bizottság rendkívüli közgyűlést tartott. Vagyonát a leányárvaház létrehozása céljából a városra hagyta.

választókerületben is megválasztottak. Végül a belvárosi mandátumot tartotta meg, így a többi kerületben április folyamán pótválasztást tartottak. A pótválasztás a Felsőváros II. kerületében nagyobb érdeklődés és részvétel mellett zajlott le, ekkor 152-en adták le voksaikat.

A törvényhatósági bizottság 1872. április 16-án tartotta alakuló ülését. A közgyűlésen megalakították a kijelölő és a bíráló választmányt és kitűzték a tisztújítás időpontját is.[379] Erre az eseményre április 18-án került sor. A későbbi hatévenként esedékes tisztújításokat is egy kivételtől eltekintve áprilisban tartották; ezért a törvényhatósági bizottsági tagok választására ezt megelőzően, háromévenkénti ciklusban általában márciusban került sor.[380] A köztörvényhatósági törvény számos változást eredményezett a korábbi választásokhoz képest. Ezek között említhetjük, hogy megszüntette az 1848-ban bevezetett közvetlen tisztviselő-választást. A fontosabb tisztségek betöltőit a törvényhatósági bizottság hat évre választotta.

A polgármesteri tisztségre ketten nyújtottak be pályázatot. Pribék Antal helyettes polgármester és Novák Kálmán volt főbíró, aki a provizórium alatt töltötte be a főbírói tisztet, majd helyettes polgármesteri tisztséget nyert. Novák Kálmán 45, Pribék Antal 38 szavazatot kapott.[381] A kapitányi tisztségre a hármas kijelölés mellett Ullmann Miklós és Havranek József pályázott a legnagyobb eséllyel, végül Havranek egy szavazat többséggel (42 szavazattal) nyerte el a kapitányi állást.[382] A közigazgatási tanácsnoki állásra a kisebbségben maradt Ullmann Miklóst,[383] a gazdasági tanácsnoki állásra szintén egyhangú felkiáltással Turják Jánost[384] választották meg[385]. Pénzügyi tanácsos Erdős József,[386] főjegyző Juraszek Ferenc,[387] aljegyző Tomsits Gyula[388] lett.[389] A tisztújítás alkalmával tiszteletbeli tanácsnokokat is választottak Say Rudolf, Pribék Mihály és Bierbauer János személyében.[390] A helyhatósági választások alkalmával, ekkor első alkalommal, majd több esetben is felmerült a tisztikar szavazati jogának kérdése, vagyis, hogy a tisztikar részt vehet-e a választásban. A kérdést végül 1884-ben szabályozták, a korábbi tisztikar – a lemondott tisztviselők – nyertek szavazati jogot.[391]

---

[379] SZVL. IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. április 16. Számn.
[380] Tisztújítási időpontok: 1878. május 20., 1884. április 17., 1890. április 17., 1896. április 16., 1902. április 14., 1908. április 9., 1914. április 6.
[381] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. április 18. No. 3.
[382] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. április 18. No. 4.
[383] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. április 18. No. 5.
[384] Ügyvéd, 1872. november 25-én lemondott állásról.
[385] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. április 18. No. 6.
[386] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. április 18. No. 7.
[387] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. április 18. No. 10.
[388] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. április 18. No. 11.
[389] Juraszek Ferenc: Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági közegeinek névtára. Székesfehérvár, 1872.
[390] A tiszteletbeli tanácsnokok részt vettek a tanács munkájában.
[391] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 3471.

További lényeges változás, amely a tisztikar személyzetére is kihatott, hogy a választásokat megelőzően – 1872. január 1-jével – véglegesen elkülönítették az igazságszolgáltatást a városigazgatástól.[392] A főbíró és a törvényszéki tanácsosok búcsúztatására 1872 januárjában került sor. A bíróság személyzetét a korábbi városi igazságszolgáltatási tisztviselőkből nevezték ki. A bíróság létrehozása módosította a városigazgatást, ugyanis a törvényszék tagjainak távozásával megszűnt az úgynevezett teljes tanács[393]. Az árvaügyek intézését az árvaszék felállításáig a tanácsra, illetve az árvakölcsönügyi bizottmány elnökére, Turják János tanácsosra bízták.

A törvényhatósági bizottság szakosztályait és bizottságait 1872. május 2-án alakították meg. A szakosztályok száma jelentősen csökkent az előző állapothoz képest: I. gazdasági; II. pénzügyi; III. jogi; IV. szépítészeti és középítészeti szakosztályokat hoztak létre. A szakosztályokat a közgyűlés választotta „*a fontosabb s különös szakképzettséget vagy tudományos műveltséget igénylő tárgyak előleges megvitatása s felderítése tekintetéből*”.[394] A szakosztályok közgyűlési tagjai önkéntesen jelentkeztek.[395] A szakosztályok mellett meg kell említenünk a „*némely fontosabb ügyekben*” létrehozott bizottmányok szerepét. Ezek egyes alkalmakra, rövidebb időszakra, vagy állandó felügyelet gyakorlására létrehozott testületek voltak. A következő szervezési szabályrendelet a szakosztályok szervezését illetően változásokat nem vezetett be.[396] (Ezen bizottmányoknak komoly szerep jutott a városfejlesztés és a városrendezés kérdéseiben.)

Székesfehérváron a kiegyezést követő néhány évben a politikai élet főszereplőinek (a városi tisztviselők, tanácsnokok) közéleti pályafutását áttekintve megállapíthatjuk, hogy nem

---

[392] 1869. évi IV. törvénycikk a bírói hatalom gyakorlásáról.

[393] A (közigazgatási) tanács a képviselőtestület hatáskörébe tartozó ügyek elintézésére, a közgyűlés helyettesítésére az ún. teljes tanácsot hozta létre. Ennek tagjai a közigazgatási és törvényszéki tanácsnokok mellett a választott tisztviselők voltak. A testület elnöke a polgármester, szükség esetén hívta össze a teljes tanácsot. A passzív rezisztencia egyik leghatározottabb megnyilvánulása volt, hogy a tanács megtiltotta a tisztikarnak, hogy a királyi biztos utasításait végrehajtsa. A tisztviselők hatáskörükbe tartozó esetekben sem tehettek eleget a királyi biztos utasításainak, csak a teljes tanács ülésén hozott határozat után, annak szellemében hozhattak döntéseket.
A teljes tanács az abszolutizmus további időszakában, sőt az új törvényhatóság megszervezéséig, az egyetlen testület volt, amely folyamatosan működött. Utolsó ülését 1871-ben tartotta.
Hatáskörét 1862 januárjában szabályozták. Az új képviselőtestület felállításáig a polgármester feladatai közé sorolták, hogy minden második hét hétfői napján teljes tanácsi ülést hívjon össze, amelyre a törvényszéki tanács tagjait is meghívták. A peres eljáráson kívül valamennyi tárgyat a közigazgatási tanácsülésen és a teljes tanácsi ülésen tárgyaltak meg.
A teljes tanács tárgyai a következők voltak: a város jogait érintő kérdések, a haszonbérbeadás; kölcsönök felvétele; a követelő tőkék felmondása; felsőbb rendeletek végrehajtására határozatot hozni; hivatalnokok, tanítók és irodai személyzet választása; céhbiztosok kinevezése; vendégfogadók nyitásának engedélyezése és „*minden nagyobbszerű kérdés*”.

[394] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 71.

[395] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1878. No. 47.

[396] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 1223.

változott lényegesen a hatalmi elit. A reformkorban és az 1848/49-es szabadságharc időszakában a fontosabb pozíciókat betöltő vezetők 1861-ben sem váltak egyöntetűen a helyhatóság újjáalakulásakor a politikai élet főszereplőivé, de egy-két jelesebb képviselőjük az önkormányzat helyreállítását követően is részt vett a közéletben, közülük Detrich Zsigmondot, Haáder (Hadhalmi) Pált, Zsömböry Edét, Novák Kálmánt, Ullmann Miklóst, Niczky Jánost[397], Zalay Károlyt, Baur Györgyöt, Lintzer Vilmost, Námesy Ferencet, Ferenczy Jánost[398] emelhetjük ki. A fenti személyek halálukig jelentős politikai befolyással rendelkeztek.

A politikai nemzedékváltásra, azaz jelentősebb politikai fordulatra csak 1878-ban, Havranek József polgármesterré választásával került sor. Az ifjabb nemzedék tagjaként feltűnő Havranek Székesfehérváron született.[399] Családja Csehországból származott, s 1535-ben nyertet nemességet. Bár pontosabb adat nem áll rendelkezésünkre, valószínűsíthető, hogy ősei az 1780-as években költöztek Magyarországra. Név szerint ismerjük Havranek Vencelt, aki Óbudán, 1785. július 30-án kötött házasságot Waltz Borbálával. Havranek József szülei, Havranek Ferenc és Staub Terézia is Óbudán születtek, házasságot is ott kötöttek 1826-ban. Az 1830-as években telepedtek le Székesfehérváron.[400] A felsővárosi Öreg utca 128. szám alatti házban éltek - az utca ma Havranek József nevét viseli. Havranek Ferenc, mészáros 1841-ben nyert polgárjogot. Vagyoni viszonyait még nem sikerült megnyugtatóan feltárnunk, eddigi adataink alapján azonban megállapíthatjuk, hogy jelentős vagyont az ekkortájt a városba költöző családokhoz képest (Felmayer, Gramanetz, Weiss, Wertheim, stb.) nem halmozott fel. Havranek József a kecskeméti jogakadémia elvégzését követően tisztviselői pályafutását Fejér vármegye szolgálatában kezdte. Szögyény Marich László főispán 1867. június 3-án nevezte ki tiszteletbeli aljegyzővé. Pályafutása gyorsan ívelt felfelé, 1868 októberében esküdtté, 1870 júliusában a sármelléki járás tiszteletbeli szolgabírájává, majd 1871 áprilisában e járás rendes szolgabírájává nevezte ki Szőgyény Marich László főispán.[401] Ezekben a kezdeti években pályafutásának legfőbb támogatója, Horváth László első alispán volt, akihez rokoni kapcsolat fűzte felesége, padányi Gulyás Amália révén.[402] A királyi

[397] Niczky János korábbi főbíróhelyettest, 1848. május 8-án választották meg tanácsnokká, 1859-től levéltárosként tevékenykedett, majd az 1861. január 7-én tisztújításon III. közigazgatási tanácsnokká választották, az 1867. május 9-én a közigazgatási tanácsnoki tisztséget nyerte el. Negyven éves városi szolgálat után 1873-ban hunyt el.
[398] (Székesfehérvár, 1807. – Székesfehérvár, 1864.)
[399] A felsővárosi anyakönyv tanúsága szerint 1845. január 8-án keresztelték meg. Felsővárosi anyakönyvek 1845. 31. p. A családi feljegyzések szerint 1843. június 10-én született.
[400] Havranek Ferenc 1801. március 4-én, Staub Terézia 1804. október 20-án született. Házasságot 1826. szeptember 20-án kötöttek. 1884. január 28-án hunyt el, a Feltámadás temetőben temették el.
[401] Károly János: Fejér vármegye története. I. köt. Székesfehérvár, 1896. 339-341. pp.
[402] Gulyás Amália 1915. május 23-án hunyt el.

járásbíróságok megszervezésekor Havranek Józsefet járásbíróvá nevezték ki. Új hivatalához azonban nem ragaszkodott, rövid idő múlva a város szolgálatába lépett. Az 1872-es tisztújításon választották városkapitánnyá. Az április 18-án tartott választásokon a kijelölő választmány elsőként Ullmann Miklóst, másodikként Havranek Józsefet javasolta. A szavazás eredményeként egy szavazattal Havranek József nyerte el a tisztséget. Megválasztását jelentős részben Zuber József városi főispánnak köszönhette, akinek felkérésére vállalta a jelölést.[403] A városkapitány vezetése alatt álló kapitányi hivatal rendészeti feladatokat látott el. A közrend, a vásárok, a piacok rendjének fenntartásán kívül fő feladata a városi lakosság ellátásának felügyelete volt. A rendőrkapitány egészségügyi és iparhatósági feladatokat is gyakorolt. A kapitányi tisztségben a következő tisztújítás alkalmával – 1878. május 20. – is megerősítették, bár ekkor jelentősnek mondható ellentábora volt. A tisztújításokon szokásos hármas jelölés helyett vele szemben csupán Keresztes Ignác ügyvéd jelöltette magát. Bár Havranek 67 szavazatot kapott Keresztes 20 szavazata ellenében, a szavazás azonban jelezte, hogy vele szemben személyi vagy politikai okok miatt a törvényhatósági bizottság egy részének fenntartása volt.[404]

A polgármesteri tisztségben elődjét, a jogi végzettségű Novák Kálmánt, az 1878-as törvényhatósági választások alkalmával is újraválasztották, de súlyosbodó betegsége miatt 1877 októberétől a város tényleges vezetését Ullmann Miklós közigazgatási tanácsnok – korábbi városkapitány – mint helyettes polgármester látta el.[405] A polgármesteri tisztséghez tartozó árvaszéki elnöki feladatokat Juraszek Ferenc főjegyzőre ruházták, mindkét személy a korábbi munkakör meghagyása mellett végezte a helyettesítést.[406] A szervezési szabályrendelet értelmében a polgármestert a korábbi gyakorlat szerint a rangidős tanácsnok, a későbbiekben a közigazgatási tanácsnok helyettesítette. A törvényhatósági jogú városok polgármesteri tisztségének betöltéséhez szükséges elméleti képzettséget a köztisztviselők minősítéséről szóló törvény írta elő. Ennek értelmében ügyvédi oklevéllel, vagy államtudományi oklevéllel, vagy jogtudományi doktorátussal, vagy négyéves államtudományi

[403] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. április 18.
[404] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1878. május 20.
[405] Ullmann Miklós (Székesfehérvár, 1830. – Székesfehérvár, 1880. november 26.) szabadságolt, állományban lévő honvédszázados volt. 1867. május 9-én kapitánnyá választották, korábban a hadnagyi tisztséget töltötte be. 1872. április 18-án választották közigazgatási tanácsnokká.
[406] Ennek oka a képesítés hiánya volt. Az árvaszéki elnöki feladatok ellátásához a törvényhatósági törvény jogi végzettséget írt elő. Tekintettel, hogy a tanácsosok nem rendelkeztek jogi végzettséggel, a főjegyző lett az árvaszék elnöke.

végzettséggel, illetve államtudományi államvizsgával kellett rendelkezni.[407] A tisztújítás a gazdasági és a pénzügyi tanácsnokok esetében hozott személyi változást.

Novák Kálmán 1878. július 8-án történt lemondásával, majd augusztusban bekövetkezett elhalálozásával a polgármesteri tisztség megüresedett.[408] A városi adminisztráció szervezetlenségét, a közigazgatási munka összehangoltságának hiányát is megfigyelhetjük ezekben az években, nem is beszélve a jól érzékelhető hivatali korrupcióról. 1876-ban Schnell Ignác iktató sikkasztási ügye kavarta fel a közigazgatás állóvizét, majd 1878-ban Ullmann Miklós ellen indítottak fegyelmi vizsgálatot, hogy tisztázza szerepét „*a hadkötelesek állítása körül tapasztal visszaélés miatt*".[409] A város „elaggott" vezetése, az igazgatási munka szervezetlensége, szétziláltsága ellen végül Szőgyény Marich László főispán lépett fel: „*A városi ügyek közvetlen vezetésének szakavatott erőteljes kezekbe való bízatása immár naponta élénkebben érzett égető szükséggé vál*t" – írta a belügyminiszterhez beterjesztett jelentésében. Ezt követően a polgármesteri állásra pályázatot írtak ki, amelyre egyetlen politikai csoportosulás sem állított jelöltet. Azt követően, hogy Say Rudolf[410] gyógyszerész, a városi iskolaszék elnöke a felkérést elutasította.[411] Say Rudolf népszerűségét, közéleti elismertségét jelezte az is, hogy 1877 decemberében mivel a virilis listáról kimaradt, s lemondott közigazgatási bizottsági tagságáról, a közgyűlés nem töltötte be helyét, mivel: „*alapos reménye levén, hogy a legközelebbi időben, midőn a törvényhatósági bizottság választott képviselőinek kilépése folytán, 1878. év tavaszán új választások lesznek eszközlendők Say Rudolf urat a közbizalom be fogja hívni azon helyre*…".[412] A polgármesteri tisztség betöltése ily módon Szőgyény Marich főispánnak köszönhető, aki pályázó hiányában Havranek József városkapitányt javasolta a e tisztségre. A közgyűlés a főispáni ajánlásra „*osztatlan lelkesedéssel, egyhangúlag kiáltotta ki polgármesternek*".[413] A fiatal városkapitánynak, mint korábban említettük, más tekintetben is voltak ambíciói, hiszen

[407] A polgármesteri tisztség betöltéséhez szükséges elméleti képzettséget az 1883. évi I. törvénycikk (A köztisztviselők minősítéséről) írta elő. Havranek a 3 éves kecskeméti jogi akadémiát végezte el, amelyet a fennálló jogszabály értelmében teljes jogi tanfolyamnak fogadtak el.
[408] Novák Kálmán ügyvéd, (Székesfehérvár, 1817. – Székesfehérvár, 1878. augusztus 10.) a középiskola után jogi tanulmányait a pesti egyetemen folytatta. Részt vett a szabadságharcban.
[409] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1876. No. 3817., 1876. No. 123. 1878. No. 2813. A közigazgatási tanácsnok hatáskörébe tartoztak többek között a katonaállítási és elszállásolási ügyek. Ullmann ebben az évben megpályázta a megüresedett városkapitányi tisztséget, de nem sokkal később fizetésének letiltásáról intézkedtek. 1879-ben szembetegségének gyógyítására 6 hónap szabadságot kért, kérelmének teljesítése helyett a közgyűlés lemondásra szólította fel. SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1878. No. 7593., 1878. No. 7477., 1879. No. 7837.
[410] Say Rudolf (Székesfehérvár, 1828. április 17. – Székesfehérvár, 1884. november 30.) tiszteletbeli városi tanácsnok.
[411] Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. IV. köt. Székesfehérvár, 1998. 307. p.
[412] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1877. december 17. Számn.
[413] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1878. szeptember 2. Számn.

közvetlenül polgármesterré választása előtt indult az 1878. augusztus 12-i országgyűlési választásokon is, de Juraszek Ferenc városi főjegyző ellenében vereséget szenvedett.

Havranek József polgármesterré választását, nem csak a törvényhatósági bizottság, de a városi közvélemény is támogatta, a helyi sajtó is kiemelte személyiségének pozitívumait, beiktatási beszédének „*bátor, határozott*" hangvételét, öntudatosságát. Ugyanakkor a vezércikk írója aggodalmának is hangot adott, amikor megemlítette országgyűlési képviselőjelöltségét – a polgármesteri beszéddel szemben, amelyben Havranek hangsúlyozta, hogy nem hagyja magát befolyásolni sem személyektől, sem pártoktól, s nyomatékosan leszögezte – : „*nevét nemrég lobogókon hurczolták meg*", de egyúttal megemlítette a városi törvényhatósági bizottság tagjainak összetétele kapcsán, hogy a polgármesteri tisztség „*a sok teher mellett, a beláthatlan felelősség sulya alatt, veszedelmes és az ellenfélnek könnyen kiaknázható helyzettel van összekötve, különösen nálunk, hol a városi bizottság oly heterogen elemekből áll, hogy még a csekélynek látszó ügyeknél is erős szemközt állást foglal egyik töredék a másikkal, csak azért, – mert a tán helyes nézet, az ellenféltől indul ki*".[414] Megjegyzendő, hogy korábban 1787-1869 között a polgármesteri tisztség és a főbírói tisztség szoros kapcsolatát tudjuk kimutatni, hiszen Kiss György, Khorherr Domokos, Hollner Lipót, Andrássy Antal, Haáder (Hadhalmi) Pál, Baur György, Lintzer Vilmos, Novák Kálmán mindkét tisztséget betöltötte. A kiegyezést követően főleg a városkapitányi, majd a rendőrkapitányi tiszt betöltőjéből lett polgármester: Novák Kálmán, Ullmann Miklós és Havranek József.[415]

Havranek polgármester várospolitikai programja az 1880-as évek elejére körvonalazódott. Elgondolásait ebben az évtizedben több alkalommal a szélesebb nyilvánosság elé tárta, azaz nyomtatásban is napvilágot láttak. Így 1884-ben megjelentette polgármesteri jelentését, amely címe ellenére nem csak az 1883-as év értékelését tartalmazza, de különösen a pénzügy és a gazdaságügy területén a városvezetése alatt eltelt idő értékelését és bemutatását is.[416] Az 1884. évi tisztújításon már további lépéseket sürgetett a város gazdasági szerepkörének újraértékelése során: „*A csak pár évvel előbb fényben felcsillámlott jövő a legkomorabb szint öltötte magára: midőn kereskedelmünket, iparunkat a múlt évben megnyílt Kelenföld – pécsi vasút végveszélylyel fenyegeti, s midőn forgalmunkat a megnyitandó Buda – szőnyi vonal sírba temetni készül. Tanügyi és haladási törekvéseink oly terheket rónak reánk, melyek máris alig elviselhetők, s ha ezekkel szemben figyelembe*

[414] Székesfehérvár és Vidéke VI. évf. 1878. szeptember 4. 71. szám. 1. p.
[415] A korszakon túl, pedig dr. Zavaros Aladár.
[416] Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. A későbbiek során nem jelentette meg polgármesteri jelentéseit.

veszszük azt, hogy ezek leküzdésére saját erőnkkel kell síkra szállni, ha figyelembe veszszük azt, hogy a vidéktől megfosztva – csak a belfogyasztás és belforgalom tényezőinek emelése menthet meg bennünket az enyészettől, ugy be kell látni mindenkinek, hogy azok érdekében, kiket nem vagyon és tőkepénz hanem munka tart fenn – a lélekszám emelésével s ebből folyólag terményeink és iparczikkeink értékesítésével segíthetünk. Ez tiszta és tétova nélkül megérthető oka annak, hogy a városi vagyonnak megterhelésével kelle hasznos beruházásokat eszközölnünk ez okból szavaztuk meg a honvédlaktanya építését, tervezzük a cs. kir. laktanya és reáliskola építését, és segélyünk felajánlásával kérjük a nemes megyét egy lovaslaktanya itten leendő letelepítésére. [...] *közönségünk jól felfogva e vidék hivatását és érdekeit idők jártával itt egy állandó termény-piacot teremtő gőzmalmot épít, valamint a szorosan vett városi közönség az itt lakás kényelmét emelendő czélszerű fürdőt tervez, s egyéb kényelmi eszközök megszerzésével társadalmi uton a közjólétnek lendületet ad, ugy szeretett városunk eléri azon polczot, honnét nem lesz többé visszaesés...*".[417] A rövid programbeszéd elsősorban, tehát a városi, belső fogyasztás emelést sürgette, amelyet elsősorban közintézmények telepítésével kívánt elérni. Az elsődlegesen laktanyaépítésre alapuló lakosságszám növelés és forgalomnövekedés más városokban is megjelent.

Kétségtelen azonban, hogy a már megvalósult honvédlaktanya építkezést hosszabb ideig nem követte a programban szereplő császári és királyi laktanya, a reáliskola, de a megyei lovassági laktanyaépítés sem. A város környéke mezőgazdasági övezet lévén, valóban kínálkozott a lehetőség gőzmalom létesítésre, de ez csak a századfordulót követően valósult meg, ahogy a fürdő létesítése is. A városi közlekedési feltételek javítása is szerepelt az elképzelések között, s ez megvalósult, de a felsővárosi sétatér mentén található területek értékesítése és beépítése elmaradt. A beszéd kitért a közelgő országgyűlési választásra, s a függetlenségiek erősödő befolyására is annyiban, hogy a politikai mozgalmak kizárását sürgette a városház közgyűlési teréből. A tisztújítás eredményeképpen jelentősen megváltozott a korábbi tisztikar személyi összetétele, ugyanis számos tisztségben új személyek jelentek meg. A közigazgatási tanácsosi állást Keresztes Ignác, a gazdasági tanácsosi állást Tomsits Gyula[418] nyerte el. Pénzügyi tanácsos Schnetzer János, főjegyző Tóth István, aljegyző Gebhardt Bódog, a tiszti főügyész pedig Fittler Béla lett.[419]

[417] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1884. április 17. No. 121. A későbbi tisztújításokon nem tartott programbeszédet.
[418] Tomsits (Tamásfy) Gyula (Székesfehérvár, 1836. – Székesfehérvár, 1902. február 28.) 1868-tól állt városi szolgálatban, 1868-ban törvényszéki tiszteletbeli jegyző, 1872-ben aljegyző, utóbb tiszteletbeli főjegyző.
[419] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1884. április 17. No. 121.

A következő években Havranek a fent ismertetett elgondolásait próbálta érvényesíteni. Ennek érdekében különösen a csász. és kir. laktanyaépítés mellett érvelt, de erőfeszítése eredménytelen maradt.[420] E munka folytatódott, amikor 1888-ban megjelentette „*Javaslat Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági bizottságához a városi házi-pénztár javára nyitandó új jövedelmi források tárgyában*" írt programját. A részletesen kidolgozott, s mintegy 45 oldalon közzétett koncepció a törzsvagyont illetően hasznosítási lehetőségeket és az új szabályrendeletekből származó bevételnövekedés pénzügyi vonatkozásait is vizsgálja, s egyúttal a város pénzügyi és gazdasági helyzetelemzésének főbb vonalait is megrajzolja.[421] Az 1890 áprilisában, beiktatásakor tartott beszédében Havranek József visszautalt a korábbi elképzelésekre, s azok elmaradását, halogatását az összefogás hiányára vezette vissza. A hanyatlás jeleit tapasztalva az okszerű, de meg nem valósuló haladásra és a városi gazdálkodás fokozottabb ellenőrzésére hívta fel a figyelmet.[422] A tisztújításon személyi változás nem történt, leszámítva, hogy a korábban elhalálozott Schnetzer János pénzügyi tanácsnok helyét Nemsits Gyula[423] töltötte be.[424]

1896-ban, a millennium évében, bár a korábbi borúlátás továbbra is jellemezte, de nagyobb fejlesztéseket is célszerűnek tartott vázolni. Ezek között az új városháza építését, az adony-pusztaszabolcsi vasút, valamint a székesfehérvár-sárbogárdi, és a székesfehérvári-bicskei helyiérdekű vasutak, a gyalogsági laktanya és a vízvezeték-hálózat kialakítását említhetjük. Megjegyzem: az elképzelései megfogalmazásakor a vasutak létesítése már biztos volt.[425] A tisztújítás a tisztikarban csekély személyi változást eredményezett. A megüresedett II. aljegyzői állást Kerekes Lajos nyerte el.[426]

A millenniumi évet követően, 1897. június 23-án Havranek felajánlotta lemondását, amelyet elsősorban a város politikai életének megélénkülésével, nyugtalanná válásával és a közigazgatásban mutatkozó, ahogy megfogalmazta, „sajnálatos eseménnyel" magyarázott. Ez utóbbi arra vonatkozott, hogy az év során Seidel Lajos városkapitány visszaéléseire derült fény. Ennek kapcsán Kalocsay Alán országgyűlési képviselő és törvényhatósági bizottsági tag sürgette a polgármester felelősségre vonását. A közgyűlés 1897. június 28-án tárgyalta a nyugdíjaztatási kérelmet, amely arra tekintettel, hogy Havranek nem volt nyugdíjképes,

---

[420] Havranek József: Sz-Fehérvár szab. kir. város köztörvényhatósági bizottságához intézett előterjesztése Havranek József polgármesternek a város közönsége által a csász. és kir. 69-ik gyalogezred törzse és 3 zászlóalja részére tervezett laktanya kérdésében. Székesfehérvár, 1886.
[421] Javaslat Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági bizottságához a városi házi-pénztár javára nyitandó új jövedelmi források tárgyában. Székesfehérvár, 1888.
[422] Székesfehérvár és Vidéke XVIII. évf. 1890. április 17. 46. szám. 1. p.
[423] Ügyvéd, 1876-1890 között praktizált.
[424] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1890. április 17. No. 122.
[425] Székesfehérvár és Vidéke XXIV. évf. 1896. április 26. 46. szám. 1. p.

inkább bizalmi szavazás volt. A közgyűlés egy része a bizalmatlansági indítvány visszautasítása mellett foglalt állást, amire Kalocsay hívei indítványuk ügyében név szerinti szavazást kértek. A szavazás Havranek József többségét hozta, 70 szavazat (30 ellenében) utasította el a nyugdíjkérvényt, mint alaptalant, s egyúttal a függetlenségiek bizalmi szavazása is lekerült a napirendről.[427] A közgyűlés részleges tisztújítás is volt, több üresedésben lévő állás betöltésére került sor.

Az ezt követő években is heves támadások érték. Politikai ellenfelei a századfordulót megelőző években hetilapot indítottak, részben azzal a céllal, hogy Havranek Józsefet támadhassák. A Székesfejérvár című lap 1899-ben jelent meg, szerkesztője Németh Ödön volt, aki a Fejér megyei Napló keresztényszocialista érdekeltségi körének volt a tagja. A lap rövid életűnek bizonyult, célkitűzése hasonló volt, mint az ugyancsak az ő szerkesztésében 1897-1899 között kiadott Hári János humorisztikus hetilapnak, elsősorban Havraneket támadta.[428] A függetlenségiek azonban nem értek el eredményt, hiszen az 1902. április 14-én tartott tisztújító közgyűlésen ismét közfelkiáltással nyerte el a polgármesteri tisztséget, a városi tisztikarban változások nem történtek. A korábban már tisztséget nyert – egykori alkapitány – Polczer Péter megőrizte gazdasági tanácsosi tisztségét, az aljegyzői állást is a két tisztújítás közötti időszakban elnyert Lipcsey Lajos[429] töltötte be.[430]

A századfordulót követően – 1902 áprilisában – pénzügyi vonatkozásban, elsősorban a takarékosság hangsúlyozása szerepelt a polgármester programpontjai között, valamint a növekvő állami támogatást sürgette. Ezen túl a város leromlott úthálózatának felújítását, a 69. közös gyalogezred részére új gyalogsági laktanya építését, a vízvezeték létesítését, valamint a tóvárosi iskola létrehozását tervezte.[431] A laktanyaépítés már az előző évben megkezdődött, a program tehát a kivitelezés befejezésére korlátozódott. A vízvezeték létesítése terén a sokéves tervezést követően sem történt érdemi előrelépés ezekben az években.

Havranek József városvezetésének 25 éves jubileumáról 1903. október 27-én díszközgyűléssel és ünnepséggel emlékezett meg Székesfehérvár. A negyedszázados évfordulón Havranek értékelésében elsősorban a városok helyzetéről, fejlődésének akadályairól értekezett: „*...alkotmányos életünk visszaállítása óta több mint 35 éven keresztül*

---

[426] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1896. április 16. No. 92-98.
[427] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1897. június 28. No. 152., IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1897. No. 10 810.
[428] Fülöp Attila: A Fejér megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Székesfehérvár, 1965. 116. p., 62-63. pp.
[429] Lipcsey Lajos (Szolnok, 1870. február 17. – ?) 1896. december 1-jén lépett a város szolgálatába mint közigazgatási gyakornok, 1897. június 30-án II. aljegyző, 1898. augusztus 29-én I. aljegyző, 1906. április 30-ától tiszteletbeli főjegyző, 1914. április 6-tól tanácsnok. 1919. augusztus 8 – 1919. november 20., majd 1920. április 6. – 1927. október 1. polgármesterhelyettes. 1927. október 1-jén nyugdíjazták.
[430] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek. 1902. No. 106, 110, 113.

a városok érdekében úgyszólván alig történt valami. Saját erejükre lettek azok hagyva. Kimerítették erejüket az állam terheit képező institucziók felállításával, s államszervezetünk fejletlensége, a téves haladási irány, mely az intézők téves működését jellemzi, oda jutatta a haladni akaró városokat, hogy kulturális, emberbaráti és honvédelmi institucziók létesítésével mi nyujtunk segélyt az államnak, versengve ajánljuk fel hozzájárulásunkat, hogy haladhassunk, s az állam nem a czélszerűségi okokat méltányolva, hanem a felajánlott áldozat mértékét mérlegelve dönt, hogy sokszor a mi pénzünkön vagy hozzájárulásunkkal hol létesítsen oly intézményt, melynek létesítése kizárólag őt illetné. Magunk viseljük közigazgatási kiadásainkat, tartjuk fenn a gyámhatóságot, rendészetet, szedjük be az állam jövedelmeit, létesítjük és kezeljük a jótékony intézetek alapjait, midőn azon királyi adomány, mely a város törzsvagyonát képezi, nem elég még az elemi iskolák fenntartására sem, javadalmaink közül az állam a legfontosabbat a mi károsodásunkkal magához váltotta, árvatári alapunk felett való rendelkezési jogunkat elvette, nem gondolva arra, hogy épen a városokban a legközelebbi jövő már olyan szociális bajokat lesz kénytelen orvosolni, melyek az idő szerint alig kiszámítható pénzerőt vesznek igénybe, nem gondolva azzal, hogy vízvezeték, csatornázás, közlekedési utak és eszközök, mint az emberi egészség legfontosabb követelményei a városokra oly terhet rónak, melyeket alig lesznek képesek elviselni." Ünnepi beszédében bírálta a törvényhatósági jogú városok és a rendezett tanácsú városok jogi keretét adó törvényeket – az 1886. évi XXI. és XXII. törvénycikket[432] –, s új törvények kidolgozását sürgette.[433] A közigazgatási reformot egyébként a polgármesterek országos értekezlete is támogatta.[434]

A századfordulót követő országos politikai változások a polgármester helyzetét alapvetően megrendítették. Az országgyűlési választások a függetlenségiek előretörését eredményezték, a politikai kurzusváltás a törvényhatósági bizottságban, annak összetételében is megmutatkozott. Ennek ellenére újra szándékozott indulni. Havranek újabb jelölése azonban nagy vitát váltott ki. A Székesfehérvár és Vidéke című lap1908. február 15-én hosszasan írt a három évtizedes városvezetésről. „*A nagy kerékkötő*" címmel megjelent írás a rendszertelenséget, a hivatali ellenőrzés hiányát, a valódi városvezetés hiányát, az ipartelepítés területén történő kudarcokat rótta fel neki, de kritizálták a laktanyaépítéseket is, mert azok a lakbérek és a piacok drágulását okozták.[435]

---

[431] Székesfehérvár és Vidéke XXX. évf. 1902. április 15. 44. szám. 1. p.
[432] 1886. évi XXI. törvénycikk a törvényhatóságokról. 1886. évi XXII. törvénycikk A községekről.
[433] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1903. október 27.
[434] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1899. No. 12 928.
[435] Székesfehérvár és Vidéke XXXVI. évf. 1908. február 15. 1. p.

Havranek 1908. február 16-án történt újabb hatodszori megválasztását célzó újabb programbeszédét a Magyar Király Szálloda termében tartotta. Beszédében visszatekintett arra a több mint három évtizeddel korábbi állapotra, amely jellemezte Székesfehérvár pénzügyi viszonyait az 1872. évi tisztújítás előtt. Kiemelte, hogy a rendezetlen viszonyok Novák Kálmán polgármestersége alatt szűntek meg, hiszen a városi pénztárakat korábban a kifizetések pontatlansága jellemezte, a szabályozott viszonyok kialakítása érdekében hozták létre az egyesített pénztárakat. Programbeszéde tulajdonképpen a közel három évtizedes városvezetés eredményeinek összefoglalása volt, s kitért az urbanizációs fejlesztésekre, a város felügyelete alá tartozó alapítványi pénztárak helyzetére. A város adósságának vonatkozásában megállapította, hogy a kölcsönöket – 3 328 000 koronát – szinte teljes egészében mintegy 100 000 korona kivételével fejlesztési célokra használták fel.[436] A programbeszéd a következő időszak vonatkozásában az állam növekvő részvételét sürgette a városi terhek átvállalásában. Új városi jövedelemforrások feltárását, amelyek a városi lakosság adóterheinek növelését eredményezték volna, nem tartotta célszerűnek. A program a költségelőirányzat szerkezetéhez igazodva, elsősorban a takarékosság elvének érvényesítését, új szervezési szabályzat létrehozását, új városház építésének közelgő szükségességét hangsúlyozta. A csiszolt, jó stílusú beszéd azonban a jövőre nézve szóló elképzeléseit alig vázolta. Úgy tűnik, hogy az államsegélytől várta, hogy a város jelentősebb bevételhez jusson, s ezért nem tartotta szükségesnek, hogy szabályrendeletek révén keressen a város új bevételi forrásokat. Az 1908-ban megindult államsegélytől és az új városi törvény megalkotásától várta a városok fellendülését: „ *Bizton hiszem tehát, hogy az államsegély csak rövid idő kérdése és a városokon segítve lesz, de addig stagnálni lesznek kénytelenek s a legszigorúbb takarékoskodással lesznek csak képesek hivatásuknak megfelelni. Egy új jövedelmi forrás, mely az állam kezdeményezéséből fog kijelöltetni, egy új városi törvény, mely különösen az anyagi átalakulás érdekéből lesz szükséges, véleményem szerint már nincs messze*.”[437] Megjegyezzük, hogy a kérdés a Magyar Városok Országos Kongresszusán több alkalommal is szerepelt, a törvény 1912-ben jelent meg[438], de Havranek várakozásait nem igazolta.[439]

Közvetlenül a programbeszédet követően február 20-10-i közgyűlésen fogadta el az új szervezési szabályrendeletet a törvényhatósági bizottság, az ellenzék azonban számos

[436] A fejlesztési célokra felvett hitel összege ennél jelentősen több volt, itt csak a nagyobb kiadások szerepelnek.
[437] Havranek József polgármester programmbeszéde, melyet 1908. évi február hó 16-án a Magyar Király Szálloda termében polgármesterré történt újabb felléptetése alkalmával mondott.
[438] 1912. évi LVIII. törvénycikk A városok fejlesztéséről.
[439] A kérdés több városi értekezleten is felmerült és a Városi Szemle is foglalkozott az állami szerepvállalás ügyével. Harrer Ferenc: A városok állami segélyezése. In: Városi Szemle 1910. III. évf. 1-32. pp. Harrer Ferenc: A városi törvény. In: Városi Szemle. 1912. V. évf. 1-52. pp.

módosítást vitt végbe a szavazások során. A következő közgyűlésen újabb személyi döntésre került sor, Saára Gyula indítványára dr. Kerekes Lajos főjegyzőt helyettes polgármesterré választották, ezzel tulajdonképpen a helyettes polgármesteri tisztség bevezetésére került sor, hiszen a korábbi gyakorlat megszűnt, amely szerint a közigazgatási tanácsnok látta el a polgármester helyettesítését.[440] Már ez is jelezte, hogy a törvényhatósági bizottság többségének támogatását nem élvezte Havranek József polgármester. Havranek távozása a közgyűlési viszonyok ismeretében már február hónap végén bizonyossá vált, támogatottsága valamivel meghaladta a közgyűlési tagok egyharmadát, dr. Saára Gyula közel kétharmados támogatottságával szemben.[441]

Havranek többsége már a korábbi törvényhatósági bizottsági választásokon elkezdett csökkeni. A századfordulót követően, 1904-ben a törvényhatósági bizottság létszáma jelentősen növekedett, a testület választott tagjainak száma ekkor 60 fő volt, a városrészek mandátumszáma azonban jelentősen módosult. A Tóváros és a Viziváros népességnövekedésének köszönhetően a korábbi 6 fő helyett 12 főt, illetve a korábbi 10 fő helyett 12 bizottsági tagot választhatott. Ez is oka annak, hogy 1904-ben 18 új tagja lett a törvényhatósági bizottságnak, a tagság azonban a következő helyhatósági választások alakalmával ismét jelentősen változott, hiszen ekkor 1904-hez viszonyítva 14 új tagja lett a közgyűlésnek. A korábbiakban is jelentősebb változásnak lehetünk tanúi – hiszen akkor, amikor a testület létszáma nem változott – , az 1902. évi választások alkalmával 15 új tagja lett a testületnek, vagyis 29%-ban módosult személyi összetétele. A fluktuáció az egész ciklus vonatkozásában is a korábbiakhoz képest eltérően magas, hiszen 1907-ben a testület mintegy fele, 29 fő új tag volt az 1902. február 9-i törvényhatósági bizottsági összetételhez képest. A virilis tagok vonatkozásában a fenti adatoknál magasabb a fluktuáció, hiszen 1908-ban a testületből csupán 25 fő neve szerepel azok közül, akik 1902-ben is rendelkeztek e címen tagsággal.

Az ellenzék azonban nem hagyott teret a havraneki tábornak, akik elsősorban Reé István városkapitány[442] távozásán keresztül akartak pozíciót szerezni és az új városkapitányt kívánták a későbbiek során vezető szerepbe helyezni. A törvényhatósági bizottság ülésén alapvető fordulat állt be, hiszen az 1907. évi költségelőirányzat-felhasználás felülvizsgálata során a polgármester és a főmérnök felelősségét fogalmazta meg a közgyűlés egy része;

[440] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1908. No. 57.
[441] Székesfehérvár és Vidéke XXXVI. évf. 1908. február 18. 1. p.
[442] Reé Istvánt 1897. október 28-án választották rendőrfőkapitánnyá. Korábban árvaszéki ülnök volt. 1899-ben választották a Székesfehérvári Önkéntes Tűzoltó- és Mentőegylet főparancsnokává. 1910-től az egylet elnöki tisztségét töltötte be.

fegyelmi eljárást indítottak ellenük.[443] Mintegy 50 000 korona hiteltúllépés miatt marasztalták el a polgármestert és fegyelmi eljárás alá vonták. Havranek indulása az újabb hatéves polgármesteri ciklusért ezzel végleg lekerült a napirendről. A következő közgyűlés elsősorban a tisztújítás időpontjának kitűzését tekintette fontos feladatának. A vitától nem mentes közgyűlés végül március 30-án az április 9-i tisztújításról határozott.[444] Havranek József 1908. április 9-én mondott le tisztségéről.[445]

Fontos hangsúlyoznunk, hogy Havranek József a város történetében egyedülálló karriert futott be. Annak okát, hogy tisztét a város történetében példátlan hosszú ideig – 30 évig – megőrizte, személyi kvalitásain és kiváló közgazdasági képességén túlmenően, a korszak politikai stabilitásával, a törvényhatósági bizottsági választási rendszerrel és a virilisek folyamatos támogatásával magyarázhatjuk. Polgármesteri tisztségét a tisztújításokon mindvégig egyedüli pályázóként, közfelkiáltással nyerte el (1884. április 17., 1890. április 17., 1896. április 16., 1902. április 14.). A fentiekben kiemelt jelentőséggel bírt a helyhatósági választási rendszer. A választások során nem egyszerre cserélődött ki a törvényhatósági bizottság tagsága. Mint ismeretes, a 3 évenként tartott választásokon a testület választott tagjainak felét választották újra, a virilis tagok az előző évi adófizetési lajstromok alapján nyertek tagságot. Ezzel a választási szisztémával tulajdonképpen a helyhatósági választásokon egy-egy politikai erő nehezen tudott döntő fölényre szert tenni. Úgy tűnik, hogy a legfontosabb támogatókat a virilisekben kell keresnünk. Havranek jó kapcsolatot tartott a város egyik legbefolyásosabb családjával, a Karl családdal, e kapcsolatot mélyítette, hogy az ő Zichy ligeti házuk földszintjén bérelt lakást. E család házasság révén a századfordulóra a város egyik leggazdagabb családjává vált.[446]

Havranek utódját, lemondásának napján megválasztotta a közgyűlés. A pályázók között első helyre ifjabb Havranek Józsefet[447] – a polgármester fiát – állította a kijelölő

[443] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1908. No. 69.
[444] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1908. No. 92.
[445] A köztiszteletben álló személyiség 1917. november 3-án bekövetkezett haláláról a város is megemlékezett. Saára Gyula indítványára elhatározták arcképének megfestését. Emlékét a Felső város Öreg utca – ahol szülői háza állt – róla történt elnevezésével is megörökítették, egyúttal a város díszpolgárává választották. Leánya, Havranek Ida végrendeletében jelentős vagyont hagyott a városi árvaházra. A 6000 pengő hagyatékból alapítványt hoztak létre, amelynek jövedelméért az árvaháznak az elhunyt polgármester családi sírboltjának gondozását kellett vállalnia.
[446] Havranek József az 1870-es évek kataszteri birtokívei alapján csupán a fehérvári szőlőhegyen bírt ingatlannal. A középhegyi szőlő 652 négyszögöl volt, rajta nagyobb présház is állt. Az 1880-as évek közepére városi viszonylatban jelentősnek mondható – mintegy 52 katasztrális hold – földbirtokkal rendelkezett.
[447] Ecsedy Havranek József Székesfehérváron született 1881. január 5-én. Középiskolai tanulmányait a fehérvári cisztercita gimnáziumban, a jogi egyetemet Budapesten végezte. Nevét a család másik ágának nevére 1938 augusztusában változtatta. Fejér vármegye szolgálatába 1903. február 3-án lépett, tiszteletbeli aljegyzőnek nevezte ki Fiáth Miklós főispán. E tisztében 1904. május 19-éig tevékenykedett, majd atyjához hasonlóan a közigazgatási ranglétrán, a polgári származású tisztségviselőkhöz képest gyorsan emelkedett. 1904. május 19. és

választmány, másodikként szerepelt dr. Saára Gyula ügyvéd, Székesfehérvár országgyűlési képviselője. A közgyűlés 18 szavazat többséggel Saára Gyulát választotta polgármesternek, aki, mivel a tisztújító közgyűlés összehívását törvénytelennek ítélte, lemondott tisztségéről. Ezt azzal indokolta, hogy a pályázat kiírási határidejét nem tartották be.[448] Saára Gyula lemondását az 1908. április 16-án tartott közgyűlésen tárgyalták, ekkor döntöttek az új pályázat kiírásáról is.[449] A tisztségre egyetlen jelentkezőként dr. Saára Gyula pályázott, így közfelkiáltással lett – 1908. május 11-én – Székesfehérvár polgármestere.[450] Megemlítjük, hogy a közgyűlésen nem vett részt, mivel az országgyűlés ülésszakán tartózkodott, így a törvényhatóság végzéssel értesítette a választás eredményéről. Polgármesteri tisztét a már említett politikai tényezőkön kívül a város több évtizedes politikai, közigazgatási vezetésének eltávolítására irányuló erőfeszítések is támogatták.

Saára Gyula elődjével ellentétben nem rendelkezett kiterjedt és befolyásos rokoni kapcsolatokkal. Édesapja Schaára Iván nem sokkal Székesfehérvárra költözését követően, 1861-ben az újjáalakult alkotmányos önkormányzat választott telekkönyvezetője lett. A provizórium bevezetésével feloszlatott önkormányzatot felváltó városigazgatásban azonban nem vett részt, tisztségét 1867-ben foglalta el újra, később aljegyző lett. Saára Gyula 1855-ben Tatán született. Szülei Saára (Schaára) Iván Zala megyéből, felesége Németh Róza Kassa megyéből származott, első gyermekük még Komáromban született, s ezt követően költöztek Székesfehérvárra. Saára Gyula jogi tanulmányainak elvégzése után, 1896-ban nyitott ügyvédi irodát. Politikai pályafutását sikeres ügyvédi irodája lendítette fel. Ennek köszönhetően lett a közgyűlés virilis tagja, 1897-ben a 30., a következő évben a 19. volt azon legtöbb adót fizetők körében, akik képviseletet nyertek.[451] A közgyűlés bizottsági munkájában is részt vett, a hegyközségi választmány, majd az esküdtbíróság megválasztására kiküldött bizottmány tagja volt. Politikai pályafutásának egyik kiemelkedő pontja az 1907-es időközi országgyűlési választás volt. A választást, amelyet Zichy Jenő elhalálozása tett szükségessé, egyhangú szavazással megnyerte.

Saára politikai pályafutása a Palotavárosi Olvasókörben[452] kezdődött. Az egyesület a Függetlenségi Párthoz tartozó polgárok, elsősorban iparosok gyűjtőhelye volt. Innen indult ki

---

1906. május 1. között közigazgatási gyakornok, 1906. májusától –1907. november 7-ig másodosztályú aljegyző, majd 1912. október 7-ig tb. főjegyző volt. 1919. december 15-én lett Fejér megye alispánja, a tisztséget 1939. szeptember 1-jéig töltötte be.

[448] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek. 1908. No. 121.

[449] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek. 1908. No. 121.

[450] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek. 1908. No. 181.

[451] A későbbiek során is a közgyűlés virilis tagja. 1908-ban polgármesterré választásának évében a 17., 1914-ben a 10., 1915-ben 8. a virilisek jegyzékében.

[452] Az egyesület 1873. április 6-án alakult. A kör elnökévé 1886-ban választották meg Nagy Ignác ügyvédet.

a Függetlenségi Kör megalakításának gondolata, amelynek elnöki tisztét később hosszabb ideig betöltötte. A két egylet hosszabb időn keresztül egy helyiségben működött, s tagságuk részben közös bázison nyugodott. Az Országos 48-as Függetlenségi Párt már az 1870-es években felismerte a civil társadalom politikai szervező erejét és programjává tette az egyesületi életen keresztül kifejtett politikai tevékenység megindítását. A Székesfehérvári Függetlenségi Kör 1882. február 11-én alakult.[453] Ebben az évben a kör virilis közgyűlési tagja dr. Károlfy Nándor a városi hivatalok és a közgyűlés működésének vizsgálatát indítványozta.[454] Városirányító szerephez azonban csak Saára polgármesterré választásával jutottak a függetlenségiek. A Függetlenségi Párt helyi vezetőit Liszits István[455] mellett Csöppentzky Mihály[456], Holly Géza[457], Károlfy Nándor[458], Krausz Zsigmond[459] és Nagy Ignác ügyvédek alkották, akik közgyűlési tagságuk révén Saára polgármesterré választásában is döntő szerepet vittek. A nemzeti ellenállásként emlegetett évek alatt a Saára Gyula vezette Függetlenségi Kör oly mértékben teret hódított, hogy a korszak végéig Székesfehérvár a függetlenségi politika támogatója maradt.

Saára Gyula városvezetése nagyra törő tervekkel indult, mindenekelőtt a város ekkorra már szétzilálódó anyagi helyzetének rendezésére törekedett. Új adókat bevezető városi szabályrendeletekkel (ingatlan átírási díj,[460] házbérfillér[461], betterment elv, vagyis az ingatlanok értékemelkedését elősegítő a közpénztár terhére teljesített közmunkák után, a közmunka költségek arányában, annak egy bizonyos arányáig kiterjedő hozzájárulás[462]; helypénz és a fogyasztási adó) és a növekvő községi pótadó kivetésével sikerült a pénzügyi

[453] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1882. No. 1632.
[454] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1882. No. 1903.
[455] Liszits István a Székesfehérvári Felsővárosi Olvasókör elnöke volt. Az egyesület alakulásának időpontját nem ismerjük, alapszabályát 1881. október 11-én hagyták jóvá. Lisztis István 1895-ben bekövetkezett haláláig volt a törvényhatósági bizottság tagja.
[456] Csöppentzky Mihály (Székesfehérvár, 1866. – Székesfehérvár, 1939.) Középiskolai tanulmányait Székesfehérváron végezte. Budapesten szerezte jogi doktorátusát. A századfordulót követően a Függetlenségi és 48-as Párt alelnöke, számos egyesület tagja, így a Palota-külvárosi Olvasókör alelnöke, a Polgári Dalkör elnöke volt.
[457] Holly Géza (Tabajd, 1872. – Székesfehérvár, 1943.) Középiskolai tanulmányait Székesfehérváron végezte, Jogi tanulmányait a pesti tudományegyetemen fejezte be, 1893-ban doktorált, majd 1898-ban ügyvédi irodát nyitott Székesfehérváron. 1905-ben a Függetlenségi Párt helyi elnöke.
[458] 1874-1903 között székesfehérvári ügyvéd. 1873-ban az iskolaszék jegyzőjévé választották.
[459] Krausz Zsigmond (Székesfehérvár, 1872. – 1944-ben deportálták). 1897-től 1944-ig gyakorolta ügyvédi praxisát. 1896-ban a Függetlenségi és 48-as Párt helyi szervezetének egyik vezetője. 1905-től törvényhatósági bizottsági tag.
[460] Székesfehérvár szab. kir. város ingatlan átírási szabályrendelete. Székesfehérvár, 1913. A szabályrendelet értelmében a város belterületén és külterületén a telekkönyvi átírást követően az átruházott ingatlan és tartozékainak értékének 1 %-át kellett befizetni örökösödés, adásvétel, csere esetén. A szabályrendeletet 1910-ben fogadta el a közgyűlés.
[461] A lakások, üzlethelyiségek és egyéb lakrészek bérértéke után kivetett illeték. Az ebből származó jövedelmet az utcák aszfaltozására fordították.

helyzetet stabilizálnia, illetve elképzeléseinek pénzügyi hátterét megteremtenie. (A községi pótadókulcs-ot, amely 1907-ben 62 %, 1908-ban 77 % volt, a következő évben 84 %-ra növelte.[463] A törvényhatósági jogú városokban egyedül Pancsova városban volt magasabb a pótadókulcs.[464]) Összehasonlításul Pécsen 1909-ben 60 %, Győrben 75 % volt a községi pótadókulcs.

Saára polgármestersége alatt fogadták el az új szervezési szabályrendeletet. A kétéves egyeztetés és tárgyalás eredményeként létrejött szabályrendelet számos ponton átalakította a törvényhatóság szervezetét. Jelentősen megváltozott a közgyűlés szakosztályi, bizottsági struktúrája.

Ezenkívül gondot fordított a régóta meg nem valósult, csak tervezett és így elmaradt beruházások megvalósítására is. Ezt megerősítve 1912 februárjában nyomtatásban megjelentette emlékiratát „*Az új Városháza építése tárgyában*" címmel,[465] majd 1912-ban megvásárolta város a Zichy, Bierbauer és Obermayer házakat, hogy ezek helyén építsék fel az új épületet.[466] 1912 májusában a törvényhatósági bizottság új, „*a város a saját méltóságának és tekintélyének*" megfelelő épület építéséről döntött. Ezt követően 1914 tavaszán országos tervpályázatot hirdettek. Kijelölték a bíráló bizottság tagjait is, Kuthy József és Say Ferenc törvényhatósági bizottsági tagok személyében. A városi hatóság részéről szakértőként Kertész Róbert műépítészt, miniszteri tanácsost, valamint a Budapesti Mérnök és Építészegylet két kiküldött tagját kérték fel. A polgármester terve, elképzelése azonban nem valósult meg, mert az I. világháború okozta politikai és társadalmi-gazdasági átrendeződés megakadályozta a nagyszabású terv kivitelezését.

A városháza átalakítására – amelynek fedezetét az ekkor bevezetett ingatlan átírási illeték biztosította – csak 1936-37-ben került sor.[467] Az ekkor vásárolt épületekben azonban

---

[462] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek. 1912. No. 27. Ekkor – 1912. január 29-én – fogadták el a szabályrendeletet.

[463] A községi pótadókulcs mértéke a kiegyezést követően szinte mindvégig folyamatosan emelkedett. 1867-ben 25%, 1868-ban 21%, 1869-ben 15 %, 1870-ben 22%, 1873-ban 26%, 1875-ben 31%, 1880-ban 36%, 1885-ben 42%, 1887-ben 46%, 1891-ben 43%, 1897-ben 43%, 1898-ban 55%, 1904-ben 59 % volt.

[464] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 578. p.

[465] Saára Gyula: Polgármester jelentése az új Városház építése tárgyában. Székesfehérvár, 1912. Saára Gyula 1908 májusában polgármesteri programja egyik sarkalatos pontjának minősítette a székház építés évtizedek óta húzódó vitájának mielőbbi lezárását. Az újabb egyeztetésekbe és tervezésekbe, 1910-ben az Országos Mérnöki és Építész Egyesület is bekapcsolódott. Ennek köszönhető, hogy a törvényhatósági bizottság 86 tagjának indítványára – 1912 májusában – „*a város saját méltóságának és tekintélyének*" emelésére elhatározták a székház építését. 329 000 koronáért megvásárolták a Zichy, Bierbauer és az Obermayer házakat, hogy ezek és a Városháza lebontása után, a Városház köz megszüntetésével, a Kossuth és a Szent István utcák, valamint a Szent Anna kápolna terének kiszélesítésével fennmaradó telken új Városházát építsenek.

[466] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek. 1912. No. 398.

[467] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1913. Számn.

elhelyezték a városi hivatalokat.[468] Tovább bővült az iskolahálózat is, ekkor építették az Iparostanonc iskolát és a Deák Ferenc utcai elemi iskolát.[469] Mindezek mellett megkísérelte a községi iskolák államosítását, illetve államsegélyezésüket elérni. A polgármester ez irányú erőfeszítései azonban több éven keresztül sem vezettek eredményre, Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter a kilátásba helyezett 30 000 korona államsegélyről nem döntött.[470] Bővítette a város szociális intézményeit, elkészült az új Árvaház és Aggintézet. Elhúzódó tervezést követően ugyan, de sikerrel járt a Járványkórház megvalósítása is. Folytatta az elődje által megkezdett városi közműfejlesztéseket, ennek keretében készült el 1913-ban a vízvezeték-hálózat, majd a város utcaszabályozásának keretében, az utcák aszfalt-és kerámia burkolása is.

Ezek mellett kiemelt figyelmet fordított az ipari üzemek letelepítésére. 1913 áprilisában a Kisbér-füzitői egyesült gyári részvénytársaság jelezte, hogy keményítőgyár létesítését tervezi. A Malomcsatorna és a Pusztafolyó csatorna vízhasználati jogát azonban a kultúrmérnöki hivatal, a benyújtott tervek alapján nem engedélyezte. Saára Gyula polgármestersége alatt ez volt az első olyan gyáralapítási kísérlet a városban, amely nem követelt meg nagyobb városi anyagi áldozatot. A gyár a termelési időszak alatt (szeptember-január hónapokban) 300-400 munkás foglalkoztatását vállalta. A keményítőgyár évi 3000 vagon burgonyaszükséglete szállítására villamosított vasútvonal létesítését tervezték. A város a gyáralapításhoz szükséges földterületet ingyen kívánta biztosítani, kötelezettséget vállalt a vízjogi engedély kieszközlésére is, továbbá 15 éves városi adómentességet helyezett kilátásba. A fenti 15 éves adókedvezmény más városok esetében is megfigyelhető volt.[471] A gyártelepítés a következő évben is napirenden volt. A legnagyobb nehézséget továbbra is a szennyvíztisztítás és a vízhasználat jelentette. Saára a foglalkoztatás javítása érdekében, a városi gazdák piaci viszonyainak javítása miatt, s nem utolsó sorban a továbbra is tervezett városi villamos jövedelmezősége miatt tartotta szükségesnek a gyár alapítását.[472] A tervezet még 1914-ben is napirenden volt, de végül nem valósult meg. E törekvés elsősorban a mezőgazdasági feldolgozóipar további fejlesztését célozta meg. A XIX. század utolsó éveiben báró Fiáth Miklós főispán szorgalmazta mezőgazdasági feldolgozó ipari üzemek létesítését, így többek között gőzmalom létesítését, de az elképzelés tőkehiány miatt elhalt. Az első

[468] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek. 1913. No. 193. 1914. No. 276.
[469] 1910 szeptemberében nyílt meg.
[470] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1913. Számn.
[471] Győrben a vagon-, gép- és kazángyár esetében is 15 éves városi pótadómentességet biztosítottak. Ezentúl 30 évi adómentességet biztosítottak a fogyasztási adók, út-, híd-, kövezetvám és egyéb közvetett adók és illetékek vonatkozásában. Győr szab. kir. város hivatalos értesítője 1896. VI. évf. 10. szám. 5. p. De az 1903-ban átadott és továbbfejlesztett pécsi kesztyűgyár is részesült több éves pótadómentességben.

székesfehérvári gőzmalom létesítése – 1907-ben – Akóts János nevéhez fűződött. Ugyancsak meghiúsult, elsősorban a nagybirtokosok és a földműves gazdák érdektelenségén a cukorgyár létesítése is.

Saára Gyulát az 1914. április 6-án tartott tisztújításon mint egyedüli pályázót, közfelkiáltással választották újjá.[473] Programja az eltelt hatéves ciklus folytatását ígérte. Kiemelten szerepelt benne az iskolák államosítása, illetve államsegélye, különösen a külterületi iskolák vonatkozásában, tovább folytatódott az utca- és járdafelújítás, a vízvezeték-hálózat bővítése, a városi bevételeket növelő pénzügyi politika, de egyúttal hangsúlyozta, hogy „*a program alapján fogok továbbra is előrehaladni mindenesetre teljes figyelembe vételével a polgárság teherbírási képességének, és ügyelve arra, hogy a haladások és alkotások elviselhetetlen terheket ne okozzanak*…”.[474] Általában véve megjegyezhetjük, hogy ésszerű, céltudatos és rendkívül tervszerű várospolitikát valósított meg, amelyben ötletszerűség nem fordult elő, a hivatal vezetését szakavatott kézzel intézte, felismerte többek között, hogy a havraneki városfejlesztés több ponton nem folytatható, szakított azzal a gyakorlattal, hogy az államsegélyre várakozva elhúzódjanak a fejlesztések, valamint azzal is, hogy a belterület növekedését megakadályozza, s ezzel a népességet közvetve a külterületre kényszerítse. Polgármesterségének első hat évében közel 2 500 000 koronát fordítottak fejlesztésre.

Az, hogy elképzeléseit csak részben sikerült megvalósítania, annak tudható be, hogy legfőbb támogatói már néhány év múltával ellene fordultak, másrészt az I. világháború alatti regresszió megakadályozta elképzelései valóra váltását, hiszen az anyagi erőforrások többségének a frontok ellátását kellett biztosítani. Erre irányuló erőfeszítéseiért 1917 októberében a II. osztályú polgári hadiérdemkereszttel tüntették ki. Jellemét, mentalitását, s a városért való tenni akarását bizonyítja, hogy polgármesterré történő választását követően feladta nagy jövedelmű ügyvédi irodáját is. A város későbbi polgármesterének Csitáry G. Emilnek az emlékirataiból tudjuk, hogy a jövedelmező irodát korábbi támogatói hamarosan tönkretették.[475]

---

[472] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1913. Számn.
[473] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek. 1914. No. 139.
[474] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1914. Számn.
[475] Csitáry, Saára Gyula polgármester személyi titkára volt: „*Új főnököm magas, testes, kissé hajlott hátú idősebb ember volt, aki saját erejéből küzdötte fel magát. Egyszerű családból származott, és amint mondották, nem vetette meg a felfelé törekvés ismert akadályául szolgáló italozást. Azonban szerencsére megnősült, és az elvett özvegyasszony, Lujza néni rövidesen a legszolidabb, mindig szorgalmas és kötelességtudó embert nevelte ki belőle. Mint ipartestületi jegyző, az ügyvédi vizsgát is letette, és megnyitott irodája hamarosan a város egyik legjobban menő irodájává vált. A végtelenül jószívű és becsületes, minden tiszta ügyért odaadóan síkra szálló Saára súlya és tekintélye közben egyre emelkedett, úgy hogy nem csak a törvényhatósági bizottság vezéralakjává, hanem egyhangú választással a város országgyűlési képviselőjévé is vált. Más ember bizonyára*

A polgármesteri tisztségről 1918. november 18-án mondott le, ezen a közgyűlésen köszönt el Fejér megye és Székesfehérvár város főispánja, gróf Károlyi József is. Ezzel a személyi váltással a polgári forradalom helyi vezető testülete a nemzeti tanács – amely október 31-én alakult meg Székesfehérváron – átvette a város politikai irányítását. A nemzeti tanács meghatározó vezetői, Saára egykori politikai támogatói, a függetlenségi politikát vallók közül kerültek ki. Nyugállományba kényszerítése tehát az 1918-as rendszerváltozás következménye volt.[476]

A TÖRVÉNYHATÓSÁGI BIZOTTSÁG LÉTSZÁMA, ÖSSZETÉLE

A törvényhatósági bizottság létrejöttekor 90 fős testület volt, a későbbiek során a lakosság lélekszámának arányában a testület létszáma többször változott, 1885-től 102 fő, 1904 decemberétől 120 fő volt tagja a város közgyűlésének. A korszakban, 1913-ban volt az utolsó bizottsági létszámbővítésre vonatkozó indítvány, e javaslatot Csöppentzky Mihály és Krausz Zsigmond terjesztette elő, ebben feltehetőleg az is szerepet játszott, hogy az új városrészek népessége növekedett jelentős mértékben, s ez a közgyűlés személyi összetételét, s politikai elkötelezettségét is befolyásolta volna.[477] A javaslat szerint 140 tagú lett volna a testület, de a belügyminiszter nem hagyta jóvá a bővítést, amelyet végül a tanács javaslatára a

---

tovább élvezte volna az önerejéből megszerzett jómódot, a nagy anyagi függetlenséget, [...] *Saára ideális lelke komolyan vette a barátai ama biztatását, hogy a több mint 30 évig polgármesterkedő Havranek Józseffel szemben csak ő mentheti meg a várost és elvállalta a nagy és felelősségteljes állást. A »barátai« azután sietve szétszedték a jól megalapozott ügyvédi irodát és sikerült nekik azt pár év alatt tönkre is tenni. Dr. Saára megszokott szorgalmával és becsületességével látott hozzá a város fejlesztéséhez... A »barátok«nagy lelkesedése azonban idővel, évek múlva elpárolgott, és kezdték rossz néven venni és kritizálni azt, amiről dr. Saára nem tehetett, t.i. hogy »kész« emberként került a városhoz, vagyis nem ismerte és ismerhette azokat az útvesztőket, amiket a bürokrácia jelentett és amiket fiatal korában, kezdő napidíjasként kell az embernek megtanulni. Így hiába dolgozott kora reggeltől késő délutánig, idővel minden meglassult és holtvágányra került, mert a »barátok« futballozni kezdtek előterjesztéseivel a különböző bizottságok és ad hoc albizottságok felé. A legszomorúbb az volt és ez marad talán egyik legkeserűbb emlékem is, amikor pár hónapos városházi működésem alatt, tiszteletbeli aljegyzőként az elnöki asztalnál végig kellett hallgatnom, hogy az egyik »barátja«, dr. Vermes Mihály ügyvéd a következőket mondotta a tőle pár méternyire ülő dr. Saára szemébe: »Úgy vagyunk a polgármester úrral, mint a fehérvári ember a szőlővel. A fehérvári ember ugyanis kétszer örül a szőlőnek. Amikor megveszi és amikor túlad rajta! Én is rajta voltam, hogy a polgármester urat megválasszuk – örök mea culpa és bűnbánat! –, és éppen olyan boldog leszek, ha túladhatunk rajta.« És dr. Saára ilyen körülmények között is, vagyis mikor régi »barátai« úgyszólván egy-két kivétellel cserben hagyták és támogatói azok lettek, akik megválasztásakor ellene voltak – tovább folytatta munkáját, amiért békéjét, nyugalmát, anyagi függetlenségét feláldozta.*"

[476] A hosszasan betegeskedő nyugalmazott polgármester – felesége Borschitzky Lujza halálát követően hamarosan – 1922. április 13-án hunyt el. Haláláról a közgyűlés megemlékezett, dr. Zavaros Aladár polgármester így emlékezett az elhunytról: *„élete egy állandó áldozat volt a város javára. Áldozatul hozta vagyonát, nyugalmát és ami a legnagyobb volt egészségét is"*. A város díszsírhelyet jelölt ki a Hosszú temetőben. A temetésen a város tisztikara testületileg részt vett.

[477] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1913. No. 439.

közgyűlés tudomásul vett és nem fellebbezte meg a döntést.[478] A változások tehát nem csak a testület létszámában figyelhetőek meg. A városrészek népességének létszámváltozásait is tükrözik. A törvényhatósági bizottság választott tagjainak száma 1881-ben növekedett. A Belváros a korábbi 5 képviselő helyett 6, a Palotaváros 5 helyett 3, a Tóváros 3, a Felsőváros I. kerülete 3 helyett 2, a Felsőváros II. kerülete 4, a Viziváros 3 helyett 5 képviselőt választott.[479] A választott bizottsági tagok száma a későbbiekben is változott.[480] 1885-től 51 választott és 51 virilis tagja volt, a Belváros 12, a Palotaváros 10, a Tóváros 6, a Viziváros 10, a Felsőváros I. kerülete 6, a Felsőváros II. kerülete 7 tagot választott.[481] 1904 decemberében a Belváros 12, a Palotaváros 10, a Tóváros 12, a Viziváros 12, a Felsőváros I. kerülete 6, a Felsőváros II. kerülete 8 közgyűlési tagot választott.[482]

A közgyűlés személyi összetétele nehezen rekonstruálható, hiszen a választott bizottsági tagok névjegyzékét, valamint a legtöbb adót fizető bizottsági tagok névjegyzékét rögzítő törzskönyvek töredékesen maradtak fenn. Kétségtelen, hogy a törvényhatósági jogú városoknak 1886-tól a választott bizottsági tagok névsorát a Belügyminisztériumhoz fel kellett terjeszteni, de a jelentések is hiányosan maradtak fenn, másrészt az évközi változásokat, a halálozásokat és a kilépéseket nem tükrözik. A törvényhatósági bizottság foglalkozási összetételéről csak egyes években rendelkezünk statisztikai adatokkal. A névsorok, a bizottsági tagok foglalkozására vonatkozóan pedig csupán néhány évben tartalmaznak bejegyzéseket.[483]

A századfordulót követő évek társadalmi rétegződésének vizsgálatához – a népességstatisztikához – kiegészítő képet ad a városi közgyűlés összetétele.
A törvényhatósági bizottság választott tagjainak (60 fő) foglalkozás szerinti összetétele 1908-ban az alábbi volt. A legerőteljesebb képviseletet az őstermelők, valamint az értelmiségi és szabadfoglalkozási csoport nyert, s ennek megfelelően 21-21 tagsági helyet töltöttek be a testület választott részében. Az őstermelőket a birtoktagozódás következményeként természetesen a kisbirtokosok képviselték, szám szerint 20 taggal, csupán 1 nagybirtokos nyert tagsági helyet. Az értelmiségi és szabadfoglalkozási csoportban az ügyvédek száma (7) emelkedik ki, őket követték a papok és szerzetesek 4 fővel, a községi tisztviselők, az orvosok, a mérnökök, építészek, valamint a tanárok, tanítók 2-2 fővel, míg a pénzintézeti tisztviselők és

[478] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1914. No. 16.
[479] Az adatsor a 3 évenkénti választásra értendő.
[480] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1881. No. 57.,1892. No. 158., 1902. No. 207., 1903. No. 11., 126.
[481] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1884. No. 77,
[482] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1904. No. 35.
[483] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár Város Tanácsnak iratai b./ tanácsi iratok 1886. No. 9575.

a gyógyszerészek 1-1 képviselői helyet birtokoltak. Az ipari csoport nem foglalt el jelentős hányadot a testületben, hiszen 1 nagyiparos, gyáros, 1 borbély, 1 fodrász és 2-2 vendéglős, kávés, illetve közelebbről meg nem határozott tevékenységet folytató vállalkozó tartozott e csoportba. A kereskedő és közlekedési csoportot 9 kereskedő képviselte. A vagyonukból élők csoportjában 1 magánzót és 2 nyugdíjast találunk.[484]

Csoportbontásban az alábbiak figyelhetők meg: Székesfehérváron a választott képviselők több mint egyharmadát, 21 főt az őstermelők adták, az ipari csoport 6 főt, a kereskedelmi és közlekedési csoport 9 főt, az értelmiségi és szabadfoglalkozású csoport 21 főt, a vagyonukból élők csoportja 3 főt adott a közgyűlésbe.[485] A fenti adatok tehát visszatükrözik a város foglalkoztatási szerkezetét, a mezőgazdasági népesség, valamint a közlekedési népesség magas arányát.

A törvényhatósági bizottság 60 fős virilis tagságának legnagyobb csoportját az értelmiségiek és szabadfoglalkozásúak adták. A 26 fő közül az ügyvédek magas számát figyelhetjük meg, ők 11-en voltak, de az orvosok és gyógyszerészek száma is jelentős 4 illetve 3 fő, a pénzintézeti tisztviselőket, valamint a színész, művész foglakozásúakat 2-2 fő jelenítette meg. A kereskedői csoportot 9 kiskereskedő és 1 nagykereskedő képviselte. Az ipari csoport 14 mandátuma egyenletesebben oszlott el (vendéglős, kávés – 4; mészáros, hentes – 3; pék, cukrász – 2; egyéb iparos – 2; nagyiparos – 1; szabó, cipész – 1; vállalkozó – 1). Az őstermelőket 6 kisbirtokos képviselte. Számottevő volt a vagyonukból élők csoportjának képviselete is, 2 háztulajdonos, valamint 1-1 magánzó és nyugdíjas volt tagja a közgyűlésnek.[486] Összefoglalva a székesfehérvári közgyűlés virilis tagjainak legjelentősebb csoportját, 26 főt az értelmiségi és szabadfoglalkozású csoport adta, ezt követte az iparosok csoportja 14 fővel, majd a kereskedelmi és közlekedési csoport 10 fővel, az őstermelők 6 főt, a vagyonukból élők 4 főt küldtek a közgyűlésbe.[487]

A virilis tagok esetében megállapítható, hogy a székesfehérváriak az adóösszegek alapján nem mondhatóak nagyon vagyonosnak, a 60 főből 12 fő 600-800 korona közötti

---

[484] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. Szerk.: Thirring Gusztáv. Bp., 1912. 662-663. pp.

[485] Őstermelők: Pécs – 5, Győr – 4 fő, Ipar: Pécs – 18, Győr – 19 fő, Közlekedési és kereskedelmi: Pécs – 6, Győr – 10 fő, Értelmiségi: Pécs – 22, Győr – 34 fő, Vagyonból élők: Pécs – 5, Győr – 5 fő.
A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. Szerk.: Thirring Gusztáv. Bp., 1912. 662-663. pp. 1908. évi adatsor.

[486] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. Szerk.: Thirring Gusztáv. Bp., 1912. 666-667. pp. 1908. évi adatsor.

[487] Értelmiségiek és szabadfoglalkozásúak: Pécs – 23 fő (ebből 16 ügyvéd); Győr – 27 fő (a csoport megoszlása foglalkozás tekintetében kiegyenlítettebb mindkét várossal történő viszonyítás esetében); Ipar: Pécs – 13, Győr – 14 fő (ezen belül Pécsen – 10, Győrben – 6 nagyiparos, gyáros); Kereskedelmi és közlekedési csoport: Pécs –13, Győr – 26 (ezen belül Pécsen 12 nagykereskedő, Győrben 23 kiskereskedő); Őstermelők: Pécs – 2, Győr – 1 fő, Vagyonukból élő: Pécs – 6, Győr – 4 fő.
A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. Szerk.: Thirring Gusztáv. Bp., 1912. 666-667. pp.

adóösszeget fizetett, 800-1000 korona között 16 fő volt, – Pécs és Győr esetében 1000 korona felettiek kerültek be a törvényhatósági bizottságba –, s míg Székesfehérvárott 4000 korona felett nem volt virilis tag, Pécsen 8 fő, Győrben 12 fő fizetett ennél több adót.[488] (Győrben 1896-tól volt e feletti összeggel virilis tagja a közgyűlésnek.)[489] Székesfehérvár esetében nem történt változás, hiszen – 1910-ben – a legkisebb adóösszeg 669 korona, míg a legmagasabb összeg 4216 korona volt.[490] Ez a dunántúli törvényhatósági jogú városokhoz, Győr és Pécs városokhoz képest szerénynek mondható, de Sopron esetében is jelentős lemaradás figyelhető meg.[491] A fenti adatok egyúttal rámutatnak a városi polgárság rétegződésére, a polgárosodást jellemző problémákra, nehézségekre is. Más dunántúli városokkal összehasonlítva elsősorban az őstermelők csoportjának jelentős képviselete szembetűnő mind Győr, mind Pécs[492] esetéhez viszonyítva, viszont valamelyest mérsékeltebb eltérést tapasztalhatunk Sopronhoz képest, hiszen itt is jelentős volt az őstermelők száma, mind a választott csoport, mind a virilis csoport esetében 14, illetve 2 fő tartozott ebbe a csoportba.

A város vezető csoportjának egyik meghatározó rétege a virilisták csoportja volt. Politikai érdekérvényesítő képességük, mint láthattuk, a korszak túlnyomó részében Havranek József támogatásában mutatkozott meg. A törvényhatósági bizottság virilis tagjai a stabilitást jelentették abban a tekintetben is, hogy személyi állományuk lassan változott. Azok közül, akik 1880-ban szerepeltek a virilisek listáján, 18 fő 1890-ben is szerepelt a jegyzékben. A századfordulót követően jelentősen megváltozott a névsor összetétele, a virilisek jelentős része kicserélődött, amely jelentős részben generációváltásnak volt köszönhető. 1900-ban 12 fő szerepel a virilisjegyzéken azok közül, akik 1880-ban is listán voltak találhatóak, számuk 1910-re már csak két fő volt. Jelentősebb változás mutatkozik 1900 és 1910 között. 1910-ben 18 fő nevét tartalmazza a jegyzék, azok közül, akik 1900-ban is szerepeltek a virilisek lajstromában.

A törvényhatósági bizottság választott tagjainak összetétele is inkább az állandóságot mutatta. 1875-ben a 45 tagú testületből 22 választott tag mandátuma járt le, ekkor 9 új tagja lett a közgyűlésnek. 1878 márciusában ennél lényegesen jelentősebb változás történt, hiszen

[488] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. Szerk.: Thirring Gusztáv. Bp., 1912. 670. p.
[489] Vörös Károly: Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. In: Győr várostörténeti tanulmányok. Győr, 1971. 357. p.
[490] 1910-ben a legkevesebbet fizető virilis 623 korona, a legtöbbet fizető 5778 korona állami adót fizetett. In: Székesfehérvári Naptár 1910. közönséges évre. Székesfehérvár, évn. 121. p.
[491] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. Szerk.: Thirring Gusztáv. Bp., 1912. 670. p.
Győr városnál a legkisebb adóösszeg 1059 korona, a legmagasabb 11 696 korona, Pécs esetében a legkisebb adó 1125 korona, a legmagasabb 11 205 korona volt. Sopron városnál 1058, illetve 7180 korona összegek jelentek meg 1908-ban.
[492] Pécs vonatkozásában az értelmiségiek és a kereskedők túlsúlya jellemző. Bérdi György: Pécs legnagyobb adófizetői 1887-1901. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XX-XXI. köt. 1975-1976. Pécs, 1997. 122. p.

15 új tag lett. Jelentősebb változás történt 1887-ben, ekkor a 28 képviselői helyből 17 helyre új személy került. A korszak mintegy első felében 1878-1890 között a háromévenkénti választásokon a bizottsági helyekre többségében olyan személyek kerültek, akik az előző ciklusban nem vettek részt a törvényhatósági bizottság munkájában. A későbbiek során különösen jelentős fluktuáció volt 1896-ban, ekkor a választásra kerülő 26 mandátumból 18-at új szereplők nyertek el, de számottevő változás volt 1902-ben is, amikor 14 új tagja lett a közgyűlésnek, valamint 1904-ben, ekkor ugyanis a választásra kerülő helyek közel felét új képviselők nyerték el.

A későbbi választásokon, bár jelentős változások voltak, a közgyűlés választott tagjainak többsége nem cserélődött ki. E változásokra azonban több tényező is hatott: többek között említhető az 1896. évi országgyűlési választás és az ezt megelőző katolikus nagygyűlés, ugyanakkor tükröződött a századfordulót követő politikai hangulatváltozás, s nem utolsó sorban az, hogy a választókerületek határai is módosultak[493], valamint, amint már említettük, a városrészek eltérő népességnövekedése is kihatott úgy a törvényhatósági bizottságba választottak számára, így a fluktuációra is.

A dualizmus korszakában a város tisztikara 1872-ben és 1878-ban változott legjelentősebben, ekkor a tisztújításokon történtek változások. 1872 áprilisában új közigazgatási tanácsnokot választottak Ullmann Miklós személyében. A korábbi közigazgatási tanácsosok közül Turják János a gazdasági, Erdős József a pénzügyi tanácsnoki állást nyerte el. Novák Kálmán lemondását követően az új polgármester, Havranek József csak néhány pozícióban eszközölt változást, ezek közé tartozott 1879-ben Ullmann Miklós lemondatása. A tisztviselők többsége, így Keresztes Ignác közigazgatási tanácsnok, Tomsits Gyula gazdasági tanácsnok és Seidel Lajos kapitány két évtizeden keresztül töltötték be választott tisztségüket. A főjegyzői tisztségben változás Juraszek Ferenc országgyűlési képviselővé történő választása miatt volt, utódja Tóth István közel két évtizeden keresztül nyugalomba vonulásáig töltötte be az állást. A jelentősebb állások betöltőit illető változások oka a nyugdíjba vonulás és az elhalálozás volt. Az új tisztikar személyi összetétele a századfordulót követően alakul ki, Polczer Péter gazdasági tanácsnok és Mohai Lajos pénzügyi tanácsnok megválasztását követően. Ehhez kapcsolódik, hogy Keresztes Ignác nyugalomba vonulását követően, bár a polgármester nem töltötte be a közigazgatási tanácsnoki állást – lévén, hogy a polgármestert helyettesítette –, s betöltésére csak 1908-ban került sor, a tisztújító közgyűlés, Kerekes Lajos főjegyzőt választotta meg polgármester-helyettesnek. Korábban polgármester-helyettesi állás nem volt, csak ezt követően vált

rendszeressé. A korszak utolsó tisztújítására 1914. április 6-án került sor, de személyi változást a vezető tisztségekre vonatkozóan nem eredményezett.[494]

[493] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1892. No. 61, 158.
[494] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek. 1914. No. 140-146.

SZÉKESFEHÉRVÁR VÁROS TISZTIKARA:

Polgármesterek:

Drucker József	1867. május 9. – 1869. október 7.	
Pribék Antal	1869. október 14. – 1872. április 18.	(helyettesített)
Novák Kálmán	1872. április 18. – 1878. július 8.[495]	
Ullmann Miklós	1877. október – 1878. szeptember 2.	(helyettes)
Havranek József	1878. szeptember 2. – 1908. április 9.	
Kerekes Lajos[496]	1908. február 2. – 1918. november 18.[497]	(helyettes)
Saára Gyula	1908. május 11. – 1918. november 18.	

Közigazgatási tanácsnokok:

Turják János	1867. május 9. – 1872. április 18.
Niczky János	1867. május 9. – 1872. április 18.
Erdős József	1867. május 9. – 1872. április 18.
UIlmann Miklós	1872. április 18. – 1879. szeptember 15.[498]
Keresztes Ignác	1879. szeptember 15. – 1907. május 27.
Simon Sándor[499]	1910. április 26. –
Lipcsey Lajos	1914. április 6. – 1919. augusztus 8.

Gazdasági tanácsnokok:

Turják János	1872. április 18. – 1872. november 25.[500]

[495] Lemondott állásáról.
[496] Helyettes polgármester és főjegyző.
[497] Majd továbbra is helyettes polgármester 1919. március 22-éig.
[498] Lemondatták állásáról.
[499] Simon Sándor 1873. február 5-én született Pátkán. Középiskolai tanulmányait Székesfehérváron végezte, majd Selmecbányán a bányászati akadémián tanult, jogi tanulmányait a budapesti egyetemen folytatta. 1897. október 16-án állt a város szolgálatába mint napidíjas. 1898. március 1-jén közigazgatási gyakornok, ezzel egyidejűleg II. osztályú rendőr alkapitány lett. 1908. április 9-étől a város tiszteletbeli rendőrkapitánya, 1910. április 26-án tanácsnokká választották, de továbbra is megőrizte rendőrkapitányi tisztségét. 1927. október 1-jén helyettes polgármesterré, majd a soron következő tisztújításon élethosszíglan városi tanácsnokká választották. 1932. november 1-jén vonult nyugalomba. A tűzoltóegyletben azonban továbbra is működött mint annak főparancsnoka, majd ügyvezető elnöke. Közéleti tevékenysége kiterjedt a város hírlapéletére is, elsősorban társadalmi és szociális cikkeket írt. A múlt század végén a tűzoltóegylet alparancsnoka volt. 1904-től főispáni kinevezéssel a székesfehérvári járás tűzrendészeti felügyelője volt. 1898. június 14-én az egylet alparancsnokává, 1911. február 5-én főparancsnokká választották.
[500] Lemondott állásáról, de a testület virilis tagja maradt. A tisztséget ideiglenesen Ullmann Miklós töltötte be.

Szeppelt Nándor	1872. december 17. – 1881. november 7.
Tomsits Gyula	1881. december 19. – 1901. március 1.
Polczer Péter	1901. március 1.[501] – 1918. december 1.

Pénzügyi tanácsnokok:

Erdős[502] József	1872. április 18. – 1878. május 20.
Schnetzer János	1878. május 20. – 1889. március 16.[503]
Nemsits Gyula	1889. április 11. – 1902. augusztus 23.[504]
Mohai Lajos	1902. szeptember 29. –

Kapitányok:

Ullmann Miklós	1867. május 9. – 1872. április 18.
Havranek József	1872. április 18. – 1878. szeptember 2.
Seidel Lajos	1878. szeptember 16. – 1897. április 29.
Reé István	1897. szeptember 17. – 1910. június 1.
Ságy Lajos	1910. augusztus 29. –

Főjegyzők:

Daniss Rudolf	1867. május 9. – 1872. április 18.
Juraszek Ferenc	1872. április 18. – 1878. július 22.[505]
Tóth István	1878. december 2. – 1907. december 1.
Kerekes Lajos	1908. április 9. –

[501] 1901. február 28-án választották meg.
[502] Erdős (Vald) József.
[503] Halálozási adat.
[504] Halálozási adat.
[505] Országgyűlési képviselősége miatt lemondott.

A VÁROSBŐVÜLÉS ALAPJAINAK MEGTEREMTÉSE, VÁROSRENDEZÉS A REFORMKORBAN

Az évszázadok során elsősorban a magisztrátus, a főbíró, majd a polgármesteri tisztség bevezetését követően a polgármester volt felelős a városi életkörülmények megteremtéséért, amelyet a hivatal személyzete, később a városvezetés különböző testületei, majd az igazgatás egyedi szervei szerveztek és felügyeltek. A török kiűzését követő időszakban leginkább a közterületek fenntartása, tisztítása, valamint a város földrajzi és vízrajzi környezetéből adódóan a vízrendezési, vízszabályozási feladatok kerültek az ilyen jellegű munkák homlokterébe. A XVIII. század közepén a központi kormányzat is fokozottabb figyelmet szentelt e kérdéskörnek és számos rendelkezést hozott a környezet megóvása és szépítése, az egészségesebb biztonságosabb életfeltételek kialakítása érdekében.

A XIX. század második évtizedétől azonban már a városi hatóság vállalta egyre határozottabban e feladatokat, és hozott újabb és újabb intézkedéseket. Ennek során mindenekelőtt a város urbanizáltabb területein a kommunális szolgáltatások kezdeti megszervezését emelhetjük ki. Ugyancsak a reformkor évtizedeiben már tervszerű parkosításokat és fásításokat végeztek, amely a környezet szépítésének igényét is mutatja. A század további részében elsősorban az urbanizáltabb feltételek biztosítására törekedtek, ennek során alakultak ki azok a feltételek, amelyek a kor emberének a városi élet színvonalát jelentették. A századfordulóra a város bővülésével, modernizálásával egyidejűleg jelentős technikai fejlesztések is történtek, amelyek a kommunális szolgáltatások feltételeit és minőségét is javították. Mindezek előtt a legfontosabb kérdést a vízrajzi környezet átalakítása, rendezése jelentette.

SZÉKESFEHÉRVÁR VÍZRENDEZÉSE

Székesfehérvár földrajzi környezetében meghatározó szereppel bírtak a Bakonyból levezető patakok, vízfolyások, amelyek rendezése évszázadokon keresztül létfontosságú volt a környezet átalakításának szempontjából. A vízrendezés tette lehetővé a város belterületi bővülését, az egészségesebb életkörülményeket, s nem utolsó sorban a mezőgazdasági területek művelési ágainak változásaira is hatással volt.

Székesfehérvár vízrajzi környezetét több kisebb vízfolyás – Sárvíz, Gaja-patak, s az Aszalvölgyi-víz – alakította ki és tette a „*természettől is védett erősségé*”.[506] A történeti hagyomány szerint Székesfehérvár négy szigetre épült. Ezen szárazulatok között különböző szélességű, több láb[507] mélységű, lassan mozgó patak, mocsár terült el. Az egyes városrészeket elkülönítő mocsaras sáv szélességére egy 1700-ban készült, a hidak méretére vonatkozó dokumentum tájékoztat: a Budai-kapu előtt található híd 83 1/2 öl[508], a Palotai-kapu előtti híd 34 1/2 öl, a Csíkvári-híd 16 1/2 öl hosszúságú volt.[509] Ez a földrajzi környezet stratégiai szempontok miatt kétségtelenül előnyös volt. A tatárok a települést övező mocsarak áthatolhatatlansága miatt nem tudták a várost elfoglalni, csupán a külvárosokban okoztak pusztítást.[510] A vízrajzi környezet a török hódoltság alatt sem változott meg. A mocsarak továbbra is jelentős védelmet biztosítottak a településnek és a várnak egyaránt, igaz sokszor gátolták a várban állomásozó török helyőrség portyáit is.[511] A Rákóczi-szabadságharc alatt is felhasználták a mocsarak által biztosított védettséget. A mocsarak jegének feltörésével igyekeztek távol tartani a vártól a kuruc csapatokat.[512]

A vár közvetlen környékét a Bakony egyik vízfolyása mocsarasította el, a Gaja vizét azonban már ekkor is szabályozták. A középkor legnagyobb völgyzárógátja – a Vaskapu gát – Fehérvárcsurgó mellett a Gaja vízének elzárását tette lehetővé.[513] Az ingoványok kiterjedésével több krónikás ismertet meg bennünket: Bél Mátyás Notitia Hungariae novae historica-geographica című jeles művében Fejér vármegye leírásánál Székesfehérvárra vonatkozóan több krónikaíró vízrajzra vonatkozó megállapításait közölte. Többek között idézte Thuróczy Jánost is, aki az alábbiakat írta: *„Alacsony síkságon fekszik és a falakon kívül maga a természet is védelmezi rejtett vízfolyásokkal, a körös-körül elterülő mocsarakkal, nádasokkal és ingoványokkal”.* Ugyancsak megemlíti az ezzel megegyező, de részletesebb tudósítást Istvánffy Miklóstól: *„Fehérvár mocsaras helyen fekszik két, ismeretlen mélységű, lovas és gyalogos számára egyaránt áthatolhatatlan tó között. Az egyikük, mely keletre van Sós-tó, a másiknak pedig Ingováno (Csikvári-tó) a neve. Mindkettő a Sárvízzel van*

---

[506] Paolo Zenarolla: Operationi di Leopoldo Primo... Bécs, XIII. köt. 268. p.
[507] 1 láb=31,6 cm
[508] 1 bécsi öl=1,896 m
[509] SZVL XIV. 12. Kállay István egyetemi tanár hagyatéka. Feltárólapok. MOL E. 554.
[510] Károly János: Fejér vármegye története. II. köt. Székesfehérvár, 1898. 398. p.
[511] Ez történt 1546. augusztus 6-án: „*Rácz kémem jelenti, hogy a nagy víz a beglerbéget egész hadával Fejérvárba szorította. Nem tud kimozdulni, mert a nagy víz a hidakat mind elvitte*” – olvasható egy forrásban. In: Takáts Sándor: Rajzok a török világból. II. köt. Bp., 1915. 173. p.
[512] Kállay István: Fehérvár Regimentuma. Fejér megyei Történeti Évkönyv 18. köt. Székesfehérvár, 1988. 134. p.
[513] Ihrig Dénes (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Bp., 1973. 31. p. Elrekesztésével a törökök többször is kísérleteztek a vár ostromakor.

kapcsolatban...". Istvánnffy leírását Bél Mátyás részben helyesbítette, mivel a Sóstó a belvárostól délre, mintegy 2000 lépés távolságra helyezkedett el. Majd a XVIII. századi helyzetképpel folytatja: „*A Fehérvárt körülvevő vizenyős terület olyan nagy, hogy kelet felé több mint 10 sztadiumra*[514] *terjed, nyugat felé pedig a Sárvízig ér. A két külváros csak lazán kapcsolódik a Belváros erős falaihoz a közben fekvő templomokkal, köz- és magánépületekkel, külvárosi házakkal, vizenyős kertekkel és rétekkel: A külvárosok lakosainak száma jóval nagyobb, mint a belvárosé. A belvárost erős fal és vízzel telt mély árok védelmezi.*"[515] A mocsarak táplálója a Gaján kívül részben a Séd-patak volt. A Gaja elsősorban a város belterületét, a Séd viszont a nyugatra elterülő Sárrétet tette mocsarassá. A vízrajzi környezetet számos más történetíró is leírta, így Bonfini, Paolo Zenarolla, és Evlia Cselebi török utazó is.[516]

A viharok alkalmával az ingovány vizei rendkívül megduzzadtak és elöntötték a külvárosokat. A török hódoltság után az 1715. évi 57. törvénycikk[517] alapján elrendelt összeírással megbízott bizottság munkálataira hivatkozó városi felterjesztés ezt írja: „*mocsárral vagy sáros állóvízzel van nagyrészt körül véve*".[518] Az ingovány átjárói a Rác-külvároson keresztül Palota felé, a Felső-Királysoron a Budai-külvároson át Buda felé, a Csíkvári-kapun keresztül, dél felé helyezkedtek el. Az ingovány nehezen járhatósága egyes időszakokban károsan hatott a város kereskedelmére és közlekedésére is, bár a település fekvése kedvező: a város a buda–zágrábi útvonal mentén feküdt, számos fontos út csomópontja volt; évenként ötször országos vásárt is tartottak itt. A kereskedelem és a

---

[514] 1 sztádium=184 méter

[515] Bél Mátyás: Fejér vármegye leírása. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 11. köt. Székesfehérvár, 1977. 91. p.

[516] Cselebi a következőket jegyezte le írásában: „*...Egy termékeny síkságnak éppen a közepén áll. Körülötte egy merhále távolságra erdős és fás hely van, s ennek a közepén, termékeny vidéken, a Sárvíz folyó partján, nádas, mocsaras helyen keletről-nyugotra hosszában fekvő igen erős vár, mely alakjára palackhoz, vagy víztartó edényhez hasonló. Kerülete hatezer lépés ... Mocsarának körületét egy nap alatt alig lehet végig járni, negyven-ötven rőf mélységű helyei is vannak ... A vár falai a mocsárban tíz rőf magasak, vastagságuk ötven láb; cementtel és mésszel épült erős tömésfalak ... Kilencz nagy bástyája ... Két kapuja van, az egyik a Budai kapu, mely északkeletre néz, négyszeres, téglaboltozatú, girbe-görbe sikátorú erős, új vaskapu....Másik kapuja déli oldalra, Battyánvár felé néz, a palotai síkra nyílik ... A kapuk előtt kétszáz lépés hosszú fahíd van ... a belső várban keresztényeknek nem szabad lakni ... Fejérvár vára ... egy vizes palackhoz hasonlít, melynek vékony torka Battyán vára felé van, a szőlők felé eső része pedig olyan alakú mintha az edény domborulata volna...A várban éppen 1100 alacsonyabb-magasabb, téglaépítkezésű szép ház van, valamennyi deszkazsindellyel fedve ... Székesfejérvárnak déli részén, a Battyán várába vezető hídnál nagy külváros van. Folyó mentén, mély mocsárban fekvő, szép és népes hely ez is. Köröskörül sövénykerítés fogja körül... E külvárosban két muszulmán és hat keresztény városnegyed van; összesen 1180 háza van, többnyire szegényes deszkaházak...*".

[517] 1715. évi 57. törvénycikk az adóhátralékok elengedéséről, s azok összehalmozásának elkerüléséről, továbbá a pénztárosok számadásainak bekövetéséről, s a vármegyék összeírásáról. In: Magyar Törvénytár 1657-1740. évi törvényczikkek. Bp., Franklin Társulat 1900. 485-487. pp.

[518] In.: Magyar Statisztikai Közlemények. XII. köt. Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1720-21. Bp., 1896. 447. p.

közlekedés mellett azonban főként a mezőgazdaságot sújtotta az ingoványos terület nagy kiterjedése a rétek és a kaszálók hiánya miatt.

A várost övező mocsarak természetesen a közegészségügyet is veszélyeztették, s részben ezzel magyarázható a járványok gyakorisága is.[519] A lakosság jó minőségű ivóvízzel történő ellátása is többször nehézségbe ütközött. A legjobb ivóvizet, a középkorban is többször említett Királykút szolgáltatta, amelynek vizét a későbbiekben a Belvárosba vezették.

A II. József-kori katonai felmérés a következőket közli a város vízrajzi helyzetére vonatkozóan: „*A rétek mind mocsárban fekszenek, ahová csak néhány helyen lehet nagy fáradtsággal eljutni. A szénát is csak télen lehet elhozni, amikor befagyott*."[520] A vízelvezető kisebb munkák az 1710-es évek végén kezdődtek, s elsősorban a külvárosok vonatkozásában történtek. 1727 januárjában a Palotai várost a nagy sár miatt nem lehetett megközelíteni. Nem sokkal később a Budai-külváros körülárkolását határozták el.[521] A városi tanácsülésen 1731-ben már a mocsarak lecsapolását tervezték.[522] A Helytartótanács pedig a várost a környező mocsarak tisztogatására utasította. Újabb jelentős előrelépés az 1764. évi pozsonyi országgyűlésen történt, ekkor a város követei felvetették a Székesfehérvárt nyugatról övező Sárvíz mocsár lecsapolásának ügyét. A sok árvíz és a földek, csatornák eliszaposodása miatt szükségesnek találták, hogy országos intézkedés keretében oldják meg ezt a feladatot, hogy a „*Sárvíz kezdetétől egész hosszában a földbirtokosok aránylagos hozzájárulásával az ártalmas kiömlések szakértő mérnök vezetése mellett egy csatornába gyűjtessenek*".[523] Ebben az országos – a XVIII. század legnagyobb – vízrendezési munkájában nemcsak Székesfehérvár, de Fejér és Veszprém vármegyék is érdekeltek voltak. A megyék 1763-ban adtak megbízást Bőhm Ferencnek[524] a szabályozási terv kidolgozására.[525] Tervezete 1767-ben készült el és több alternatívát tartalmazott, amelyekből az úgynevezett külvizek félreszorításának változatát fogadták el. A mocsárvilág vizét elválasztották a kívülről befolyó vizektől. Így akadályozták

[519] Az alábbi években tudunk járványokról: 1561, 1709, 1710, 1738, 1739, 1740, 1753, 1764, 1788, 1789, 1798. Kétségtelen tény, hogy a középkori felfogás a levegő tisztaságának, az ártalmas kigőzölgéseknek jelentős egészségügyi szerepet tulajdonított.
[520] Eperjessy Kálmán: Fejér megye katonai leírása II. József korában. Fejér megyei Történeti Évkönyv 11. köt. Székesfehérvár, 1977. 147. p.
[521] SZVL IV. A. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1727. január 28., 1728. november 23. Az árok vonalvezetéséből rekonstruálható a külváros 1720-as évekbeni kiterjedése.
[522] SZVL IV. A. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1731. No. 66.
[523] SZVL XIV. 12. Kállay István egyetemi tanár hagyatéka. Feltárólapok.
[524] Bőhm (Cseh) Ferenc (1733-1798) hadmérnök, 1759-től az Eszterházy–uradalom mérnöke, főként vízszabályozási munkákat végzett
[525] Károlyi Zoltán: A Balaton vízrendszere. In: A magyar vízszabályozás története. (szerk.: Ihrig Dénes). Bp., 1973. 249-262. pp.

meg a csatorna újbóli, várhatóan gyors eliszaposodását.[526] E munka első fázisa Ősi-Palota-Csór térségében 1768-1771 között készült el. Ezt követően, mintegy a munka következő fázisaként a Sárrét „elfogását" és az árkolási munka irányítását a város tanácsa 1772-ben földmérővel végeztette el. Mivel ez nem hozta meg a kívánt eredményt, két évvel később ismét Bőhm geometrát bízták meg a munkálatok előkészítésével. Bőhm a felmérési munkát követően 1775-ben jelentette, hogy a csatornaépítés mintegy 3550 négyszögöl városi területet vesz igénybe és 6212 forint költséggel jár. Így készült el a Gaja-patak első szabályozási terve, s a tervezetből a városon keresztül haladó úgynevezett Malom-, valamint Jantsár-csatorna el is készült. A város alatt ezek vizét ismét visszavezették a Gajába. A munka elhúzódásáról tanúskodik, hogy a csatornaépítéssel kapcsolatos vizsgálatokat még 1779-ben is folytatták.[527]

A Sárvíz lecsapolási munkálatokat természetesen felsőbb szervek is szorgalmazták. A fehérvári vár defenzív állapotba helyezésének köszönhetően új csatornák építését tervezték. Pénzügyi nehézségek miatt csak 1784-ben készült el Bőhm Ferenc Sárrét kiszárítási terve, bár az előző évben már befejezték a Palotai-külváros térségében a szabályozást, amelyet 1782-ben kezdtek el.[528] Az itt kialakított Tobak-csatorna ipari célokat is szolgált. A Rácváros (Palotai-város) iparos jellegét a vízrajzi viszonyok befolyásolták, a csatornákon kallómalmokat építettek, de ezzel tették lehetővé, a tímár mesterségen kívül, a bőrfeldolgozó csapók, szűcsök működését is. A városrész mestereinek közel fele ezekből az iparágakból, valamint az erre épülő feldolgozó tevékenységből álló iparágakból tevődött ki. Többségében háziipari jelleggel gyakorolták iparukat. A csatornaépítés tehát több hagyományos iparnak teremtett kedvezőbb lehetőséget, különösen a Palotai városrész bőrfeldolgozó ipara élvezte ezt. Erre a csatornára (a Malom-, illetve az abból leágazó Tobak-csatornára) épült a Palotai-városi kelmefestő üzem is.[529]

Bár a legnagyobb problémát a Sárvíz elvezetése jelentette, több más vízfolyás is komoly károkat okozott. 1786-ban a Sárrét vízelvezetéséhez kapcsolódóan a Gaja-patak rendezése is szóba került. Az itt található malom gátjának javítása és biztonsági okok miatt a Nedves-réten keresztül egy új csatorna létesítése merült fel. A tervek elkészítését ismét Bőhm Ferencre bízták, aki 1786-ra készítette el a dokumentációt, s a csatorna a következő évben

[526] Bőhm elképzelését később Beszédes József valósította meg (víz-félreszorítási elv).
[527] Fodor Ferenc: Magyar vízimérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vizi munkálatai és azok eredményei. Bp., 1957. 22-26. pp. Kállay István: Fehérvár Regimentuma. Fejér megyei Történeti Évkönyv 18. köt. Székesfehérvár, 1988. 134. p.
[528] Bőhm a kiszárítási tervvel egy időben terjesztette be az új csatorna költségvetését is, amely 13 384 forintra rúgott. A tetemes összegből 10 000 forintot 10 év törlesztési időtartamra – természetesen a rét minőségi besorolásának megfelelően – a réttulajdonosokra vetettek ki.
[529] Pálfy Ilona: Székesfehérvár sz. kir. város 1828-ban. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. Bp., 1938. 240. p.

készült el.[530] Ezekről a vízszabályozási és csatornázási munkákról a jozefinianus felmérés közöl adatokat. Erre az időszakra alakult ki a város csatornahálózatának alapja. Így a Haupt (Fő)-csatorna, a Riker-csatorna, a Jancsárkuti-csatorna, a Hosszúhidi-csatorna, a Dombos-szigeti csatorna, a Malom-patak, illetve a Malom-csatorna.[531] A nagyobb léptékű munkák egy időre ezzel befejeződtek. 1798-ban Grummann helytartótanácsi csatornafelügyelő és Bőhm mérnök érkezett a városba a csatornák megvizsgálása céljából. Szakvéleményükben megállapították, hogy tavaszi olvadáskor különösen sok víz folyik az Aszalvölgyi-árokba és az ún. Basa-árokba, amely a Sóstó illetve mocsaras területének levezetője. Az ezekkel a munkálatokkal kapcsolatos konkrét terveket ismét Bőhm készítette.

Az említett csatornázási munkálatok javították a városrészek közötti kapcsolatokat, s ez tette lehetővé a belterület növekedését is. A bővülés egyik eredménye egy új városrész, a Viziváros kialakulása, ennek területén az 1780-as években még mocsaras, lápos területet ábrázolt a József-kori katonai felmérés térképszelvénye, amely részben az Aszúvölgyből (Aszalvölgyből), részben a Belső várost keletről megkerülő várárki csatornából táplálkozott. Az 1790-es évek második felében, és a XIX. század elején kimért új városrész – 147 ház- és kerthely – mintegy 135 hold[532] területtel, s Székesfehérvár addigi legnagyobb belterületi növekedését eredményezte.[533]

A lecsapolások után kisebb árvízmentesítési feladatok következtek. Ezekbe, 1825-ben Wüsztinger József földmérő is bekapcsolódott. A geometra 1823-ban kezdte el Székesfehérvár bel- és külterületi felmérését, amelyhez a telekkönyveken kívül 60 térkép készült. Bár feladatköréhez nem tartozott a város- és vízrendezési térképek, tervezetek készítése, számos esetben mégis foglalkozott az általa súlyosabbnak ítélt út- és vízvezetési problémákkal. Mint az előzőekben láthattuk, a város keleti részén található Aszalvölgyi-árok vizének a vezetésével az említett mérnökök nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoztak. Beszédes József is csak a töltések építését javasolta a kiöntések meggátlására. Wüsztinger azonban helyesen felismerte az árok vonalvezetésének szabálytalanságát, és a Vízivárost elöntő áradás állandó veszélyét. A „Haleszkertet" keresztülszelő, a Budai út déli oldalán folyó, majd a Víziváros határát elérve merőlegesen délre forduló csatorna megszüntetését

[530] Kállay István: Székesfehérvár haszonvételei 1688-1790 között. Fejér megyei Történeti Évkönyv 5. köt. Székesfehérvár, 1971. 69-81. pp. SZVL XIV. 12. Kállay István egyetemi tanár hagyatéka. Feltárólapok 1786.
[531] SZVL IV. A. 1006. Székesfehérvár Város Telekhivatalának iratai. b./ II. József-kori földmérési iratok.
[532] 1 hold, itt magyar hold=1200 négyszögöl.
[533] Erre vonatkozó térkép: MOL S. 11. No. 1302. Cím nélkül. Új út létesítése céljából készült térkép. Szerző n. 1804. 47 x 32. cm. A szerző és léptéknélküli térkép a már Liptay által 1797-ben ábrázolt új Budai utat tünteti fel. Az új városrészt, a Vizivárost elsőként ábrázolja teljes terjedelmében a térkép. Ezt megelőzően csak a városrész nyugati, a Belvároshoz közel eső telkeit ábrázolták, amelyet 1797-ben alakította ki kerteknek. Meg kell

javasolta. Tervezete szerint a Halesz mentén a Felsővárosi szántóföldeken keresztül a Lövöldöző hely déli oldalában sürgette az új csatorna kiásását. Így a csatorna áradása esetén közvetlenül nem fenyegette volna veszély a külvárost. Tervét azonban anyagi okok miatt nem kivitelezték.[534]

Az abszolutizmus időszakában tovább folytatódtak a vízrendészeti munkák. 1851-ben a megyefőnök a vizek szabályozását egyletek alapításával kívánta elősegíteni. Ilyen célú egylet ekkor azonban nem jött létre.[535] A város további árvízmentesítése, részben Halász Gáspár mérnök nevéhez fűződik. Halász is figyelmet fordított az Aszalvölgyi-csatorna szabályozására, a völgy több ezer holdas vízgyűjtő területén záporok és hóolvadások alkalmával összegyűlt víz felfogását tervezte a Lovasberényi útnál „*két felhúzó táblás zúgó*" építésével. Felismerte az árok vonalvezetésének helytelenségét „*az egész vadvíz árkának más vonalt kellene adni*"– írta tervezetében. Egy korábbi 1838-as elképzelésnek megfelelően az árok Sóstóba vezetését is lehetségesnek tartotta. Tervezetének további részében a Gaja-patak vizével foglalkozott. A Malom-csatorna mélyítését és szélesítését, illetve a város északi határában új csatorna létesítését javasolta. Elképzelése azt célozta, hogy a Gaja vize ne jusson be a város belterületére, a belváros közvetlen szomszédságába. Összességében 3500 öl hosszúságú árok készítésére került volna sor, 4000 forint költséggel.[536]

Az új Aszalvölgyi-csatorna elkészítésének elhalasztása súlyos következményekkel járt. A hirtelen hóolvadások, nagy esőzések többször okoztak kisebb-nagyobb árvizeket. 1862. február 2-án a folyamatos esőzések és a hóolvadás következtében a csatorna kiöntött, s medréből kilépve elöntötte a Vízivárost. Az árvíz következtében a város vasúti kapcsolataiban is zavarok mutatkoztak, a közlekedés szünetelt.[537] Az árvíz kapcsán több polgár kérelmet terjesztett be a városi hatósághoz, olyan intézkedéseket sürgettek, amelyek a későbbiekre nézve megakadályozták volna az elemi csapás megismétlődését.[538] 1871 tavaszán is kisebb árvíz sújtotta a városrészt. A városi csatornákon keresztül benyomuló víz eláztatta a házak alapjait, s több épület fala kidőlt. Az áradások az anyagi károkon kívül a közegészségügyet is veszélyeztették. A talajvíz szintjének emelkedése, a csatornákból beszivárgó lé ihatatlanná tette a kutak vizét. A budai országút forgalmát is többször zavarta a kiömlő víz. 1871 telén is

---

jegyezzük, hogy a két városrész illesztését tekintve a térkép pontatlan, mivel az új utat a Székesegyház vonalában ábrázolja.

[534] SZVL IV. A. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai c./ tanácsi iratok 1825. No. 1200. SZVL XV. 2. Térképtár. Wüsztinger József: A Sárga szín ábrázolja a Budai ország út mellett menő s' ásandó Aszalvölgyi csatornának projectált folyamatját. 1825. 40 x 32 cm. 1"-100^0

[535] A Székesfehérvári Hosszúcsatornamenti Vízhasználati Társulat 1909. április 25-én alakult.

[536] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai b./ választmányi iratok 1852. No. 72.

[537] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1862. No. 46.

[538] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ jegyzőkönyvek 1862. No. 107., 190.

árvíz fenyegette a várost: „*a jéggel sok helyen megtorlódott csatornákban a sebesen áradó víz a gátok átszakgatása által a városnak veszélyt lett volna hozandó, ha ez alkalomkor a hatóságnak éjjel és nappal egyiránt őrködő éber figyelme a baj elhárítására szükséges rögtönös intézkedéseket meg nem tette volna.*”[539] Ezt követően fokozottabb figyelmet fordítottak a csatornák, árkok karbantartására, tisztítására és mélyítésére. 1875 tavaszán a hóolvadás következtében ismét áradás volt, amely a Vizivárost sújtotta, [540] ennek következtében a városrész ármentesítésével több alkalommal is foglalkoztak.[541]

Ebben az időszakban a vízármentesítés kérdésével Falvay István városi segédmérnök foglalkozott a legbehatóbban. 1878-ban jelentette meg „Székesfehérvár vízármentesítése” című röpiratát.[542] A szerzőt többek között egy korábbi, 1873. évi szabályozási tervezetének elvetése vezette a fenti dolgozat elkészítésére. Egy szűk látókörű határozat, ekkor a „*réttulajdonosok magánügyének mondotta*” a szabályozást. Munkájában pedig megállapította, hogy a legnagyobb nehézséget a csatornák iszaphordaléka okozza, illetve az, hogy azok tisztogatásával nem törődtek, és a polgárok is rendszeresen rongálták azokat. Ezek következtében a városi csatornahálózat felügyeletére csatornafelügyelői állás létrehozását tartotta szükségesnek.[543]1875-ben ismét áradás volt a tavaszi hóolvadás következtében.[544] Falvay mérnök felvetéseit követően – 1879. július 9.– valamelyest felgyorsultak az árvíz-elhárítási munkálatok. Az 1879. évi december 22-i közgyűlés árvízbizottságot alakított,[545] majd megkezdődött az ún. Kereszttöltés építése. A Malom-csatorna és a Palotai út közötti gát építése több mint 3000 forint költséget jelentett, s különösen az 1881. évi áradás alkalmával bizonyult hasznosnak, mert feltartotta az úgynevezett Sörház alatti rétekre tartó vízáradatot és megvédte a Palotai-város keleti részét az árvíztől.[546]

A rendezéshez a végső lökést azonban az 1881. március 8-9-én jelentkező pusztító áradás adta. Az árvíz a Víziváros teljes területét elöntötte. A víz egészen a Belvárossal szomszédos utcákig nyomult, de víz alá került a Tóváros nagy része is. A Gaja-patak a Hosszú hidat és a „Czifra hidat” is elsodorta, s több helyen a gátat is áttörte.[547] Az 1881.

---

[539] Pribék Antal: Elnöki jelentés a székesfejérvári képviselő testület s tisztikar működéséről 1869-ik évi október 14-től 1872. évi april 15-ig. Székesfehérvár, 1872. 16-17. pp.
[540] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1875. No. 83.
[541] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1878. No. 233., 253. 1879. No. 25.
[542] Falvay István: Székesfehérvár vízármentesítése. Székesfehérvár, 1878.
[543] Ezt egyébként korábban már jogszabályok – 1840. évi X. törvénycikk is szorgalmazták. 1840. X. törvénycikk a vizekről és a csatornákról. In: Magyar Törvénytár 1836-1868. évi törvényczikkek. Bp., Franklin Társulat 1896. 106-108. pp.
[544] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1875. No. 83.
[545] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1879. No. 376.
[546] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ Tanácsi iratok 1879. No. 4769.
[547] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ Tanácsi iratok 1881. No. 3439.

március 9-én elsodort hidak helyére ideiglenes fahidakat állítottak, a buda – gráci állami út forgalmának lebonyolítása végett. A Hármas- és „Czifra" hidak tervét Schier Ferenc főmérnök, az államépítészeti hivatal vezetője készítette.[548] Az új Hármas hidat a korábbi helyén építették, a „Czifra hidat" áthelyezték. A hidak keresztszelvényét jelentősen megnövelték, a költségek meghaladták a 32 000 forintot. Az előmunkálatok 1881 októberében fejeződtek be, s a kedvező téli időjárásnak köszönhetően tavaszra elkészültek a szerkezeti munkákkal is. A hidak ünnepélyes átadására 1882. március 2-án került sor.[549] A Palotai-várost és a Belvárost fenyegető Gaja vizét a Hármas- és „Czifra" hidak helyreállításával és a kereszttöltés emelésével sikerült elhárítani. 1881 augusztusában már a Puszta-folyó tisztítását és a határi zúgó helyreállítását jelentette Havranek József polgármester.
1882 februárjában az Aszalvölgyi-árok mélyítését és szélesítését határozták el. A kiásott földből a régi megyei kórház és a szomszédos telkek mentén gátat építettek.[550] Ekkor történt a város déli határában a váralja, rácszűrük, laposmező vízelvezetési árkainak helyreállítása, és a Sárkánytó lecsapolása is. Ugyancsak ekkor felmerült az új Aszalvölgyi-csatorna építésének gondolata, de a szükséges terület kisajátítása miatt a terv késedelmet szenvedett.

Az Aszalvölgy vizének végleges rendezését 1884-ben határozták el. A terveket Patay János városi mérnök készítette[551], mint korábban mások, ő is Wüsztinger József tervezetét elevenítette fel kisebb módosításokkal. Az árok készítésére közel 4500 négyszögöl[552] területet sajátítottak ki. Az új csatorna kialakítása során jelentősen rövidült a vízvezetés hossza. A korábbi árokszakasz 2200 méter hosszúsága helyett az új szakasz 600 méterrel lett rövidebb. A kisajátításon felül a tervezésre, a csatorna ásására, a hidak építésére mintegy az építési költség felét fordították. A teljes költséget – kamatterhekkel együtt –, közel 9000 forintot a városi árvaház alaptőkéjéből fedezték.[553]

Az árvíz csapásaitól ezeknek köszönhetően hosszabb időre mentesült a város. Az 1909. február 4-i áradás a Búrtelep, a vasút, a Széchenyi út környékét sújtotta. Az anyagi károk jelentősek voltak, sok ház összedőlt. Az Öreghegy Aszalvölgyre dűlő présházaiban is

[548] A Hármas híd a Szent István bazilika romjaiból kiásott kövekből 1818-ban készült. Elnevezését a híd három nyílásáról nyerte. Az ettől mintegy 300 méter távolságban található faszerkezetű Czifra hidat 1851-ben építették.
[549] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1881. No. 2800, 4330.
[550] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1881. No. 313., 1882. No. 63. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1881. No. 3434., 1882. No. 3240.
[551] SZVL XV. 2. Térképtár. Tervrajz az Aszalvölgyi árok vizének – a Budai állami út hídjától a Lövölde árkáig – leendő vezetésére. 1885. 3" – 100^0 Patay János mérnök I. szelvény – 79,5 x 59 cm., II. szelvény – 79,5 x 60 cm., III. szelvény – 81 x 60 cm., IV. szelvény – 71 x 61,5 cm. 1"(hüvelyk (Zoll)= 2,63 cm; 1^0 (bécsi öl)=1,896 m
[552] 1 négyszögöl=1,896 m x 1,896 m
[553] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 7664., 1873. No. 5824., 1882. No. 3040.

jelentős károk keletkeztek.[554] A következő két évtizedben érdemi vízrendezési munka nem történt.[555]

A vízrendezés kérdéskörében érdemes utalni arra, hogy a szabályozás városképi szempontból is jelentőséggel bírt, különösen a város belterületén áthaladó csatornák mederviszonyainak kialakítását követő lefedések tekintetében.[556]
A város vízrendezése tehát az élővízfolyások, így a Gaja és a Sárvíz szabályozásával kezdődött. Ezt követően az árvízmentesítési feladatok kerültek előtérbe, majd a XX. század legjelentősebb problémáját már az idegen csapadékvizek, így a Bakony lejtőiről származó esővíz elterelése jelentette. A XVIII-XIX. század során főként a Sárvízzel kapcsolatos munkák időszakában az ország kimagasló vízmérnökei, így Bőhm, Beszédes, Halász mérnökök vettek részt e tevékenységben. Később a törvényhatóság alkalmazásában álló városi mérnökök látták el e feladatokat, a kultúrmérnöki hivatal felügyelete mellett.
A Falvay István városi mérnök megállapításában foglaltak, miszerint: „*Midőn a vész lezajlott s az árvizek visszavonulnak medrükbe, megszűnik a jajkiáltás, nem gondol többé a rettegés napjaira*”, a korszak egyes évtizedeiben jellemző magatartásformaként volt jelen a város vízrendezésében.[557] Ennek okát részben abban kereshetjük, hogy nagy terhet jelentett a város háztartásában, a városi csatornahálózat karbantartása ugyanis megegyezett az utak, utcák karbantartásának összegével.[558]

SÓSTÓ

Amíg a folyóvizek inkább nehézséget és jelentős kiadást jelentettek a város életében, addig a legnagyobb kiterjedésű állóvíz a Sóstó bevételt jelentett a város számára. A török kort követően 1713-ban olvashatunk történeti forrásokban elsőként a Sóstóról. A Sóstó tulajdonjogi vitája ekkor kezdődött a székesfehérvári prépost és a város között. A tiltakozás

[554] Juhász Viktor: Székesfehérvár Fejér vármegye és Székesfehérvár sz. kir. város általános ismertetője és címtára 1931-1932. évre. Főszerk.: F. Szabó Géza. Bp., 1932. 19. p.
[555] Az 1930-as évek végén a csapadékosabb időjárás következtében újabb nehézségek jelentkeztek. Székesfehérvár 1940-ben elkészült városfejlesztési terve az egyik legfontosabb problémának a „vízkérdés” megoldását minősítette. A terv külön fejezetben tárgyalta az élővízfolyások, idegen csapadékvizek, belsőségek nyílt árkainak rendezését, a vadvizek és az árvizek elleni védekezés teendőit. A városfejlesztési terv értelmében részletes rendezési terveket kellett kidolgozni, amelyekre azonban csak részben került sor. Az árvízvédelmi terv 1942-ben készült el.
[556] Ez a folyamat az 1870-es évek elején a Várkerületi csatorna boltozásával kezdődött és az 1930-as évek végéig tartott. A csatornahálózat lefedése megváltoztatta az utcahálózatot is.
[557] Falvay István: Székesfehérvár vízármentesítése. Székesfehérvár, 1878. 9. p.

nem hozott eredményt, a tó továbbra is a város tulajdonában maradt. E birtokvita okát a Sóstó jövedelmezőségében kereshetjük. A város ezen időszaktól ugyanis a sóstói halászatot, rákászatot és vadászatot bérbe adta.[559] A bérből származó jövedelmeket a „Sóstói pénztár" kezelte. A város közönsége egyébként gyógyhatást tulajdonított a víznek és az iszapnak, amely elsődlegesen a bőrbetegségekre gyakorolt jótékony hatást.[560]

A Sóstó környékének első felmérésére az 1780-as években került sor. Az 1820-as évek felmérése a térségről kisebb részletességgel ad felvilágosítást. A sóstói erdő, a szigettel együtt 29 4/8 hold[561], a Sóstó 113 hold kiterjedésű. A Sóstót délről és keletről a Sárkány kúti legelő határolta. Jelentős részben az innen származó külvizek biztosították vízellátását. A tó vízszintje már a XIX. században is jelentősen ingadozott, nagy mértékben függött a csapadékviszonyoktól. Az ingadozások kiküszöbölésére *Falvay István* mérnök tett javaslatot. Tervezetében rámutatott, hogy a záporok, hóolvadások alkalmával a partokról származó iszap a medret feltöltötte, sekéllyé tette. A Sóstó forrásainak eliszapolódását a meder mélyítésével kívánta kiküszöbölni, de felvetette a Kis Basa vízének bevezetését is.[562]

A városrendezés-, szépítés a reformkor újító szellemének köszönhetően az 1830-as években bontakozott ki városunkban. Ezt megelőzően elsőként 1821-ben vetődött fel a parkosítás gondolata, ekkor a szószóló és a választópolgárok javasolták a Sóstó és a temető közötti tér befásítását. A helyszíni szemlére kiküldött tanácsnokok a Sóstó és az Úrhidai út közötti térség fásítását határozták el. A szükséges anyagi fedezetet Schmöltz Lipót bádogosmester – a Sóstói pénztár adminisztrátorának – 467 forint adománya biztosította. A tanács ellenszolgáltatásképpen az ott található kocsma bérletét biztosította számára. A vendéglő kibővítésére 1840-ben került sor. A táncterem építésével rendszeressé váltak a zenés, táncos mulatságok is.

---

[558] 1828-ban a vizek elvezetésére szolgáló mintegy 13 250 öl hosszúságú árkok és csatornák tisztítására és fenntartására 1 426 forintot fordítottak. Pálfy Ilona: Székesfehérvár sz. kir. város 1828-ban. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. Bp., 1938. 240-241. pp.

[559] A gyakorlat az 1940-es évekig fennmaradt.

[560] *„Van egy másik tó is, amelynek szintén Sós-tó a neve: Ez három mérföldnyire van Székesfehérvár alatt, a Sárvíz mocsarai között. Nevét sós vizétől kapta, mert ez is – miként a Székesfehérvár melletti – annyira sós, hogy sem vízi állatok, sem a csúszómászók nem élnek meg bennük, és csak a csordák itatására használható. Az ökrök és egyéb állatok lenyúzott bőre 24 órai áztatás alatt teljesen megtisztul a szőrtől, és a kicserzett bőrhöz lesz hasonlóvá. Széles ez a tó, és különösen azért csodálatos, mert sótartalmát annak ellenére sem veszíti el, hogy minden oldalról a Sárvíz édes vize veszi körül* [...] *A városhoz tartozó terület kevés, és ennek is mintegy negyedrésze mocsaras, nincsen más haszna, mint, hogy körülzárja a várost és halat, főleg pedig csíkot ad...*" – Bél Mátyás: Fejér vármegye leírása. Fejér megyei Történeti évkönyv 11. köt. Székesfehérvár, 1977. 87, 106. p

[561] Itt magyar hold.

[562] Az aszalvölgyi víz elvezetését követően a Sóstó kiszáradásának megakadályozása érdekében az aszalvölgyi víz egy részét a Basa árokba duzzasztották vissza, ezen keresztül pótolták a tó vizét. SZVL XV. 2. Térképtár. Patay János: Az aszalvölgyi víz egy részének a Sóstóba való szorítása czéljából építendő zsilip. 1887. 40 x 28 cm. 1887. Rajzolt léptékű.

Schmöltz Lipót kezdeményezését az 1839 februárjában alakult Szépítő Bizottság folytatta. Bár feladata nem csupán erre terjedt ki, a Sóstó jövedelmét – a nádlás kivételével – e bizottság kezelte, a vadászati jog bérbeadásából évi 100 forintot juttattak a Szépítők pénztárába. A Sóstói erdőt a polgárok kedvelt, látogatott helyeként említik a történeti források. Az egyéni kezdeményezéssel létrejött parkot a városi hatóság tovább bővítette „*sóstói üres helyek kitöltésére*" és az utak szegélyezésére mintegy 2000 facsemetét ültettek a kiegyezést követő évben. Ennek köszönhetően alakult ki a város legnagyobb ligete, mintegy 24 katasztrális hold területtel.[563] Nem sokkal korábban a Sóstóhoz vezető utat is fásították, s ezzel kialakult a Hosszú sétatér.

A közgyűlés 1872. szeptember 2-án foglalkozott a tó hasznosításával. Kezelését az építészeti bizottságból alakított bizottmányra bízták. A Sóstói vagyont képező 2829 forint tőkét megosztották, túlnyomó részét, 2250 forintot a szépítészeti bizottmány rendelkezésére bocsátották, a városszépítés fedezetére. A fennmaradó összeget, az egyéb kisebb jövedelmekkel, a nádlás kivételével a tó átalakítására, szépítésére és a vadászat elősegítésére fordították. Ez utóbbi alatt elsősorban a nád irtását kell értenünk.[564] A Sóstó fűtermésének kaszálását és eladását 1883. áprilisi ülésén tiltotta meg a kertészeti bizottmány. Ezzel egyrészt a sovány talaj erősítését kívánták elősegíteni, másrészt kaszáláskor a bokrokat és a facsemetéket is levágták. A tó jelentősége tovább nőtt a bárándi bérlet megszűntetésével. Korábban innen látták el a várost nádval. A nád nemcsak a házak tetőzetének anyaga volt, de erdő hiányában téli tüzelőnek, és egyes években a téglaégetéshez is használták. A századfordulón a tó környéke biztosította a város nádtermésének többségét, közel 31 katasztrális hold területen 30 000 kéve nádat vágtak. Míg tehát a korábbi időkben a jövedelem nagyobb részét visszaáramoltatták, és a tó környezetének fejlesztésére fordították, az 1870-es évekre e gyakorlat megfordult és a kisebb jövedelmeket hagyták meg e célra. A vagyon nagy részét a bevételekkel a város szépítésére fordították. Sőt 1879-ben a korábban meghagyott vagyont is kezelésébe vette a város.

Talán ennek tudható, hogy a polgárok félve kedvelt természeti kincsük elhanyagolásától, 1880-ban létrehozták a Sóstói Szépítő Társulatot. Sajnos történeti források hiányában működéséről nem tudunk beszámolni. A Sóstó történetéhez tartozik, hogy a város első savanyúvizes kútját is itt tervezték létesíteni.[565] A város előkelőbb, tehetősebb polgárai a Sóstót elsődlegesen vadászat céljából látogatták. A vadászati jogot is egy-egy gazdag polgár

[563] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 37. p.
[564] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 249, 294.
[565] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1888. No. 2142.

bérelte. Ez a joggyakorlat a Székesfehérvári Vadásztársaság 1884-es megalakulásával sem változott, 1889-1895 között Felmayer István gyáros 1250 forintért bérelte. Az elejtett apróvadak többsége szárnyas volt, így fogoly, fürj és szárcsa. Ez utóbbi szárnyas egyúttal névadója is a Sóstó melletti utcának, amelyet az 1820-as évek második felében létesítettek.

A Sóstói halászat a tó elhanyagoltsága miatt a XIX. századra már nem jelentett komoly tényezőt a város ellátásában. A városi házipénztár bevételének növelése miatt gondoltak ugyan ilyen irányú fejlesztésre, de érdemi munka nem történt. A Földmívelésügyi Miniszter körrendeletének köszönhető, hogy 1906-ban halastóvá alakítását vizsgálták. A vizsgálatok – a következő évben – megállapították, „*hogy a víz levezetése itt elháríthatatlan akadályokba ütközik, miért is rendes haltenyésztésre nem, csakis haltáplálásra találtatott alkalmasnak*”.[566] Az 1918-19. évi aszály a halállomány csökkenését okozta, a halászatot gazdaságtalanná tette. Az újabb vizsgálatok a halászat tervét végérvényesen elutasították. Ekkorra a tó víztükre a terület 15%-ára zsugorodott, a fennmaradó részt nád borította. A nádasban tanyázó vízi vadak a halállományt folyamatosan dézsmálták. A tó fertő jellege pedig a lehalászást tette eredménytelenné. Így a halhizlalda létesítését és városi házipénztári kezelését elutasították, bérlőnek adták ki. A legfőbb jövedelmet ekkor is a nádvágás jelentette. A tó vízhiányát a Basa-patakon keresztül az Aszalvölgyi-árokból szándékoztak pótolni. A tó környékét, az egykori Sárkány kúti legelő egy részét, a XIX. században katonai célokra hasznosították. Itt építették fel a lőportornyot[567], és a katonai lövöldét is itt alakították ki.

A tó és környékének rendezése, fásítása már a XIX. század 20-as éveiben hozzájárult, hogy a város belterülete itt növekedjen, s a század második felében történő munkák közvetve hozzájárultak ahhoz, hogy a tó térsége a Homokgödri-dűlő, a Jancsárkúti-dűlő és a Maroshegy térsége, mint külterület beépüljön.

SZÉKESFEHÉRVÁR SZÉPÍTÉSZETÉNEK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE A REFORMKORTÓL A KIEGYEZÉSIG

A szabad királyi városok igazgatási, rendészeti feladataik során a városrendezés, esetenként tervezés kérdéseit, mint az adminisztráció részét képező feladatokat látták el. A XIX. század első évtizedeiben és az ezt megelőző rövidebb időszakban a szépítészet, a csinosítás ügye elsősorban a földmérői és a mérnöki munkákhoz kötődött. Közülük a

[566] Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a Nm. M. kir. földmívelésügyi minister urhoz felterjesztett évi jelentése 1907. évről. Székesfehérvár, 1908. 18. p.

legkiemelkedőbb Wüsztinger József (1781-1836) mérnök munkája, akinek ugyan a város felmérésén kívül nem volt kötelessége a „csinosítást" elősegítő tervek készítése, mégis szép számmal tett ilyen tárgyú javaslatokat.

A város csinosítását a később ismertetett kezdeményezések mellett Wüsztinger József munkái fémjelezték a leghatározottabban. 1826-ban két sétány tervet készített: a Palotai-városi „Egyenes Eggyes Sétálló Hely",[568] valamint az „Égettvárosi Egyenes Kettős Sétálló Hely"[569] tervrajzát. Ezzel a két tervvel a két külváros legfontosabb útvonalait kívánta esztétikusabbá tenni. Szerencsére e törekvésében Marich Dávid királyi biztos személyében hathatós támogatóra lelt. Ennek következményeként a város közterületeit érintő parkosítások, a Belváros, azaz az egykori vár területén és másutt is – igaz az utóbbiak esetében évtizedes késéssel, de – megvalósultak.

A reformkort megelőző időszakban csupán néhány parkosított tér, térség volt a városban. Ezek közé tartozott a Megyeház téren az egykori szemináriumi kert, amelyet „Új Promenade" néven említettek, valamint a Belső város északi részén a Budai-kapu folytatásában a „Régi Promenade"-ként említett fasor. Utóbbi bővítésére Marich István királyi biztos 1826-ban tett felhívást. A Sétálóhely kialakítására a Vásárállás déli részén az újonnan épült Kiszling és Schmideg házak előtti térséget ajánlotta. Elképzelését a város azonban nem támogatta, mert a Vásártér déli részén a közlekedést akadályozta volna. A királyi biztos elképzelése néhány évvel később vált valóra, bár nem az eredetileg tervezett helyszínen, hanem attól valamivel északabbra. A Vásártér nyugati oldalán kiépített házsor előtt alakítottak ki sétálóhelyet, ami egyúttal az utca névadója is lett.[570]

A parkosítás következő állomása a Lövölde kert kialakítása volt, amely a XIX. század 20-as éveinek végén és a 30-as évek elején történt. A város felsőbb szervek, mindenekelőtt a Helytartótanács utasítására, 1825-ben a „várallyai réten", tulajdonjogának fenntartása mellett, ellenszolgáltatás nélkül, közel 6000 négyszögöl területet biztosított a Székesfehérvári Lövöldöző Társulat[571] épületeinek, a céllövölde és nem utolsó sorban a kert számára.[572] A fenti parkokhoz járultak a fásított közterületek, mindenekelőtt a Haleszkert, és a Sóstó

---

[567] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1884. No. 346. 1885. No. 178.
[568] SZVL XV. 2. Térképtár. Wüsztinger József: Szabad Királyi Székes Fejérvár Városában leendő Egyenes Eggyes Sétálló Hely. 1826. 77 x 58 cm 1" – 33 1/3°.
[569] SZVL XV. 2. Térképtár. Wüsztinger József: Szabad Királyi Székes Fejérvár Városában leendő Egyenes Kettős Sétálló Hely az Égett Város Sóstó nevű Uttzájában. 1826. augusztus 15. 75 x 57 cm. Léptékn.
[570] Az utca első ábrázolását Wüsztinger József „Szabad Királyi Székesfehérvár Városának mappája 1826" című térképén láthatjuk, melyet Trentsenszky József kőnyomatban kiadott. A térkép kiadására az 1830-as évek elején került sor, ezért látható rajta ez az utca, amely a térkép kéziratos változatán nincs feltüntetve.
[571] A Székesfehérvári Polgári Lövész Társulat 1826-an alakult meg.
[572] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ jegyzőkönyvek. 1825. No. 1460, 1562, 1935.

környéke, amelynek parkosítása 1821-ben vetődött fel, s hamarosan meg indult a Sóstó és a temető közötti térség fásításával.[573]

A nagyobb léptékű városrendezés- és szépítés – intézményesített formája – a reformkor újító szellemének köszönhetően az 1830-as években bontakozott ki Székesfehérváron. Egy, a szépítéssel, az új épületek terveinek felülvizsgálatával foglalkozó állandó bizottság létesítésének gondolata 1833-ból származik. Ekkor a felállítandó bizottság szabályzatának „*kimunkálásával*" foglalkoztak, s az „*arányzat*" elkészítéséhez Pest segítségét kérték.[574] Megalakítására azonban csak néhány évvel később, 1836. november 7-én került sor. A városi adminisztráció részéről delegált tagokon (polgármester, városkapitány – ő mint a rendészeti kérdésekkel foglalkozó tisztségviselő –, főjegyző, egy tanácsos, az urbáriumi rendtartó, a választott polgárság vezetője, a szószóló és több választott polgár) kívül számos építőmester vett részt a bizottság munkájában. A következő évben Haáder Pál polgármester és Boros Imre kapitány lemondtak tagságukról, ám a bizottság többi tagja ragaszkodott személyükhöz. A testület végleges megalakulására az 1839. február 4-i tanácsülésen került sor.[575] A delegáltak többsége korábban is tagsággal rendelkezett.[576]

A szépítők tevékenysége az első esztendőkben, – talán egyoldalúan is – a korábban Schmöltz Lipót[577] kezdeményezésére megkezdett Sóstó és környéke csinosításában nyilvánult meg. Székesfehérvár egyik legszebb természeti kincsének gondozása, parkosítása és fásítása 1821-re nyúlik vissza. A város első önkéntes szépítője által akkor megkezdett munkát

---

[573] Mária Terézia korában már jelentős fásításokat végeztek Székesfehérváron is. 1755-ben 33 600 fűzfát ültettek el egymástól 3 öl távolságra a Vizes réteken. A későbbiek során is gondot fordítottak a faültetésekre, hiszen a következő évben a telektulajdonosokat kötelezték arra, hogy kertjeik és rétjeik mezsgyéjén 3 öl távolságra fűzfát ültessenek. A faültetés több évtizeden keresztül tartott, a tanács 1770-ben revideálta korábbi határozatát és ekkortól eltekintett a fűzfák telepítésétől, mivel a kerteket, réteket és más szabad területeket is teljesen betelepítették. Az évtized végére újabb fatelepítési hullám indult, ekkor azonban nemcsak fűzfát, de égerfát, akácfát és nyárfákat is ültettek.
SZVL IV. B. 1002. d./ Correspondenzbuch 1770. május 18. Az 1770-es években a fűzfa már topográfiai névként is megjelent. Az évtized végén azonban újra indul a telepítés 1779-1781 között 5936 fűzfát, 73 nyárfát, 849 égerfát, 110 akácfát, 615 bodzafát ültettek.

[574] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai c./ tanácsi iratok 1833. No. 1214.

[575] Sopronban az 1814. március 18-i tanácsülésben, Wagner (Vághy) Xav. Ferenc javaslatára jött létre a „Szépítő Bizottmány", avagy „Verschönerungskommission", amely városi igazgatási szervként évtizedeken keresztül működött a város szépítése, az urbanizáció szintjének növelése érdekében. Ez a szerv 1874-ben a „Díszkertészeti Bizottmány" nevet kapta, 1886-tól pedig a „Városszépítő Egyesület" létesítményeinek fenntartásával foglalkozott. In: Szabó Jenő: A Soproni Városszépítő Egyesület története 1869–1984. Sopron, 1984. 4. p.

[576] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai c./ tanácsi iratok 1839. No. 66, 245, 667 1/2.

[577] Schmöltz (Schmelczel) Lipót (Leopold) (?, 1755. – Székesfehérvár, 1842. december 18.) Poroszországból származott Székesfehérvárra. Az 1790-es években telepedett le városunkban, majd bádogosmesterként 1793-ban nyert polgárjogot. 1818 áprilisában választották a „Sóstói Vadászat pénztárának" adminisztrátorává. A tisztség feladata a vadászattal kapcsolatos szabályrendeletek betartása és a díjak beszedése, valamint a vadászat feltételeinek a javítása volt. Hamarosan megkezdte azonban a környék rendezését is, 1821-ben a tó környékének a szépítése a Sóstó és a Sóstói temető közötti térség fásításával kezdődött, majd a tó északi részén és az Úrhidai út melletti szakaszon folytatódott, mintegy 10 000 facsemetét ültettek. Az erdőtelepítést jelentős részben saját

folytatták tovább. 1839-ben, alakulásuk évében, a Sóstói szigetet fásították. A következő évben a vendéglőt, utóbb annak tánctermét újították fel, hogy a bevételt jelentő Anna-bált évenként megrendezhessék.[578] Egyik fő feladatuk azonban a vadászat elősegítése és felügyelete volt. Ők határozták meg a vadászati időszakot is, a lesek bérletéről nyilvántartást vezettek. A Sóstó gondozása fejében, a tó jövedelmeit is megszerezték, igaz a legnagyobb pénzforrást jelentő nádlás kivételével. Az ekkor kialakult gyakorlat hosszabb ideig fennmaradt, mint láthatjuk a későbbiekben a szépítés költségeit több esetben ez fedezte.

A következő tisztújítás során ismét újjáalakult a testület, s legfőbb feladata az 1843. évi tűzvész okozta károk helyreállítása volt. Ekkor egy teljes városrész, a Palotai-(Rác) város esett a lángok martalékául. A bizottság utcaszabályozási tervet készített, de fő feladata a tűzvészt követő építkezések felügyelete volt. Az 1840-es években Kallinger István városi mérnök már a korszerű Mc Adam[579] féle útépítést alkalmazta. Az Égettvárosi út helyreállítása során két tervezetet készített, de a kikövezésnél kedvezőbb rendszerű „makadám" út építése mellett döntöttek, tartóssága és minősége miatt.[580] Megjegyezzük, hogy az 1800-as évek elején az utak javítására több módszert dolgoztak ki, a tanács több alkalommal csupán próbajavításokat végeztetett, hogy a különböző technológiák minőségét és tartósságát ellenőrizze. Az útépítés és helyreállítás általános módszere az volt, hogy a városi kő- és kavicsbányákból az utak szélére vitték a murvát, majd azt az úttestre szórták.

A XIX. század 20-as éveitől a nagyobb útjavításokat a felsőbb hatóságokkal is jóvá kellett hagyatni. Az útjavítás terveit és a költségvetést a városi földmérő készítette el, egyes években az adóhátralékos polgárokat kötelezték a munkában való közreműködésre.[581] A szépítő bizottság hatósági feladatokat is ellátott: az építési engedélyek felülvizsgálatát és jóváhagyását e testület végezte.[582] A bizottság elnöki tisztét Baur György tanácsnok[583] töltötte

---

költségén fedezte, s ezt csak később térítették meg számára. Kezdeményezésének köszönhetően alakult ki a város egyik legkedveltebb kirándulóhelye a Sóstói liget és erdő.

[578] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai. c./ tanácsi iratok 1840. No. 857.

[579] Mc Adam, John London (1756-1836) skót feltaláló a róla elnevezett „makadám út" megépítője.

[580] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1846. No. 224.

[581] A város utcái azonban nemcsak ezzel a módszerrel készültek, hanem azokat le is követték. A belvárosi Fő utcát 1732-ben egy pesti útkövező mesterrel készíttették el, négyszögölenként 32 dénár munkadíj fejében. Hasonlóan követték már ezekben az években a sorompók körüli utakat is. A XIX. század elején a Királykút utcát nyárfakockákból rakták ki. Ezekben az években már a belváros utcái többségében kövezve voltak, hiszen az 1810-es évektől folyamatosan tartós burkolattal fedték le a murvázott utcákat, amely részben annak köszönhető, hogy a város állandó útkövezőt alkalmazott. 1814-ben a Lövöldőző utcát, 1820-ban a Püspökség előtti teret, 1821-ben a Búza piacot és a Kaszárnya utcát, valamint a Palotai utat, 1823-ban a felsővárosi Nagy utat, 1824-ben a Vásárállás nyugati oldalán épült házak előtti utcát, 1828-ban a Hal piacot és a Rác utcát összekötő utcát, 1832-ben a Kígyó utcát követték.

[582] Székesfehérvár legnagyobb tűzvésze 1843. szeptember 5. és 11-e között tombolt. A Rácváros és az Égettváros területén 324 házat pusztított el, az ott található mezőgazdasági- és ipari felszerelésekkel, valamint terményekkel együtt. A kár mértékének érzékeltetése miatt említjük meg, hogy ebben az évben, a városban 1584

be. 1844 februárjában a Sóstó környékén kívül a belterületen, vagyis a Belvárosban és a Vizivárosban tapasztalható kirívó szabálytalanságokat is számba vették. A bizottságot 1848 februárjában újjáalakították és új tagokkal egészítették ki, tevékenységükről negyedévenként adtak számot a városi tanácsnak.[584]

A szépítés ügyét nem akadályozta az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc. Igaz, hogy az érdemi működésnek nem kedvezett az állandóan változó hadi helyzet, de a munkák ennek ellenére sem szüneteltek. A bizottság tagjai között a városvezetés legelőkelőbb személyeit találhatjuk, sőt olyan, a későbbiekben országosan ismertté vált tag is szerepel a névsorban, mint Ybl Miklós építész. A bizottság 1848 májusában, az első népképviseleti alapon szervezett helyhatósági választásokat követően is újjászerveződött. A szépítés ügye ezzel az intézkedéssel véglegesen a városi közigazgatás részévé vált, hiszen hatósági feladatokat és jogkört is kapott.[585] A 9 tagú bizottság elnöke Ferenczy János polgármester lett.[586] A bizottság tagjai a közgyűlésből kerültek ki, s valamennyi városrész egy-egy tagsági helyet nyert. A bizottságban helyet kapott Kallinger Izidor[587] városi mérnök is. A bizottság feladata, a szépítési ügyeken túlmenően, a város fásítására és a Sóstó kezelésére terjedt ki. Pénzügyi fedezettel nem rendelkeztek, így a közgyűlés biztosította a fejlesztéshez szükséges összegeket. A gyakori közigazgatási változások következtében a bizottság személyi összetétele többször változott, 1849 júniusában új személyi összetételben állították fel.[588]

Részben a szépítők tevékenységének köszönhető, hogy az 1850-es évek elején készült geográfiai szótár rendezett, a kor színvonalát megközelítő urbanizáltságról számolt be, amikor Székesfehérvárról az alábbiakat közli: *„Elosztatik Fehérvár belső és külső városra, s*

---

lakóház volt. A tűzvész több emberéletet is követelt, a közel másfél millió forint anyagi kár mellett. A tűzvész után a bizottságot újjáalakították. Elnöke Baur György tanácsnok lett.

[583] Baur György országgyűlési követ, főbíró, 1848 májusában tanácsnokká választották, 1849. január 7-től augusztus 9-ig ideiglenes elnök, 1849. augusztus 2. – 1850. április 11. között polgármester. 1872. április 20-án hunyt el.

[584] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyv 1848. No. 486. Elnök Niczky János tanácsnok, pénztáros Tshida József, tagok: Boros Imre, Haáder Pál, Baur György, Ferenczy Károly, Kapi József tanácsnokok, Gilly József telekbíró, Farkas Ferenc nagyprépost, stb. Hamarosan újabb tagokkal egészítették ki a bizottságot.

[585] *„Szépítő biztosság állna egy elnökből és 8 képviselőből, s minden tagokból, kiket e biztosság a városnak minden kerületeiböl maga mellé vesz. A város szépítési tárgyakon kívül rendelkezik a faültetésről és a Sóstóról. A szükséges költségeket a közgyűlés, vagy gazdasági ülés rendeli. Elnöknek ajánlanók Ferenczy János tanátsnok urat.*" SZVL IV. B. 1102. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai b./ bizottmányi iratok 1848. No. 1781.

[586] SZVL IV. B. 1102. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai b./ bizottmányi iratok 1848. No. 1847. A bizottság tagjai: Farkas Ferenc, Zichy Aladár, Aschner József, Boros Mihály, Szluha Benedek, Tomsits Mátyás, Bauer Pál, Ripkó Mihály képviselők voltak.

[587] Kallinger Izidort, 1846-ban Kallinger István külföldi útja miatt bízták meg a városi mérnöki teendőkkel.

[588] SZVL IV. B. 1102. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai b./ bizottmányi iratok 1848. No. 2186. 1849 novemberében ismét új bizottsági tagokat neveztek ki. SZVL IV. B. 1102. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai b./ bizottmányi iratok 1849. No. 852.

mindöszve 1357 házat számlál, mellyek többnyire földszintiek, de elég csinosak. Legderekabb házakat láthatni a vásárhelyen. Utczái kövezve vannak. Nevezetes épületek: a székes-szent-egyház, melly egyszersmind parochiális; a külső városban lévő kath. anyaszentegyház: a hajdan jezsuiták, most ciszterciták, a régen carmeliták, most papnövendékek házai, a ferencziek, és nem egyesült óhitűek anyaszentegyházi; a püspöki palota és kert; a ciszterciták és gymnázium épülete; az igen szép ízlésű 2 emeletes vármegye háza; a városi tanácsház; a cs. kir. élelemtár; kaszárnya; s kanonok urak házai; egy nagy serfőző ház; és a fekete sas vendégfogadója. Jelességei közzé tartozik az 1834-ben furatott ártézi kút."[589]

A neoabszolutizmus rendszere alatt ismét újjáéledt, kétségtelenül megváltozott tartalommal a polgári közigazgatás kialakításával létrehozott, s a városi közgyűlés mellett működő bizottmányi rendszer. E korszakban a közmunka felhasználási bizottmány foglalkozott az utak rendezésével, javításával, karbantartásával, amelyeket a város ezekben az években változatlanul a kövezetvám bevételeiből fedezett. A kövezetvám fizetése alól a fehérvári lakosok is csak a városban bírt állataik és szekereik után mentesültek. A bizottmány hatáskörébe tartoztak a fertálymesterek és a városi folyamfelügyelő is.[590]

A korszakban is folyamatosan működött egy, a városképet meghatározó kérdésekkel foglalkozó szépítészeti bizottmány. Újjáalakítására az új községi szabályok értelmében 1852. január 22-én került sor. A közterületek felügyeletét is ellátó bizottság elnöke Gilly János lett, tagjai: Say Ferenc, Tschida János, Bula Teofil, Námesy Ferenc, Theiller Lőrinc, Schönvizner

---

[589] Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. II. köt. 8-10. pp. Ettől nem sokban különbözik az 1836. évi leírása: „*Elosztatik Fejérvár belső és külső városra 's mind öszve 1357 házakat számlál, mellyek többnyire földszintiek, de elég csinosak. Legderekabb házakat láthatni a' vásárhelyen. Utczái kövezve vannak. Nevezetes épületek: a' székes szentegyház, melly egyszersmind parochialis; - a' külső városban lévő kath. paroch. templom; a hajdan Jesuiták, most Cisterciták, - a' régen Carmelitáké most seminariumbeli, a' Franciskánusok és nem egyesült ó hitüek szentegyházai; a' püspöki palota és kert; a' Cisterciták residentiája, a' gymnasium épületje; az igen szép izlésü 2 emeletes vármegye háza, a' városi tanácsház; a' G. Scmidegg 2 emeletes kastéllya, mellyben van a' cs. k. pósta hivatal, a' városi Redout terem, 's egy kávéház; az 1818-ba megnyitott magyar szinház; a' cs k. élelem tár, a' kaszárnya, a' kanonok urak házai; egy nagy serfőzőház, és a' fekete sas vendégfogadója. Jelességei közé tartozik az 1834-be furatott arteziai kútja.*
Lakosai, kik 19,378 kath. 558 nem egyesült ó hitü, 94 ref. 20 luth. 19 'sidóra, az az öszvesen 20,069 lélekre mennek, nyelvökre nézve nagyobb részt magyarok; vannak azonban németek is, de ezek mind értenek magyarul, sőt gyermekeik ezen nyelven már jobban beszélnek. Foglalatosságok mindennémü kézi mesterség, (különösen említést érdemlenek a' 90 számot meghaladó posztósok, és pokróczosok) a' kereskedés, földmivelés, és bortermesztés. Szántóföldjeik igen termékenyek, 's azért sok és jó búzát termesztenek. Szőllőskertjeik nagy kiterjedésüek, 's rakvák csinos mulatóházakkal; de borok a' meleg pinczék miatt nem állandó. A' csatornák mentében gyönyörü zöldséges és gyümölcsös kerteket láthatni; 's a' Gaja patakja számos liszt és kalló malmokat forgat. Országos vásárjai főképpen szarvas marhára, lovakra, de sertésekre nézve is nagy fontosságuak." Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836. I. köt. 76-77. pp.

[590] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai a./ választmányi jegyzőkönyvek 1852. No. 50.

Ferenc és Blauhorn Ferenc voltak. A tanácskozásokra az említett tagokon kívül a polgármestert és a város építészeit is meghívták.[591]

A szépítő bizottság a város csinosítására és az utcák tisztántartására az év során dolgozott ki rendszabást. Többek között megtiltották, hogy az utcákra vizet borítsanak, ugyancsak tiltották a szemétnek az utcán történő tárolását, s a szabály ellen vétőket 5 pengőforint pénzbüntetéssel sújtották. A szabályrendelet betartására a kapitányi hivatalnak és a negyedmestereknek kellett felügyelniük.[592] 1852-ben különösen a faültetésekre fordítottak figyelmet. Az utak tisztántartását nehezítette, hogy a város belterületén nem voltak vízelvezető csatornák, ezért a belvárosi piac mentén a háztulajdonosoknak megengedték, hogy saját költségen földalatti csatornát építsenek ki.[593] A korszak nagyobb léptékben beinduló városfejlesztési munkálataival többek között a csatornák és járdák készítésére felügyelő bizottmány foglalkozott.[594] A nagyobb arányú csatornázás és a járdaépítés az évtized második felében indult meg. Kallinger Izidor mérnök és Szász Ferenc építőmester által készített urbanizációs fejlesztések (a csatornázás 52 246 forint, a járdakészítés 35 566 forint, az utcák kisebb kövezései 9095 forint) költségvetése mintegy 96 900 forintot tett ki.[595] A város évenként 6000 pengőforintot fordított a fenti munkákra. A fejlesztésekhez ekkor is kölcsön felvételére volt szükség.[596] Különösen a csatornázás jelentett nagyobb költséget a háztulajdonosoknak, hiszen a csapadékvíz elvezetésére szolgáló föld alatti csatornákat az utca nyomvonalán húzódó főcsatornáig ki kellett építtetniük.[597] E munkát megelőzően a város lejtmérése és szintvonalazása is megtörtént: „*Azoknak a hátrányoknak az elhárítása miatt, melyet a háztulajdonosok házaiknak újonnani felépítése, vagy átalakítása esetén az utcák szintvonalának fel – vagy lejjebb szállításával szenvedtek az egész várost a külvárosokkal együtt*” mérték fel. A munkát Kallinger Izidor mérnök a szépítészeti bizottság segítségével

[591] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai b./ választmányi iratok 1852. No. 24. 1853. No. 1106. A sóstói térség vadászati jövedelmeit ebben az időszakban is ők kezelték. A vadászati jog bérbeadásával 100 forint bevételhez jutottak. SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai a./ választmányi jegyzőkönyvek 1855. VII. 24. No. 121. Megjegyezzük a bizottság feladatai, hatásköre változott, 1858-ban az építési szabályok és a faültetési terv kidolgozása is feladata volt.
[592] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai a./ választmányi jegyzőkönyvek 1852. No. 430.
[593] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai a./ választmányi jegyzőkönyvek 1852. No. 457, 467.
[594] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai b./választmányi iratok 1851. december 9.
[595] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai a./ választmányi jegyzőkönyvek 1856. No. 26, 298. E munkához térképet is készítettek. A térkép azonban nem maradt fenn. IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai a./ választmányi jegyzőkönyvek 1858. No. 103.
[596] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai a./ választmányi jegyzőkönyvek 1858. No. 26. 30 000 forint kölcsön felvételére a város engedélyt is nyert.
[597] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai a./ választmányi jegyzőkönyvek 1858. No. 31.

végezte.[598] A városszépítésre 1853-ban újabb „küldöttséget" is felállítottak, amelynek feladata a faültetések szorgalmazása volt.[599] A faültetések ellenőrzését később a városi mérnökre bízták. Ezzel egy időben a háztulajdonosokat kötelezték, hogy házaik elé fákat ültessenek.[600]

Az említett bizottságok működésének és a tervszerű hatósági intézkedéseknek köszönhető, hogy Fényes Elek leírásánál valamelyest urbanizáltabb városképet tükröz Udvardy Vince 1858-ból származó tájrajza: *„…A belváros mindenhol kövezve van, – járda, földalatti csatornák teljesen, esti világítás nagy részben hiányoznak, – de reményünk van, hogy mindez rövid időn meg fog változni. Sétány a városban, a csatornapartot kivéve, kettő van. A taváról Sóstónak nevezett mulatókert, legkellemesebb sétahely; kissé távolacska esik ugyan, de az odavezető, sűrű lombozatú fákkal szegélyzett sétány, és az ott kínálkozó kellemes séta a rég időktől ismeretes Sóstó nádas partjain, kellőképp jutalmazza a fáradtságot. Továbbá a polgári lődét körülvevő park, mely mellett a legújabban épült roppant kiterjedésű császári ménes-intézet fekszik. Harmadik közkert a különféle fürdői végett látogatott Kenessey-kert."*[601]

Ezekre az évekre amint a leírásból is kitűnik újabb közterületet parkosítottak, Kenessey Ferenc 1852-ben vásárolta meg a Héring–féle kertet és ezt követően látott hozzá a Malom-csatorna (Gaja-patak) mentén a fürdő fejlesztéséhez.[602] Megjegyezzük, a fürdő létesítését megelőzően 1845-ben a katonai nevelőintézet „katonai uszoda oskola" létesítését tervezte e helyen. A tanács Ferenczy János tanácsnokot, aki egyben a városi csatornák felügyelői tisztét is betöltötte és Kallinger István mérnököt bízta meg a jelentés elkészítésével, amelyet 1846. január 19-én tárgyalt a város vezető testülete. 1847 tavaszán csupán a csatorna kiszélesítésével hoztak létre pályákat, a végleges tervek azonban nem valósultak meg.

1858-ban ismételten a szépítő bizottság hatáskörébe utalták az építési szabályok és a faültetési terv kidolgozását.[603] A város további belterületi bővülése is részben ekkor indult meg. A városi tulajdonú telkek értékesítésére a város tőketartozásainak törlesztése érdekében került sor.[604] A Vizivárostól keletre a Langhammer-major térségében és a Budai út déli részén

[598] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai b./ választmányi iratok 1855. No. 115, 118, 142.
[599] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai a./ választmányi jegyzőkönyvek 1853. No. 25.
[600] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai a./ választmányi jegyzőkönyvek 1856. No. 405.
[601] Szépirodalmi Közlöny 1858. 95-96. szám. 2275. p.
[602] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai a./ választmányi jegyzőkönyvek 1852. No. 146.
[603] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai b./ választmányi iratok 1858. No. 2163.
[604] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai b./ választmányi iratok 1851. No. 47.

alakítottak ki házhelyeket. Az értékesítés 4000 forint bevételt jelentett a városnak.[605] Telkek értékesítéséről a következő évben is tárgyaltak, de ezek közül ekkor nem valósult meg a Belváros északi részén álló Vártorony és az ettől északra található Sétatér eladása, mivel ehhez nem járultak hozzá.[606] A belterületi bővülés a következő években is a Langhammer-major térségében folyt, de már nem városi tulajdonú területen. Részben ezzel magyarázható, hogy a város már nem támogatta a házhelyek kialakítását, csupán azt követően, hogy erre utasítást kapott. Ezzel egyidőben már a szépítő bizottság tervet készített a terület felosztására és az utcák kialakítására.[607]

Az alkotmányos élet újraindultával – *a „közel 12 bús évek lefolyása után”* –, készített szervezési szabályrendeletben is teret nyert a városszépítés, a városrendezés ügye. 1861. március 4-én önálló, „Városi kivilágítási, színházi, sétatéri és általyában szépítési szakosztály” jött létre,[608] amelynek elnökévé a közgyűlés Braun József tanácsnokot választotta. Tagjai között a már említett két személyen kívül Havranek Antal kőfaragót, a későbbi polgármester nagybátyját találhatjuk, valamint Felmayer Istvánt, aki hamarosan a város leggazdagabb családjának feje, a „virilisek virilise” lett. Rajtuk kívül feltétlenül meg kell említenünk gróf Zichy Jenőt, akit többek között az 1879. évi székesfehérvári országos kiállítás, majd az 1885. évi budapesti országos kiállítás szervezőjeként ismer a várostörténeti és az országos szakirodalom egyaránt.[609] A szakosztály rendszabást is készített, amelyet a közgyűlés kisebb módosítással jóváhagyott.[610] Munkájukat ez évtől egy fizetéses alkalmazott is segítette, aki az építkezések felügyeletét látta el.[611]

A szépítészeti szakosztály felügyelete alá vette a város egyik kedvelt kirándulóhelyét, a Sóstót is.[612] A testület működésének rövid ideje alatt a járdaépítést, az alagcsatornázást, a

---

[605] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai b./ választmányi iratok 1851. No. 236, 290.
[606] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai b./ választmányi iratok 1852. No. 30 1/2.
[607] SZVL IV. B. 1103. Székesfehérvár város Községtanácsának iratai b./ választmányi iratok 1854. No. 74, 154.
[608] A közgyűlés az alábbi állandó szakosztályokat alakította meg: I. Egyháztanodai – nevelésügyi; II. Árva és gyámügyi; III. Gazdaságügyi; IV. Városi kivilágítási, színházi, sétatéri és általyában szépítési (az elnevezést hamarosan egyszerűsítették szépítési szakosztályra); V. Pénztári, adóügyi – számadás felülvizsgáló; VI. Telekhivatali; VII. Egészségügyi, kórházi és jótékonyintézeti; VIII. Katonaügyi; IX. Húsárszabályzó és a városnak első szükségbeli ellátása végetti; X. Jogügyi szakosztályok. SZVL IV. B. 1104. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1861. No. 61.
[609] SZVL IV. B. 1104. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1861. No. 61. A bizottság tagjai: Ausemik Antal, Felmayer István, Grundböck Ferenc, Havranek Antal, Horváth István (varga), Horváth József (tobak), Karl György, Kenesey Gusztáv, Pénzes József, Szász Ferenc, Zichy Jenő, Zuber Pál, Nyakas György, Keresztes Jakab.
[610] SZVL IV. B. 1104. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1861. No. 379.
[611] SZVL IV. B. 1104. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai b./ iratok 1861. No. 1475.
[612] SZVL IV. B. 1104. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1861. No. 214, 369. A korábbi gyakorlat szerint a vadászat felett is felügyeletet gyakoroltak. A nádas állásokért (30 db) 3 forintot, a nádason kívüli állásokért (100 db) 1 forint 50 krajcár bérletet szedtek. A Basa árok javításáról a Sóstói kocsma bérletéről is intézkedtek.

külvárosi járdák felmurvázását és az utak mentén lévő árkok tisztítását szorgalmazta. Néhány nagyobb forgalmú utca rendezését is elkezdték, így a Nádor utca és a Széchenyi utca javításáról intézkedtek. Döntöttek a külvárosi utcák nyári pormentesítéséről, locsolásáról is.[613] Az elképzelések azonban csak részlegesen valósultak meg.[614] A bizottság munkájának eredményeként született meg az utak építéséről és fenntartásáról alkotott szabályrendelet is.[615] A testület működését személyi ellentétek is terhelték. Nevezetesen Szász Ferenc képviselő Braun József tanácsnok ellen emelt kifogást, azzal vádolva, hogy törvénytelenül működik és „*basáskodik*" a bizottsági üléseken.[616]

A provizórium bevezetésével a szakosztály tevékenysége hosszasan szünetelt, újjáalakítására csak 1863-ban került sor. A városrendezés feladatát ekkor a gazdasági szakosztállyal közösen látta el, hatáskörük nem különült el egymástól, számos átfedést találhatunk. A gazdasági szakosztály hatáskörébe elsődlegesen a középületek, utak, csatornák, hidak karbantartása tartozott. Az építészeti szakosztály az említetteken kívül a magánépítkezések terveinek felülvizsgálatával és a város által eszközölt nagyobb építkezések megvitatásával, azok építészeti tárgyalásával, véleményezésével foglalkozott.

AZ URBANIZÁCIÓS FEJLŐDÉS MOZGATÓI

A VÁROSRENDEZÉS ÉS -SZÉPÍTÉS SZERVEI A KIEGYEZÉST KÖVETŐEN

Az 1867-ben, a törvényhatóság újjászervezését követően felállított helyhatósági struktúrában, több szakosztály és több bizottság foglalkozott az urbanizáció kérdéskörébe tartozó ügyekkel. Ezek között kiemelhetjük a gazdasági szakosztályt és a középítészeti-, közlekedési-, közmunkaügyi és szépítési szakosztályt. A szakosztályok feladatmegosztása nem teljesen tisztázható, annyi azonban ismert, hogy a gazdasági szakosztály hatáskörébe

[613] SZVL IV. B. 1104. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1861. No. 377.
[614] SZVL IV. B. 1104. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1861. No. 202, 302.
[615] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1864. No. 242.
[616] SZVL IV. B. 1104. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1861. No. 378.

tartoztak a közterület-fenntartás, a karbantartás, az utak kövezése, a köztisztaság, a városrendezés, de esetenként a városszépítés kérdései is.[617]

A törvényhatóságokról szóló törvény megjelenését követően a közigazgatási szervezetben történt változások során e feladatok ellátása, a gazdasági- ,valamint a szépítészeti és középítészeti szakosztály tartozott. A szakosztályokat ekkor is a közgyűlés választotta a „*fontosabb s külön szakképzettséget, vagy tudományos műveltséget igénylő tárgyak előleges megvitatása s felderítése tekintetéből*". A szépítészeti és középítészeti szakosztály 34 tagból állt; elnökét saját kebeléből választotta. Egyes esetekben kiegészült olyan szakértőkkel is, akik a testületnek és a közgyűlésnek nem voltak tagjai, de a kérdéses ügyben véleményüket szükségesnek tartották figyelembe venni. A közgyűlés a határozathozatal előtt az illetékes szakosztály véleményét köteles volt kikérni.[618] A szépítészeti és középítészeti szakosztály hatáskörébe tartozott a városi sorompókon belül eső utak, utcák karbantartása, javítása. A bizottság elnöke Havranek József városkapitány volt.[619]

Az 1885-ben elfogadott szervezési szabályrendelet érdemben nem változtatott kérdéskörünket illetően a korábban kialakult rendszeren. Továbbra is fennmaradt a korábban működő szakosztályi struktúra, a tagok száma azonban jelentősen csökkent, ekkor 12 tagja volt a középítészeti és szépítészeti szakosztálynak.[620] A szabályrendelet a hivatali struktúra vonatkozásában még nem alakított ki ügyosztályokat. A tanácsosok (közigazgatási, pénzügyi, gazdasági) feladatkörének meghatározása során elsősorban a gazdasági tanácsos foglalkozott urbanizációt érintő kérdésekkel. A gazdasági tanácsoshoz tartozott a városi közmunka kezelése, a városi épületek kezelése, az utak, az utcák, a hidak, a csatornák karbantartása és tisztíttatása. A gazdasági tanácsos elnöke volt a kertészeti bizottságnak is.[621]

A következő szervezési szabályrendelet – 1896 – jelentősebb átalakítást eszközölt a szakosztályok tekintetében. Az urbanizáció kérdésével foglalkozó szakosztályok számát növelték, azzal, hogy a középítészeti és szépítészeti szakosztályt elkülönítették, így gyakorlatilag három szakosztály között oszlottak meg a feladatok. A középítészeti szakosztály és a szépítészeti szakosztály továbbra is 12-12 fővel működött.[622] A legtöbb városfejlesztési

[617] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 35. p. A gazdasági szakosztály elnöke a gazdasági tanácsos volt, vezetése alá tartozott a városi mérnök, a városgazda, akit ekkor még alkamarási névvel illettek, és az utász.
[618] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 71.
[619] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 369. Elnöki tisztéről polgármesterré választását követően, 1878. december 2-án mondott le.
[620] I. gazdasági; II. jogügyi; III. pénzügyi; IV. középítészeti és szépítészeti szakosztályok.
[621] Székesfehérvár szabad királyi város törvényhatósági szervezete. Székesfehérvár, 1885. 11-12. pp.
[622] I. jogügyi; II. pénzügyi; III. gazdasági; IV. középítészeti; V. szépítészeti szakosztályok. Székesfehérvár szab. kir. város szerevezési szabályrendelete. Székesfehérvár, 1896. 11. p.

kérdés ekkor is a gazdasági tanácsnokhoz tartozott. A különvált szépítészeti szakosztály 1906-ig működött, ekkor megszüntették. (Feladata a középítészeti szakosztályhoz került.) Ekkor a korábbi szervezési rendeletben kialakított szakosztályok működtek; a városrendezés vonatkozásában a gazdasági, illetve a középítészeti szakosztályok tevékenysége jelentős.[623] A szervezési szabályrendelet átalakította a városi hivatalt is. A városi tanács és a polgármester határkörébe utalt ügyek vitelére 4 ügyosztályt[624] hoztak létre. A városrendezés és fejlesztés kérdéseivel elsősorban a Gazdasági-, rendészeti-, egészségügyi és építkezési ügyosztály foglalkozott. Ide tartoztak többek között az utcák és terek szabályozása, az utca- és járdaburkolás, az utcák csatornázása, a telek-eldarabolási ügyek, a városi közutak ügyei, a vízvezetékkel kapcsolatos kérdések, a közvilágítás, a városi középítkezések, a városi középületek ügyei, a magánépítkezések felügyelete, az építkezési engedélyek kiadása, a „tanyai városi" építkezések, a faiskolák és a fásítással kapcsolatos kérdések. Az ügyosztály elnöke az egyik tanácsnok volt, aki a közegészségügyi bizottság kivételével, az ügyosztályhoz tartozó szakosztályok és bizottságok elnöke is volt egyben. Az ügyosztály személyzetéhez tartozott az egyik aljegyző, a városgazda, a mértékhitelesítő, egy leíró, a városi kertész, a kertészeti alkalmazottak, a mezőőrök és a városi cselédség. Az ügyosztály munkáját segítette a mérnöki hivatal is, elsősorban a műszaki kérdésekben. [625]

A századfordulót követő politikai kurzusváltást megelőzően megalkotott és elfogadott, 1908. július 1-jén életbelépett szervezési szabályrendelet, átalakította a törvényhatósági bizottság és a városi hivatalok működését. A „*munka célszerű és szakszerű szervezésére, arányos felosztása*" miatt a szakosztályok nem változtak. A szakosztály tanácskozásai a közgyűlés tagjai számára nyilvánosak voltak. Tanácskozási joggal bírtak: a polgármester, a tanácsnokok és az indítványozó közgyűlési tagok. A szakosztályok a tanácskozáshoz felkérhettek „szakférfiakat" is annak ellenére, hogy azok nem voltak városi képviselők.[626] A gazdasági szakosztály kivételével valamennyi 12 tagból állt, akiket a közgyűlés saját tagjai közül választott. Az elnököt ekkor is a szakosztály tagjai választották. A törvényhatósági bizottság és a hivatal közötti szorosabb együttműködést jelezte, hogy a szakosztály előadója az illetékes ügyosztály vezetője volt. Jelentős változás, hogy a korábbi 4 ügyosztály helyett 3

[623] I. jogügyi; II. pénzügyi; III. gazdasági; IV. középítészeti szakosztályok. Székesfehérvár szab. kir. város szervezési szabályrendelete. Székesfehérvár, 1906. 6. p.
[624] I. Jogügyi, közművelődési és közoktatási, II. Közigazgatási és katonaügyi, III. Gazdasági-, rendészeti-, egészségügyi és építkezési, IV. Pénz-, adó-javadalom kezelési, községi-bírósági és statisztikai ügyosztály.
[625] Székesfehérvár szab. kir. város szervezési szabályrendelete. Székesfehérvár, 1906. 10-11. pp.
[626] A középítészeti szakosztály elnöke Winkler Vilmos, jegyzője Bokor Attila, hivatali tagjai: Ságy Lajos, dr. Bierbauer Viktor, dr. Árókay Antal, dr. Molnár József, dr. Riffer Géza, Csík István, Keller Izsó, Vigyázó Imre, Hübner Károly, választott tagjai: Havranek Antal, Kégl Miklós, Kohn Adolf, Kristóf Károly, Kőrössy Gyula, dr.

ügyosztály működött[627]. A városháza struktúrájában kérdéskörünkkel elsődlegesen a gazdasági és építkezési ügyosztály foglalkozott.[628] Az ügyosztály feladatkörébe tartoztak általában a köz- és magánépítkezések ügyei, az utcák és terek szabályozása, az utca- és járdakövezés, csatornázás, a közvilágítás, a törvényhatósági közutak ügyei, a vízvezeték ügyei, a faiskolák felügyelete a fásítás kérdése, alapvetően a korábbi teendők. Az ügyosztályt a gazdasági tanácsnok vezette, személyzete nem változott.[629]

A korszak utolsó szabályrendelete jelentős változásokat vezetett be a törvényhatósági bizottság munkájában és a városi közigazgatásban egyaránt. A törvényhatósági bizottság szakosztályi struktúrája átalakult. A közgyűlés ezt követően a korábban is lévő bizottsági, küldöttségi szinten működő szakosztályokat és szakbizottságokat választott. Az ekkor alakított 23 szakosztályból és szakbizottságból, a városrendezés kérdéskörével a gazdasági-, az építészeti-, a kertészeti-, a temetőrendező-, az utcarendező és szépítő-, a vízvezetéki és szenny-vízcsatornázási szakosztályok, illetve szakbizottságok foglalkoztak.[630]
Lényegesen átalakult a tanács és a polgármester hatáskörébe utalt ügyek felosztása is. Az új struktúra: I. Közigazgatási, közjogi és közművelődési; II. Jogi, rendészeti, egészségügyi; III. Katonai, községi bírósági, illetőségi ügyosztály; IV. Pénzügyi, szegényügyi, közsegélyezési; V. Gazdasági; VI: Műszaki és építkezési ügyosztályok alakultak. A kérdéskörünkbe tartozó ügyek két ügyosztály – a gazdasági ügyosztály, valamint a műszaki és építkezési ügyosztály – között oszlottak meg. Utóbbi ügyosztályt a műszaki tanácsos vezette.[631]

A dualizmus korában tehát a törvényhatósági bizottság több szakosztálya foglalkozott a városfejlesztés kérdéseivel. Ezek a feladatok tevékenységüknek azonban csak egy részét képezték. A városszépítéssel és városrendezéssel kizárólagosan csak a középítészeti és szépítészeti szakosztály, utóbb a különvált szépítészeti szakosztály foglalkozott, amelynek megszűnésével a feladat visszakerült a középítészeti szakosztályhoz. A korszakban a törvényhatóság szervezeti változásai jelentősen befolyásolták a szakosztályok feladatkörét és számát is. A szakosztályok működése mellett meg kell említeni, hogy több bizottmány (bizottság, küldöttség) foglalkozott városrendezési kérdésekkel. Ezek a testületek általában egyes alkalmakra, rövidebb időszakokra, esetenként állandó felügyelet gyakorlására létrehozott küldöttségek voltak, utóbbiak esetében: a szervezési szabályrendelet az alábbiakat

---

Kuthy József, dr. Pataki Ármin, Pénzes Imre, Rauser Béla, Say Ferenc, Szenzenstein János, Stéger Ferenc voltak (1912-ben).
[627] I. Jogügyi, közművelődési, közoktatási, statisztikai és közrendészeti, II. Pénzügyi, katonai, illetőségi, közsegélyezési, szegényügyi, III. Gazdasági és építkezési ügyosztály.
[628] Székesfehérvár szab. kir. város szervezési szabályrendelete. 1908. Székesfehérvár, 1908. 15. p.
[629] Székesfehérvár szab. kir. város szervezési szabályrendelete. 1908. Székesfehérvár, 1908. 17. p.
[630] Székesfehérvár szab. kir. város szervezési szabályrendelete. 1911. Székesfehérvár, 1911. 4. p.

rögzíti: „*Oly ügyekre nézve pedig, melyeknek vezetése s folytatása szakadatlan éber felügyeletet, működésrei közvetlen behatást, sőt ellenőrködést igényelnek*”.[632] Ilyenek voltak: a bánya, a kertészeti, a temetőrendező bizottmányok, mint állandó bizottmányok. Ezentúl az egyes feladatok végrehajtására létrejött bizottságok szerepe is jelentős, ezek között említhetjük a Vásártérrendező bizottságot, az útépítészeti és műbíráló bizottságot, a honvéd- és a császári és királyi laktanyákat tervező bizottságot, a honvéd-laktanya építésére felügyelő bizottságot, az árvízmentesítési bizottmányt, a csapatkórház építésére kiküldött bizottságot, amelyek rövidebb, esetenként hosszabb időn keresztül működtek.

Az urbanizáció vonatkozásában a változó feladatok kihatottak a bizottságok (küldöttségek, szakbizottságok) struktúrájára. Az újabb teendőkre újakat szerveztek: ennek következtében jött létre a századfordulón a vízvezetéki és szennyvíz-csatornázási szakbizottság, az alagcsatorna munkálatok vezetésére létrehozott bizottmány, a közvilágítást tervező bizottság. A sürgető feladatok megoldására, többek között az *utcarendező és szépítő bizottság* is működött. Ennek okát legfőképp abban kereshetjük, hogy a vízvezetéki és csatornázási munkálatok során a város egyik legsürgősebben megoldandó kérdése a munkálatok során feldúlt utcák helyreállítása volt.

Az állandó bizottmányok kapcsán megemlíthetjük, hogy a közterület-rendezés az 1870-es és az 1880-as évekre már a temetőkre is kiterjedt. A temetőrendező bizottság 1873-ban alakult,[633] a következő évben a temetők rendezésére vonatkozó szabályrendelet is napvilágot látott.[634] Az elsősorban a sírkertek rendezésére és díszítésére alakult bizottmány tagsága a kezdeti időszakban nem volt meghatározott, elnökévé a székesfehérvári püspököt választották, tagjai között volt a polgármester, több közgyűlési tag, de tagjai lehettek városi polgárok is. A temetőrendező bizottság új szabályzatát 1886-ban fogadták el.[635]

1872-ben alakították ki az izraelita temetőt,[636] a következő évtizedben a temető bővítésére is sor került, ekkor a régi temetőhöz az északi térségben 674 négyszögöl területet csatoltak.[637] Ezzel egy időben a temetőrendezések elősegítésére tervrajzokat és helyszínrajzokat is készítettek.[638] Az 1870-es években bővítették a Megváltó temetőt is.[639] A Hosszú temető rendezése 1872-ben kezdődött, kápolnája 1874-ben készült el, a tervrajzot

---

[631] Székesfehérvár szab. kir. város szervezési szabályrendelete. 1911. Székesfehérvár, 1911. 15-16. pp.
[632] Székesfehérvár szabad királyi város törvényhatósági szervezete. Székesfehérvár, 1885. 7. p.
[633] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1873. No. 4478.
[634] A Temetőrendező Bizottmány alapszabályai Székesfehérvárott. Székesfehérvár, 1874.
[635] Új temetőrendezési szabályzat. Székesfehérvár, 1887.
[636] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 135., 224.
[637] SZVL XV. 2. Térképtár. Patay János: Az izraeliták temetőjének tér-rajza. Évn. 71,5 x 51 cm. Léptékn.
[638] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 238., 1418.
[639] SZVL XV. 2. Térképtár. Szn.: Megváltó temetőhöz csatolt új terület térképe. Évn. 89,5 x 59,5 cm. 1”–3^{0}

Hübner Nándor[640] készítette.[641] A temető bővítésére 1880-ban került sor, amelyhez Blattner Márton ajánlott fel területet.[642] Ezt követően változtatták meg a temetők elnevezését.[643]

A kertészeti bizottmány 1883-ban alakult, mint „*a törvényhatóság által a bizottság tagjaiból alakított s a költségvetés keretén belül szabad intézkedési joggal rendelkező testület*", amely a gazdasági tanácsnokkal együtt ellenőrizte a városi kertész munkáját is. A ligetek, parkok karbantartását és fásítását, valamint a faiskolák felügyeletét szintén ellátta. A bizottmány javaslatot tehetett a kertész személyére, annak elmozdítására is, bár a munkáltatói jogot a polgármester gyakorolta. A bizottsági határozatokat a gazdasági tanácsos, vagyis a bizottság elnöke hajtotta végre. A kertész feladatai közé tartozott a fatenyésztés és a kertészet, a városban lévő temetők, terek, sétányok díszítése, valamint a városi elemi és polgári iskolák növendékeinek a fanemesítésre és a kertészetre történő oktatása. Székesfehérvár ezekben az években jelentős összeget fordított erre a célra, 1883-ban például 3200 forintot terveztek a városi költségelőirányzatból. Részben ennek köszönhető, hogy megalakították a bizottmányt is.[644]

A város köztisztasági kérdéseit ebben az időszakban is szabályrendeletek írták elő. Korábban a vonatkozó előírások, szabályrendeletek a városok egész területén megkövetelték a köztisztasági előírások betartását, de az főként a sűrűn lakott és zsúfoltan beépített városrészekben, így különösen a belvárosokban okozott nehézséget, ahol nem volt elegendő hely a háztartási szemét és más hulladékok végleges elhelyezésére. Ennek köszönhető, hogy 1803-ban felvetődött a szemét elszállítás megszervezése. Ezt követően a belvárosi lakosságnak egy helyre kellett vinnie a szemetet, amelyet a városi hatóság hetente szállíttatott el. Rendszeres szemétszállításról azonban még nem lehet beszámolni, erre csak valamivel később, 1825-ben került sor. Az intézkedést elsősorban az váltotta ki, hogy a rendszertelen

---

[640] Hübner Nándor építész (Székesfehérvár, 1833. október 18.– ?, 1886. március 5.) Székesfehérváron több kápolna így a Hosszú temetőben lévő Szent Háromság kápolna tervezője, a szőlőhegyi Szent Donát kápolna átépítési terveinek készítője, a székesfehérvári Városi Színház és a nádasdladányi Nádasdy kastély kivitelezője.

[641] A kápolna ünnepélyes alapkőletételére 1872 tavaszán került sor. A neoreneszánsz stílusú kápolna építése két év múlva fejeződött be. (Helyén korábban is állt kápolna, amelyet 1802-ben építettek, az új kápolna építésekor a korábbi kápolna falait felhasználták.) Az 1874-ben készült kápolna már 1889-ben tatarozásra szorult, a tetőzet sérülései miatt beázások történtek, a díszes párkány és a faldíszítések ennek következtében megsérültek. A júliusban észlelt hiányosságokat, még ez év októberében „*a rossz idő beállta előtt*" kijavították.

[642] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1888. No. 112, 152.

[643] A Fecskeparti temető a Kálvária, a Szedres temető a Megváltó, a Sóstói temető a Szent Kereszt elnevezést kapta. SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1885. No. 187.
A temetők felmérését, térképeinek és törzskönyvének elkészítését Endl József városi mérnök végezte. Az 1887. évi felmérést megelőzően 1872-ben is készült mérnöki felvétel. SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 238, 1418.
A Sóstói temető neogótikus kápolnájának építésére Pauer János püspök 1887-ben kért engedélyt, a temető bővítésére 1898-ban került sor. A Szedreskerti temető területét 1902-ben növelték. A Sárkeresztúri út mentén található Szent Lélek temetőt 1898-ban alakították ki, mintegy 9600 négyszögöl területen. SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1898. No. 222.

szemétszállítás miatt, a lakosság továbbra is a városi csatornákba öntötte a szemetet, ezzel további költségeket okozott, hiszen a csatornák tisztítása a szállításnál jelentősebb anyagi terheket jelentett, másrészt ezzel elsősorban a talajvíz tisztaságát, majd közvetve a város ásott kútjainak vízminőségét is veszélyeztették. A várbeli lakosokat 5 váltóforint pénzbüntetés terhe mellett kötelezték a szabályozás betartására. Ezzel egyidejűleg a rendtartás kinyomtatására is sor került. A város a hetivásárok napjain, szerdán és szombaton gyűjtötte össze a háztartásokban keletkezett hulladékot, amelyet a város határába vitettek. A fenti előírások csupán a belvárosban lakókra vonatkoztak, a szállítási díjak is – 1 mérő[645] szemét elszállítása 1 váltókrajcár volt – a belvárosi polgárokat terhelték.[646] A szemétszállítás kérdése ezzel nem került véglegesen nyugvópontra, hiszen a következő évben ismételten foglalkoztak a kérdéssel, de érdemi határozat nem született, csupán a szabályzat kidolgozására hoztak létre egy testületet.[647] Néhány évvel később már szervezett szemétszállításról tudósítanak a források. A Belső városban ekkor már házanként 1 forint adót vetettek ki a tulajdonosokra.[648] A szemetet a Megyeháza mögötti csatornaparthoz kellett vinni, s innen szállították el.[649] A szervezett szemétszállítást a városházánál tartott lovakkal végezték, de az utcák tisztogatása és egyéb közmunkák miatt hamarosan a belvárosi lakosságra terhelték a szállítást.[650] 1834-től már külön számadó végezte a szemétszállítási díjakkal kapcsolatos teendőket, amely a városnak ebben az évben mintegy 155 váltóforint bevételt jelentett.[651]

A korszakban az első, e kérdést is érintő helyi önkormányzati rendelet, más, elsősorban a városi kapitányi hivatalt érintő szabályozással függött össze, „*a közegészség és köztisztaság, testi épség és közbiztonság, közrend és csend, közszemérem, továbbá a tulajdon elleni rendőri kihágások tárgyában*” 1884-ben látott napvilágot. A statútum első fejezete foglalkozott a közegészség és a köztisztaság elleni kihágásokkal. Előírta a szeméttárolással és szállítással kapcsolatos teendőket. Kötelezte a háztulajdonosokat a szemét és egyéb hulladékok zárt helyen történő tárolására. Általában a belvárosban fedett fatartályokat alkalmaztak e célra, esetenként vízmentes anyagból épített gödröket. Az ekkor életbelépő

---

[644] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1882. No. 11 144.
[645] 1 pozsonyi mérő=62,08 l
[646] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyv 1825. No. 1074, 1125.
Hasonló intézkedésekkel találkozhatunk Pesten az 1830-as években, ekkor külön területet jelöltek ki a szemétgyűjtésére. A rendszeres szemétszállítás itt 1840-ben indult meg, elsőként a Lipótvárosban, majd a Belvárosban.
[647] SZVL IV. A 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1826. No. 261.
[648] SZVL IV. A 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1828. No. 1859.
[649] SZVL IV. A 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1832. No. 1939.
[650] SZVL IV. A 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1833. No. 735.
[651] SZVL IV. A 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1834. No. 1749.

előírást a későbbiek során sem módosították, a századfordulót követően is ezek voltak kötelezőek.[652] Megjegyzem a köztisztasági kérdések szerepeltek az 1876-ban létrehozott közegészségügyi bizottmány munkájában is.[653]

A városrendezésben betöltött szerepe miatt legfontosabb az építési szakosztály volt, amely 1867-ben dolgozta ki az új építési szabályrendeletet,[654] amelynek megvitatása több éven keresztül tartott; miniszteri jóváhagyására pedig 1874-ig kellett várni.[655] A szabályrendelet értelmében építési engedély volt szükséges valamennyi új épület építése, továbbá átalakítás- és toldaléképítkezés esetében. Az építési engedélyeket az építészeti szakosztály véleményezését követően a városi tanács adta ki. A szabályrendelet rögzítette az építési terv tartalmát (helyszínrajz, alaprajz, homlokzat, azok léptékét). A házhelyek méretére vonatkozóan a külvárosokban legalább 300 négyszögöl terjedelmet írt elő. Tűzrendészeti szempontok miatt az új építés esetén cserép-, pala-, és lemezfedést írt elő, s megtiltotta a fazsindely-, szalma-, és nádfedést.[656] Átdolgozása nem váratott magára sokáig, elsőként a méterrendszer bevezetése miatt változtatták meg, később, 1882-ben pedig egyéb okok miatt módosították. Az újabb középítészeti szabályrendeletet, amelyhez Kecskemét hasonló tárgyú rendelete szolgált mintául, 1884-ben alkotta meg a törvényhatóság. E rendtartás több köztisztasági kérdést érintett, elsősorban közegészségügyi vonatkozásban.[657] Az építési szabályrendelet módosítása a korszakban több alkalommal is megtörtént. A szabályrendeletet 1892-ben is módosították.[658]

---

[652] „*1.§. Minden háztulajdonos, bérlő vagy felügyelő köteles telkén a szemetet és trágyát a belvárosban ásott és bekerített szeméttartóba, a belvárosban, hol a szemét és trágya lerakására fedett fatartályok nincsenek, ezen trágya- és szemétgödrök akként épitendők, hogy ezek távolsága a falak és kutaktól a legnagyobb szükség esetén azonban legalább 1,9 méter legyen, az oldalfalak egyszersmind vizmentes anyaggal határoztatnak épittetni, s valamint a fatartályok, ugy ezek is fedéllel látandók el, a külvárosban pedig a szomszéd telektől legalább 1,50 méter távolságra szintén gödörbe rakatni s azt, valamint az emésztőgödrök tartalmát a szükséghez képest azonnal kihordatni.*
2.§. A szemétroncsolék és trágya kihordásnál a kihullás elkerülése végett oldal-, elő- és hátsó deszkákkal ellátott szekerek alkalmazandók.
A belvárosban ily czélra csak fedett kocsik használhatók.
3. §. A külvárosi telkeken, hol szemetet és trágyát gyűjtenek, kötelesek a birtokosok felügyelni, hogy a trágyalé az utczára, vagy a szomszédos telekre ki, vagy át ne folyjék.
4. §. A szemetet, trágyát, havat, jeget, vagy más hulladékot utczára, terekre, vagy a városi hatóság által e czélra ki nem tűzött helyekre lerakni ugyszintén moslékot, vagy más büzhödt, és az egészségre ártalmas folyadékot az utczákra kiönteni vagy kifolyni engedni tilos."
Szabályrendelet a közegészség és köztisztaság, testi épség és közbiztonság, közrend és csend, közszemérem; továbbá a tulajdon elleni rendőri kihágások tárgyában. Székesfehérvár, 1884.
[653] A bizottság a hatósági orvosokról szóló 1936. évi IX. törvénycikk értelmében szűnt meg. Ezt követően a város és a megye közegészségügyét érintő kérdésekben a tisztifőorvosi hivatal volt az illetékes.
[654] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1867. No. 241.
[655] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1873. No. 1428.
[656] Szabad Kir. Székesfehérvár város építési rendszabályai. Székesfehérvár, 1874.
[657] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 2275.
[658] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1892. No. 108, 271.

A városrendezést további szabályrendeletek is segítették, így a közterület burkolási (1893, 1926), a faiskolai és fásítási (1899, 1903), a temetőrendezési (1887), az utcaburkolásra és a járdalerakásra (1881), a piacokra és vásárokra (1884, 1887, 1894, 1898, 1905), a gazdasági cselédlakások építésére vonatkozó (1907), a vízvezetéki és csatornázási (1895) végül a köztisztasági (1911) szabályrendeletek.[659]

VÁROSI MÉRNÖKÖK

A testületi szervek mellett fontos megemlíteni a városi tisztviselők között a mérnöki állást. E státusz már a reformkorban megjelent, de tartóssá nem vált, s hamarosan megszűnt. Az 1840-es évek elején ismét betöltötték, Kallinger István személyében; őt követte 1846-ban Kallinger Izidor, aki 1862-ig volt a város mérnöke.[660] Utóda, Patay János[661] ebben az évben nyerte el kinevezését. Tisztségét három évtizeden keresztül töltötte be. Jelentősebb munkái között említhetjük a szőlőhegy előtti tér kimérését, a Pestis pincék kimérését, a Sas utca kimetszését, az aszalvölgyi-árok rendezését, a maroshegyi szőlők kimérését stb.

A közigazgatás 1872-es átszervezésekor létrehozták a segédmérnöki státuszt is.[662] Ekkor 6 évre választották meg Falvay Istvánt, akit már korábban, az 1861. évi tisztújításon tiszteletbeli mérnökké választottak, viszont az 1878. évi tisztújításon élethosszíglani időtartamra választottak meg; állását 1889 végéig töltötte be.[663] Falvay személyében Székesfehérvár egy városképet kialakító és rendező mérnököt nyert. Kinevezését követően rövid értekezésben foglalta össze azokat a feladatokat, amelyeket a városrendezés szempontjából a legsürgetőbbnek tartott. A kiegyezést követően elsőként hívta fel a figyelmet az egyes városrészek ármentesítésére, a Vizivárost fenyegető állandó árvízveszélyre, a városon átmenő patakok, csatornák szabálytalan vízvezetésére. Felvetette a város közterületeinek rendezését is. Szükségesnek tartotta a város arculatának folyamatos miatt új térképek készítését: „*Székes-Fehérvár városa határának alapos és pontos mértani felvétele azon okból, hogy a város határában fekvő minden egyes birtoknak idoma, s fekvése az*

[659] SZVL IV. B. 1419. Székesfehérvár város szabályrendeleteinek gyűjteménye.
[660] Kallingert állásában a tisztikar újjáalakításakor 1861. január 7-én is megerősítették.
[661] Patay János (Székesfehérvár, 1825 – Székesfehérvár, 1912.)
[662] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 203.
[663] Falvay mérnököt 1861-ben tiszteletbeli mérnökké nevezték ki. „*A város mérnöki és építészi ügyeiben eddig elé igen nagy buzgóságot és tevékenységet tanusított*” – olvashatjuk a kinevezés indokaként. A segédmérnöki állást 66 éves korában, 1889. december 31-én bekövetkezett haláláig töltötte be.
SZVL IV. B. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai a./ közgyűlési jegyzőkönyv 1861. No. 366. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 3699, 3786. 1890. No. 947.

egésszel összefüggőleg ábrázolva és területe pontosan kitüntetve legyen".[664] Hamarosan a város külső útjainak állapotáról készített értekezést.[665]

A dualizmus és az azt követő korszakok városi szabályrendeletei mindvégig a tisztviselők között említik a városi mérnököt. A főmérnök hatáskörébe tartozott az út-, kövezet-, csatornaépítési munkálatok vezetése, a kifizetések ellenőrzése, a közmunka felosztása, valamint az utak, hidak, csatornák, városi épületek karbantartási és fejlesztési terveinek elkészítése mellett, a városi birtokok felügyelete és a birtokfoglalások megszüntetése, s a közutak épségének megóvása is. A városi mérnök tagja volt a szépítészeti és középítészeti szakosztálynak. Felügyelete alá tartoztak a városban található műszaki tárgyak. Feladata volt az utak, a hidak, a csatornák és a városi épületek tervének és költségvetésének elkészítése. Székesfehérváron a törvényi rendezést megelőzően a városi mérnököt, mint a mérnöki hivatal közegét említi a szervezési szabályrendelet. Ekkor a mérnöki hivatal további személyzete a segédmérnök és az utász volt.[666]

E területen nagyobb szervezeti változások 1891-ben történtek.[667] A mérnöki hivatalok felállítását az 1890. évi I. törvénycikk rendelte el. Ennek értelmében a Székesfehérvárott már korábban felállított mérnöki hivatal hatásköre is valamelyest átalakult, a jogszabály elsősorban a törvényhatósági utak és középítkezések műszaki felügyeletéről rendelkezett, de utalt a törvényhatósági mérnöki hivatal személyzetére is, amely a főmérnökből, illetőleg a mérnökből, az alárendelt mérnökből és irodai személyzetből állt. A hivatal hatásköre kiterjedt az utak építésére, kezelésére és fenntartására, a törvényhatóság által végzett középítkezésekre, általában véve a várost érintő műszaki kérdésekre. A mérnöki hivatal tulajdonképpen a városi törvényhatóság műszaki szakközege volt, s így a polgármester, illetőleg a városi tanács felügyelete alatt működött.[668] A hivatal felszerelésének kiegészítésére és létszámának növelésére a következő évben került sor.[669] Ennek köszönhetően az 1890-es években ismételten módosított szervezési szabályrendelet már részletesen szabályozza a mérnöki hivatal feladatkörét. A hivatal személyzete is jelentően bővült, ekkor a főmérnökből, segédmérnökből és műszaki segédből, valamint 2 utászból és 6 útkaparóból állt. A

[664] Wüsztinger József felmérését követő évtizedekben, főként a külterület esetében, jelentős változások voltak. Kiigazításuk hosszadalmas munkát igényelt, amelyet tovább nehezített az áttekintő térképek hiánya. Falvay erre vonatkozóan tett többek között javaslatot.
[665] Falvay István: Magyar királyi Székesfehérvár városa külső útjainak emlékirata. Székesfehérvár, 1878. A dűlők határait jelző cövekek, karók eltűntek. A birtokok területe az elszántások, foglalások révén megváltozott.
[666] Székesfehérvár szabad királyi város törvényhatósági szervezete. Székesfehérvár, 1885. 13. p.
[667] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1891. No. 27. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1883. No. 9066, 1890. No. 11 181, 16 274.
[668] 1890. évi I. törvénycikk A közutakról és vámokról.
[669] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1892. No. 360. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1892. No. 17 141, 18 278.

főmérnököt és a segédmérnököt élethossziglan a főispán nevezte ki. A hivatal további személyzete felett a munkáltatói jogokat a polgármester, a felügyeleti jogot a főmérnök gyakorolta. Működésükhöz szükséges költségek egy részét a közúti alapból biztosították.

A hivatal működési köre kiterjedt a városban folyó valamennyi mérnöki tevékenységre, munkára, minden törvényhatósági építkezésre és átalakításra, a középítkezések műszaki vezetésére és felülvizsgálatára, a közterületek szabályozására, az utak és járdák készítésére, a házilagos építkezéseknél a felhasznált anyagok mennyiségi ellenőrzésére (ez utóbbit a gazdasági tanácsossal közösen végezte), a csatorna és járdaépítkezéseknél a háztulajdonosok által fizetendő járulékok kiszámítására, közreműködött a városi épületek és közutak fenntartási és építési költségelőirányzatának és a zárszámadásának elkészítésében, valamint a közmunka-állomány nyilvántartásában, felügyelte a városi tulajdonban lévő birtokok határait. Felügyeletet gyakorolt továbbá az építkezéseken folyó munkák felett, hatáskörébe tartozott az építkezési szabályok elleni kihágások bejelentése, a mértékhitelesítő hivatal feletti műszaki felügyelet, a közterületek világításának, a lámpák világító erejének ellenőrzése is.[670]

A mérnöki hivatal ügykörének pontos elhatárolása csak a századfordulón történt meg. Amint korábban, ebben az esetben is a gazdasági hivataltól kellett pontosan elválasztani a hatósági jogkörrel is rendelkező mérnöki hivatalt, amelynek személyzete a századfordulón 12 fő (főmérnök, mérnök, műszaki segéd, utász a külutakra, utász a belutakra, gépkezelő, 6 útkaparó) volt.[671] A későbbi szabályrendeletek is szabályozták a mérnöki hivatal működését, az 1906. évi szervezési szabályrendelet a kisajátítási ügyekkel kapcsolatosan is a főmérnököt bízta meg a terv elkészítésével, a közművek műszaki felügyeletével. Egyúttal ekkor szabályozták a főmérnök mellékfoglalkozását, illetve az összeférhetetlenséget is.[672] A további szabályozások elsősorban a hivatal további személyzetének feladatkörét pontosították. Ennek keretében részletesen szabályozták az utászok feladatait, az utak karbantartása, a közlekedés biztonsága, a közművezetékek épségének megóvása tekintetében.[673]

A mérnöki hivatal átalakításának következtében személyi változások is történtek, a Patay János városi mérnök lemondásával megüresedett főmérnöki állást Winkler Vilmos nyerte el, akit 1892. szeptember 30-án nevezett ki a főispán.[674] Személyében a korábbi

[670] Székesfehérvár szab. kir. város szervezési szabályrendelete. Székesfehérvár, 1896. 23-26. pp.
[671] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1901. No. 1900.
[672] Székesfehérvár szab. kir. város szervezési szabályrendelete. Székesfehérvár, 1906. 14-17. pp.
[673] Székesfehérvár szab. kir. város szervezési szabályrendelete. Székesfehérvár, 1911. 25. p.
[674] Fejér vármegye és Székesfehérvár sz. kir. város Főispánjának iratai II. Személyi ügyek. Székesfehérvár város tisztikara. Winkler 1883-ban szerezte meg mérnöki képesítését. 1912. december 1-jén nyugdíjazták. 1924. július

munkákat folytató szakértőt nyert a város. Nevéhez, két évtizedes tevékenységéhez több parkosítás, köztisztasági előírás és jelentős térrendezések kötődnek. Legjelentősebb munkája azonban a Székesfehérvár belterületét ábrázoló térkép elkészítése volt, amely 1899-ben nyomtatott formában is megjelent, s a korszak egyetlen áttekintő belterületi térképe, a kataszteri térképen kívül. Utóbbi azonban hiányosan maradt fenn a belterület vonatkozásában is, ezentúl a későbbi átvezetések miatt is nehezen rekonstruálható az eredeti felvétel időszakának állapota.[675] Winkler főmérnök nyugalomba vonulása után, a korábban már a segédmérnöki, majd mérnöki állást betöltő Varga Elemér[676] lépett a helyére. A mérnöki hivatal munkájában rajtuk kívül Endel József segédmérnök munkája jelentős, elsősorban kisebb térrendezések és a temetők felmérése révén.[677]

A városi adminisztráció részét képező testületek és tisztviselők mellett az 1880-as években a városrendezés, tervezés munkájában esetenként a kerületi főmérnökök is szerepet kaptak. A kerületi mérnökök szervezetét és hatáskörét 1884-ben szabályozták.[678] Schier Ferenc kerületi főmérnök kinevezését követően Kuhlay Bélát nevezték ki székesfehérvári királyi főmérnökké.[679] (A megyei mérnöki állásokat, az 1877. évi XXIV. törvénycikk szüntette meg, s teendőiket az államépítészeti hivatalokra ruházták át. Az új állami szakigazgatási szerv 1878-ban kezdte meg működését.[680])

Kisebb jelentőséggel bírt a mérnöki állásnál, de városképalakító szempontból jelentős volt a városi kertész állása. A városi kertészi állás megszervezése 1872-ben vetődött fel,

---

7-én tiszteletbeli műszaki főtanácsossá nevezték ki. A városi főmérnöki állást ekkora átszervezték műszaki főtanácsosi állássá. 1943. szeptember 11-én halt meg Budapesten.

[675] SZVL XV. 2. Térképtár. Winkler Vilmos: Székesfehérvár. 1899. 84 x 58,5 cm. M.: 1:5760.

[676] Varga Elemér építész (Debrecen, 1878. január 17. – Bp., 1932. április 5.) 1904. november 1-jétől 1908. augusztus 1-jéig segédmérnök, ezt megelőzően Hajdúszoboszló városi mérnöke volt. 1913. január 1-jétől városi főmérnök. Varga Elemér katonai szolgálattétele következtében az állás ismét megüresedett. 1915. július 2-ától a mérnök helyettesítését Winkler látta el. Átszervezés következtében 1925. január 1-jétől műszaki főtanácsos, tisztségéből 1930. július 15-én felfüggesztették.

[677] Endel József mérnök, 1872-től mérnöksegéd, az 1890-es évektől 1904. március 28-áig nyugdíjazásáig segédmérnök. SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1904. No. 79. Endel utóda e tisztségben Csík István mérnök lett.

[678] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 415.
A közmunka- és közlekedésügyi miniszter 1884-ben szabályozta a közutak felügyeletét, amelyet a kerületi főmérnökökre bízott. Ezzel egy időben a kerületi főmérnökök vezetése alá került az államépítészeti hivatal is, de néhány évvel később felmentették őket. A kerületi főmérnökök (kerületi kir. felügyelő) feladatkörét újra szabályozták, hatáskörébe tartozott az állami utak építésének, fenntartásának, kezelésének a felügyelete, a törvényhatósági utak építésének, fenntartásának és kezelésének a felügyelete. Ez utóbbi rendelkezés azonban nem szorította határok közé a fennálló önkormányzati hatásköröket. Közvetlen befolyást nem engedett a kerületi kir. felügyelőknek e tekintetben, csupán műszaki szempontból végezhetett ellenőrzéseket. Meznerics Iván – Torday Lajos: A magyar közigazgatás szervei 1867-1937. Bp., 1937. 191-192. p.

[679] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 4973.

[680] AZ 1877. évi XXIV. törvényczikk a megyei mérnöki állomások megszüntetése és hivatali teendőiknek az államépítészeti hivatalokra ruházásáról. In: Magyar Törvénytár. 1877-1878. évi törvényczikkek. Bp., 1896. 92. p.

korábban csupán ideiglenesen alkalmaztak kertészt.[681] Az állást véglegesen a következő évben töltötték be, ekkor Hangyal Józsefet választották meg városi kertésszé, akit korábban Fehérvárcsurgón a Károlyi-uradalom kertészetében alkalmaztak.[682] Munkautasításait a gazdasági tanácsnoktól kapta, aki a kertészeti bizottság elnöke is volt. A későbbiekben a városi faiskolákról és a fásításról szóló szabályrendelet tovább pontosította teendőit.[683] Hangyal utóda Modlich Rudolf[684] lett, majd a századfordulón történt személyi változás, amikor Zavaros Nándor lett a városi kertész.[685] A városi kertész, utóbb főkertész feladataihoz tartozott a temetők díszítése is, emiatt az évi 400 forintos fizetéséhez a temetőrendezési bizottmány is hozzájárult.

A későbbiek során, a századfordulót követően már a szervezési szabályrendeletben rögzítették feladatait. E szerint a város közterületein felmerülő kertészeti munkák, a gyümölcs és faiskola kezelése, a fásítások, a parkok, a sétaterek, a temetők kertészeti gondozása tartozott munkaköréhez,[686] majd a gazdasági ügyosztály közvetlen felügyelete alá helyezték.[687]

A köztisztaság, parkosítás, szemétszállítás és az egyéb hasonló jellegű kommunális feladatok a városi törvényhatóság szakközegei között oszlottak meg, e területen elsősorban a gazdasági tanácsnok végzett jelentős munkát. A szervezési szabályrendelet értelmében munkaköréhez tartozott „*az utak, utczák, kövezet, hidak, csatornák, folyampartok jókarban tartása és tisztítása*". Elnöke volt annak a szakosztálynak, amely jelentős részt vállalt az ilyen irányú munkálatokban, ugyancsak ellátta a kertészeti bizottmány elnöki tisztét is.[688] A tisztviselők között a városi mérnök és a városgazda is számos hasonló jellegű feladatot végzett.[689] A városgazda feladatköréhez tartozott az utak és a városi tulajdonú épületek gazdasági munkáinál, valamint a közmunkáknál felügyeletet gyakorolni, s a bányatermékekről számadást vezetni. Felettese a gazdasági tanácsos és a főmérnök volt.[690] A századfordulót követően az utakkal kapcsolatos teendők már nem tartoztak hozzá.[691]

---

[681] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 225., 307.
[682] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 214.
[683] Szabályrendelet Székesfehérvár szab. kir. város községi faiskolai és fásításairól az 1894. évi XII. tc. értelmében szerkesztve. Székesfehérvár, 1899.
[684] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1882. No. 11 744.
[685] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1909. No. 207.
[686] Székesfehérvár szab. kir. város szervezési szabályrendelete. Székesfehérvár, 1906. 27. p.
[687] Székesfehérvár szab. kir. város szervezési szabályrendelete. Székesfehérvár, 1911. 42. p
[688] Székesfehérvár szabad királyi város törvényhatósági szervezete. Székesfehérvár, 1885. 11-12. pp
[689] Székesfehérvár szabad királyi város törvényhatósági szervezete. Székesfehérvár, 1885. 11-12. pp.
[690] Székesfehérvár szabad királyi város törvényhatósági szervezete. Székesfehérvár, 1885. 19-20. pp.
[691] Székesfehérvár szabad királyi város törvényhatósági szervezete. Székesfehérvár, 1906. 27. p.

EGYESÜLETEK A VÁROSSZÉPÍTÉS SZOLGÁLATÁBAN

Meg kell említenünk azonban, hogy a városi adminisztráció mellett az egyesületek is jelentős szépítési munkákat végeztek már a múlt század 60-70-es éveiben. Ezek között tarthatjuk számon az 1860. december 31-én alakult Vörösmarty Szoborbizottmányt is. Vörösmarty Mihály szobrának készítése 1860 júniusának közepén gróf Zichy Jenő javaslata volt. A politikai helyzet következtében a Helytartótanács ekkor nem engedélyezte a szobor létesítését, de az év végén engedélyt nyert a szoborállítás, és vele a szoborbizottmány működése elől is elhárultak az adminisztratív akadályok. A szoborbizottmány elnöke Splényi Henrik[692], a kaszinó elnöke volt. Ezt követően többévi pénzgyűjtés következett társasrendezvényeken, hangversenyeken tartottak gyűjtést és ezeken kívül több adomány is érkezett a szobor felállítására. A mintakészítést követően 1864-ben a szobor helyének kijelölése is nyugvópontra jutott. Ennek következtében a Belváros déli részén a Széchenyi út északi pontján, az itt található Várkerületi árok lefedése és a tér rendezése, valamint az út kikövezése után találtak alkalmas helyet.[693] Az ország első Vörösmarty Mihályt ábrázoló szobrát, amelyet báró Vay Miklós készített, 1866. május 6-án leleplezték le. Az ünnepélyen a Magyar Tudományos Akadémia képviselői, a Kisfaludy Társaság képviselői, a család, valamint Deák Ferenc mint meghívottak vettek részt. A tér elnevezését is ekkor változtatták Vörösmarty térre.[694]

A szobor leleplezését követő első évfordulón alakult meg a Székesfehérvári Vörösmarty Kör[695] – a közművelődési, kulturális célzatú és mindenekelőtt Vörösmarty Mihály hagyatékát ápoló – tevékenysége mellett, a tér rendezését is vállalták. A Vörösmarty Kör ezt követően folyamatosan ápolta és a város egyik díszes parkjává fejlesztette a Vörösmarty teret. A kör anyagi lehetőségei miatt a park további fejlesztését, azonban a „magánosoktól" gyűjtött pénzadományok tettek lehetővé. Ezzel magyarázható, hogy az egylet igazgatósága korábban vállalt kötelezettségét, vagyis a park és a tér szépítésének, gondozásának átvállalását kérte a városi közgyűléstől. A város nem hárította el a kérést, de a liget fenntartására pénzalapot kívánt létrehozni, amelyhez a tér háztulajdonosainak

[692] Splényi Henrik báró (Panád, 1811. november 22. – Nagyenyed, 1893. január 23.) 1848-ban került Székesfehérvárra. Az 1860-as években a város kulturális életének egyik meghatározó személyisége, de a város politikai közéletében is szerepet vállalt. Ezen kívül több egyesület alapításában és tevékenységében vitt szerepet, így a Színpártoló Egyesületben, a Fejér vármegyei Gazdasági Egyesületben stb.
[693] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1864. No. 118. 1866. No. 80.
[694] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1866. No. 629.
[695] 1867. május 6-án alakult az egyesület.

hozzájárulását, valamint a kör segítségét kérte.[696] Az a gyakorlat, amely a háztulajdonosok anyagi segítségét is igényelte a ligetek fenntartásához, az 1870-es évek közepén már kudarcba fulladt. A Vörösmarty tér, de a Vásártéri liget (a későbbi Zichy Jenő liget) esetében sem sikerült a parkok gondozásához és szépítéséhez támogatást szerezni, ezért a Szépítészeti Alap pénzeszközeit vették igénybe.[697] A szépítés ügyét a kiegyezést követően jelentősen fellendítette az 1868-ban létrehozott ún. Szépítészeti Alap, amelynek pénzügyi forrásai a vadászat jövedelmeiből, a kisebb városi területek értékesítéséből bejövő bevételekből, illetve az építési engedélyek díjaiból származtak.[698] Az alapon kívül is finanszíroztak csinosítási és parkosítási munkákat. A szépítészeti alap bővítésére 1872 szeptemberében került sor. Ekkor a Sóstói vagyont[699] megosztották, a tőkék többségét, mintegy 2250 forintot a városszépítés fedezetére használták fel. A fennmaradó mintegy 579 forintot, valamint a Sóstó egyéb bevételeit – a nádlás kivételével – a tó és környékének karbantartására fordították, s e célból külön a szépítő szakosztályból bizottmányt hoztak létre.[700] Az 1870-es évek végére azonban a megmaradt pénzeszközöket is elvonták.[701]

Székesfehérváron a századfordulót követő években felmerült egy szépítő egyesület létrehozásának gondolata, de a tervezés eszméjén és néhány hírlapi cikken kívül, amely főként a fásítást szorgalmazta, nem történt semmi említésre méltó.[702] A következő hasonló célokat kitűző egylet, a Székesfehérvári Szépítő Egyesület 1912. november 22-én tartotta első ülését, de hivatalosan 1913. március 13-án alakult meg. A törvényhatósági jogú városokban több ilyen célú egylet jött létre ezekben az években, bár általános elterjedésükről nem beszélhetünk. A Soproni Városszépítő Egyesület lényegesen korábban, 1865-ben[703] jött létre,

---

[696] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1874. No. 131.
[697] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1875. No. 111. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1877. No. 1633.
[698] A Sóstói vadászati bevételek kivételével, mivel az utóbbi a Sóstói alapot illették. SZVL. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1868. No. 306/1 540. 1879. No. 7594. Földszintes épület esetében 2-5 forint, egyemeletes épület esetében 5-10 forint, kétemeletes épületnél 10-20 forint bevételhez jutottak. A városi tulajdonú területek értékesítéséből és az utcaszabályozás során kisebb területek eladásából származó bevételek is az alap forrását képezték, a kisebb rendőri bírságokból befolyó összeggel együtt. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1879. No. 7594.
[699] 2829 forint tőkét.
[700] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 249.
[701] A Sóstói vagyont a város kezelésébe vonták. SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1879. No. 890, 8271.
[702] Fejér megyei Napló 1903. június 16. 18. szám.
[703] A soproni Városszépítő Egyesület 1864-ben alakult meg, az első években alapszabály nélkül működött, megállapodott neve sem volt, „Ödenburger Privat Verschönerungs Gesellschaft", „Városszépítési Bizottság", „Városszépítési Társulat", „Szépészeti Társulat", „Soproni Magán Szépészeti Bizottság" neveken szerepelt. 1865-ben leggyakoribb nevén, a „Privat Verschönerungs Gesellschaft" néven faültetés megy végbe. Az egyesület alapszabályait 1869. májusában hagyják jóvá, és azok 1912-ig maradnak érvényben. Ekkori (1869-es) neve: „Sopron Városi Szépítő Egylet". In: Szabó Jenő: A Soproni Városszépítő Egyesület története 1869–1984. Sopron, 1984. 7-9. pp.

a Győr városi Szépítő Egylet 1885-ben, a Szombathelyi Szépítő Egyesület 1885-ben, a Veszprémi Szépítő Egyesület 1908-ban, a Kaposvári Szépítő Egyesület 1912-ben alakult. Pécsett nem jött létre ilyen néven egyesület, de ide sorolható az 1891-ben megalakult Mecsek Egyesület, amely a turisztikai és természetvédelmi feladatkörök mellett városszépítészeti ügyekben is jeleskedett. Megjegyezzük, hogy egyesületi formában a szépítés ügyét a század első éveiben megjelent fürdőegyesületek is felvállalták. A turizmus és az üdülőfejlesztés célkitűzéseit képviselő egyletekről elsődlegesen a Balaton partján, így többek között Balatonfenyvesen, Balatonföldváron, Balatonlellén, Fonyódon tudunk. A Velencei-tó déli partján Gárdonyban és Agárdon csak később, a 30-as években jöttek létre ilyen célzattal egyletek.[704]

A Székesfehérvári Szépítő Egyesület szervezésében elsősorban Kárpáthy Kelemen, tankerületi főigazgató, premontrei kanonok tűnt ki, aki korábban már Szombathelyen hosszabb időn keresztül vezette a szépítőegyletet.[705] Ennek következménye volt, hogy az alapszabály tervezetének mintáját is a szombathelyi alapszabály képezte.

A szerveződés, célját az alábbiakban határozták meg: „*Székesfehérvár város bel- és külterületének fasorok, ültetvények, díszkertek és sétaterekkel és más módon való szépítése, a város szépítésének célját szolgáló létesítmények gondozása és fenntartása, valamint a köztisztaság és közegészségügy érdekeinek ezzel kapcsolatos előmozdítása.*"[706] Az egylet alapító tagjai 50 koronát, rendes tagjai évenként legalább kettő korona tagdíjat fizettek. A tagság a belépést követő 3 év időtartamra terjedt ki, a kilépés egyik oka a városból történő elköltözés volt. Az egyesület választmánya az egylet vezetőiből és az egyesületi közgyűlés által választott 14 tagból, valamint a városi hatóság tagjaiból – polgármester; annak helyettese (ekkor a közigazgatási tanácsnok); a rendőrkapitány; a gazdasági tanácsnok; a gazdasági felügyelő; a főmérnök; a főszámvevő; a városgazda; a városi kertész és a törvényhatósági bizottság 5 tagja – állt. Az egylet tehát alapszabályában megfogalmazta azt az igényt, hogy a városi törvényhatósági bizottság tagjai, valamint a város vezetői és a városrendezésben, városszépítésben részt vállaló városi alkalmazottak is vegyenek részt a munkában.

Az első években fő tevékenységük az utcák, terek fásítása és egyéb kertészeti munkák megvalósítása volt. Ennek során a Gőbel János tér – ma György Oszkár tér – csinosítását tervezték, a következő évben a Sóstóra vezető Hosszú sétatér öntözésére, valamint a sóstói sétány és a csíkvári úti gyalogátjáró kikövezésére fordítottak gondot, majd a Megyeház tér

[704] A Gárdonyi Fürdő Egyesület 1930. július 26-án, az Agárdi Fürdőegylet 1933. május 11-én alakult.
[705] Bodányi Ödön: Szombathely város fejlődése 1895-1910-ig és műszaki létesítményei. Bp., 1910. 222. p.
[706] Székesfehérvári Szépítő Egyesület alapszabályai. Székesfehérvár, 1914. 3. p.

rendezésében vettek részt. A fásítást hamarosan kiterjesztették a város más pontjaira – Széchenyi út, sóstói liget, Csíkvári út, Öreg utca, Vásártér – , valamennyi városrészben terveztek ilyen jellegű munkálatokat. Az elképzelések többsége sajnos ebben az évben nem valósult meg, de a következő évben már nagyobb előrelépést tapasztalhatunk. A fásítás mellett fontos kiemelni a virágosítás megkezdését, virágkosarak kihelyezését és a sétaterek padokkal való ellátását is. E kérdésben sikeresnek mondható együttműködés valósult meg a kertészeti szakosztállyal és a városi kertésszel egyaránt.

Az egylet nem működhetett a városi adminisztráció támogatása nélkül. A városi tanács segélyt is kiutalt támogatásukra, továbbá a bevételt jelentő műkedvelő rendezvényeik tartására a színházat bocsátotta rendelkezésükre. Feladatuk korlátozott pénzügyi lehetőségeik következtében elsősorban a szépítés ügyének népszerűsítése, a polgári igényeknek a szélesebb társadalmi rétegekbe történő plántálása volt. A szépítők, annak ellenére, hogy felügyeletet nem gyakoroltak a városi adminisztráció felett, véleményezték a mérnöki hivatal terveit is, de más módon is lehetőségük nyílott a csinosítás ügyének előremozdítására. A bíztató, sikeres első éveket, elsősorban a háború következtében nehéz időszak követte.

Az egyletnek 1914-ben 256 tagja volt, de az optimális létszámot 800 főben állapították meg. A tagtoborzásban a város polgármestere, Saára Gyula járt élen, de más módon is tevékenyen támogatta az egyesületet. Példaként említhetjük, hogy a városi mozi egy-egy napi jövedelmét engedte át a szépítőknek. A tagdíjak mellett, amelyek ebben az évben 468 koronához juttatták a társaságot, jelentős bevételi forrást hozott a műkedvelő előadások tartása is. Ez utóbbiból mintegy 645 korona jövedelem származott. A teljes bevétel – 2174 korona – kisebb részét használták fel. A kiadások mintegy fele egyébként a munkások bérét fedezte. Az első háborús esztendőben a korábban vállalt kötelezettségeiknek próbáltak eleget tenni; a Megyeház térre padokat helyeztek ki és a belvárosban megkezdték a villanyoszlopok virágkosarakkal történő díszítését és ahogy megfogalmazták: „*a háborús viszonyok folytán a meglévő alkotások fenntartására, ápolására törekedtek*”.

A világháború nagymértékben csökkentette az egyesületi tagok számát, de még nagyobb mértékben a fizető tagok számát: mindössze 143-an fizettek tagdíjat. Ennek ellenére tovább folytatták a parkok rendezését és bővítését, amelyhez 1916-ban orosz hadifoglyok munkáját is igénybe vették. Az egyesület ekkor is szoros kapcsolatot tartott a városi közigazgatással abban a tekintetben, hogy a kertészeti bizottság terveit véleményezte.

A Szépítő Egyesület munkája – néhány évi eredményes tevékenység után – tagjai ügybuzgalmának „lankadtával”, ha nem is szakadt félbe, hiszen hivatalosan nem oszlottak fel, de a teljes stagnálás állapotába jutott. Az okokhoz hozzájárult az is, hogy az I. világháború

évei nem biztosítottak teret sem ennek a civil szerveződésnek, sem más hasonló célkitűzések elérésére törő városi egyletnek. Így a közhangulat és az anyagi térvesztés pusztulásra ítélte a polgárosultság igényéből fakadó, kétségtelenül szűk réteg tenni akarását.

A XX. század 20-as éveiből számos újságcikk és egyesületi gyűléseken elhangzott előadás tanúskodik arról, hogy a város polgársága továbbra is aggódva figyelte a város gazdag történelmi múltjához nem méltó közállapotok miatt a meglévő értékek pusztulását. Az egyesületi működés mégsem nyert teret, az egyéni kezdeményezések domináltak. Ennek ellenére nem szűnt meg hivatalosan az egyesület.[707] A városszépítésben más egyletek is részt vettek, bár nem a szépítőkhöz hasonló értelemben; elsősorban a vadászat elősegítése miatt a Székesfehérvári Vadász Egylet[708] is célul tűzte ki a Sóstó és környékének gondozását. Megemlítjük, hogy az egyesületi tevékenység a fent ismertetett szépítési munkákon túl megmutatkozott más területeken is. Ezek között említhetjük a Székesfehérvári Magyar Színügyet Pártoló Társulatot[709] és a Székesfehérvári Színház Részvénytársulatot, amely 1870. július 29-én alakult,[710] utóbbi már elsődlegesen a székesfehérvári színház építését tekintette fő feladatának. A város belterületi és külterületi építkezéseinek vonatkozásában pedig a Székesfehérvári Kölcsönös Segélyző Egylet és a Székesfehérvári Kölcsönös Népsegélyző Egylet hatása jelentős.

URBANIZÁCIÓS FEJLŐDÉS A KIEGYEZÉS IDŐSZAKÁBAN

UTAK, UTCÁK, JÁRDÁK

A kiegyezést követően, ahogy említettük több szakosztály foglalkozott az utak, utcák és járdák karbantartásával, ténylegesen azonban a gazdasági és az építészeti szakosztályból alakult közmunka bizottmány felügyelte az ilyen irányú munkákat. Az elhanyagolt városi utakat hamarosan helyreállították. E vonatkozásban a Kórház utca teljes felújítása, a Rác utca, a Csapó utca, a Halász utca, a Szarka utca, a Fazekas utca javítása, valamint a Cserepes utca,

[707] 1922-ben már feloszlatás alatt állt. 1928. december 7-én újjáalakult.
[708] 1884. június 30-án alakult. SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1883. No. 6549.
[709] Az egyesület 1869. július 19-én alakult.
[710] A kormányhatósági engedélyre vonatkozó adat. Az egyleti alapon működő részvénytársaság 1869-et a színházi telek kijelölését követően alakult. Alapszabályát 1880-ban módosították. A színház építésére vállalkozó részvénytársulat 1896-ig működött, majd az anyagi nehézségekkel küzdő rt. megszűnt, a színház épülete a város kezelésébe került.

a Rózsa utca, a Zichy köz és az Úri utca kövezése történt meg.[711] Ugyancsak figyelmet fordítottak a városi sorompókon kívül eső utak kövezésére, összesen mintegy 6900 forintot fordítottak e célokra. Az utak karbantartását ezekben az években is a városi lakosság közmunka-kötelezettsége biztosította, 1868-ban 3756 kézi- és 715 igásnapszámot róttak ki, a közmunkát nem vállalók pedig közmunkaváltságot fizettek, összesen mintegy 2600 forintot.[712] A közmunka azonban csak részben biztosította az utak karbantartását, hiszen az 1860-as években nem teljesítették azt, és a közmunkaváltságot is késedelmesen fizették. 1860-1867 között 10-15%-ot, 1867-ben 34,5 %-ot 1868-ben 60%-ot fizettek be. Kétségtelen, hogy a természetben leszolgáltatott közmunka minősége sem volt megfelelő és annak hatékonyságát is számos kritika érte. Ezért Drucker József polgármester fontolóra vette a közmunka megváltásának kötelezővé tételét, s a befolyó összegekből szándékozta az útépítések és karbantartások finanszírozását vállalni.[713]

A szakosztályok tevékenységének köszönhetően jelentős fásítások történtek. 1868-ban, mintegy 2000 facsemetét ültettek a Sóstón – részben a kipusztult fák pótlására, részben újabb területeket fásítottak –, ezenkívül a Halesz kertben és az Úrhidai úton is. A fásítás elősegítése érdekében a város faiskolát tartott fenn, amelyet folyamatosan bővített, elsősorban szederfa- és akácfa csemetékkel. Ennek köszönhetően mintegy 18 000 darab kiültetésre alkalmas fa volt a telepen.[714]

Mindenekelőtt Havranek József városi kapitány tevékenységének köszönhető, hogy az elnöklete alatt működő középítészeti szakosztály az építkezésekre vonatkozó rendszabályalkotás mellett,[715] a Búza piac rendezéséhez[716], valamint az utak, terek karbantartásához[717] is korábban nem látott határozottsággal fogott hozzá. Ebben az évben a fák és ültetvények megőrzésére is fokozottabb figyelmet fordítottak.[718] Megjegyzem a fokozott útépítések eredményeként egyébként kőhiány volt a városban.[719]

A városképet is alakító hatása, de elsődlegesen a Belváros utcahálózatának változása miatt kell megemlíteni a Nádor kapu elbontását. A Belváros és a Palotai-város közlekedési

[711] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 38. p.
[712] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 38. p.
[713] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 39. p.
[714] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 37. p.
[715] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 93, 295.
[716] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 286., 1873. No. 40.
[717] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 109.
[718] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 108.
[719] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 308.

kapcsolatának javítása az 1820-as évek fogalmazódott meg, a tervet Wüsztinger József készítette 1831-ben.[720] Tervének kivitelezése azonban hosszabb ideig akadályba ütközött, hiszen a Réh-féle ház- és telektulajdonosok nem mutattak hajlandóságot a Fekete Sas és az Úri utca találkozásánál fekvő ingatlanuk értékesítésére. A tervezet az 1860-as évek végén került ismételten napirendre, de a Patay János által készített rendezés[721] az utcanyitást összekapcsolta a Belváros északi részének átalakításával is. Ennek keretében a Nádor kapu lebontása, telkének értékesítése, a sétatér átalakítása és a színház telkének kialakítása is szerepelt az elképzelésben. Ez utóbbi, vagyis a vártorony és a sétatér eladása már korábban is szerepelt a városi napirendek között, de a javaslatot, többek között 1851-ben is elutasították.[722]

A sétatér rendezése a színházépület telekkijelölésével kezdődött. A kőszínház építéséhez szükséges telek ingyenes biztosításáról 1869. november 29-én döntött a város közgyűlése. A következő hónapban már a telek pontos kijelölésére is sor került. Az eredeti elképzelés helyett nem a sétatér déli részén, hanem ettől északra jelölték ki az építkezés helyszínét. A rendezés eredményeként megszűnt az egykori Régi Promenád, amelyet ekkor Felső sétatérnek neveztek, és a Belvárostól északra a Sétatér déli részén, ahová eredetileg tervezték a színházat, két új házhelyet és egy új utcát – a Várkapu utcát[723] – alakítottak ki. [724] A térség rendezése azonban összekapcsolódott a Nádor kapu lebontásával is.[725]

A vár egyik legrégebbi épen álló emléke a Budai-kapu, – vagy másképpen a Nádor kapu – és a bástyafal elbontásához a városi honatyákat megosztó vita eredményeként 1870 februárjában járult hozzá a közgyűlés: *„A régi idő óta pusztuló bástyázatból gyakrabban mázsás kövek bomlanak le időnként a legnépesebb közhelyen, s így az közbiztonság ellenessé lett. A kapunak teteje a hónak és esőnek szabad beszivárgása által közel az összeomláshoz, hacsak nagy költséggel nem fog megvédetni".*[726] A testület napirendi pontja nem csupán a nyolcszögletű Budai-kapu lebontásáról szólt, hiszen az eladás és árverezés magyarázataként a színház létesítése és a belváros elzártságának megszüntetése, a Palotavárossal történő kapcsolat kialakítása is szerepelt.[727]

---

[720] SZVL XV. 2. Térképtár. Wüsztinger József: Egy új Utszának „DEFGCH" kimetszésével rajzolatja. 1831. 62 x 48 cm. 1"-10°
[721] SZVL X. 2. Térképtár. Patay János: „A Fekete Sas utczából a Palota városba törendő utcza és a Felső sétatérből kialakított házhelyek, úgy az itt képzett új utczák Hely-rajza". 1870. 54 x 53,5 cm. Léptékn.
[722] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1851. No. 32.
[723] Déli része korábban Borbély utca.
[724] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1869. No. 5066.
[725] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 2217.
[726] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 2217.
[727] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 2217.

A kérdés hosszas és mély vitát eredményezett; a közgyűlés tekintélyes, de kisebb része „*a múltak eránti kegyeletes érzelemből*" ellenezte a kapu elbontását. A több tervezet között olyan javaslatok is születtek, hogy csupán a valóban omladozó és nehezen javítható bástyafalat bontsák el, s a fazsindelyes Budai-kaput, amelynek tornyát ekkor a katonaság használta javítsák ki és alakítsák át, hogy más célra is hasznosítani lehessen.

A közgyűlés Nádor kaput elbontó határozata ellen, Boros Mihály ügyvéd, a vallás- és közoktatási miniszterhez fellebbezett, amelyben a határozat megsemmisítését kérte.[728] Ez év áprilisában a belügyminiszter is jelentést kért a kapu elbontásáról hozott határozatról és annak hátteréről.[729] A várkapu megmentését az egykori koronázótemplom feltárását, az ásatásokat vezető Henszlmann Imre sem pártfogolta, így annak elbontását nem tekinthetjük egy szűk, a város történelmi értékeinek megbecsülésében érdektelen kör cselekedetének. A kapu lebontásakor előkerülő emlékek megőrzéséről azonban intézkedtek, csakúgy, mint arról, hogy a kapu lebontását emlékiratban örökítsék meg. Pauer János püspököt kérték fel az emlékirat elkészítésére, ezenkívül a Nádor kaput és közvetlen környezetét festményen is megörökítették.[730] Aujedszky Adolf festménye hosszabb időn át a városháza tanácstermét díszítette.[731]

A telek elárverezésére 1870-ben került sor. A várkaputorony és a telek kikiáltási árát 3816 forintban állapították meg, végül a legtöbbet fizető Fischer Bernát tulajdona lett, 5000 forintért. A közelben álló két telek eladásával együtt a városi házipénztár 13 250 forint bevételhez jutott, amelyet az említett utcanyitásra fordítottak. A telek értékesítésekor kötelezték az új tulajdonosokat, hogy két éven belül építkezzenek.[732]

A kapu további sorsáról két év elmúltával tudósítanak a források; 1872. február 3-án vették újra napirendre. Ennek oka az volt, hogy a Hahn testvérek, akik időközben vásárlás útján megszerezték a tornyot és a telket, február 5-én kezdték meg annak elbontását.[733] A következő közgyűlés, ismételten napirend előtti pontban tárgyalta a Budai-kapu lebontását, a Hahn testvérek, bár a telek vételekor azzal a kikötéssel szereztek tulajdonjogot, hogy „*az emlékek és műremekek, melyek a vártorony és bástyafalba elhelyezve vannak és históriai*

[728] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1870. No. 195., 196. IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1870. No. 2080.
[729] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1870. május 2. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 2217.
[730] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1870. február 25. 101-107. pp.
[731] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1870. No. 1075. A festmény jelenleg a Szent István Király Múzeumban található.
[732] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1870. március 1. No 133. b./ iratok No. 1038.
[733] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. február 1. 422/ XXII. sz.

műbeccsel bírnak, az újon építendő ház falaiba ismét elhelyezendők" mégis olyan kéréssel fordultak a közgyűléshez, hogy a Nádor utca – ma Fő utca – nyitását megörökítő 1809. évi latin nyelvű emléktábla helyett egy kisebb magyar nyelvű emléktáblát helyezzenek el. A bontás során előkerülő emlékeket a ház kapualjában kívánták elhelyezni.[734] A testület ekkor elutasította kérelmüket, de hamarosan – a középítészeti szakosztály véleménye megváltozásának következtében – az új emléktábla szövegének elkészítésére a közgyűlés egyik tagját, Kuti Márton felsővárosi plébánost kérték fel. A régi emléktáblát pedig a Városháza udvarán helyezték el, majd szeptemberben a Városmajorba vitték.[735] Az új tábla szövegére a tanács is készített feliratterveze*t*et, végül Turják János tanácsnok által javasolt, a tanácsi testület által támogatott szöveg került a vörös márványtáblára*: „Itt állt hajdan a budai várkapu, mely 1810. évben József nádor emlékére, »Nádorkapunak« neveztetett, míg 1872. évi június hónapban lebontatott."*[736] A Nádor kapu elbontását követően a Belváros további rendezésében az itt található katonai intézmények megszüntetése volt a legdöntőbb momentum.

A Belváros közvetlen környékének rendezését szolgálta a várkerületi csatorna lefedése is.[737] A csatornák lefedése a belváros közvetlen környezetének közlekedésére is kihatott. Az utak karbantartására újabb állásokat is szerveztek, a gazdasági szakosztály javaslatára a közgyűlés két utászt fogadott fel, feladatuk a sorompókon belüli utak felügyelete, javítása volt.[738] A városi hatóság a korábbinál határozottabb következetességgel járt el a kihágások esetében is. Általában véve is tervszerűbb munka valósult meg ezekben az években. A közgyűlés évente határozta meg a feladatokat, azok nem ad hoc jelleggel történtek. Az urbanizációs fejlesztések jelentős lakossági hozzájárulást követeltek. Nem csupán a járdák építési költségeihez, de az alagcsatornázáshoz is hozzá kellett járulniuk a háztulajdonosoknak. Utóbbi esetben is a költségek egyharmada terhelte őket, talán ezzel magyarázható, hogy egyéb áldozatvállalásra nem mutattak hajlandóságot. A városi közterületek karbantartása, különösen télen jelentős nehézségeket okozott. A városi közgyűlések alkalmával is többször szerepelt a napirendi pontok előtti interpellációkban a járdák hamuval és homokkal történő felszórása, ugyanúgy, mint az utcákról történő hóeltakarítás.

Az utak kavicsolására a városi kő- és kavicsbányákból kitermelt anyagokat használták fel. A ráchegyi és az öreghegyi kőbányák biztosították 1875-ben a mintegy 400 köböl

[734] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. február 3. No. 373/ XXVI.
[735] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. június 4. No. 161., 1872. augusztus 5-6. No. 241., 1872. szeptember 3. No. 256.
[736] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 2217.
[737] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 247.

mennyiségű kavicsot, amelyet a város útjainak a beborítására használtak fel.[739] A század 70-es éveiben indult meg az utcák nagyobb léptékű rendezése, kövezése. Az utak és utcák építésére és karbantartására 1873-ban 30 000 forint kölcsönt vettek fel. Ennek jelentős részét a Búzapiac helyreállítására fordították, az itt található – közvetlen a Belváros mellett folyó – Gaja-patak nyílt csatornáját is ekkor fedték le.[740] Ezzel párhuzamosan több helyütt boltozták az egykori várkerületi csatornákat.[741] E munkáknak nem csupán a közegészségügyi megfontolások miatt volt jelentősége, hanem ezen túlmenően a város utcaszerkezete is módosult, a csatornák felett nagy forgalmú utak létesültek. Nemcsak az utak, hanem a járdák építése is felgyorsult. A közgyűlés – a középítészeti szakosztály javaslatára – 1873-ban hozott határozata értelmében azokban az utcákban, ahol már elkészült a járdák kétharmada, a hiányzó járdák pótlására a háztulajdonosokat kötelezték. A munka befejezését a háztulajdonosok költségén végezték el. A járdaépítés költségvetését a városi mérnök készítette, a járdakővel készült járda 10 forint 35 krajcár, a kockakővel rakott járda 15 forint 15 krajcár, a fejkővel rakott 9 forint 20 krajcárba került négyszögölenként.[742] A külvárosok járdaépítésére 1875-ben hoztak szabályrendeletet.[743] Az utak és járdák javításához szükséges követ, kavicsot tekintettel a már említett kőhiányra új bányák nyitásával biztosították. Ekkor nyílt többek között a Donát kápolna szomszédságában az ún. Templomháti kőbánya. Ennek ellenére a töltésanyag hiánya miatt az építkezéseknél összegyűlt föld- és faltörmeléket is felhasználták az utcák töltésére.[744] A törvényhatósági bizottság 1888-ban új utcaburkolási és járdalerakási szabályrendeletet készített.[745] Az utcarendezések kivitelezésére az útépítészeti, majd a század 90-es éveitől az utcarendező bizottság felügyelt.[746]

---

[738] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 184.
[739] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1875. No. 40.
[740] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1873. No. 1310, 2145, 3287.
[741] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 247. A Várárki csatorna lefedése 1889, 1900, 1906 években is folytatódott.
A város alagcsatornázása a szabályrendelet alkotását követően vált fontosabbá. Elsőként a Nádor és a Palotai utcák alagcsatornázása történt meg. A város kölcsönből finanszírozta a munkákat. Boross Imre egykori városkapitánytól 4500 forintot, a városi árvaháztól 1500 forint kölcsönt vettek fel. A belvárosi utcák alagcsatornázása a századfordulóra készült el. Ezzel egyidős Székesfehérvár alagcsatornázási terve is. SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1873. No. 1310, 1428, 3287, 3296. 1875. No. 3401. A Rózsa utcát (1875-ben), a Várárki utcát (1880-ban), a Kígyó utcát (1886-ban), a Szarka utcát (1887-ben), az Oskola utcát (1901-ben) alagcsatornázták.
A Várárki csatorna boltozását 1870-ben kezdték el. A mérnöki vélemény alapján a csatornának a rendes vízen túl az árvizeket is le kellett vezetnie. Ezért a csatorna boltozata 6 láb volt, s a csatorna alját is kikövezték. A csatornázáshoz felhasználták a korábbi lejtmérések adatait is. SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 3358.
[742] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 320.
[743] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 125. Tanácsi iratok 1870. No. 4071. 1875. No. 250.
[744] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1889. No. 10 432.
[745] Az utak, terek tisztítását éves bérletbe vállalkozóknak adták ki, egyes években házilagos kezelésben tartották.
[746] A bizottság tagja volt a gazdasági tanácsos, a főmérnök, a segédmérnök, az építész, az építési vállalkozó.

A fenti munkák mértékét mutatja hogy a külvárosok utcáinak kövezésére 1878 és 1882 között 21 500 forint összeget fordítottak, ennek során mintegy 14 000 négyzetméter kövezet készült el, többnyire kockakőből.[747] A munka hasonló ütemben folytatódott, 1883-ban mintegy 2350 négyzetméternyi utat köveztek le,[748]a következő évben a nagy forgalmú Széchenyi út kövezése[749] történt meg. A belterületi utak építése és karbantartása mellett fokozott figyelmet fordítottak a sorompókon kívül eső utakra is. Helyreállították a Seregélyesi-, Lovasberényi- és a Móri utakat, a többi szakaszon – Csíkvári-, Sárkeresztúri-, Zámolyi utak – részben új utat építettek.[750] Ugyanezen időszak alatt – 1878-1883 – a külvárosban mintegy 9 km hosszúságban épültek járdák.[751] Az út- és járdaépítések mellett tovább folytatódott a csapadékvíz elvezetésére szolgáló alagcsatornák kialakítása is. Elsősorban a belvárost érintették ezek a munkák, amelyek során több mint 600 méter csatorna készült, de a következő években is ebben a térségben és hasonló ütemben folytatódott. 1883-ban több mint 130 méter alagcsatorna készült.[752]

A munkák ellenére jelentős lemaradás figyelhető meg az 1880-as évek második felében. Székesfehérvár annak ellenére, hogy mintegy 33 000 forintot fordított az utak karbantartására[753], a belterületen található utcák teljes kövezését nem tudta megvalósítani. A városban mintegy 33 km út volt, melyek közül a Csikvári, a Táci és a Zámolyi út még kiépítetlen volt. A külterületi utak építése közel fél millió korona költséget igényelt volna. Ezért a városi háztartás terheinek csökkentése érdekében a város megkísérelte a már helyreállított Sárkeresztúri-, Móri utak állami kezelésbe adását, hogy hosszabb távon mentesüljön ezek fenntartása alól.[754]

A nagyobb arányú utcarendezések, Havranek József polgármesterségének második felében, 1894-ben indultak meg ismét. Ebben az évtizedben már az aszfaltozások is megkezdődtek, különösen a járdák aszfaltozásáról beszélhetünk. 1897-ben a Sas és a Kórház utca aszfaltozása készült el,[755] a következő évben a Kossuth utca és a Megyeház tér, valamint

---

[747] Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 59-60. pp

[748] Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 56. p

[749] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 1103.

[750] Mintegy 6 km hosszúságban.

[751] Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 58-59. pp

[752] Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 58-61. pp.

[753] Sopronban 1887-ben 18 701 forintot fordítottak az utak karbantartására, építésére.

[754] Havranek József: Javaslat Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági bizottságához a városi házi-pénztár javára nyitandó új jövedelmi források tárgyában. Székesfehérvár, 1888. 42-43. pp.

[755] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1897. No. 12 043.

a Budai úti járdák.[756] A századfordulón utcaszabályozási tervet dolgoztak ki, s a költségek fedezetére külön útalappénztárat hoztak létre. A nagyobb úthelyreállítások azonban, lévén, hogy a vízvezetékrendszer kialakítása évtizeden át halódott, csak 1914-ben a vízvezeték-hálózat kialakítását követően kezdődtek el ismét. A korábban kialakult gyakorlat azonban annyiban nem módosult, hogy ekkor is kölcsönt vettek fel e célok megvalósítására. Saára Gyula polgármestersége alatt új konstrukció is kialakult, az utcák helyreállítása érdekében a Magyar Aszfalt Rt-től, vagyis a kivitelezőtől vettek fel kölcsönt.[757]

A város növekedésével, annak úthálózata is módosult, emellett azonban a Belvárosban is fontosabb változások történtek. A századfordulót követően a Belváros déli részén nagyobb középítkezést követően új utcát – Papnevelde utca, majd Pefőfi utca – alakítottak ki, viszont ezzel a változással átalakult a belváros déli részének a forgalmi szerkezete is. A rendezésekben a legfontosabb momentum a katonai létesítmények megszüntetése volt. Ennek során a Kossuth utcai „katonai életesházat", majd a belvárosi kaszárnyát, valamint a régi postaépületet bontották le. E helyen a tervezetek szerint elsősorban intézményeket kívántak elhelyezni. Az 1880-as években készült tervek szerint itt épült volna fel az új városháza, az igazságügyi palota és a pénzügyigazgatóság épülete is. A terv azonban ebben a formában nem valósult meg, hiszen csupán a pénzügyigazgatóság és az új posta épületét építették fel.[758]

A kiegyezést követően is fennmaradt a korábbi korszakból ismert közmunka. A közmunka-kötelezettség a város területén húzódó törvényhatósági külső utak – vagyis tulajdonképpen az országos utakhoz csatlakozó útszakaszok – természetbeni javítását célozta meg. Minden igás állattal rendelkező városi lakos két igás napszámot adott évente; a napszám nem az állatok, hanem a fogatok számától függött. A házbirtokosok 6 kézi napszámra voltak kötelezve, de a közmunkaszabály a tulajdonnal nem rendelkezők esetében is 3 napot írt elő.[759] A közmunkát, ahogy már korábban, ekkor is meg lehetett váltani. Az ebből befolyó összegeket elsősorban a törvényhatósági utakra fordították, de ahogy a közmunka esetében, úgy itt is lehetőség nyílott arra, hogy községi utak karbantartására fordítsák. (A jogszabályok állami, törvényhatósági, vasútállomáshoz vezető, községi közlekedési, valamint községi /közdűlő/ utakat különböztetett meg.) A közmunka felügyeletet a városi mérnök látta el, ugyancsak ő állította ki a közmunka bárcákat is. Székesfehérváron az 1880-as évek közepén 6 utász teljesített szolgálatot, a város útjait azonban nem tudták megfelelő módon

[756] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1898. No. 15 382.
[757] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1914. No. 228.
[758] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1904. No. 15, 39, 263.
[759] A napi munkaidő Szent György napjától Szent Mihály napjáig 11 óra volt, ezt követően pedig 9 óra.

karbantartani.[760] Sajnos a közmunka sem nyújtott biztosítékot az utak karbantartására, hiszen a kő- és kavicsanyagok szállítását több esetben vállalkozók végezték. Az igás napszámot általában az útjavításhoz szükséges kő és kavics szállítására, a kézi munkások munkaerejét pedig azok elterítésére, valamint az árkok ásására, tisztogatására, a hó eltakarítására, stb. vették igénybe.[761]

Az 1890-es években a városi kőbánya szolgáltatta a gránitkövet az utak és utcák építéséhez. Ezekben az években a kitermelést már gátolták a bányából feltörő vizek, amelyek szivattyúzása jelentős költségeket okozott. A bányát a város nem tartotta saját kezelésében, részben ez volt az oka a termelés jelentős visszaesésének. A bérlő csak olcsó napszámosokkal termeltetett, s a napszámok kedvezőtlen alakulásával gyakran szüneteltette a kitermelést. 1893-ban összesen 15 000 kockakövet termeltek ki; a városi utak kövezéséhez azonban ez nem volt elegendő. További nehézséget jelentett a kockakövek különböző mérete és nagysága is. A nem egyenlő nagyságú kockakövek eltérő mértékben ülepedtek, így az új utak készítését hamarosan azok javítása követte. A városi utak kövezéséhez szükséges kő kitermelésére kívánták a nadapi kőbányát bérbe venni. 1908-ban a 3 katasztrális hold területű kisfaludi Merán kőbányát vásárolta meg a város – 20 000 koronáért – hogy az utak burkolatához szükséges kőanyaghoz jusson.[762] A járdákat ezekben az években már nem kövezték, hanem aszfalt felülettel borították.[763]

A város útjainak hossza 1899-ben 42 722 méter volt, ebből a kőalappal kiépített úthálózat hossza 33 193 métert tett ki, a fennmaradó utak ki nem épített földutak voltak.[764] Az útépítések szervezetlenségét mutatja, hogy a következő évben a költségelőirányzat felét sem használták fel.[765]

A századforduló első évtizedében továbbra is gondot okozott az utak, utcák megfelelő karbantartása, különösen a nagyobb forgalmú, így a vasútállomásra vezető utak esetében. A Deák Ferenc utcát, de a Budai utat is kétévenként gőzhengerrel tömörítették, ennek ellenére az útfelületek sárosak és az öntözés ellenére nyáron porosak voltak. A közgazdasági előadó

[760] Bár a források utászokat említenek, valójában itt útkaparókról van szó, akiknek a feladatait az 1263/1886. számú közmunka és kereskedelemügyi minisztériumi rendelet szabályozta.
[761] Szabályrendelet Székesfehérvár szab. kir. város területén elvonuló törvényhatósági külső utakon természetben leszolgálandó Közmunkára vonatkozólag. Székesfehérvár, 1887.
[762] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1908. No. 522.
[763] A kavicsbányák is kimerülőben voltak, a kőbányák gránitját kőzúzógépek segítségével összetörték, a tört követ és a kavicsot a makadám utak építésére és fenntartására fordították. Az erőfeszítések ellenére sem sikerült az utak fenntartására elegendő fedanyagot termelni. 1907-ben fúrógépekkel vizsgálták meg a bánya kőkészletét.
[764] Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a nm. m. kir. földmívelésügyi minister úrhoz felterjesztett évi jelentése 1899. évről. Székesfehérvár, 1900. 24. p.
[765] Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a nm. m. kir. földmívelésügyi minister úrhoz felterjesztett évi jelentése 1899. évről. Székesfehérvár, 1901. 23. p.

javaslata szerint, más városok példájára hosszú lejáratú külföldi kölcsönök igénybevételével kellett volna az utcaburkolásokat elvégezni. A javaslat ezekben az években nem valósult meg, de kétségtelen, hogy jelentős munkák folytak a járdalerakás (cementlapjárda) és a műút építések esetében is.[766]

A városi utak használatáért Székesfehérvár e században is kövezetvámot szedett. A kereskedelmi miniszter – 10 éves időtartamra – 1909. február 6-án engedélyezte a vámszedési jogot, amelyet az 1920-ban történt lejáratot követően ismételten meghosszabbított.[767] A kövezetvám ezekben az években is jelentős bevételt hozott a városi pénztárnak. Vámot kellett fizetni, minden áru után, amelyet a városba, vagy a városon keresztül szállítottak. A városba bejövő utak mentén már korábban is sorompókat működtettek, itt a város alkalmazottai szedték be az illetéket. Ugyancsak vámot kellett fizetni a vasútállomáson kirakodott árukért is. Századunk elejére már a vasúton szedett kövezetvám jelentette a legnagyobb bevételt. Emellett azonban jelentős forgalmat regisztráltak a sorompóknál: így a móri sorompónál 437, a csákberényinél 256, a lovasberényinél 348, a budainál 420, a sárkeresztúrinál 389, a csíkvárinál pedig 510 kocsi napi forgalmat regisztráltak a múlt század utolsó évtizedében. A vámbevétel jelentős része a városi utak fenntartását, karbantartását, az utcák tisztítását és öntözését, illetve utak építését és kövezését szolgálta.[768]

Az utak és utcák rendezésére jelentősen kihatottak a város bővülése mellett más meghatározó infrastrukturális fejlesztések is. Ezek közül bár kisebb mértékben és elsősorban a Belváros vonatkozásában említhető a gázvilágítás kialakítása, a nyílt csatornahálózat részbeni lefedése, végül a korszak legnagyobb infrastrukturális beruházása a vízvezeték és csatornahálózat kiépítése, amely következtében jelentős út és utca helyreállításokra került sor az 1910-es évek közepén.

---

[766] Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a nm. m. kir. földmívelésügyi minister úrhoz felterjesztett évi jelentése 1906. évről. Székesfehérvár, 1907. 20. p.

[767] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1920. No. 145.

[768] Az 1920-as évekre már gátolta a közlekedést a vámszedés, ezzel magyarázható, hogy a kormányszervek sem adták meg újabb 10 évre a vámszedés jogát, csupán rövidebb időre, két évre hosszabbították meg. Ebben az évtizedben a sorompók áthelyezését is meg kellett oldani, hiszen a város bővülésével a sorompókon kívül is újabb utcák, városrészek alakultak ki. A vámfizetés elkerülésének megakadályozására, egyes utcákat sorompóval zártak le, hogy a „csempészforgalmat" gátolják. Az új vámházakat az 1930-as években építették, ennek során készült el az új budai, palotai, csíkvári vámház is. A vámszedési jogot 1940-ben szüntették meg. A vámszedési jog megszüntetésével egy időben a várost a kormányzat kártalanította.

PARKOSÍTÁSOK, TÉRRENDEZÉSEK

A kiegyezés korában a város közterületeinek, ezen belül parkjainak és térrendezéseinek két jelentős iránya alakult ki. A parkrendezések elsősorban a zöldfelületek arányának növelését, a szabadidő és a kikapcsolódás lehetőségét biztosították, míg a térrendezések főként a helyi és az országos vásárok helyszínéül szolgáló terek alakítását, felosztását szolgálták.

Drucker József polgármestersége alatt több tér rendezése megindult. Drucker első polgármestersége alatt – 1859. október 22. – 1860. december 15. – is sokat tett e vonatkozásban, hiszen hozzá kötődik a Széchenyi tér, a későbbi Vörösmarty tér kialakítása, ekkor alakították ki az egykori püspöki kertből a térre néző telkeket és hamarosan megkezdődött beépítésük is. 1864-ben a tér lakói – 21 fő – a csatorna beboltozásához kérte a város hozzájárulását, mintegy 76 öl hosszan az itt húzódó csatornához mindösszesen 240 forint városi támogatást kértek, amelyet kővásárlásra fordítottak. Ezzel egy időben kérték, hogy a Széchenyi teret jelölje ki a város a felállítandó Vörösmarty-szobor helyéül. Az aláírók egy része jelentős összeggel támogatta a tér rendezését, Schvanfelder József kanonok, püspöki helynök[769] 1000 forint, Say József orvos[770] és Molnár Antal 500-500 forintot adományoztak e célra. A városképileg is nagy jelentőssséggel rendelkező tér házai többségükben az 1860-as 70-es években épültek fel. A Vörösmarty tér fejlesztése az 1880-as években is folytatódott, ekkor került sor a tér fásítására, majd bútorzattal történő ellátására,[771] végül a liget vaskorlátait helyezték el.[772] A századfordulón pedig a Vörösmarty tér felújítására került sor, ekkor a tér nyugati részét rendezték.[773]

A térrendezések a Vörösmarty tér kialakítását követően is a belváros közvetlen közelében folytatódtak, 1867-ben a Halpiac rendezésének és a Malom-csatorna

[769] Schvanfelder József (?, 1791. február 13. – Székesfehérvár, 1875. február 9.) Biográfiáját lásd: Forintos Attila: A Székesfehérvári Székeskáptalan. Adattár 1777-2004. Alba Civitas Történeti Alapítvány. Közlemények. I. köt. Székesfehérvár, 2005. 67. p.
[770] Say József dr. (Székesfehérvár, 1816. – Székesfehérvár, 1885. július 26.) orvos, a törvényhatósági bizottság választott tagja, a Székesfehérvári Takarékpénztár igazgatója.
[771] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1882. No. 1506., 1884. No. 2275. A teret 1883-ban bútorzattal is ellátták.
[772] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1884. No. 110.
[773] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1901. No. 342.

beboltozásának előkészületeiről tárgyaltak.[774] A munkához az ott lakók adakozása adta a pénzforrások egy részét, s ennek következtében hamarosan a munkák elkezdődtek.[775]

Az 1870-es években fellendülő városfejlesztési, városrendezési munkák a kezdeti években elsődlegesen a közterületek, vásárterek, piacok rendezése irányába mutattak. Elsőként, 1872-ben, a városi élelmiszerellátás szempontjából fontos Búzapiac rendezése kezdődött el.[776] A Vásártéren kívül a heti vásárok szempontjából fontos tér, a Búzapiac rendezése azonban hosszabb időt vett igénybe. A rendezés kezdeti szakaszában szabályozták a piacon működő árusok helyét. A piac északi részén a Ponty vendéglőtől délre, az úgynevezett Hal piacon a mészárosok, a kalaposok és a szalmások helyét jelölték ki, de itt volt még a Fapiac egy része is. Ettől délre voltak a kosarasok, a Búzapiac északi részén nyert elhelyezést a káposzta, valamint a lúdpiac, ettől délre az akkor még nyílt csatorna mentén helyezkedett el a sertéspiac.[777] A térrendezés keretében azonban a Malom-csatorna lefedésére is sorkerült egy kisebb szakaszon.[778] A piacrendezés a csatornalefedést követően a Búzapiacot is érintette. Ennek során a sertéspiacot is új helyre telepítették, hogy a környezetben ne keletkezzenek károk.[779] A folyamat végén, 1884-ben került sor a Búzapiac fasorokkal történő ültetésére.[780]

Ezt követte a Belváros északi részén a Magyar Király Szálló előtti tér fásítása,[781] valamint a Városház tér szabályozása.[782] Ez utóbbi ugyancsak a heti vásárok rendezésével függött össze. A munka keretében, amelynek térképi részleteit Patay János dolgozta ki, szabályozták a Városház téren kívül az úgynevezett Fazekas Piac vásári helykiosztását is. A rendezés során elkülönítették az árusokat. A Hiemer és Pfund házak valamint a szemközti Székesfehérvári Takarékpénztár közötti szakaszon helyezték el a kenyér, a zöldség, valamint a helybeli gyümölcsárusokat, a takarékpénztár oldalában pedig a vidéki gyümölcsárusokat. A ferences templom déli oldalán a hüvelyes veteményeket, a városház előtt a gumós féléket árulták. A Bierbauer és a Zichy házak előtti térrészleten, ugyancsak a Városház téren a helybeli baromfitenyésztők árulhattak, míg a tér keleti oldalán az úgynevezett Fazekas Piacon a csizmadiák, kefések, fésűsök, szűrszabók, tímáros, sapkások, kötélgyártók számára jelöltek

[774] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1867. No. 54, 84. IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok No. 552.
[775] SZVL IV. B. 1106. Székesfehérvár Város Városhatósági Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1867. No. 84.
[776] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 4513.
[777] SZVL XV. 2. Térképtár. Szn. A heti vásárok rendezésének Tér vázlata. Évn. 80 x 56,5 cm. Rajzoltlépték.
[778] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1878. No. 148
[779] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1883. No. 4703.
[780] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 2275.
[781] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1874. No. 182.
[782] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1875. No. 821.

ki árusítóhelyet.[783] A rendezést követően sorkerült a Városház tér kövezésére és fásítására is.[784] A belváros déli részén a Megye tér fásítása[785], utóbb a tér bútorzatának javítása is megtörtént, majd a Hosszú sétatér rendezésére[786] került sor. Megjegyezzük, hogy mind a tér, mind a sétány kialakítására már korábban az 1820-as években sor került, ekkor a felújításukat végezték el.

A külvárosok közül a legkorábban, 1879-ben a Felsővárosi Szent Sebestyén-templom előtti teret alakították ki és rendezték.[787] Ebben Havranek polgármesternek, a városszépítésnek már korábban is elkötelezett támogatója Karl György építész, valamint Wertheim Salamon kereskedő[788] voltak segítői. E munka talán azért is valósult meg ezen időszakban, Havranek polgármestersége kezdetén, mert közvetlenül kötődött e városrészhez.[789] A következő évtizedben már a neológ izraelita zsinagóga előtti tér, illetve a Honvéd kerületi fogház előtti tér rendezésére került sor.

A vásártér és a piacok rendezése nem kizárólag szépítészeti szempontból történt. A térrendezések részben a vásárok fellendítését, a piacok bővítését voltak hivatottak elősegíteni. A Vásártér rendezése már a XIX. század elején megkezdődött, rendezési tervet ugyanis több alkalommal is készítettek. [790] A tér egyre nagyobb része vált parkká, utcává, majd a fennmaradó vásári célt szolgáló területet a kiegyezés korában több alkalommal is rendezték, elsődlegesen a lóvásárok tartása érdekében.

A Vásártér (Vásárállás) nyugati oldalán található parkot az 1870-es években alakították ki. Első lépésben a régi Felsővárosi sétateret – az „Arany Sas" fogadóig – bővítették. Az itt lévő vásári sátrakat a tér keleti oldalára helyezték át. A park terveit Karl

---

[783] SZVL XV. 2. Térképtár. Szn. A Heti vásárok rendezésének Tér vázlata. Évn. 55 x 41 cm. Rajzoltléptékű.
[784] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1899. No. 680.
[785] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 2275.
[786] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1885. No. 1983.
[787] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1879. No. 57.
[788] Wertheim 1864-1890 között a Székesfehérvári Kereskedelmi Csarnok elnöke volt.
[789] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1879. No. 10 470.
[790] A tér első hiteles ábrázolását Montreaulx metszetén láthatjuk, ekkor a Budai külváros fekszik e területen. A török kort követően, a városrészt nem eredeti középkori helyén építették újjá, hanem ettől északra, a Malom-, Öreg-, és Zámolyi utcák mentén. A középkori településrész elnéptelenedése, lakatlanná válása hosszabb időszak következménye lehetett. A városi tanács a külváros körülárkolását 1720-ban végeztette el, s az árok vonalvezetése még az eredeti külváros határait tárja elénk. Az 1780-as évekre azonban csupán három épületet találunk e térségben. Az üres teret piacként hasznosították. A Helytartótanács utasítására 1808-ban különítették el az árusokat és jelölték a fontosabb postautakat. A tér további rendezését 1816-ban folytatták, Weiss József térképe már a Vásártér nyugati oldalán ekkor kialakított telkeket is feltünteti. A tér e részének beépítésére az 1820-30-as években került sor, ekkor sétányt is kialakítottak, s ennek köszönhető az új utca elnevezése – Ligetsor – is.
SZVL XV. 2. Térképtár. Weiss József: Situations Plan des Marckt Platzes der K. Freystadt Stuhlweissenburg 1816. 1"-25^0 73,8 x 58,5 cm.
SZVL XV. 2. Térképtár. Weiss József: Plan der ausgetheilten Bauplatze auf dem Marckt-Platze der K. Freystadt Stuhlwissenburg Évn. 1"-80^0 36 x 28,3 cm.

György építész felkérésére, Hübner Nándor 1877-ben készítette.[791] A liget kialakítását a Vásártér-rendező bizottmány irányította, amelynek tagjai között találhatjuk a polgármestert, a városkapitányt, a városi mérnököt és két építészt. A tér az évtized végére zenepavilonnal gazdagodott. A park létesítésének anyagi hátterét jelentős részben a Szépítészeti Alap biztosította. A zenepavilon viszont az 1879. évi országos kiállítás végrehajtó bizottságának ajándéka volt.[792] Ezt követően a teret Zichy Jenő ligetnek nevezték el.[793]

A rendezés keretében a Fazekas – ma Ybl Miklós – utca és a Ligetsor, valamint a Zichy liget északi részén található üres teret házhelyeknek alakították ki, melyek beépítésére 1882-ben került sor. A 17. honvéd gyalogezred laktanyatervét Say Ferenc[794] készítette, ugyancsak ő tervezte a liget északi oldalán található V. Honvéd kerületi Parancsnokság, más elnevezéssel „Tiszti Pavillon" épületét is, amely városképi jelentőséggel bíró épület.

A tér keleti oldalán a lóvásártér rendezése 1875-ben kezdődött el. [795] Ez a rendezés a város kereskedelmi forgalmának fellendülése érdekében történő fejlesztésekhez kapcsolódott: „*a városok általában véve fontosságukból újabb időben veszítettek, ez a változott közgazdászati viszonyokba, a kereskedelem szélesebb körökben való elterjedésében és a szállítási eszközök tökéletesbítése folytán kifejlődött könnyű forgalomban leli természetes magyarázatát*"– olvashatjuk Havranek József polgármester jelentésében.[796] A térrendezés a kereskedelem, ezen belül elsődlegesen az országos vásárokhoz, valamint az állatvárások fellendítéséhez kötődött. A Vásártér rendezésére vonatkozó tervek készítése Patay János városi mérnök feladata volt, ekkor készítette el a Lóvásár-tér szabályozásának tervrajzát. A tervezet a korábbi Lóvásár tértől keletre a Fehér Ló vendéglő oldalában újabb lóállásokat és futtatóteret jelölt ki. A bővítés során 462 ló számára alakítottak ki ún. „lóállást".[797] A Vásártér rendezésével kapcsolatosan került sor a török kort követően létrehozott, de ekkora már rossz állapotú Kálvária lebontására, majd áthelyezésére.[798] A kálvária helyéül a Palotai utat

[791] SZVL XV. 2. Térképtár. Szn. A Vásártér rendezésének tervrajza. 1878. Hiányos. A tervrajz a Zichy liget parktervét ábrázolja.
[792] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1879. No. 236.
[793] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1879. No. 211.
[794] Say Ferenc (Székesfehérvár, 1854. – ?, 1928.) építész. Számos székesfehérvári középület, tervezője, kivitelezője.
[795] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1875. No. 2886.
[796]
[797] SZVL XV. 2. Térképtár. Patay János. A Lóvásár-tér szabályozásának tervrajza Évn. 94,5 x 62 cm. Lépték nélküli. Patay János: Tervvázlata egy a Sz. Fehérvári vásártéren alkalmazandó lóállásnak 294 lóra. Évn. 54 x 48,5 m. Lépték nélküli. Patay János: A lóvásár korlátnak felállítási tervrajta. Évn. 81,5 x 56,5 cm. Lépték nélküli.
[798] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1874. No. 1645, 1841. 1875. No. 7163. 1877. No. 1415. 1884. No. 2170.

választották, az új kálvária kialakítását azonban a temetőrendezéssel kapcsolták össze, a kivitelezés azonban többéves halasztást követően valósult csak meg.[799]

A Vásártér rendezése azonban hosszas folyamat volt, s tulajdonképpen a századfordulóig állandóan napirenden volt a kérdés, a „Külső Marha Vásár" térrel együtt. Ez utóbbi rendezése 1887-ben kezdődött. A rendezési tervet Patay készítette, amely során újra szabályozták a lóvásártér helyét, amely a Vásártér keleti szélére került, ettől nyugatra a vásári sátrak voltak. A Széna tér és az attól elnyúló, a Felső Királysor és az Alsó Királysor által közrefogott területen volt a sertésvásár és külön-külön a helybéli és a vidéki marhavásár és birkavásár.[800] A térrendezéseket a vásárok szabályozása követte, így alkották meg a Vásártér rendezésére készült szabályrendeletet.[801]

1888-ban ismét napirendre került a Vásártér rendezése. Havranek József javaslata elsősorban a városi bevételek növelését célozta, amikor az országos vásárok, s ezen belül a lóvásárból származó bevételek növelését igyekezett elősegíteni. A városvezetés a győri lóvásárt tekintette példának, és tanulmányútra küldte a városi főmérnököt, s az ott szerzett tapasztalatok alapján kívánta a tér rendezését és egyúttal a vásárok átszervezését is megvalósítani.[802]

A Vásártér rendezése a századfordulót megelőző években folytatódott, s ezen belül annak keleti része, amely a lóvásártérnek adott helyet, intézményfejlesztési kérdéssel is összefüggött. E tervezet egyike azoknak az elképzeléseknek, amelyek több évtizedes munkának köszönhetően valósultak meg. Ezek közé tartozik többek között az igazságügyi palota helyének kijelölése, illetve építése. Annak ellenére, hogy az elképzelés a századfordulón valósult meg, azt figyelhetjük meg, hogy a térrendezés már 1884-ben ezt is figyelembe vette, s itt jelölte ki a leendő törvényház helyét.[803] Az Igazságügyi Palota építésének gondolata elsőször 1884-ben vetődött fel. Az építkezésre a következő évben a Kossuth utcában jelöltek ki területet.[804] Ezt követően hosszasabb időn keresztül a kérdés nem szerepelt a közgyűlés előtt. 1897-ben egy miniszteri leirat mozdította ki a holtpontról a törvényház építésének ügyét, amely a Kossuth utcai proviant ház megvételéhez, vagy ingyenes telekjuttatáshoz kötötte a beruházást.[805] A tér további rendezése, ennek köszönhetően a századforduló előtt vett újabb lendületet, de ezek a tervek – 1897-ben és

[799] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1874. No. 161.
[800] SZVL XV. 2. Térképtár. Patay János: A Vásártér rendezésének tervrajza. 1887. 70,5 x 55,5 cm. 1: 2400.
[801] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1887. No. 9872.
[802] Havranek József: Javaslat Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági bizottságához a városi házi-pénztár javára nyitandó új jövedelmi források tárgyában. Székesfehérvár, 1888. 22-23. pp.
[803] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 10 693.
[804] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1885. No 184.

1900-ban – sem számoltak a középítkezéssel.[806] Az épület helyének végleges kijelölésére hosszabb vitát követően 1900 májusában került sor. Ennek következtében a Vásártér végleges szabályozására is sor került, amennyiben az állatvásárokat a Marhavásár térre helyezték át.[807]

Az igazságügy miniszter a Törvényszék épületét és a fogházat a Vásártéren szándékozott felépíteni, s a 2000 négyszögöl területért 20 000 korona vételárat ajánlott fel. Az épület tervei 1901 nyarára készültek el, a város, mivel saját kőbányájából nem tudta biztosítani az alapozáshoz szükséges mennyiséget, 1500 köbméter követ vásárolt és ezzel járult hozzá az építkezéshez,[808] ami a Vásártér újabb rendezését vonta maga után. A törvényszék és fogház épületegyüttes keleti oldalán új utcát és házhelyeket alakítottak ki. A Vásártér keleti megmaradt részét kirakodóvásárnak alakították ki, míg a haszonállat-vásárokat teljes egészében a Széna térre helyezték át. Az igazságügyi palota 1902-ben épült, s a városképben is jelentőséggel bíró neoreneszánsz saroképület szomszédságában, az 1920-30-as években újabb közintézmények létesültek.

A korszak legnagyobb parkosítása, a Halesz kert szépítése 1888-ban kezdődött.[809] Ez évben állították fel a hagyomány szerint egykori elfogatásuk helyén „*a szabadságharc bukása után kivégzett székesfehérvári nemzetőrök és polgárok emlékoszlopát*", amely a Nagyboldogasszony-bazilika, vagyis a középkori koronázótemplom egyik épen maradt gránitoszlopából készült, s a város legkorábbi szoboralkotásai közé tartozik.[810] Az emlékoszlop fölé a láncait szétfeszítő turulmadarat, amely Bory Jenő alkotása, 1910-ben helyezték el. (Ezt követően csupán 1896-ot megelőzően vetődött fel újabb közterületi szobor állításának terve, ekkor egy Szent István-szobor létesítéséről tárgyaltak, de végül lemondtak kivitelezéséről.[811]) A tér átfogó rendezése – az Erzsébet királyné halálát követő országos felhívás után – 1899-ben indult meg[812], a tevékenység összehangolását és a munkák irányítását az „Erzsébet liget rendező bizottság" végezte.[813] Az ekkor Erzsébet ligetnek

---

[805] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1897. No 7.
[806] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1897. No. 10 640. SZVL XV. 2. Térképtár. Winler Vilmos: Lóvásártér czélba vett rendezésének tervrajza. 1897. 80 x 68 cm. 1:720. Winkler Vilmos: A Vásártér czélba vett rendezésének tervrajza. 1897. 178,5 x 57,7 cm. 1:720. Winkler Vilmos: Vásártér czélba vett rendezésének módosított tervrajza. 1900. 75,3 x 47,8 cm. 1:720. Winkler Vilmos: A Vásártér czélba vett rendezésének módosított tervrajza. 1900. 71,3 x 68,3 cm. 1:720.
[807] SZVL XV. 2. Térképtár. Winkler Vilmos: Az egyesített állatvásártér rendezési terve. 1901. 172 x 54,5 cm. 1:720.
[808] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1901. No 121, 183.
[809] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1888. No. 75. Tanácsi iratok 1888. 2237.
[810] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1888. No. 2237.
[811] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1895. No. 73., 74., 198.
[812] SZVL XV. 2. Térképtár. Winkler Vilmos. Az Erzsébet liget rendezésének tervrajza. 1899. 45 x 29 cm. 1:1440.
[813] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1899. No. 1 286.

elnevezett[814], korábban a XIX. század 20-as éveiben „fás helyként” említett 12 katasztrális hold kiterjedésű ligetben, sétáló utakat alakítottak ki.[815] 1899 őszén az utak mentén közel 550 db fát (jegenye, nyár, jávor, szilfa) ültettek, ezen túlmenően mintegy 4000 m^2 területen további fásítást végeztek, itt 1000 db fenyőfát ültettek, a tér rendezése során mintegy 5000 m2 területen további fásítás történt 6000 díszbokrot, cserjét és díszfát ültettek. Ugyancsak ekkor, 700 méter hosszúságban kerítésnek, közel 7000 db gledicsiát is ültettek. A terület mintegy 14 000 m^2 út és térterületére 1100 m^3 murvát szállítottak.[816] A következő évben a látogatók kényelmére 50 padot helyeztek el, majd kutat fúrtak, őrházat építettek és az utak tisztán tartására ligetőrt alkalmaztak. Később pedig pótolták az elszáradt fákat és cserjéket, s összesen mintegy 4000 koronát fordítottak a liget rendezésére. Ezen összegben nem szerepel számos jelentős kiadás, mivel az utak karbantartására fordított murva a városi kőbányából, a növényzet pótlása pedig a városi faiskolából történt. A liget „*a város közönsége által előszeretettel látogatott üdülő hellyé vált*”.[817] Ezzel egy időben a Budai utat is – a József Főherceg Lovassági Laktanyától az Erzsébet ligetig – fásították.[818] A ligetrendező bizottmány feladatát, ezt követően a kertészeti bizottmány vette át, s a városi kertész gondoztatta a parkot.[819]

A XIX. század végére a ligetek és a parkosított térségek összesen mintegy 98 katasztrális holdat tettek ki. A Sóstói liget, az Erzsébet liget, a Zichy liget, a Vörösmarty téri liget, a Sebestyén-templom előtti, a Megyeház téri és a Kórház utcai ligeteket, parkokat alakították ki, közel 40 katasztrális hold területtel. Ezek mellett számos útmenti fásítás, így a református temető mögötti fásítás és a vadmezei fásítás emelhető ki. A városi faiskolák területe meghaladta a 16 katasztrális holdat. A legnagyobb kiterjedésű váraljai faiskola kétharmad részben gyümölcsfa, egyharmad részben díszfák, cserjék és bokrok nevelésére, a sóstói belső faiskola magoncok és dugványok, a sóstói külső és a szedreskerti faiskola a fásításokhoz és az utak szegélyezéséhez szükséges akác, jegenye, szil és kőrisfákat nevelt. A sóstói nemes fűzfatelepen arany,-, urali-, kaspi-, és kender fűzfákat tenyésztettek, míg a

[814] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1899. No. 9.
[815] A Halesz fáinak kivágását 1868-ban a gazdasági tanácsos elutasította, s annak nemesítéséről és újításáról intézkedett.
[816] Dieballa György: Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a nm. m. kir. földmívelésügyi miniszter urhoz felterjesztett jelentése 1899. évről. Székesfehérvár, 1900. 13-14. pp.
[817] Dieballa György: Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a nm. m. kir. földmívelésügyi miniszter urhoz felterjesztett jelentése 1900. évről. Székesfehérvár, 1901. 15. p.
[818] Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának évi jelentése 1900. évről. Székesfehérvár, 1901. 14-15. pp.
A Budai út további szakaszát, a Halesz ligettől a szőlőhegyi hegyig már korábban fásították. 1884-ben a fasor kivágását javasolták a közgyűlésnek, de a testület ezt nem engedélyezte, sőt elhatározták a fasor felújítását is.
[819] Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának évi jelentése 1907. évről. Székesfehérvár, 1908. 12. p.

szederfaiskola csak a szederfák és szedersövények nevelését biztosította. A faiskolák elsősorban a város, illetve a városi lakosok igényeit biztosították.[820] A városi faiskolák gondozását a városi kertész látta el. A faiskolák a kezdeti években a törvényhatósági bel- és külutak, valamint a ligetek és közterületek fásítását szolgálták, de a későbbiekben árusítottak is a készletéből. A századfordulót követően a városi faiskolák gondozásában volt a faiskolákon kívül, több erdőrészlet, valamint a sóstói erdő, az Erzsébet liget, a csapatkórház melletti erdős térség, a Zichy liget, a Vörösmarty tér és többek között a Felmayer-ültetvény is. A külutak szederfával történő beültetése, amelyet számos civilszervezet, elsősorban a gazdasági egyesület, de a város is támogatott, a századfordulóra kudarcot vallott, s ez részben a kedvezőtlen talajadottságoknak volt a következménye.

A kétségtelenül jelentős munkák eredményeként más dunántúli városokhoz képest jelentősen nagyobb zöld terület volt Székesfehérváron. A XX. század elejére a város kilenc parkjának területe meghaladta a 28 hektárt, fenntartásukra közel 17 000 koronát fordítottak. Egy park a lövész egylet tulajdonában volt, ennek területe valamivel több, mint 2,8 hektár volt. A fásítás terén azonban továbbra is jelentős lemaradásról beszélhetünk, hiszen csupán az utcák töredéke mintegy 36 utca – igaz 19 km hosszan – volt fásítva, de a kiültetett fák számát tekintve Székesfehérvár a városok középmezőnyéhez tartozott.[821] A város fásította és gondozta az állami utak környezetét is.[822]

A VÁROSBŐVÜLÉS, A BELTERÜLET VÁLTOZÁSAI, NÖVEKEDÉSE

A belterület aránya a város teljes területéhez képest, Wüsztinger József felmérésének időszakában 3,4%- volt.[823] A belterület bővítésére a felmérés időszakában a város déli részén

[820] Szabályrendelet Székesfehérvár szab. kir. város községi faiskolái és fásításairól az 1894. évi XII. tc. értelmében szerkesztve. Székesfehérvár, 1899. A községi faiskolák létrehozását az 1894. évi XII. törvénycikk A mezőgazdaságról és mezőrendőrségről rendelte el.

[821] Míg Győrben a kiültetett fák száma meghaladta a 8000 darabot, Pécsett mintegy 4600 darab volt, Székesfehérváron 3720 fa volt az utak, utcák mentén, annak ellenére, hogy ezekben az években a városi faiskola is segítette a fásítást, de a parkrendezést is.

[822] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 426. p

[823] A II. József-kori felmérés időszakában a város területének 2,4%-a volt belterület. A II. József-kori felmérés ház- telekszáma a következő: Belső város 1-174-ig, – ebben a városrészben csak telekosztódást, telekaprózódást figyelhetünk meg – Palotai külváros 1-464-ig, Budai külváros (Felső város korábbi elnevezése) 1-598-ig. 1784-ben a belsőségek területe 634 15/64 katasztrális hold volt.
A reformkori felmérés adatait a „Szabad Királyi Székes Fejérvár városának, házhelyeinek, kertjeinek és szűrűjeinek rajzolatja, leírása és kiszámolása. Készült MDCCCXXVI. dik esztendőben.” című kötet tartalmazza. A kötet ismerteti a város felosztását is: Belső város, Felső város, Palotai vagy Rátz város, melyhez tartozik az Égett város is, Vízi város. Felsorolja az egyes városrészek ház- és kerthelyeinek számát, utcáinak és tereinek megnevezését: Belső város 214 ház- és kerthely, Felső város 717 ház- és kerthely, Palotai város 548 ház- és

került sor, ekkor 73 házhelyet alakítottak ki.[824] Az építkezésekre ebben az időszakban és az ezt követő évtizedekben elsősorban ezen a területen, valamint a Vizivárosban került sor. A Viziváros kiépüléséről az 1820-as évekből van adatunk, ekkor összesen 56 ház állt az említett számú házhelyen.[825] Az építkezési kedv a későbbiekben is szerény mértékű maradt. Az 1850-es évek elején csupán 80 házat írtak össze.[826]

A neoabszolutizmus időszakában is növekedett valamelyest a belterület aránya. Ekkor a kisebb változások a Vizivárostól keletre a Langhammer major környékén, és a Budai út déli oldalán történtek, elsősorban a városi bevételek növelése érdekében került sor a földterületek értékesítésére.[827] A következő években is ez volt a belterület növekedésének iránya a Langhammer major szomszédságában a búzaföldeken alakítottak ki házhelyeket.[828] Mindezek következtében a város belterülete 1869-ben 686 katasztrális holdra növekedett.[829]

A második kataszteri munka során, a művelési ágak változásainak felmérésekor a belterület elsősorban a vásártéri szántók, a kertallyai-, a fehérképi- és a Gaszner major közötti legelők rovására, valamint a Rác-temető környékén növekedett, mintegy 14 katasztrális hold terjedelemben. A részletes kataszteri felmérés elkészítését követően a város belterülete 1172

---

kerthely, Vízi város 147 ház- és kerthely, az ebben az időszakban (1825-ben) kialakult Stiegler-kertekkel összesen 193 ház- és kerthely. A város belterületén 1752 ház- és 493 kerthely volt.
A telekkönyv a Palotai város vonatkozásában fontos adatot tartalmaz, hiszen a térképeken nem állapítható meg pontosan az ehhez a városrészhez tartozó Égett város területe, valamint az „Új ház- és kerthelyek a Sóstónál" területe. A kötet Palotai városi telekszámai alapján megállapíthatjuk, hogy 1-417 sorszámig terjed a Palotai városrész, 418-548-ig Égett város, amely az Aszalvölgyi-csatornától délre, a Szent Iványi út keleti oldalán található, s ettől nyugatra 549-621 sorszámig az „Új ház- és kerthelyek a Sóstónál".

Városrész		Ház-és kerthely	Területe
Belső város		1-214	62.132 4/6 nöl.
Felső város		1-717	352.096 2/6 nöl.
Palotai város		1-417	150.512 1/6 nöl.
	(Égett város)	418-548	122.070 1/6 nöl.
	(Új házhely Sóstónál)	549-620	24.904 - nöl.
	(Rátz szűrük)	1-47	33.514 - nöl.
Palotai város összesen:			331.000 2/6 nöl.
Vízi város		1-193	162.008 - nöl.
A város összesen		1-1792	907.237 2/6 nöl.

Adózó terület és közterület, így a belsőségek teljes területe: 1 097 434 nöl., vagyis 914 4/8 hold. (A felmérés magyar holdban készült.

[824] Wüsztinger József: Szabad királyi Székes Fejérvár Városában újonnan kiosztandó 73 házhelyek. 58 x 45 cm. 1826. Ennek köszönhetően alakult ki a Szárcsa utca, valamint a Szekszárdi út, a későbbi Széchényi út jobb oldalán található házsorok.

[825] Lásd Wüsztinger József: A Viziváros rajzolatja című térképét.

[826] Palugyay Imre: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. II. köt. Szabad királyi városok leírása I. rész. Pest, 1853. 136. p.

[827] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1851. No. 47., 1852. No. 290.

[828] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1854. No. 74., 154.

[829] Székes-Fehérvár 1869. december 31-én. Székesfehérvár, 1870. 5. p.

katasztrális hold és 1423 négyszögöl volt, az adatok eltérésének oka a növekedésen túl az, hogy utóbbi tartalmazza a terméketlen területeket is, vagyis az utak és utcák területét is.[830]

A város utcahálózata a városrészek vonatkozásában nem változott számottevően. A Belváros utcarendszere – korábbi térképekkel, alaprajzokkal összehasonlítva – a középkor óta alapvetően nem változott. Az eltérések a Bástya utca kialakulása, a karmelita templom és rendház előtt (északra) a Szeminárium utca kialakulása esetében figyelhető meg. Az Urak utcájának baloldalán a Szent Imre utca folytatásában megszűnt a korábban a várfalig húzódó köz. Lényegesebb változás látható a vár déli részében, ahol a Kaszárnya és Vármegyeház utca kiépülése a József-kori felmérést követően történt meg, továbbá az, hogy a „Székesfehérvári vár helyszínrajzán" nem ábrázolták a Nádor és Oskola utcák között található Szent János utcát, illetve ennek folytatásaként található közt, amely az Oskola és az Urak utcáját kötötte össze. A leglényegesebb különbség a várfal elbontásával történt; ekkortól csökkent a vár – amely területe megközelítőleg azonos a Belső várossal – bezártsága. A középkori Budai és Palotai kapuk mellett két nagyobb kaput nyitottak, az egyiket a vár déli körfalának kibontásával hozták létre, a másik jelentősebb „kaput" a püspökség telke mellett, a későbbi Fazekas piacnál alakították ki. Ennek következtében a Belső város valamennyi külvárossal és nagyobb forgalmi úttal összekapcsolódott. Ezeken kívül kisebb forgalmú utcákon és közökön keresztül is kapcsolatot létesítettek a külvárosokkal, így a Lakatos utcán, valamint a már meglévő, de a később elnevezett Megyeház közön és a Várfok utcán keresztül. A városrész „nyitottságát" azonban nem követte az, hogy a várfalon kívül, de a Belvárost övező csatornákon belül épültek volna házak, ez csak a Halpiacnál történt meg. Ennek oka a terület mélysége, s a talajvízszint magassága volt. A külvárosok esetében sem módosult számottevően az úthálózat, de számottevő építkezés folyt a Felsőváros déli részén, a Kórház utca környékén és ebben az időszakban erősödött fel a Viziváros beépülése is.

A belterületi növekedés a külvárosok mentén figyelhető meg, elsősorban az új telkek kimérésének és a területi bővítés következményeként. A kiegyezés korában Székesfehérvár belterületének bővülése a Királysori Langhammer major körüli területek, valamint az Olajmalom utca és a budai sorompón belüli földek eladásával indult meg. 1872-ben a város kezdeményezte kisebb földterület értékesítését e célra, a terület értékesítése azonban több évet

[830] SZVL IV. B. 1409. Székesfehérvár Város Adóhivatalának iratai. II. kataszteri felmérés iratai. Telekkönyv 1884.

vett igénybe, s mértékét tekintve sem volt jelentős.[831] További, de kisebb számú építkezés a Felső Királysor déli részén is történt.[832]

Ezt követően közel egy évtizeden keresztül nem történtek erőfeszítések a belterület növelésére. 1880-ban ismét a Langhammer major körüli földterületek eladásáról tárgyaltak, de ez sem jelentett számottevő növekedést.[833] Ugyancsak ezen időszakban alakult ki a Berényi úttól északra a Csutora utca – mintegy 20 házhely –, amelyre a Pörös rétek kimérése kapcsán illetve az itt lévő szántóföld kapcsán került sor feltehetőleg az 1870-es években.[834] Ezt a területet már 1852-ben értékesíteni akarták, de eredménytelenül.[835] A városbővülés folyamatát sajnos az 1880-as években nem mutatja be térkép, hiánytalanul csak tömbábrázolások maradtak fenn, ezek azonban sem a telkek számára, sem méretére, de az építkezésekre vonatkozóan sem tartalmaznak adatot.[836]

A bővülés, amelynek irányát elsődlegesen a vízrajzi környezet határozta meg, az 1880-as években is ebben az irányban folytatódott, de lényegesebben nagyobb területen. Az egykori Felsővárosi szántóföldekhez tartozó búzaföldeken, az ún. Vásártéri és kaszáló-dűlő mintegy 32 katasztrális hold területén épült ki új városrész. Az utcák és telkek kialakítását a mérnöki hivatal végezte. A terület beépítése hosszasabb időn keresztül tartott; az 1880-as években a Gáz utca épült ki. A vizivárosi sorompónál a szántóföldekből kisebb területet értékesítettek telkekként.[837] Az évtized második felében már az új utcák elnevezése is megtörtént, az 1890-es évek végére a Major, a Sarló és a Gőzmalom utcák telkein, valamint az Alsó Királysoron is házak álltak, a teljes terület beépült, üres házhelyek egy-két kivételtől eltekintve nem voltak.[838]

A századfordulón a további bővülés az említett térségtől délre, az újonnan kialakított katonai intézmények közvetlen közelében folytatódott, így a gyalogsági laktanya és az Aszalvölgyi-árok által határolt szántóföldeken. A telkektől nyugatra a Javító Intézet helyezkedett el. A házhelyek egy-két kivételtől eltekintve 300 négyszögöl nagyságúak

[831] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 193., 1873. No. 233., No. 321. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 2629.
[832] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 2367, 4281., 1880. No. 2509., 1884. No. 7855.
[833] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1880. No. 112.
[834] SZVL XV. 2. Térképtár. Szn. Szegfü Mihál felsőváros 1. vetőjében levő 870. hely rajzi sz. búza-földje környékének térképe. Évn. 33,5 x 43 cm. Rajzoltléptékű.
[835] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1852. No. 236.
[836] Ezek viszont, mivel a beépítettséget nem jelzik, csupán a tömbök, utcák körvonalait, nem teszik lehetővé, hogy az egyes utcák beépülésének folyamatait nyomon követhessük.
[837] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1884. No. 135, 180.
[838] SZVL XV. 2. Térképtár. Winkler Vilmos: Székesfehérvár. 1899. 84 x 58,5 cm 1:5760.

voltak.[839] A kialakítás során két új utca jött létre. Rauscher Béla törvényhatósági bizottsági tag, a Déli vasúti műhely felügyelőjének kérelmét 1901. október 25-én hagyta jóvá a középítészeti szakosztály, amelynek értelmében a korábban megvásárolt telkeket házhelyekké minősítették. Az 5 katasztrális holdnál nagyobb területen közel 40 telket alakítottak ki. A város azonban elhárította a belterületté nyilvánítással felmerülő anyagi terheket; nem gondoskodott az utcák kialakításáról és rendezéséről, valamint a közvilágítás kiépítéséről sem.[840] A telkek gyors beépülését mutatja, hogy 1904-ben az utcák elnevezése és házszámozása is megtörtént.[841] E területtől keletre hamarosan újabb telkeket mértek ki, a katonai Csapatkórház telkének vonalától, déli irányban.

A vasúti munkások – mivel a javítóműhelyt az 1890-es években jelentősen fejlesztették és nagy mértékben növekedett a foglalkoztatottak száma is – 1902-ben újabb házhelyigénnyel léptek fel. A vasúti pályaudvarral szemben lévő szántóföldeken a következő évben már építési engedélyekért is folyamodtak.[842] A Lövölde utca, a Fűtőház utca és a Pálya utca által határolt tömbben, közel 40 telket alakítottak ki. Ettől keletre, 1905-ben újabb telekfelosztások történtek, amelyet az építészeti szakosztály is támogatott. A tanács azonban ezzel ellentétes véleményt képviselt; nem helyeselte a mintegy 80 telek kialakítását, mivel az új városrész kialakítását eredményezte volna.[843] A városi tanács álláspontja később megváltozott: „*Jóllehet a város belterületén kívánatos nagyobb mérvű építkezést éppen a felette nagyszámú kültelki építkezések akadályozzák, és a város közönségének nem áll feltétlenül érdekében, hogy a városi kültelkek a tömeges építkezések által belterületté változtassanak át, – mégis mivel tagadhatatlan tény, hogy a déli vasúti pályaudvartól északra fekvő telkek fekvésüknél fogva sokkal inkább alkalmasak házhelyekké leendő minősítésre, mint az eddig beépített kültelkek*” – ezért támogatóan terjesztette a közgyűlés elé a telkek kialakítását.[844] A városi hatóság a közmű költségekhez ekkor sem nyújtott támogatást, tulajdonképpen ez volt a magyarázata a tanács halogató álláspontjának. A telkek többségükben az évtized végére beépültek, ezzel kialakult a Búrtelepnek nevezett kisebb városrész, amely a későbbiek során keleti irányban tovább növekedett, először a Bárándi út melletti dűlőben, majd később a Disznóhídi dűlőben alakítottak ki házhelyeket, utóbbi

[839] SZVL XV. 2. Térképtár. Winkler Vilmos: A cs. kir. szab. déli vasúttársaság munkás házai számára kiosztott háztelkek vázrajza. 1901. 50 x 40 cm. 1”–10^0
[840] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1901. No. 17 334.
[841] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1904. No. 196.
[842] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1903. No. 13 773.
[843] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1902. No. 2481.
[844] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1902. No. 7.

térségben 43 telket, beépülésük részlegesen az 1910-es években történt meg, a korszak végére itt 13 ház állt.[845]

A fenti telekkialakítások azonban nem voltak elégségesek. Ennek ellenére nem a város, hanem magánosok kezdeményezésére történt bővülés, a belterülethez közel a Vizivárostól keleti irányban. 1902-ben Almássy János[846] telkeinek házhelyekké minősítését kérelmezte. Almássy, aki a törvényhatósági bizottság tagja volt, a közgyűléshez írt levelében nyíltan rámutatott a városfejlesztést érintő kérdésekre: „*Ismert dolog az, miszerént Székesfehérvár szab. kir. város polgárainak kevésbé vagyonos része az 1894. évi XII. tvck. 1 §-ára támaszkodva közigazgatásunk nagy hátrányára, a város sorompoin kívül a szélrózsa minden irányában rendszer nélkül, ott a hol jónak látják és a hol czéljaiknak megfelelő és olcsó telekre találnak építkeznek és a város belterületét elhagyva állandóan kint laknak. –*

Közigazgatásunk nagy hátrányára szolgáló ezen állapot ma már meg nem szüntethető s korlátolást csakis akkor nyerne, ha a város által készitett és elfogadott szabályozási tervbe felvett mindazon kültelkek a melyek a város belterületéhez közel vannak és ezzel mindegy összefüggők, mielöbb házhelyekül felosztva, az ilyen épitési helyeket igénylők rendelkezésére állanának. –

Hogy a város lakosának szét szoródását megakadályozó intézkedéseket a nagy közönség azon része a mely olcsóbb épitkezési helyeket keresve épitkezni még is lehetőleg a város közelében óhajt s igényli, a város közgyülése pedig az ilyen a város közelébbi összefüggő helyeken való építkezéseket helyesli, mutatja az, hogy röviddel ez előtt a vasut munkásai által együttes épitkezésre jelelt kültelket ház helyekül elismerte és utczával el is látta a város tekintetes közgyülése.”[847] A kérelmet követően a tanács is pártfogolta a házhelyek kialakítását, de korábbi álláspontján annyiban mégsem változtatott, hogy ezt követően is a belterület melletti építkezéseket segítse elő. Ekkorra nyilvánvalóvá vált, hogy a Déli-vasúti munkások számára biztosított házhelyek nem elégségesek, ennél lényegesen nagyobb igények jelentek meg, a népességnövekedésnek köszönhetően. Almássy kérelme más szempontból is lényeges; ugyanis rámutatott a városi szabályrendeletek és a jogszabályi előírások közötti feszültségre, hiszen a külterületre történő költözés és az azzal együtt járó építkezést az általa megnevezett törvény tette lehetővé. Az 1894. évi XII. törvénycikk – a mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről – erre vonatkozó paragrafusa, az alábbiakat írta elő: „*mezei földbirtokát, a*

[845] A város 1914-ben engedélyezte a Say-telep, Aszalvölgyi-árok, Zrínyi utca és a bicskei vasút közötti részen a magánépítkezések megkezdését. SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1914. No. 90.
[846] 1890-től a törvényhatósági bizottság választott tagja, majd városgazda.
[847] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1902. No. 3189.

törvény korlátai között, gazdaságilag mindenki szabadon használhatja". A középítészeti szakosztály bár „*a házhelyek engedélyezését némileg jogosultnak*" ismerte el, mégsem támogatta a házhelyekké minősítést tekintettel arra, hogy „*a város belterületén még elég kiépítetlen házhely van*". A tanács és a mérnöki hivatal azonban támogatta a kérelmet, ennek indokaként az szerepelt, hogy „*a kültelki kinnlakás a száraz-réteken és egyéb külterületeken oly nagy mértékben elterjedt, hogy azt megakadályozni majdnem lehetetlen, ennél fogva a városra nézve előnyös ellenszernek mutatkozik ezen telek eldarabolás, mivel ez által a szegényebb néposztály olcsóbb ház-helyekhez jutva, az ottani építkezésektől elvonatik és a város fejlődése a természetes irányba terelődik*".

A házhely kialakítás megfelelt az általános szabályozási tervnek, hiszen 380-520 négyszögöl területű telkeket alakították ki, az utcafronton 10 öl hosszúságban. Ennek ellenére újabb kikötést tettek. Az ügy ezt követően hónapokon keresztül húzódott. Az év végén azonban Almássy János újabb kérvénye – megjegyezzük, hogy Almássy a törvényhatósági bizottság tagja volt –, fordulatot eredményezett. Levelében kilátásba helyezte, hogy amennyiben a telkek kialakítását nem engedélyezik, úgy 300-400 négyszögöles szőlőhelyként értékesíti. Végül 1904-ben a belterület keleti határán az Olaj utca közelében alakították ki a századfordulót követően a később Almássy-telepnek nevezett városrészt 36 házhellyel.[848] E terület közvetlen közelében hamarosan újabb házhelyeket alakítottak ki.

Az Almássy telkektől délre Basch Adolf, aki szintén a törvényhatósági bizottság tagja volt, hasonló módon járt el. A házhelyosztás során 1907 után alakult ki az Olaj utca déli részén az ún. Basch-telep[849], az építkezések azonban később kezdődtek.[850] A városbővítés tehát elsősorban a Kertaljai-dűlő középső részén folytatódott (mintegy 125 telek), de hamarosan kimérésre került a Szép dűlő déli részén található szántóföld (59 telek) és a Csutora temetői-dűlőben is kialakítottak telkeket[851], utóbbi esetben félszáz telket. Az említett területek beépülése hosszabb folyamat volt, hiszen az Almássy-telep és környékének kiépülése sem fejeződött be a korszak végére.

A belterület növekedésének felgyorsulásával az építkezések felügyeletét is megszigorították, mondván „*csak olyan épületek emeltessenek, melyek közegészségügyi,*

[848] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1902. No. 219. 1904. No. 150. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1902. No. 3189, 12871. 1904. No. 8377.
[849] 24 telek
[850] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1906. No. 350. 1907. No. 6, 45, 63. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok. 1884. No. 7855. Ekkor vásárolta a telkeket. 1906. No. 2526.
[851] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1914. No. 104.

rendőri és szépítészeti tekintetből a mai kor igényeinek megfelelnek".[852] A város történetében korábban nem tapasztalt nagyarányú építkezésekhez a Székesfehérvári Kölcsönös Segélyző Egylet[853] és a Székesfehérvári Kölcsönös Népsegélyző Egylet[854] nyújtott kedvező hiteleket. Tevékenységük azonban nem csak a város belterületén történő építkezések támogatásában nyilvánult meg. A segélyezők elsősorban a külterületi Demkó- és a Maroshegy lakóházaihoz, majd a századfordulón a Déli vasúti munkásházakhoz (Disznóhídi-dűlő), később az Almássy-telep, valamint a Szép-dűlő beépítéséhez adtak tagjaiknak hiteleket. Ugyancsak a segélyezők hitelei biztosították a vidékről betelepülők építkezéseit a Csóri út mentén, a Szárazréten.[855] A népsegélyezők a Bárándi út melletti dűlő szántóföldjein épült házak és az ún. Búr-telep kialakításához adtak segítséget. A segélyező egyletek tevékenysége e témakörhöz kapcsolódva annyiban jelentős, hogy megpróbálták az elszegényedő társadalmi rétegek külterületre történő költözése helyett a város belterületén orvosolni e gondokat. Az építkezések túlnyomórészt a század első évtizedében a kültelkeken történtek, részben ehhez kapcsolódik, hogy a hatóság tiltotta a sorompón kívül történő építkezést.[856] Az említett egyesületek ilyen irányú tevékenysége azonban azért is figyelemre méltó, mert vezetői között találjuk többek között Havranek József polgármestert, aki hivatalosan nem támogatta, a külterületi építkezéseket.[857]

---

[852] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1902. No. 2481.
[853] Az egyesület 1868. január 25-én alakult.
[854] Az egyesület 1870. augusztus 1-jén alakult.
[855] Székesfehérvár és Fejérvármegye ipara és kereskedelme Szent István évében. Székesfehérvár, 1938. 403. p.
[856] SZVL. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 2788.
[857] Alapszabályukban rögzített céljuk a következő volt: „*Minden, még a legcsekélyebb vagyonnal bíró egyleti tagnak is alkalmat nyújtani, hogy hetenkénti csekély betétei által idővel maga részére egy szerény ugyan, de biztos pénzalapot szerezhessen; - másrészről pedig az egyleti tagoknak iparüzletük vagy bármely kereset águkhoz s illetőleg kereseti viszonyaik fejlesztéséhez és javításához szükségeltető kisebb, vagy nagyobb előlegeket a törvényes kamatok (6%) fizetése mellett megajánlani*." Mindkét társulás a Németországban 1851-ben alakult Schulze-Delitsch kölcsönpénztár szervezetét és működését vette alapul. A kölcsönpénztár elnevezés is pontosabb rájuk nézve, mint az egyesület megnevezés. A későbbiek folyamán már pénzintézetnek tekintették őket, egyleti alakulásuk oka a jogszabályok kategorizáló jellege volt. Az egylet tőkéjét a heti törzsbetétek, a felvett kölcsönök és a kihelyezett tőkék kamatai képezték. A tagok tetszés szerinti számú törzsbetétet vásárolhattak. Az egyes törzsbetétek után a Segélyző Egylet heti 50 krajcár, a Népsegélyző Egylet 10 krajcár heti befizetésre kötelezett. Az összegek a későbbiek során természetesen változtak. A befizetések 6 éven keresztül történtek mivel az egyesület ezen időre alakult. Ezt követően az „évtársulat" feloszlott, vagyonával elszámolt, majd újjáalakult és újabb ciklus vette kezdetét.
Kölcsönöket csak saját tagjaiknak nyújtottak, amelynek összege nem lehetett kevesebb tíz forintnál. Felvételét nem kötötték szigorú feltételekhez, hiszen váltókra, kötlevelekre, államkötvényekre, ezüst és arany ékszerekre és egyéb áruféleségek vásárlására is lehetővé tették. Visszafizetésük idejét 6 hónapban állapították meg. A hitelkérelmeket „kölcsönkiutalványozási ülésen" bírálták el. Elsődlegesen a kisiparosok, kiskereskedők és kisbirtokosok hitelszükségletét kívánták biztosítani.
Az egyesületek tagja „*Székesfehérvár és Fejér megye határában lakó minden feddhetetlen életű, vagyonáról szabadon rendelkező egyén és testület*" lehetett. Működési körük a későbbiek során – különösen a Segélyezőknél – a szomszédos törvényhatóságok területére is kisugárzott.
Tagságuk, amely kezdetben a város polgáraira korlátozódott, kibővült a megye lakóival is. A Kölcsönös Segélyző Egylet az alakulását követő hónapokban már 561 taggal rendelkezett, s a betétek száma 1708 darab volt. Tagjainak száma dinamikusan emelkedett, 1873-ra megközelítette a 2000 főt. A heti befizetések összege

Az öreghegyi szőlőhegy átalakulása és beépülése a dualizmus korszakában indult meg. A város magisztrátusa a szőlőhegyen történő letelepedést korábban is tiltotta. Az összeírások szerint 1857-ben még csupán 10 család, 21 fő lakott itt, többségük napszámos volt.[858] Az 1860-as években számuk valamelyest növekedett, majd e folyamat felgyorsult. Az 1869. évi népszámlálás évében 142 fő lakott a város belterületén kívül.[859] Ebből a szőlőhegyen 34 fő, a Gugásvölgyi, vagy Pestis Pincékben 4 fő, a Demkóhegyen 16 fő. A kintlakásnak ugyanis ha idényjelleggel is, de hagyománya volt Székesfehérváron. A város életében fontos szerepet töltött be a szőlőhegy a korábbi századokban is. Erről Szekfű Gyula az alábbiakat jegyezte le: „*Jellemző, hogy az idegen, aki Fehérvárt e korban megtekinti* – a szerző a XVIII. század második feléről ír – *, annak kellemeit elsősorban a szőlőhegyen találja meg, amely szinte egész város, nagy présházakkal, köztük a püspök palotaszerű nyaralójával, kápolnával. Szüretkor az egész város három hétig kinn lakik, sok bor terem...*".[860] Megjegyezzük a városi polgárok identitásában nagy jelentőssséggel bírt, hogy rendelkezzenek szőlőbirtokkal. Pécshez hasonlóan olyan erős a jelenség, hogy az úgynevezett tősgyökeres polgárság egyik alapkövetelménye a szőlőbirtok.

A városvezetés 1864-ben hozott határozatot, amellyel a „künnlakást" betiltotta. E rendelet egyúttal előírta, hogy a „*lakás végett a szőlőhegybe költözött minden családok onnét*

---

mintegy 13 000 koronát tett ki. A kölcsönpénztár forgalma 1870-ben meghaladta a 300 000 forintot. A konkurens pénzintézet, a Népsegélyzők sem maradtak el jelentősen. Tagjai száma kevesebb, közel 1400 fő volt, a heti befizetések összege megegyezett a rivális egyesületével.
Az 1870-es évek elejére már mindkét egylet tekintélyes forgalmat lebonyolító pénzintézetté vált. A Kölcsönös Segélyző Egylet első elnöke Námessy Ferenc szegénynyintézeti gondnok volt, őt Havranek József követte, majd Karl István gyáros, fűszer- és gyarmatáru kereskedő töltötte be az elnöki tisztet. Tisztikarában a város vezető tisztviselőit, kereskedőit, ügyvédjeit és gyárosait találjuk. Kétségkívül a város legtekintélyesebb polgáraiból állt ezen alakulat. A Népsegélyző egylet „kisebb neveket" tudott felmutatni. Vezetői nem a város élvonalából kerültek ki, bár társadalmi súlyuk, megítélésük távolról sem volt elhanyagolható. Az egylet megalakulásában Pete Dani kereskedő játszott kimagasló szerepet. (Ő tevékenyen működött a Székesfehérvári Kereskedelmi Társulatban is.) Első elnöke Dr. Kaiser Sándor városi tiszti főorvos volt. Szociális érzékéről, emberbaráti cselekedeteiről nemcsak az egyesületben végzett munkájával tett tanúbizonyságot. A későbbiek során a két egyesület között a különbségek kiegyenlítődtek. Az 1910-es évekből az elnöki tisztségre Saára Gyula polgármestert sikerült megnyerni, akit az elnöki poszton is utódja, Zavaros Aladár polgármester követett.
A két egyesület között nehéz egymástól elhatároló különbséget felfedezni. Tevékenységük célrendszerüknek megfelelően azonos körben, párhuzamosan folyt. Többé-kevésbé azonos társadalmi rétegek igényeit szolgálták. Azzal az észrevehető eltéréssel, hogy a Népsegélyző Egylet a társadalom kevésbé módosabb, anyagilag szerényebb viszonyok között élő rétegét kívánta soraiba tömöríteni. Erre utal a kisebb kötelező heti befizetési összeg is.

[858] SZVL IV. B. 1107. IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai c./ népszámlálási iratok 1857. Szőlőhegyi bejelentési jegyek.

[859] Székesfehérvár 1869. december 31-én. Székesfehérvár, 1870. 7. p.

[860] Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. Bp., 1936. V. köt. 241-242. pp.

14 nap alatt kiköltözni tartoznak". Lauschmann Gyula[861], a várostörténet jeles művelője szerint: „*Nem a könnyebb megélhetés hajtotta ki a nép egy részét a Szőlőhegyre, hiszen a lakások a városban is elég olcsók valának (a marhahús fontja is csak 16 krajcárba került), hanem valami ellenállhatatlan vágy vonzotta a szabad természet felé. Nem is teljesítette a lakosság a parancsot, mert e jogában nem ismert korlátozást*". Észrevétele már csak azért is figyelemre méltó, mert szinte a kortársak szemével látta az eseményeket, azaz a szőlőhegyre kiköltözés folyamatát.[862]

A szőlőhegy bár korábban is jelentős beépítettséggel bírt, statisztikai adatokkal nem rendelkezünk róla. Wüsztinger József felmérése alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a legkevésbé beépült szőlőhegyrész a Szélső-hegy volt. Az 1860-as évek végén a szőlőhegyen 1081 épületet regisztráltak a statisztikai források; a présházak szobával épültek, a szobák száma 1010 volt, csak néhányban volt azonban konyha (94) kamra (19), s az istállók száma is kevés volt, összesen 29. A pincék számát 1102-ben rögzítették.[863] A szőlőhegyi présházépítkezések a következő években is folytatódtak, s a filoxérabizottmány jegyzőkönyvében az alábbiakat olvashatjuk: „*E város nagykitejedésű szőlőhegye eltekintve attól, hogy legnagyobb részben csak is szőlőművelés céljaira alkalmas – mint szőlőbirtok úgy lett művelve, hogy a phylloxera fellépte előtt, csak nem kivétel nélkül a 200 négyszögöl terület 200-300 forint értéket képviselt. Szőlőink e magas értékét emelte azon körülmény, hogy csaknem minden birtokon kényelmes és költséges épület áll és a pincéink úgyszólván raktárát*

[861] Lauschmann Gyula dr. (Székesfehérvár, 1861. szeptember 28. – Székesfehérvár, 1918. október 8.): orvos, helytörténész. Írói álnevei: Dr. Aesculáp, Dr. Castor, Pollux, Idem, Julius. Édesapja Lauschmann József takarékpénztári tisztviselő, édesanyja Feld Jozefa. A ciszterci főgimnázium elvégzését követően orvosi tanulmányokat folytatott. A pesti egyetemen végzett tanulmányai után – 1884. december 20-án avatták doktorrá – egy ideig a fővárosban dolgozott, előbb a Rókus Kórházban, majd az Üllői-úti Kórházban praktizált. 1888 novemberében visszatért szülővárosába, ahol 1889. március 1-jén megyei alorvos, később – 1900. december 31-én – a Szent György kórház főorvosa lett. Ezt követően 1908. szeptember 29-én Fejér vármegye tiszti főorvosává nevezte ki Széchenyi Viktor főispán. Tiszti orvosi működése során kiemelkedően sokat tett az 1910-11. évi kolerajárvány felszámolása érdekében, amelyért nem csupán megyei, de uralkodói elismerésben is részesült.
Több emberbaráti és egészségügyi egyesületben is tevékenyen közreműködött, ezek között tarthatjuk számon a Fejér megyei és Székesfehérvári Tuberkulózis ellen Védekező Egyesületet, amelynek 1906. január 5-én történt megalakulását követően titkára volt. Ugyancsak elévülhetetlen érdeme fűződik a történelmi és régészeti egylet megújításában, a Fejér vármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület 1910. évi megalakításában, amelynek titkára is lett. E minőségében elsősorban az anyaggyűjtésben és az ismeretterjesztő előadások terén végzett munkája emelhető ki.
Orvosi szakcikkek írása mellett tevékenyen részt vett szülővárosa kulturális életében, valamint a várostörténet kutatásában. A Székesfehérvári Színpártoló Egylet alelnökeként részt vállalt a törvényhatósági bizottság színházi bizottságában. Több színdarabbal is kötődött a Városi Színházhoz, amelyeket elsősorban évfordulókra írt, ezek közül kiemelhetjük a Harminc év, Száz év című darabjait. Kötődött a Székesfehérvári Zenekedvelő Egyesülethez is, amelynek 1915-től haláláig az alelnöki tisztét töltötte be. Legismertebb munkája a négykötetes Székesfehérvár története. Haláláról az 1918. október 21-én tartott városi közgyűlésen gróf Károlyi József főispán emlékezett meg.

[862] Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. IV. köt. Székesfehérvár, 1998. 67. p.

[863] Székesfehérvár 1869. december 31-én. Székesfehérvár, 1870. 6. p.

képezik a szomszédos községek szőlőhegyei termésének."[864] Az Öreghegy mellett és az ekkortájt kialakuló Demkóhegyen lakás céljából újabban létesült 10 épülethez, azonban már szobák és konyhák tartoztak, de itt csak kevés, összesen 3 pincét tartottak nyilván a statisztikai források.[865]

A törvényhatósági bizottság 1888-ban is foglalkozott a külterületen történő kintlakással. A hirdetményben is közölt rendelet értelmében a város külterületén, vagyis a vámházakon kívül álló épületekben, valamint a rendelet kihirdetését követően épített házakban azonnali kilakoltatás mellett tilos volt lakni. Kivételt csak a mezőgazdasági alkalmazottak részére épített házak és a már telekkönyvileg házhelyként jelölt telkeken álló épületek képeztek.[866] Ennek ellenére a városi társadalom elszegényedett rétegeinek jelentős része a környező uradalmakból beáramlottakkal együtt a szőlőhegyre költözött. A múlt század utolsó évtizedében számuk tovább növekedett. Az ekkor megindult demkóhegyi présházépítkezések következtében e térségbe is költöztek.

A külterületi „kintlakás" a század 80-as éveire vált jelentős városi problémává, „*a nép egy része a szőlőhegyre és a város délnyugoti határában levő ugynevezett Demkó-hegyre költözött, hogy könnyebben megélhessen...de a rend érdekében tűrni nem lehet, nem szabad, hogy egyesek magukat a közterhekből kivonván és mintegy külön ellenőrzés nélkül lakjanak és ez által a kívánatos rend rovására oly helyzet álljon be, melyet egy haladottabb város meg nem tűrhet*."[867] A polgármester már ekkor indítványozta, hogy a kintlakást – a tanyai cselédség és a szőlőhegyi őrök kivételével – szüntessék meg. Ennek következtében a törvényhatóság „sorompón kívüli lakást" tiltó szabályrendeletet hozott, amely ellen a demkóhegyi lakosok a belügyminiszterhez fellebbeztek.[868] Az 1880-as évek második felében már a demkóhegyi és a maroshegyi szőlőhegyen történő építkezést is megkísérelték szabályozni, de ezzel e területek benépesülését nem lehetett megakadályozni.[869] A következő szabályrendelet a külterületek eldarabolásának korlátozásával próbálta gátolni a külterületi építkezés növekedését.[870] Nem sokkal később, tíz év elmúltával, a közgyűlés ismét az „állandó" kintlakás tiltására vonatkozó szabályozást fogadott el.[871] Az öreghegyi hegyközség

[864] SZVL IV. B. 1108. Székesfehérvár város Bizottmányainak iratai n./ Szőlőhegyi bizottmányi iratok. Szn.
[865] Székesfehérvár 1869. december 31-én. Székesfehérvár, 1870. 6. p
[866] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1887. No. 7818.
[867] Havranek József: Javaslat Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági bizottságához a városi házi-pénztár javára nyitandó új jövedelmi források tárgyában. Székesfehérvár, 1888. 36. p.
[868] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1887. No. 7818. 1888. No. 1952, 5909.
[869] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1888. No. 17 051.
[870] SZVL IV. B. 1402. a. Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1890. No. 185.
[871] SZVL IV. B. 1402. a. Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1897. No. 326.

is szorgalmazta a jelenség megszüntetését, elsősorban vagyonvédelmi szempontok miatt[872], de az eredménytelenségről mi sem tanúskodik jobban, minthogy a következő évben a közgyűlés lemondott a korábban kirótt pénzbüntetések behajtásáról és azok törléséről rendelkezett.[873] A későbbiek során a városi hatóság magatartása megváltozott, mert újra pénzbüntetéssel igyekeztek korlátozni az építkezéseket, de ez sem hozott számottevő eredményt, erőteljesebb intézkedésre pedig nem került sor, bár tervezték a karhatalommal történő kilakoltatást is.[874] A városi hatóság a szabályoknak érvényt szerezni nem tudott. A szegényebb társadalmi rétegek a szőlőhegy présházaiba, valamint a filoxéra által nem pusztított Demkóhegyre, s a Maroshegyre költöztek ki. A költözés mértékére utaló adat, hogy a sorompókon kívül 1423 ház, illetve épület állt, amelyből 420-at hasznosítottak lakás céljára. A kintlakás mértékének növekedése ezt követően gyorsult fel; 1900-ban 1629 fő lakott elsősorban az öreghegyi szőlőhegyen.[875] Az itt lakók nem fizettek adót, tekintettel arra, hogy ezeket az ingatlanokat nem belterületként és háztelkekként tartották nyilván. A város adóbevételei azonban nem csupán ezáltal kisebbedtek, hanem ezzel párhuzamosan azzal is, hogy a belterületen mintegy 150 lakás állt üresen. Az építkezések, mint említettük túlnyomórészt a XX. század első évtizedének első felében a kültelkeken történtek, kiegyenlítődést 1907-ben tapasztalhatunk, a Déli vasúti munkásházak építése miatt. A szőlőhegyre, illetve a szőlőterületekre történő költözés részben a filoxéra pusztításával is összefüggött. A telkek értékének csökkenése is növelte a kiköltözést, másrészt a filoxéra által nem pusztított homokos szőlőterületek növekedése részben a napszámosoknak biztosított letelepedési és megélhetési feltételeket, s költözésük is ebbe az irányba történt. E folyamat azért is lényeges Székesfehérváron, mert a városban jelentős szőlőterület volt.

Az Öreghegy átalakulása azonban nem csak azzal a jelenséggel mérhető, hogy a szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkezők költöztek ki. A XIX. század végén megindult egy másik folyamat is, nevezetesen az, hogy a tehetősebb városi polgárok – így többek között Madaras Lipót táblabíró, korábban városi törvényszéki tanácsos, városi törvényhatósági bizottsági tag – présházaikat, nyaralóvá alakították át.[876] Ez a folyamat a későbbiek során felerősödött, ha divattá nem is vált, de a város számos gazdag polgára nyári laknak alakította át a szőlőbirtokán álló korábbi présházat. Ennek során a korábbi épülethez, amely

[872] SZVL IV. B. 1402. a. Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1900. No. 67.
[873] SZVL IV. B. 1402. a. Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1901. No. 64.
[874] SZVL IV. B. 1402. a. Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1904. No. 162.
[875] A statisztika az egyes tanyákon, majorokban szétszórtan lakók adatait rögzíti (Demkóhegy, Rácszérűk, Pestis pincék, téglatelepek), de e népesség többségében az Öreghegyen, a szőlőhegyen lakott. A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 58. p.
[876] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1893. No. 1711.

leggyakrabban konyha, szoba helyiségből állt, újabb szobát építettek, s így kialakult a szobából, ebédlőből, konyhából, esetenként hálószobából is, és természetesen pincéből álló présház.[877]

E folyamatot jól tükrözi, hogy a XX. század fordulóján a városi urbanizációs, infrastrukturális fejlesztések is elérték a szőlőhegyet. A XX. század első éveiben a kiránduló és hétvégi szórakozóhelyként is virágzó szőlőhegyet még jobban be kívánták kapcsolni a város vérkeringésébe, elsősorban a közlekedési kapcsolatok javításával.

A szőlőhegy, valamint a hegyközségi szabályok alá nem tartozó szőlőültetvények beépülése mellett, fontos megemlíteni, hogy a külterületi építkezések részben továbbra is e területek irányában folytatódtak. Ennek köszönhetően a századfordulón számottevő építkezés és kiköltözés volt megfigyelhető a Szárazréten is, amelyet a gazdasági tanácsnok szőlőtelepként jelölt meg, s nem javasolta a statisztikai források számára a külterületi besorolást és megjelölést.[878] Ennél azonban jelentősebb építkezés indult a századforduló első évtizedében a Homokgödri-dűlőben, valamint ettől nyugatra a Jancsárkúti-dűlő déli részén. Az 1890-es évek elején a telekkialakítások a református temető északi oldalában a Homokgödri-dűlő keleti részén megtörténtek, ekkor került sor a Homoksori út keleti részének a kialakítására is.[879] A korszak végére a Homoksoron mintegy 35 ház, a Jancsárkúti-dűlőben mintegy 40 épület állt. Az 1910-es években a Homoksor és az Aszalvölgyi-árok közötti területen alakítottak ki új utcát, 38 telekkel, beépítésük az évtized végére még csekély volt, 15 épület állt ekkor.[880]

A belterületen kívüli lakosságnövekedést, a többnyire a városba beköltöző népesség letelepedését a statisztikai források is rögzítették.

	1910-ben	1920-ban
Almási-telep	367	541
Homoksor	406	505
Demkóhegy	140[881]	176
Baross utca	173	257
Fűtőház utca	166	175
Gyár utca[882]	116[883]	166[884]

[877] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1891. No. 14 725.
[878] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1902. No. 17 991.
[879] SZVL XV. 2. Térképtár. Endel József városi segédmérnök: Homokgödri dűlő és szomszéd területei térképe. 1891. 1"-40^0
[880] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1914. No. 149.
[881] 1869-ben 16 laktak itt.
[882] A Baross utca, a Fűtőház utca, a Gyár utca a későbbi Búrtelephez tartozott.

Szép dűlő	100	159
Külső Berényi út	146	154
Külső Budai út	165	206
Seregélyesi út	514	575[885]
Maroshegy	663	638
Öreghegy	1194[886]	1429
Rácztemető-dülő	147	199
Jancsárkúti-dülő	284	
Száraz rétek	355	157[887]
Bikasziget		54[888]
Pentelei határ		67
Ráchegy		306[889]
Pagony-dűlő[890]		78
Repülőtelep		207[891]
Cigánytelep		110[892]
Őrházak		87
Szőnyi vonal mentén		72
Csóri út mentén		198[893]
Sárkányhegy		99[894]
Egyéb külterület	872	275

E folyamat eredményeként, tulajdonképpen az egyre inkább beépülő szőlőterületek és a város belterületének összekapcsolódása történt meg. Székesfehérvár fejlődése az építkezések vonatkozásában 1859 és 1872 között kétségtelenül lelassult, egyes években pedig stagnált. Építkezések ebben az időszakban alig történtek, összesen 29 új ház épült. 1859-ben 2 új épületet emeltek, amelyet mintegy évtizedes szünet követett. Az építkezések 1870-ben indultak meg és főként a külvárosokat érintették. Új épületeket leginkább a legfiatalabb városrészben, a Vizivárosban emeltek. A Belvárosban a fenti időszak alatt összesen 4 új házat

[883] Bútelep összesen 455 fő.
[884] Bútelep összesen 598 fő.
[885] Seregélyesi úti dűlőként említik.
[886] 1869-ben 34 fő lakott itt.
[887] A népesség csökkenésének oka az, hogy az 1920. évi statisztika külön szerepeltette a Csóri út mellett lakókat.
[888] Bikaszigeti-hegyesdűlő.
[889] A korábbi statisztika feltehetőleg az Öreghegy adatai között szerepeltette az itt lakók számát. A Ráchegy az Öreghegy Hegyközség része volt.
[890] E területet korábban Budai úti dűlőként említik. A statisztikai forrásban használt elnevezés az 1910-es években jelent meg.
[891] A repülőtelepet az I. világháborút megelőzően a Sóstó mellett alakították ki.
[892] A cigánytelep az Alsóvárostól délre helyezkedett el.
[893] A korábbi statisztika a fenti adatot a Száraz réteknél szerepeltette.
[894] A Sárkányhegy a Sárkánykúti I. dűlőben fekvő szérűhelyeket jelölte a statisztika időszakában.

építettek, ezt is ugyanabban az évben, 1870-ben.[895] Később ugyan tovább növekedett az építkezések száma, de ekkor sem volt számottevő, hiszen 1880-83 között csupán 39 új házat emeltek, kétségtelen azonban, hogy ezek közül két emeletes épület a Belvárosban, illetve annak déli részén épült, s jelentős beruházásként további két épület, a Honvédkerületi Parancsnokság és a Honvédlaktanya készült el.[896] Az építkezések éves statisztikáival nem rendelkezünk, csak egyes évek állnak rendelkezésünkre. 1894-ben a város bel- és külterületén 25 új földszintes épületet emeltek és további 29 pótépítkezés történt. 1898-ban 11 új és 53 pótépítkezést eszközöltek, ebben az évben új fejlemény volt, hogy megnövekedett a külterületi építkezések száma, 34 présházat emeltek. 1899-ben 20 új házat építettek, amelyből, 9 régi ház telkén épült; valamennyi földszintes épület volt. Ezenkívül 47 pótépítkezést regisztráltak, ebből azonban csak 2 volt emeletes építésű. Általában véve a pótépítkezések és átalakítások voltak nagyobb mértékűek.[897] A századfordulón ismét 20 ház épült, de ezek többsége, 17 üres telekre; a pótépítkezések száma is valamelyest növekedett, 50 esetben történt.

Mindezek mellett gyakoribbá váltak a kültelki építkezések is. 1900-ban a szőlőhegyen 49 présház és pince készült.[898] A következő években növekedett az építkezések száma, 1906-ban 4 emeletes és 68 földszintes ház épült, a pótépítkezések és átalakítások száma ezzel párhuzamosan csökkent – 35 volt –, de a kültelki építkezések tovább növekedtek, 62 présház épült.[899] A folyamatok valamelyest változtak, a következő évben csökkent az új építkezések száma, 2 emeletes és 51 földszintes ház épült, jelentősen növekedtek a pótépítkezések az átalakítások, 60 esetet regisztráltak. A külterületeken az építkezési kedv továbbra sem változott, 60 présház épült.[900]

1908-ban 14 lakóház és ugyanannyi egyéb épület készült, ezek közül azonban egy sem volt emeletes, az így létrejött építkezéseknek köszönhetően 20, illetve 16 lakás készült el.

[895] Pribék Antal: Elnöki jelentés a székesfejérvári képviselő testület s tisztikar működéséről 1869-ik évi október 14-től 1872. évi april 15-ig. Székesfehérvár, 1872. 15. p.
[896] Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 15. p.
[897] Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a nm. m. kir. földmívelésügyi minister úrhoz felterjesztett évi jelentése 1899. évről. Székesfehérvár, 1900. 24. p.
[898] Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a nm. m. kir. földmívelésügyi minister úrhoz felterjesztett évi jelentése 1900. évről. Székesfehérvár, 1901. 23. p.
[899] Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a nm. m. kir. földmívelésügyi minister úrhoz felterjesztett évi jelentése 1906. évről. Székesfehérvár, 1907. 21. p.
[900] Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a nm. m. kir. földmívelésügyi minister úrhoz felterjesztett évi jelentése 1907. évről. Székesfehérvár, 1908. 20. p.

Ebben az évben az egyéb lakóépület kategóriában épült házak esetében 13 a kültelkeken épült.[901]

A fentiek következményeként 1900-ban a város sorompókon belüli területén, vagyis a belterületen 2621 házat, 6753 lakást számláltak össze.[902] A következő évtizedben a növekedés még nagyobb volt, de az épületek többsége külterületen épült, s ezzel együtt a város lakásminősége is romlott. A házak száma a belterületen 1850-ben 1579; 1857-ben 1615, 1864-ben 1692; 1869-ben 1773 volt. A későbbi statisztikák a lakóházak adatainál – esetenként – a városban található összes épületre vonatkoznak. Ezek szerint 1869-ben 2937,[903] 1880-ban 1974, 1890-ben 2385, 1900-ben 2621[904], 1910-ben 3467 volt[905]. A századfordulón az épületállomány tekintetében Székesfehérvár az összehasonlítás alapjául szolgáló dunántúli törvényhatósági jogú városoktól az épületek falazatának tekintetében jelentősen különbözött. Székesfehérváron lényegesen nagyobb volt a kő, vagy téglaalappal készült vályogépületek száma a többi városhoz képest, az összes lakóház 62,1%-a tartozott e kategóriába.[906]

Kétségtelen azonban, hogy a tetőfedés esetében nem jelentkezett elmaradás, a zsindelyfedést már korábban is tiltó szabályrendeletek következtében. Ugyanekkor Győr épületállományának többségét még zsindely és nád fedte.[907] Fehérvár épületei „kisvárosias" jellegükből következően földszintesek voltak, az emeletes épületek száma tekintetében jelentősen elmaradt az említett városoktól, az épületállomány mintegy 7 %-a, összesen 183 volt emeletes. Az emeletes épületek szinte kizárólag a Belvárosban és azok közvetlen környezetében voltak találhatóak.[908]

A város bővülése miatt szükségessé vált a házak sorszámozásának megváltoztatása. A korábbi házszámozás, amelyet az 1820-as években vezettek be, a városrészek házait külön-külön számozta. Ennek megváltoztatása először 1869-ben[909], majd 1872-ben vetődött fel,

---

[901] Pécsen ugyanekkor 26 lakóház és 16 egyéb épület készült el, ebből azonban 13 emeletes volt. Győrben 42 lakóház és 15 egyéb épület épült, amelyből 14 volt emeletes. A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 406. p.
[902] Összehasonlításul 1883-ban 2013 ház volt, 5306 lakással.
[903] A statisztika a külterületen, nevezetesen többnyire a szőlőhegyen található épületeket is tartalmazza.
[904] A Magyar Szent korona Országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. Végeredmények összefoglalás. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. köt. Bp., 1920. 2. p.
[905] A Magyar Szent korona Országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. Végeredmények összefoglalás. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. köt. Bp., 1920. 2. p.
[906] Pécsen 41,4%, Győrben 15,7% volt az arány. In: A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész. A népesség általános leírása közégenkint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. I. köt. Bp., 1902. 32. p.
[907] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 25. p.
[908] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 25. p. Győrben 23 %; Pécsen 10 %; Sopronban 32 % volt az emeletes épületek aránya. Thirring adatai alapján.
[909] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1869. No. 100.

végül 1896-ban határoztak a városrészek szerinti számozás megszüntetéséről.[910] Utcák szerinti házszámozást vezettek be, az utca jobboldalán található házakat páros, a baloldali ingatlanokat páratlan számokkal látták el.[911] A Viziváros teljes kiépülésével azonban hamarosan ismét foglalkoztak a kérdéssel.[912] A külterületi és szőlőhegyi épületek számozásáról 1880-ban határoztak.[913] A külterületi kintlakás olyan mértéket ért el, hogy 1910-ben már az elemi iskolák létrehozására is sorkerült, ezt megelőzően a postai kézbesítések ügyét rendezték. [914]

KÖZÉPÍTKEZÉSEK, VÁROSKÉPET ALAKÍTÓ ÉPÍTKEZÉSEK

Székesfehérváron kétségtelen, hogy a városban zajló magánépítkezéseknél, erőteljesebben befolyásolták a városképet a középítkezések. A kiegyezést követő évtizedek tervszerű városrendezésének köszönhetően újabb intézményekkel, középületekkel gazdagodott a város. Az intézményi építkezéseket elsősorban a kincstár finanszírozta; jelentős építkezés indult a katonaság, a hadkerületi parancsnokság, valamint az állami hivatalok elhelyezése érdekében. Az építkezésekkel együtt járó rendezések a városképet jelentősen befolyásolták: parkokat, sétányokat, tereket alakítottak ki. Egyes hivatalokat pedig intézményi tömbben helyeztek el (rendőrség, bíróság, csendőrség, valamint a katonai épületek). A jelentősebb középítkezések közül ki kell emelnünk a törvényszék, az Árpád fürdő, a Javító Intézet és a katonai csapatkórház építését. A fentieken kívül a város is finanszírozott középület építést: többek között a 17-es honvédlaktanya, a honvéd tisztiépület, a császári és királyi 69-es gyalogsági laktanya a katonai élelmiszerraktár, valamint a posta- és távírda palota, és a pénzügyigazgatóság építését. A korszakhoz kapcsolható az iskolahálózat (Főreáliskola, Ezredéves iskola és a Kereskedelmi iskola) bővítése és a szociális intézmények létrehozása is. Ekkor épült többek között a Deák Ferenc utcai elemi iskola, az új árvaház, az aggintézet, és a járványkórház.

A középítkezések megindulásával már jelentősebb városképi változások is történtek: „*a vásártéren a város közönsége által építtetett honvédkerületi parancsnoksági épület és*

[910] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1896. No. 147. 1897. No. 257. 1898. No. 96, 157., IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1896. No. 7444.
[911] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1897. No. 256, 324.
[912] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1898. No. 96, 157.
[913] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1880. No. 354. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1880. No. 9974.
[914] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1910. No. 174.

laktanya városunk alakjának fejlődésében ez alkalomból említésre méltó körülményt képeznek"– írta Havranek József polgármesteri beszámolójában.[915]

A legnagyobb építkezések a katonai épületek, laktanyák kialakítása terén történtek. A város lakói számára korábban szabályrendeletek írták elő a város fegyveres védelmét. A polgárok feladatai közé tartozott a kapuk, városfalak őrzése, fegyveres őrség állítása is. A tanács e feladatok ellátására 1733-ban polgári őrséget szervezett. A városban állomásoztatott katonaság jelenléte idején a polgárok mentesültek az említett kötelezettségek alól. Az itt tartózkodó katonák beszállásolása azonban a polgárokat terhelte. E teendők szervezését a szállásmester végezte, utcáról utcára járva szállásolta el a katonákat, feladatai közé tartozott a nyilvántartás vezetése is. A török kiűzését követően a katonai beszállásolás magánházaknál történt. E terhet elsősorban a Belváros, vagyis az egykori vár lakossága viselte. Ezt követően e kötelezettség az 1780-as években a Budai és a Palotai külvárosokra is kiterjedt, igaz kisebb mértékben. A tiszteket általában, mivel a külvárosokban kevés megfelelő ház volt, a Belsővárosban helyezték el; ők a későbbiek során a laktanyák építését követően is a városban laktak; a kaszárnyákban csak egy-két tiszti lakás volt.

A Rákóczi-szabadságharcot követően jelentősen megszaporodtak a beszállásolási ügyek és költségek. A beszállásolás nem pusztán a katonák részére történő lakhely, hanem ellátás, fűtés és világítás biztosítását is jelentette. Az elszállásolt katonaság létszáma a hadiszükségleteknek megfelelően változott. A lakosságnak a szállás biztosításán kívül a beszállásolt katona élelmezése is feladata volt. Mindezen súlyos terhek elkerülésére már az 1720-as években felmerült a kaszárnyaépítés gondolata. 1801-ben a belvárosi polgárok vállalták a kaszárnyaépítéssel járó terheket. Az építkezés 1806-ban fejeződött be. Az ekkor létrejött belvárosi laktanya a Kaszárnya utcában – ma Kossuth utca – állott, tőle északra az 1820-as években a katonai életesházat, később élelmezési házat találjuk, az Árpád fürdő helyén. A belvárosi laktanya „*kemény anyagból épített, cseréppel fedett, állapota: igazítással használható*" – olvashatjuk a forrásokban. Az épület főbb adatai a következők voltak: 42 szoba 600 fő számára, 19 konyha, 4 kamra, 1 lőszoba, 4 árnyékszék, 7 lépcső, 7 fásszín, 1 kút, 1 istálló (5 ló számára), 6 ruhatár. A telek kiterjedése 1227 négyszögöl volt. A belvárosi laktanyát, amelyben gyalogos egységek nyertek elhelyezést, 1873-ban alakították át, ezen átalakítások azonban, ahogy a későbbiek során is, kisebb léptékűek voltak.[916] A belvárosi laktanya a császári királyi alakulatok elhelyezését oldotta meg. A város tulajdonában a

[915] Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 15. p.
[916] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 383.

fentieken kívül egy kőből épült, rossz állapotban található őrház is volt, amely három szobából állt. A katonai épületek között kell megemlítenünk a szedreskerti lőportornyot, amelynek helyreállítását és bővítését 1882-ben végezték el.

A város területén ebben az időszakban további katonai épületeket is találhatunk. A katonai nevelőház és a királyi magazin a Vásártér közelében állt, előbbit a kincstár bérletben biztosította a 19. számú gyalogezred számára. A város már ekkor késznek mutatkozott 6 gyalogszázad és egy lovas osztály számára laktanyát építeni: „*Ha sz. kir. Fejérvár Városa azon ajánlata elfogadtaték, hogy kebelökbe az egész lovas katonaság osztály számára elegendő telket által adni kész, és azon osztály számára laktanya építtetnék, a többi a Megyében lévő másképpen használható katona épületek szüksége megszűnik*." – tárgyalta e kérdést a városi közgyűlés.

A kiegyezést követően elsőként – 1872-ben – lovassági laktanya építésének gondolata merült fel; a város azonban nem foglalt állást a kérdésben, így érdemi intézkedés sem történt.[917] A következő években változás annyiban történt, hogy a városmajorból, 1875-ben áthelyezték a katonaságot a Pirosalma fióklaktanyába, ezt megelőzően került sor a kaszárnya átalakítására és bővítésére.[918] Megemlítjük, hogy az 1880. októberi elszállásolási parancs a városban 1 tartalék ezredet, 1 lovasezred-parancsnokságot, 1 lovasosztály-parancsnokságot és 3 lovasszázadot akart elhelyezni. A tartalékezredből kialakított 2 gyalogzászlóalj Pozsonyba vezénylésével azonban nem került sor a gyalogsági laktanya építésére. „*A katonaság távozásával, a forgalom csökkent*"– állapították meg, így Keresztes Ignác a katonai ügyek előadója indítványozta, hogy tegyen a város lépéseket a 3 lovasszázad helyett 3 gyalogos zászlóalj Fehérváron történő elhelyezésére.[919]

Ennek következtében, 1881-ben, a honvédelmi miniszter lovas laktanya építése kérdésében kereste meg a várost, de a közgyűlés elutasította az építkezést.[920] A halogatás ellenére 1882-ben ismét felvetődött a kaszárnyaépítés kérdése. Az építkezés helyéül a Botlik és Pirosalma telkeket jelölték ki. A békeelhelyezés megváltoztatásával ekkor nem nyílott lehetőség a tervek megvalósítására. Ezzel szemben a honvédelmi minisztérium részéről lovasszázadok elhelyezésének gondolata merült fel, ami jóval nagyobb terhet jelentett volna a városnak. Szőgyény Marich Lászlónak, a város főispánjának a közbenjárására eltekintettek a lovasszázadok elhelyezésétől, s azt Fejér megyére terhelték. Az elvezényelt egységek helyett

[917] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. XLI. 922.
[918] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1875. No. 69.
[919] Sz- Fehérvár szab. kir. város köztörvényhatósági bizottságához intézett előterjesztése Havranek József polgármesternek a város közönsége által a csász. és kir. 69-ik gyalogezred törzse és 3 zászlóalja részére tervezett laktanya kérdésében. Székesfehérvár, 1886. 5. p.

1883-ban egy lovassági dandártörzset, egy gyalogsági ezredtörzset, három gyalogsági zászlóaljat és egy kiegészítő zászlóaljat kapott a város,[921] amelyből egy gyalogos zászlóalj és a zenekar már 1883 októberében bevonult Székesfehérvárra. Ennek hatására megváltozott a város állásfoglalása; elhatározták a 69. gyalogezred törzsének és három zászlóaljának részére gyalogsági laktanya építését. A terveket Say Ferenc székesfehérvári építész készítette. A Katonai Mérnökkari Igazgatóság 1885 decemberében hagyta jóvá kisebb módosítások után a terveket. A Budai út mentén a már említett telkeket jelölték ki az építkezés színhelyéül. E területen már korábban is volt egy lovassági kaszárnya, tiszti és altiszti iskola, amelynek bővítését 1874-ben végezték el. A gyakorlótér közvetlenül az építmény mellett, az egykori vizivárosi Szénapiac volt.

Az 1880-as évek elején több város így Budapest, Kassa, Pécs, Sopron, Kaposvár és Kecskemét épített kaszárnyákat. A laktanyaépítési konjunktúra okát több tényezőben kereshetjük: egyrészt a már említett beszállásolási költségek csökkentését célozták meg, másrészt a lanyhuló gazdasági fejlődésben a városok ipara, kereskedelme számára biztosított új piaci lehetőségeket. Ezenkívül, mint mondták „*emeli egy város erkölcsi tekintélyét*".

A beszállásolás rendezésére, a tervezett építési feladatok összehangolására 1885-ben katonai bizottmányt alakítottak. Az átvonuló alakulatok tisztjeinek elszállásolását a vendéglők, szállodák látták el. Így a Magyar király a Fekete Sas, a Bárány, az Arany Sas és a Ponty vendéglőkben nyertek elhelyezést. Mindezek ellenére a laktanyaépítés terhét, amely mintegy 620 000 forintra rúgott, a város rossz anyagi körülményei miatt, nem tudta vállalni. Az elutasítás okait a következőkkel magyarázhatjuk. Az 1879. évi XXXVI. törvénycikk[922] értelmében kötendő szerződés a város vezetése és polgármestere szerint nem volt alkalmas a 38 és fél év alatt törlesztendő, az építési költségekre felvett kölcsön pénzügyi fedezetének biztos kivitelezésére. A kincstár csak 25 éves szerződést kötött volna. Ez idő alatt többször, ötévenként változott volna a fizetett bér a város házbérosztály besorolásának megfelelően. Ekkor Székesfehérvár a 4. házbérosztályban volt. Havranek József polgármester úgy ítélte meg, hogy nincs mód a kedvezőbb besorolás elérésére.[923] A városi közgyűlés 1886. február 21-én döntött az építkezés elhalasztásáról azzal, hogy ha a kincstár laktanya építését határozná el, az ahhoz szükséges területet biztosítja. Mindezek következményeként az itt elhelyezett gyalogságot elvezényelték.

---

[920] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1881. No. 410.
[921] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1883. No. 325.
[922] 1879. évi XXXVI. törvénycikk A közös hadsereg (haditengerészet) é a honvédség beszállásolásáról.

JÓZSEF FŐHERCEG LOVASSÁGI LAKTANYA

Székesfehérvárhoz hasonlóan Fejér megyének is súlyos nehézségeket jelentett a beszállásolás. A terheket tovább fokozta az 1879. évi beszállásolási törvény. Részletes ismertetésétől eltekintve ki kell emelnünk, azonban hogy megtiltotta az egyes lovasszázadok négy kilométernél távolabb található községcsoportokban történő elhelyezését.[924] A beszállásolási kötelezettség nem állt arányban a terület eltartó képességével. Fejér megye alispánja 1885-ben kérte a honvédelmi minisztériumot a megyében beszállásolt katonaság csökkentésére. E terhek elsősorban a város környékén található falvakban így Iszkaszentgyörgy, Moha, Sárkeresztes községekben jelentettek problémát. Az említetteken kívül Mór, Seregélyes, Érd, Csákvár területén állomásoztak századok, összesen hat lovasszázad.[925] Az alispán kérésére 1886-ban válaszolt a honvédelmi miniszter. Kilátásba helyezte a századok csökkentését, abban az esetben, ha négy éven belül Székesfehérváron egy lovas-ezredtörzs és három százada számára laktanyát építenek. Ebben az esetben a minisztérium kötelezettséget vállalt a békeállomány fent említett maximálására, sőt kilátásba helyezett további létszámcsökkentést is. A vármegye törvényhatósága elfogadta a minisztérium kedvező ajánlatát. A kaszárnyaépítés költségei kisebb pótadótételt jelentettek a megye számára, mint a községi állomásoztatás. A megye ezt követően lépett kapcsolatba a várossal a kialakítandó laktanya helyének kijelölését illetően. A város három területet ajánlott. Az első számú építési terület a Móri út mellett a fecskeparti temető és a Kis-kecskemét között, a második a Berényi út mellett volt, a harmadik pedig a Budai út mentén helyezkedett el. Megjegyezzük, hogy a megye már 1776-ban is kért területet lovassági laktanya építésére, ezt akkor a város „*terület hiányában*" elutasította. A mostani kedvező döntés okát a Pirosalma utcai kaszárnyaépítéssel hozhatjuk összefüggésbe.

A laktanyaépítési bizottság a helyszínelés során 1887 januárjában a harmadik építési területet, a Budai út mentén a régi vármegyei közkórházzal szemben található térséget találta alkalmasnak.[926] A mintegy 24 katasztrális hold terület kiválasztásában nagy szerepet játszottak az egészségügyi szempontok és a vasútállomás közelsége. A terület alkalmasságát

---

[923] Sz- Fehérvár szab. kir. város köztörvényhatósági bizottságához intézett előterjesztése Havranek József polgármesternek a város közönsége által a csász. és kir. 69-ik gyalogezred törzse és 3 zászlóalja részére tervezett laktanya kérdésében. Székesfehérvár, 1886. 24-25. pp.

[924] Alispáni jelentések 1886. évről. In: Fejér vármegye alispánjának jelentései 1872-1890. Fejér megyei történeti évkönyv 24. köt. Székesfehérvár, 1998. 137. p.

[925] Alispáni jelentések 1885. évről. In: Fejér vármegye alispánjának jelentései 1872-1890. Fejér megyei történeti évkönyv 24. köt. Székesfehérvár, 1998. 121-122. pp.

[926] Alispáni jelentések 1886. évről. In: Fejér vármegye alispánjának jelentései 1872-1890. Fejér megyei történeti évkönyv 24. köt. Székesfehérvár, 1998. 138. p.

az 1880-as évek vízrendezési munkálatai tették lehetővé. A kibővített Aszalvölgyi-csatorna megszüntette a térség árvíz általi fenyegetettségét. A laktanya építésének költségeihez a város is hozzájárult; a telket díjmentesen engedte át a vármegyének, s az építkezéshez szükséges terméskövet is ingyen biztosította.[927] A város azon törekvése, hogy a tisztek elszállásolása ne a laktanyában, hanem a városban történjen, csak részleges eredményt hozott; a tisztek felét a laktanyában, másik felét a városban szállásolták el.[928] A város a fentieken túl 1889-ben, közel 104 ¼ katasztrális hold nagyságú gyakorlótér átengedését is vállalta, a gyakorlótér helyszínéül a Csíkvári út, a Maros-patak és a vasút közötti terület jelölték ki.[929] A laktanya építésének vállalása után a kincstár jelentősen csökkentette a beszállásolást, mindössze egy lovasszázadot tartott Móron. Az építkezést a laktanyaépítési bizottság felügyelte, feladatai közé tartozott a tervezési munkálatokra megfelelő építész megbízása is.

Az általános területfelhasználási tervek 1887 januárjára készültek el. A kezdeti időszakban a legnagyobb nehézséget a kutak rossz vízminősége jelentette. A részletes építési terv elkészítésére 1888 februárjában írtak ki pályázatot. A tervpályázatra 15 ajánlat érkezett, amelyek közül Adler Károly miskolci főmérnök (a miskolci lovassági laktanya tervezője) és Say Ferenc székesfehérvári építész terveit fogadták el. A részletes építési tervdokumentáció 1889. március 19-ére készült el, mintegy 12 000 forint költséggel.[930]

Az épületek elhelyezése, csoportosítása a 4. hadtestparancsnokság által meghatározott létszámkimutatás alapján készült. A terveket a helyi vegyes bizottság ellenőrzése után terjesztették fel a honvédelmi minisztériumba. A lovassági laktanya objektuma 25 épületből állt, amelyek közül a tiszti lak és a törzsépület kétemeletes, az őrség épülete, az altiszti lakás és a legénységi lakás egyemeletes volt. A fogház, a markotányos épület, a melléképületek és a raktárak földszintesek voltak. Az épületegyütteshez számos kiegészítő építmény, így kocsiszín, lóistállók, (egy a tiszti lovak számára, egy az utász és kiegészítő keret, hat a legénységi keret számára, továbbá a gyanús, valamint beteg lovak részére) egy patkoló műhely és két fedett lovarda tartozott. A területen 4 nyílt lovaglóiskolát, lovaglóteret, és „felálló" teret alakítottak ki. Az ivóvizet – vezetékes vízhálózat hiányában – 13 fúrt kút biztosította. A terveket, kisebb módosítások igényével 1889 szeptemberében fogadta el a honvédelmi miniszter, csak a törzstiszti épületnél kívánt kisebb kiegészítéseket. A végleges

[927] Alispáni jelentések 1886. évről. In: Fejér vármegye alispánjának jelentései 1872-1890. Fejér megyei történeti évkönyv 24. köt. Székesfehérvár, 1998. 139. p.
[928] Alispáni jelentések 1886. évről. In: Fejér vármegye alispánjának jelentései 1872-1890. Fejér megyei történeti évkönyv 24. köt. Székesfehérvár, 1998. 139. p.
[929] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1889. No. 50.
[930] Alispáni jelentések 1888. évről. In: Fejér vármegye alispánjának jelentései 1872-1890. Fejér megyei történeti évkönyv 24. köt. Székesfehérvár, 1998. 177. p.

tervek 1890 tavaszára készültek el. A további módosítások már a laktanya építési határidejét veszélyeztették. Sárközy Kázmér alispán személyes közbenjárással elérte, hogy a katonai hatóság részéről egy teljes körű megbízással rendelkező főtiszt ellenőrizhesse az ismételten átdolgozott dokumentációt. A hosszas kiegészítések eredményeként a törzstiszti épületet újból tervezték, különösen a helyiségek indirekt világítása okozott nehézségeket.[931] További lényeges változás történt az árajánlatok vitája során, 1891 februárjában a laktanyaépítési bizottság az épületek külső megjelenítését módosította. Ekkor elhatározták „*hogy a tervezett épületek nem vakolat homlokzatokkal, hanem nyers építményű modorban, vagyis színtéglával fogja készíttetni, mint a mely építkezés sokkal szilárdabb és szebb is, mint a vakolat*…”.[932]

A laktanyaépítési bizottság által kiírt pályázatra, tíz építési vállalkozó tett ajánlatot. Hosszas huzavona után 1891. január 5-én bírálták el a kivitelezésre beérkezett pályázatokat, s a laktanyaépítési bizottság javaslata alapján március 7- én Rózsa Ferenc és Fia, Havranek Antal, Fröschl János és Pénzes József székesfehérvári társvállalkozókkal kötöttek szerződést. Az építési terület kijelölésére május 29-én került sor, a 24 katasztrális holdas területet a város a tulajdonosoktól megvásárolta, a „áldozatkészen a vármegye tulajdonába bocsátotta”. Az építkezések 1891 nyarán kezdődtek meg, a társvállalkozókat ifj. Rózsa Ferenc képviselte, a művezető feladatait Wagner Ede építész látta el. A kivitelezés befejezésének határidejét a honvédelmi miniszter meghosszabbította, de az építkezés gyorsan haladt, ez év novemberére már elkészült a törzsépület, az altiszti lak, az őrség háza, a börtön, a markotányos épület, a legénységi lakóépületek és a szekérszín. Ekkorra egyébként már a többi építmény alapjai is álltak. A tél folyamán már a kutak furását végezték. 1892 tavaszán 177 kőműves, 287 férfi-, 114 női napszámos, 40 ács, 70 különböző iparos, 40 fuvaros és 25 inas folytatta a munkát. Közel 800 munkás dolgozott naponta reggel 6 órától este 7 óráig. A székesfehérvári társvállalkozók által elnyert pályázat előnyei is megmutatkoztak: iparosok, napszámosok jutottak tartós megrendeléshez és munkához. A város segítő szándékát – amelyet a terület átadásával bizonyított –, azzal ellentételezte a megyei törvényhatósági bizottság, hogy székesfehérvári vállalkozók nyerték el a kivitelezés jogát. E koncepció fő képviselői a város ipari- és pénzügyi tekintélyei, Felmayer István ás Felmayer Károly voltak. Egy esztendővel az építési munkák megkezdése után a Budai úton 25 épület állt. 1892-re a falkerítés, a pótraktár építése és az ácsmunkák maradtak. Ekkor történt az udvar kavicsozása, az utak építése, a terek rendezése és a fásítás is.

[931] Alispáni jelentések 1889. évről. In: Fejér vármegye alispánjának jelentései 1872-1890. Fejér megyei történeti évkönyv 24. köt. Székesfehérvár, 1998. 193-194. pp.
[932] Alispáni jelentések 1890. évről. In: Fejér vármegye alispánjának jelentései 1872-1890. Fejér megyei történeti évkönyv 24. köt. Székesfehérvár, 1998. 208-209. pp.

Az épület átadása 1892. szeptember 26-tól 28-ig a katonai kincstár és a megye küldöttsége előtt történt. Az építési költségek közel 850 000 forintot tettek ki. A laktanya elnevezéséről a megyei közgyűlés 1892. szeptember 17-i ülése határozott. Az új épületbe még abban a hónapban beköltözött a 10. huszárezred tisztikara és három százada. Az ünnepélyes megnyitón – október 9-én – a laktanya névadója József főherceg is jelen volt. Az emléktáblát a törzstiszti épület homlokzatán helyezték el. Felirata: „*I. Ferencz József Ausztria császára és Magyarország apostoli királyának uralkodása alatt, báró Fejérváry Géza honvédelmi minisztersége idejében, Fejér-megye közönsége által a csász. és kir. lovasság részére Sárközy Aurél alispán vezetése mellett Say Ferencz építész tervei szerint Rózsa Ferencz és Társai vállalkozók által építtetett 1891-1892. évben*." A József főherceg lovassági laktanya átadásával az építkezések nem fejeződtek be. A századfordulón az épületek egy részét bővítették, így a legénységi épületeket, a lóistállókat.[933]

69-ES CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI GYALOGSÁGI LAKTANYA

Az elkészült lovassági laktanya felépítése után következett az 1883-ban tervezett,[934] majd 1886-ban elhalasztott gyalogsági kaszárnya építése, amely 1899-ben vette kezdetét.[935] Az építkezés helyéül – Lobkowitz hadtestparancsnok véleményét elfogadva – a József főherceg laktanya és a katonai csapatkórház közötti területet vették igénybe. Korábban nem erre a területre tervezték építeni a laktanyát, a vasútállomáshoz közel vásárolt a város közel 6 katasztrális hold területet erre a célra. A tervezett három gyalogsági zászlóalj részére építeni szándékozott laktanya létrehozásának indoka között elsősorban a korábban is hangsúlyozott fogyasztásnövekedés elősegítése szerepelt.[936] Kétségtelen azonban, hogy a város a fenti célt, a megye által felépített lovassági laktanya révén részben elérte. A gyalogsági laktanya hosszas tervezése közben a város katonai szerepe is módosult, hiszen 1897-ben a Honvéd kerületi Parancsokságot Sopronba helyezték át.[937]

A 69-es császári és királyi gyalogezred laktanya területének és környékének kisajátítása hosszas folyamat volt, a szükségesnél jelentősen nagyobb terület megszervezését

---

[933] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1881. No. 2136.
[934] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1883. No. 331, 338.
[935] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1899. No. 77., IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1899. No. 3774.
[936] „*A fogyasztó népesség még egy zászlóaljjal szaporodnék, melyre és még sokkal többre gazdászat, ipar és kereskedelemmel foglalkozó közönségünknek, különösen most, midőn tőle a vidéki fogyasztóközönség a megyénket átszelő két új vasút által elvonatott – még jobban szüksége van*". Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 69. p.
[937] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1897. No. 35.

azzal indokolták, hogy az ezred valamennyi zászlóaljának elhelyezése esetén a laktanyát a későbbiek során az ezred céljainak megfelelően kibővítik.[938] Ezt a laktanya tervei is tükrözik. A városban felépített laktanyák egy tömbben történő elhelyezése jelentős városrendezési szemponttal bírt, hiszen ennek köszönhetően megszűnt a belváros több épületének katonai funkciója.[939]

A gyalogsági laktanya tervezését ismét Say Ferencre, a katonai építmények tervezésében jártas építészre bízták; a végleges jóváhagyás 1901. január 28-án érkezett meg. A kivitelezéssel mintegy 600 000 korona költség fejében, a Grünwald és Schiffer céget bízták meg. Az építkezés 1901 őszén kezdődött. A 69. császári és királyi gyalogezred parancsnoksága és egy zászlóalja nyert elhelyezést az 1903 őszén elkészült laktanyában.[940] A laktanya épületegyüttese: emeletes parancsnoksági épületből, kettő, szintén emeletes legénységi épületből, kocsiszínből, raktárból, kantinból, börtönépületből állt. A laktanya külső kialakítása, illeszkedett a szomszédságában található lovassági laktanya arculatához. Az 1900-as évek első évtizedére így kialakult az a katonai épülettömb, amelyhez az említetteken kívül még az 1901-ben épült katonai élelmezési raktár és a csapatkórház tartozott. (Az egyetlen üres telek az 1920-as években a Hadiárva intézetnek adott helyet.)

HADTESTPARANCSNOKSÁG, HONVÉDLAKTANYA

A honvéd tiszti épület, majd V. Honvéd kerületi Parancsnokság impozáns épületét, valamint a szomszédságában álló honvéd gyalogsági laktanyát – ma Tiszti klub – az 1880-as években építtette a város. A kiegyezést követő évben a honvédség felállításáról szóló törvény kihirdetése – 1868. december 5 – után, Székesfehérvárra is vezényeltek honvédségi alakulatokat. Ekkor a 17. Honvéd féldandár alakulatai kerültek városunkba, amelynek elnevezése átszervezése során 1891-ben 17. Honvéd Gyalogezredre változott. Megfelelő elhelyezésükre Hollán Ernő császári és királyi altábornagy, az V. magyar királyi honvédkerület parancsnoka közbenjárására került sor.

Székesfehérvár város, bár már korábban is ragaszkodott a kerületi parancsnokság és egyes honvéd alakulatok állandó itt tartásához, csak 1881-ben határozta el, megfelelő katonai laktanya, kerületi parancsnokság és fogház építését. Havranek József polgármester 1881. április 19-én javasolta a gyalogezred két zászlóaljának elhelyezésére „*a kor igényeinek*

[938] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1899. No. 12, 77, 186, 219.
[939] Újabb építkezések indultak ebben az időszakban, így az Árpád fürdő, a pénzügyigazgatóság épületei is ezt követően készültek. Ekkor alakították ki a Petőfi utcát is.
[940] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1898. No. 1607.

megfelelő honvéd laktanya építését". A közgyűlés, mivel „*a város erkölcsi tekintélyére és anyagi jólétére*" kedvező hatásúnak ítélte, a polgármesteri indítványt elfogadta, s ezen a közgyűlésen döntött a tervezési pályázat meghirdetéséről is. A pályamunkák elkészítésére a helybeli építészeket hívták meg.[941]

Az épületek emelése városrendezési szempontból is sikeresnek mondható, hiszen az 1870-es években kialakított Vásártéri ligetnek – amelyet 1879-ben Zichy Jenő ligetnek neveztek el – a megfelelő lezárása volt, másrészt ez volt a kiegyezést követő első nagyobb középítkezés Székesfehérváron. Legfőbb érdemük azonban gazdasági természetű, hiszen jelentősen növelte a város fogyasztó közönségét, a lanyhuló gazdasági fejlődésben az iparosoknak és kereskedőknek új piaci lehetőséget biztosított, s egyúttal lehetővé vált az is, hogy a polgárok régi óhaja teljesüljön: katonai zenekar működjön a városban.

A tervezési munkákra pályázatot írtak ki, a pályamunkák elbírálására a helybeli építészekből bizottságot alakítottak ki, amely ifjabb Say Ferenc székesfehérvári építész terveit fogadta el. A honvédlaktanya és a kerületi parancsnokság bérleti szerződését 1883 februárjában kötötték meg a Honvédelmi Minisztériummal. A bérleti szerződésben szereplő összeg volt a fedezete az építésre felvett kölcsön törlesztésének. Az építkezésre 1883 decemberében a Székesfehérvári Takarékpénztártól 162 640 forint kölcsönt vettek fel. A szerződés során számos nehézség merült fel, mert a kincstár óvakodott a további kötelezettségvállalástól, így nem vállalt kötelezettséget arra sem, hogy a 25 éves bérleti szerződés lejártakor – 1909-ben – továbbra is hajlandó új bérbeadási szerződést kötni. A város gróf Széchenyi Viktor főispánhoz fordult segítségért, de az ő közbenjárása is eredménytelennek bizonyult. A város elképzelései szerint a laktanyaépítést mintegy 40-50 éves szerződési idő finanszírozta volna. A bérbeadási szerződésben a város kötelezettséget vállalt, hogy 1884. október 1-jéig az említett épületeket – kerületi Parancsnokság és a honvédlaktanya – 25 évre a kincstárnak bérbe adja. Az éves bér összegét 13 181 forintban állapították meg, s egyben ez volt az építési kölcsön törlesztésének a fedezete is.[942] A szerződést azonban hamarosan módosították 1886-1890 között az éves bérlet összege 15 136 forint lett.[943] A honvédlaktanya építésére felvett kölcsön összegéből 1886-ban a város több mint 20 000 forintot kifizetett. A szerződés a bérbeadóra hárította az épület fenntartását, karbantartását, sőt a szükséges gyakorló- és lőterekről is gondoskodnia kellett. Az épületekhez a szükséges telkeket a város ingyen bocsátotta a kincstár használatába.

[941] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1881. No. 4348.
[942] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1881. No. 4348.
[943] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1885. No. 12 479.

Az építkezés kivitelezését Schomann Antal budapesti építész, vállalkozó 1883 májusában nyerte el. Az építkezés ez év június 1-jén kezdődött, november 15-én már tető alatt voltak az épületek, és a következő év júliusára fejeződött be a teljes kivitelezés. 1884 februárjában már a tiszti pavilon előtti teret rendezték, fásították.[944] A kerületi parancsnokság épületeinek építési költsége 87 339 forintot tett ki. Az épület átvételekor történt részletes vizsgálatok azonban számos építési hiányosságot tártak fel, helyreállításukra a vállalkozó nem volt hajlandó, mivel azok – véleménye szerint – tervezési hiányosságok voltak és a „felügyelet hiánya" miatt keletkeztek. A hibák kijavítására csak a következő évben került sor. A honvédlaktanya építése is 1884 júliusára fejeződött be, ekkor került sor az építmények ideiglenes átvételére. A végszámla és a végleges átvétel azonban a következő év januárjára húzódott. A két honvéd zászlóalj elhelyezését biztosító 17-es gyalogsági laktanya főépületének építési költsége mintegy 108 000 forintot, míg a kerületi hadbíróságnak is helyet adó Sár utcai fogház 23 300 forintot tett ki. A teljes építkezés melléképületeivel együtt mintegy 250 000 forintba került.[945] Az átvétel során egyedül a laktanya puskaműves műhelyénél találtak hiányosságokat. Ekkor még nem költöztek be a laktanyába a gyalogos zászlóaljak, de a laktanyabizottság már a gondatlan felügyeletről panaszkodott.

A honvédlaktanya néhány év használat után már szűknek bizonyult, így 1892-ben fűthető barakkokkal bővítették, és átalakították az épülettől északra található egykori katonai nevelőház épületeit is, amely korábban az abszolutizmus alatt idevezényelt császári királyi katonaságnak adott helyet. Az épület további lényegesebb átalakításáról, bővítéséről a történeti források nem tesznek említést, csupán a XIX. század végén történt istállóépítésről rendelkezünk adatokkal.[946]

Az 1920-as években a telek Malom utcai részén díszkert volt, amely kialakításának időpontja nem ismeretes. A Honvéd utcai részen, az istállóépületeken kívül, amelyet pótraktárnak, majd tiszti étkezdének és tiszti lakóépületnek alakítottak át, tekepálya helyezkedett el. Ezekben az években az épületegyüttes, a M. kir. 2. Honvéd Vegyes-dandárparancsnokság székháza volt. Részeire, beosztására Székesfehérvár thj. város ingatlantörzskönyve szolgáltat adatokat.[947]

---

[944] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 4256.
[945] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1884. No. 373.
[946] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1899. VIII. 31. No. 220/14 739.
[947] A kétemeletes épület részei a következők voltak: szoba 28, előszoba 6, folyosó 4, fürdőszoba 1, kamra 10, konyha 6, söntés 1, műhely 4, pince 8, iroda 9, istálló 3, kocsiszín 1, padlás 2, raktár 14, árnyékszék 8, egyéb mellékhelyiség 7. Az épület főbb adatai a következők voltak: földszinten 23 helyiség 471 m^2, I. emeleten 26 helyiség 513 m^2, II. emeleten 28 helyiség 556 m^2. Az épületet kisebb mértékben, de az új felhasználó céljaira alakították át.

Az említett építkezéseken túl több katonai épületet is emeltek Székesfehérváron. Ezek közé tartozott a Lövölde utca északi sarkán az egykori megyei közkórház helyén – 1900-ban – épített Huszár pótkeret laktanya is.[948] Ugyancsak jelentős városi beruházásként valósult meg a honvéd csapatkórház építése, amely 1893-ra nyúlik vissza.[949] Az építkezésre a katonai tömb keleti részén került sor, a beruházás értéke meghaladta a 221 000 koronát.[950]

Megjegyezzük, hogy a fenti laktanyaépítések következtében tovább növekedett a katonai népesség, de ezt a folyamatot a gyalogsági laktanya építése érdemben már nem befolyásolta. Székesfehérváron a Budai úti laktanyák építése előtt is számottevő katonaság állomásozott, 1883-ban a 26 827 fő polgári lakosság mellett 882 császári katona és 151 magyar honvéd állomásozott.[951] Számuk az évtized végére jelentősen növekedett, hiszen 1890-ben 1394 fő volt. 1900-ban, 1097 császári katona, 482 magyar honvéd, 137 csendőr, összesen 1716 fő katonai népesség állomásozott Fehérváron, a későbbiekben jelentősebb változás nem történt, 1910-ben 1797 fő állomásozott Székesfehérváron.[952] A laktanyaépítések, alapvetően a városok jövedelemforrásai közé tartoztak. Az építkezések költségei megtérültek a kincstár által fizetett hosszú távú bérleti díj következtében. A Dunántúl nagy városai közül Győr, Pécs, Sopron is jelentős beruházásokat tett e téren. Székesfehérvár azonban a folyamathoz a századfordulón végrehajtott gyalogsági laktanyaépítés vonatkozásában mintegy két évtizedes tervezést követően, valamelyest megkésve csatlakozott.

ÁRPÁD FÜRDŐ

A város legjelentősebb szecessziós stílusú épülete, az Árpád fürdő helyén a török kiűzését követően a Belváros 70. számú házingatlana állt.[953] A XVIII. századi telekkönyvi felmérések Proviant Ambt-ként, vagyis Élelmezési Hivatalként említi az épületet.[954] Az épületben a későbbiek során is a császári királyi katonai élelmezési hivatal működött, amelyet

[948] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1900. No. 1853.
[949] SZVL. IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1893. No. 170.
[950] SZVL. IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1893. No. 1895. No. 75, 327. 1896. No. 292. 1897. No. 83, 84, 98, 114, 187, 246, 247. 1898. No. 364.
[951] Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884. 14. p.
[952] 1920-ban a katonai népesség 1962 fő volt.
[953] SZVL IV. A. 1006. Székesfehérvár város Telekhivatalának iratai a./ telekkönyvek 1698. folio 36. Az 1698-as telekkönyvi alapfelvétel szerint e házingatlan tulajdonosa Korherr Kristóf császári élelmezési tiszt volt.
[954] SZVL IV. A. 1006. Székesfehérvár város Telekhivatalának iratai a./ telekkönyvek 1712. szeptember 1. No. 62.

a XIX. század elején már „Katonai Életesház”-nak, vagy élelmiszer raktárnak említenek. Az épületre vonatkozó kevés adat közül a legpontosabb az 1869. évi népszámlálás során készített összeírás. E szerint a földszintes épület 8 szobából, 3 kamrából, 3 konyhából, 3 fészerből és 5 raktárból állt. Az épületben egy lakás is volt.[955] Az 1440 négyszögöl kiterjedésű telek az 1880-as években is az államkincstár tulajdonában volt. A terület rendezésére vonatkozó első adat a XIX-XX. század fordulójáról származik. A tervezet szerint a belvárosi kaszárnya elbontásával kialakuló utcaszakaszra közintézményeket terveztek. Itt nyert volna elhelyezést a városháza, a pénzügyigazgatóság és az igazságügyi palota is.

A Kossuth utcai katonai élelmezési ház és területének megvételéről 1899 márciusában döntött a közgyűlés. A „bírói becsű útján” megállapított vételár 29 300 forint mellett, a város az újonnan építendő katonai élelmiszerraktár céljára – a Budai úton – 3200 négyszögöl területet biztosított.[956] A Kossuth utcai császári és királyi élelmezési ház átadására 1899-ben került sor.

A fürdőépítkezés a századfordulót követően került a napirendre. A pénzintézetek beadványát a tanács is pártolólag terjesztette a közgyűlés elé, mintegy 1020 négyszögöl területet adtak el e célra. Megjegyezzük, hogy a fürdő létesítésének gondolata 1884-ben, Havranek József polgármester programbeszédében jelent meg először: *„… valamint a szorosan vett városi közönség, az itt lakás kényelmét emelendő, czélszerü fürdőt tervez s egyéb kényelmi eszközök megszerzésével társadalmi uton a közjólétnek lendületet ad, ugy szeretett városunk eléri azon polczot, onnét nem lesz többé visszaesés és Magyarország első városai között foglaland helyet, – de ezen tényezők nélkül soha*.”[957] Kétségtelen azonban, hogy ezt követően a tisztújításokat megelőző programismertetésekben e célkitűzés többet nem szerepelt.

A fürdő építését ekkor is összekötötték a Kossuth utca rendezésével, hiszen ugyanekkor tárgyalták a pénzügyigazgatósági palota, valamint a posta és távírda épületének építését. E körülmény egyúttal rámutat arra, hogy a fürdőépítés a Kossuth utca rendezése, az ott található katonai épületetek lebontása, kitelepítése, majd a Petőfi utca kialakítása a Belváros rendezésének egyik sarkalatos pontja volt a századfordulón.

A fürdőépítkezést a legjelentősebb pénzintézetek a Székesfehérvári Takarékpénztár, a Fejér megyei Takarékpénztár és a Székesfehérvári Kereskedelmi Bank finanszírozta. A sajtó és más források kiemelik a pénzintézetek igazgatóit: Kaltenecker Nándort, Pápay Nándort és

[955] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai c./ népszámlálási iratok. Az 1869-es népszámlálás iratai. No. 130.
[956] SZVL. IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1899. No. 74.
[957] Székesfehérvár és Vidéke XII. évf. 1884. április 17. 47. szám. 1. p.

Hübner Károlyt, mint a fürdőépítés gondolatának elkötelezett támogatóit. A fürdőépítés ötlete azonban Kaltenecker Nándortól származott. Az építés költségei 47 246 koronát tettek ki. Az épületet Hübner Jenő budapesti műépítész tervezte, egyben a munkák művezetését is ő végezte el, a kivitelezés Hegyi Ferenc és Fried Zsigmond vállalkozók munkája.[958] Az épület átadására 1905. december 31-én, vasárnap reggel 6 órakor került sor. Az egykorú sajtó a következőket írta erről az eseményről: „*...a belsőnek csínja, ízlése, kényelmi úri berendezése fölülmúlja a külsőképet. Vetekedve múlják egymást felül a porcellan, a keramit és salon medencék egyszerű eleganciája, a gőzfürdő fényes pihenő termével, bazenek*[959] *kettős kupolatestének impozánssága, a belépő csarnok gyönyörű stilljével, vagy a gépházak nagyszerűsége a víztartó medence nagyszabású méreteivel*." [960]

Az épület megnyitásáról a város valamennyi sajtóorgánuma beszámolt. A Székesfehérvári Friss Újság „Az Árpádfürdő megnyitása" címmel a következőket írta: „*Ma reggel 6 órakor nyílik meg a Kossuth utcában az Árpád-fürdő, amely pazar eleganciájával és kényelmes berendezésével egy hajszálnyira sem áll mögötte a fővárosi fürdőknek... Azt hisszük az új fürdő teljes mértékben fogja megnyerni a nagyközönség tetszését is*."[961]

A hamarosan népszerűvé vált fürdőt a Székesfehérvári Kereskedelmi Bank Rt. üzemeltette. 1909-ben a fürdő részvénytársaság engedélyt kapott a városi címer használatára. Megjegyezzük, hogy erre csak kivételes esetben a közgyűlés jóváhagyásával kerülhetett sor.[962] Székesfehérváron, az Árpád fürdő megnyitását követő években 3 gőzfürdő működött, 11 medencével, látogatóinak számát évi 67 280 főben rögzítették a statisztikai források. A 3 uszodának mindössze 15 000 látogatója volt. A fürdőt az 1920-as évek elején alakították át. Az átalakítás során az épületet bővítették is. Ekkor többek között szálloda (50 szoba), színház és étterem épült. [963] A fürdőt, színházat és éttermet 1922. november 15-én nyitották meg. Az építési munkákkal egy időben szénsavas forrásvízre akadtak az Árpád fürdő kútjának

---

[958] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 10 693.
[959] víztároló medence, víztartály
[960] Székesfehérvár és Vidéke XXXIII. évf. 1905. december 30. A lap 1906. január 18-i számában megjelent reklám közöl újabb adatokat a fürdőről. E szerint a gőzfürdő „*meleg, langyos és hideg medencékkel, villanyozó készülékkel, nagy zuhanykamrával, kényelmes pihenővel és fodrász teremmel*" várta vendégeit. A férfiak fürdési ideje: szerdát kivéve 13 óráig, csütörtök és vasárnap délután 2-6 óráig tartott. Nők szerdán egész nap, hétfőn és pénteken délután 2-6-ig vehették igénybe. A jegyek 1 koronába, szerda és csütörtök délelőtt 1 korona 20 fillérbe kerültek. A diákjegy ára 70 fillér volt. A medencefürdő nyitvatartása a következő volt: reggel 6 órától, este 8 óráig (május 1-jétől – augusztus 31-ig). Szeptember 1-jétől, április 30-ig este 7 óráig volt nyitva. A déli órákban 1 és 2 óra között a fürdő zárva volt. A szolgáltatások ára: porcelánmedence 1 személynek 1 korona 20 fillér, keramit medence szintén 1 személyre 90 fillér, salon medence 3 személynek 2 korona, családi medence (5 főre) 3 korona, lepedő 20 fillér, törölköző 6 fillér volt.
[961] Székesfehérvári Friss Újság 1905. december 31.
[962] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1909. XI. 29. No. 456.
[963] A vendéglő: négy étteremből és söntésből, egy előkertből és két fedett teraszból állt, a kerthelyiségen kívül. Az étterem a 40-es években elsősorban diétás vendéglőként volt ismert.

fúrásánál, amelyet mind ivásra, mind gyógyfürdőzésre alkalmasnak minősítettek.[964] 1923. január 14-én a *Fejér megyei Napló* már az Árpádfürdő válságáról írt, a keramitfürdőt zárták be ekkor. A forgalom növelése érdekében a munkáspénztárral folytak tárgyalások és heti két alkalommal diákfürdő volt a délutáni órákban. Az Árpád fürdőt ezekben az években természetes szénsavas gyógyásványvíz-fürdőként hirdették. A kutakra vonatkozó adatokat a következőkben foglalhatjuk össze. A kútfőkből szaggatott áramlással folyt a víz. A Zsuzsanna-kút percenként mintegy 5 liter, a György-kút mintegy 15 liter vizet szolgáltatott, vagyis naponként 7200, illetve 21 600 liter vizet. A felmérés szerint a vízmennyiség naponta 100-150 fürdővendég szénsavfürdőjéhez volt elegendő. Ezenkívül mintegy 4 - 5000 üveg ásványvíz palackozására is mód nyílhatott. [965] A két forrás egymástól csekély mértékben különbözött, mindkettő a földes savanyúvizek sorába tartozott. A forrásvíz elemzése során megállapították, hogy „*nagy szabadszénsav tartalmánál fogva igen nagy értékű és a savanyú vizek csoportjában kiváló helyet foglal el*”. [966]

Az Árpád fürdő tervezését megelőzően az 1890-es években készült el az első közfürdő létesítési terv. Ezek szerint a Malom-csatorna mentén, a Városmajor-kert nyugati oldalára terveztek fürdőhelyet. A fürdő létesítését a városi közegészségügy érdekében a középítészeti szakosztály kezdeményezte.[967] Kétségtelen, hogy korábban is felvetődött több alkalommal közfürdő létesítése, [968] 1891-ben Tóth Artúr törvényhatósági bizottsági tag felvetését dr. Major Ferenc tiszti főorvos is támogatta, sőt Pécsen tanulmányozta is a közfürdőt, de az ügy, támogatást nem nyert,[969] de két évvel később már a tanács kezdeményezte a fürdő építését.[970] A fürdő 1894. évi létesítését követően, újabb közfürdő építését is tervezték.[971] Ennek részben

[964] A szénsavas vasas víz 130 méter mélységben fordult elő. A további mélyítés után a víz mennyisége és szénsavtartalma nőtt. A 160 méter mély fúrt kút napi 150 köbméter vizet adott. A szakvélemény megállapítása szerint szénsavtartalma a balatonfüredi Lobogó forrás vízének kétszerese volt. Ezzel az Árpád fürdő a balatonfüredi után, a második szénsavas fürdő volt Magyarországon. A források valamelyest eltérő vizet adtak: a 115 méteres forrás vizét gyomor-, bél-, és csontbajok ellen, a 160 méteres forrását elsődlegesen szív- és légzésbetegségek ellen javasolták. Később a 116 méter mélységű forrás, a „Zsuzsanna”, a 150 méter mély a „György” nevet kapta. Fejér megyei Napló 1922. július 4. 1932-ben a György forrásból 48 500 üveget, a Zsuzsanna forrásból 8000 üveget palackoztak. A forgalom ebben az évben jelentősen csökkent, a budapesti ásványvíz forgalmazók ugyanis jelentősen csökkentették az árat. Korábban a szállítások nemcsak a balatoni üdülőkre, hanem Budapestre is kiterjedtek.

[965] Az 1930-as évek elején kísérleteztek a vízhozam növelésével. Szivattyú segítségével a György forrásból óránként 4 köbméter vizet nyertek.

[966] A Zsuzsanna forrás vizét gyógyvízként, a György forrás vizét ásványvízként palackozták. A György forrásvizet vastalanították. 5 napon keresztül ülepítették, ezt követően palackozták. A Zsuzsanna forrás vizét 1929-ben nyilvánították gyógyvízzé. A vizet fél, illetve másfél literes palackokba töltötték. A szénsavas fürdőknél a György forrás vizét használták fel.

[967] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1892. No. 164.

[968] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1886. No. 108.

[969] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1891. No. 192.

[970] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1893. No. 160.

[971] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1894. No. 162.

pénzügyi okai voltak, hiszen a fürdőépítés jelentős haszonnal kecsegtetett; az építési költség mintegy 1615 forint mellett, a fürdő egy év alatt 340 forint jövedelmet hozott. 1895-ben a városi törvényhatósági bizottság 1952 forint összeget szavazott meg az új közfürdő létrehozására, a következő évben a Malom-csatorna mentén kialakított fürdő bővítéséről tudósítanak a várostörténeti források.[972] A működő fürdő 1901-ben már helyreállításra szorult. A rózsáskerti fürdő kocsmaépületének, a hideg fürdők, valamint a gőzfürdők melletti lakóépületeknek a helyreállítására került sor.[973] A következő évben a gőz- kád- és zuhanyfürdő helyreállításáról tudósítanak a források.[974] A helyreállítási munkák után a fürdőt rövid ideig ismét házi kezelésben tartották, de később bérbeadásáról határoztak. Az uszodai célokat leginkább Tőke József, Szent István versenyuszoda, kád- és gőzfürdője szolgálta. Tulajdonosa több mint 1 milliárd korona költséggel az 1920-as években építtette át a Fürdő soron lévő fürdőt. A város egyetlen uszodája ekkor egy 50 méter hosszú és 20 méter széles, versenyekre is alkalmas úszómedencéből, valamint egy kisebb, 22 x 22-es női, és egy 22 x 7 méteres gyermek-úszómedencéből állt. A versenyuszoda körül 147 kabin és egy 80 személyes terem volt. Külön épületben működött a büfé és a fodrászszalon. Az uszodák vizét a Malom-csatorna szolgáltatta, a szűrőkön át 14 óra alatt duzzasztották fel, illetve 3 óra alatt eresztették le a medencéket. A csatorna partján kiépült „strand-homok fürdő" további 300 személy befogadására volt alkalmas.[975] A századfordulót követően a városban három hideg fürdő működött, s ugyanennyi volt a meleg fürdők száma.

EGYÉB JELENTŐSEBB ÉPÍTKEZÉSEK, MILLENIUMI TERVEZETEK

A jelentősebb államilag finanszírozott középítkezések között megemlíthetjük a laktanyatömb déli részén – hosszasabb tervezést és közel ötéves előkészületet követően –, 1895-ben az országos javítóintézet épülettömbjének építését. Ezt megelőzően 1884-ben Aszódon, 1886-ban Kolozsvárott, 1890-ben Rákospalotán építettek javítóintézetet, utóbbi leány javítóintézet volt. Ezek az intézetek nevelőintézetek voltak, amelyekben a beutaltakat képezték is. A beutalt fiatalokat családokba osztották, a székesfehérvári építkezést megelőzően 1893-ban hat családba osztották be őket, s ezen kívül a 16 év felettieket külön

[972] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1895. IV. 29. No. 112. 1896. II. 27. No. 56.
[973] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1901. IV. 29. No. 123.
[974] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1902. III. 3. No. 79.
[975] SZVL IV. B. 1411. Székesfehérvár város Mérnöki Hivatalának iratai 1927. No. 140. 1927-ben újabb nyílt uszodát építtetett, a tulajdonos - egyúttal kőművesmester.

épületben helyezték el.[976] A 3. székesfehérvári (fiú) javítóintézet építéséhez szükséges telket mintegy 35 hektár területet a város biztosította a szántóföldek megvásárlását követően.[977] A terület mintegy felén helyezték el az épületeket, másik felén gyümölcsös kertet, játszó- és torna teret, gazdasági udvart és díszkertet alakítottak ki. Az épületegyüttes egyemeletes igazgatói lakóépületből, egy emeletes családfői- felügyelői- és munkavezetői épületből, munka- és hálótermi épületből, ima- és tanterem épületből, éttermi és gazdasági épületből, igazgatósági iroda és zárkaépületből, kórházi épületből, valamint három egyemeletes munka- és hálótermi épületből állt.[978] Utóbbiakban 120 főt, azaz hat családot helyeztek el. Az épületek tervrajzait Wágner Gyula készítette, a kivitelezést, amely 1894-ben kezdődött, fehérvári vállalkozók végezték. A munka összértéke meghaladta a 450 000 koronát.[979] Az épületegyüttes átadására 1895 júniusában került sor. Megjegyezzük, hogy a javítóintézet tervezett bővítése miatt 1900-ban újabb területet vásároltak és csatoltak a korábban kialakított kertekhez. A telekvásárlás egyik indoka azonban az volt, hogy a térség szántóföldjeinek beépítése elkezdődött, s ezért volt szükséges a vásárlás.

Kisebb léptékű középítkezés valósult meg az államalapítás ezredik évfordulójára. A törvényi felhíváshoz a város is csatlakozott, megjegyezzük, e felhíváshoz más törvényhatósági jogú városok is kapcsolódtak. Győr város közgyűlése 1893. augusztus 4-én határozta el a millennium alkalmára új városháza, új gyalogsági laktanya, új közkórház, új Duna-parti rakodópart és közraktár építését, s ez alkalomból új városi monográfia elkészítését.[980] Székesfehérváron többek között elhatározták a város monográfiájának megíratását, új városháza és új aggintézet, valamint egy új iskola építését is. A városház építés terve azonban már jóval korábban megfogalmazódott Székesfehérváron, hiszen a folyamatosan növekedő adminisztráció elhelyezését a reformkorban sem tudták véglegesen megoldani, így már 1837-ben új székház építését határozták el. Ekkor a rossz börtönállapotok miatt a városkapitány sürgette az építkezés megkezdését. Az új klasszicista stílusú székház tervét Ybl Miklós készítette és Máder Ferenc rajzolta. A terveket a következő évben a választópolgárság testülete elé terjesztették, hogy „*az építés mennyiség és minőség – úgy a költség megnevezési módok erán*t" véleményt adjon. Még ebben az évben köszönetet mondott a város tanácsa a tervdokumentáció elkészítéséért, de ezen túl intézkedés nem történt. Az

[976] A fiatalkorúak kriminalitása ellen való küzdelem Magyarországon. (Szerk.: Kun Béla – Láday István) Bp., 1905. 60-63. pp. SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1890. No. 15 232.
[977] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1891. No. 337.
[978] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1890. No. 15 232.
[979] A fiatalkorúak kriminalitása ellen való küzdelem Magyarországon. (Szerk.: Kun Béla – Láday István) Bp., 1905. 260. p.
[980] Győr szab. kir. város hivatalos értesítője. 1894. VI. évf. 1. szám. 56-57. pp.

építkezés költségvetését 1840-ben készítették el. Az épület állapotára jellemző, hogy az Éder-ház felőli fal kidőléssel „fenyegetett", ennek javításáról azonnal intézkedtek, de ezzel a városházépítés végleg kikerült a tanács napirendi pontjai közül.[981] Nem sokkal a millennium előtt Major Ferenc tiszti főorvos – 1892 decemberében – indítványozta az építkezés mihamarabbi megkezdését. Különösen a kapitányi hivatal és a községi bíróság elhelyezését kifogásolta, de az épület egészéről megállapította, hogy egészségtelen, a tisztikar által elvárt munkához nem biztosít megfelelő feltételeket. Ezen túlmenően javasolta a szomszédos Bierbauer- és Obermayer házak megvásárlását, ezek, továbbá a városháza elbontását követően új, kétemeletes székház építését. A városházépítő bizottság azonban – 1893 februárjában – a javaslatot, elvetette. 1896 januárjában a millenniumi ünnepségek hatására határoztak az építésről.[982] Tavasszal már a Say Ferenc és Winkler Vilmos által készített tervet vitatták meg, valószínűleg az ünnepi alkalom hatására a városházépítő bizottság is támogatta az építkezést. „*A város mint erkölcsi testület az építkezés terén irányt jelöljön akkor; a fényűzési érdekek mellőzésével ugyan, de mégis oly díszes stylszerű épületet kell a városház céljaira építtetni, mely magába foglalja az újabb műépítészet összes vívmányait*". Az építkezés ügye azonban újabb késedelmet szenvedett a tiszti főügyész és a főjegyző külön véleménye folytán. E téren változás Saára Gyula polgármesternek köszönhetően történt.

Székesfehérváron végül az ünnepi évhez kötődően az Ezredéves iskola és az új aggintézet építése valósult meg. A város ugyancsak ezen ünnepkörhöz kapcsolódóan, de korábban tárgyalta a Szent István-szobor felállítását is.[983] Az erre vonatkozó javaslat a Győri Független Újság 1891. évi februári számában jelent meg. A cikk javaslata értelmében országos gyűjtés keretében Székesfehérváron állítottak volna fel az államalapító tiszteletére szobrot. A győri javaslat Székesfehérváron sajtóvisszhangot ugyan kiváltott, de érdemi lépés még sem történt. A város késlekedett és csak 1894-ben kérte a törvényhatóságokat, hogy feliratban támogassák a szobor Fehérváron történő felállítását. A következő évben a város a képviselőházhoz intézett feliratot e kérdésben: „*Azt hisszük, senkinek sincs kétsége aziránt,*

[981] 1890. október 29-én Havranek József polgármester a közgyűlésnek jelentésben számolt be a városháza épületéről. A közgyűlés bizottságot küldött ki a székház megvizsgálására, amely megállapította, hogy az épület helyiségei „*szűk és sötét voltuk miatt*", nem alkalmasak a hivatalok elhelyezésére és állást foglaltak a bővítés mellett. A statikai vizsgálatok eredményétől függően az emeletráépítést javasolták, de a keleti szárnyépület építését is elfogadhatónak tartották. A közgyűlés, mivel a statikai vizsgálatok az emeletráépítést elvetették, elodázhatatlan feladatnak mondta ki az új székházépítést. Átmeneti megoldásként egyes hivatalokat – így a mérnöki hivatalt – magánházaknál helyezték el.

[982] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1896. No. 6. SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1896. No. 1178.

[983] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1894. No. 343. Már ekkor elhatározták több középület építését. A javaslat kidolgozására a polgármestert kérték fel, aki csak 1896 januárjában terjesztette elő az ünnepségekhez kapcsolódó elképzeléseket.

hogy Székesfehérvár városa össze van forrva Szent István s vele az egész ország sorsával – Magyarország történelmét Székesfehérvár történelme nélkül megírni nem lehet – Állami életünk az első időszakából nevezetessé lett város tehát szerénytelenség nélkül kérheti, miszerint a két történelmi név akként egyesíttessék, hogy első szent királyunk szobra itt állíttassék föl".[984] A Szent István szobor mellett, a közgyűlés Mátyás király megkoronázásának festményben történő megörökítéséről is határozott. A szobor elhelyezéséről azonban a honalapítás ezredik évfordulójának megörökítésére alkotandó művekről szóló törvénycikk[985] másként rendelkezett, így nem véletlen alakult ki az a közhangulat, amelyről a sajtó így írt: „*Ebből ismét csak az tűnik ki, hogy mindent a főváros kap, a vidék semmit, vagy csak kegyelem morzsákat*".[986]

A VÁROSI LÉTFELTÉTELEK JAVÍTÁSA, INFRASTRUKTURÁLIS FEJLESZTÉSEK

KÖZTISZTASÁG

A korszakban a városvezetés fokozott gondossággal figyelt a köztisztaságra, a közterületek állapotára. E feladatok megoldása azonban különböző módon történt, a város először saját kezelésében tartotta a közterületek tisztítását, de egyre gyakrabban vállalkozók részére adták ki e munkákat, utóbbi esetben az utak, terek tisztítása éves bérlet formájában történt, de egyes években leginkább vállalkozó hiányában, házi kezelésben tartották. A törvényhatóságok esetében a közterület karbantartásában, tisztításában a városi börtönök rabjai is részt vettek, általában az utak seprése és javítása volt a feladatuk. Az 1880-as években a köztisztasági feladatok ellátására már pályázatot írtak ki.[987] Hasonló módon ekkorra már gyakorlattá vált az is, hogy nem közmunka keretében szállították az utak fenntartásához szükséges építőanyagokat, hanem ezt is vállalkozók bérelték a városi törvényhatóságtól.[988] Az utak, utcák öntözésénél is hasonló eljárást figyelhetünk meg egyes években. A századfordulót megelőzően vállalkozókat, többek között Viniczai Ferenc fuvarost

[984] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1895. No. 342.
[985] 1896. évi VIII. törvénycikk 1. §. c. pontja. ad c./ „*Szent István lovas, szobrának Budapesten, a Nagyboldogasszonyról nevezett templom mellett a Halászbástyán felállítása érdekében 1895. május 10-én szerződés köttetett Strobl Alajos szobrászszal, melynek értelmében az öntésre kész minta előállítása a nevezett szobrász művész által 101.000 forintért végzendő; a szobor talapzatának előállítása és az érczbeöntésre 99.000 forint van előirányozva, úgy, hogy a felállitandó szobor egészben véve 200.000 forintba kerülne*."
[986] Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. IV. köt. Székesfehérvár, 1998. 192. p.
[987] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1883. No. 881.
[988] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1895. No. 7820.

bízták meg az utcák, különösen a Nádor utca öntözésével, amelyért napi 3 forintot fizettek.[989] Az utak öntözését azonban többször a városi önkéntes tűzoltók végezték, a városi hatóság megrendelésére, ami az egylet közvetett pénzügyi támogatását jelentette, hiszen évi 500 forintot juttattak számukra. Az utcák öntözése egyben más előnyöket is biztosított; az említett anyagi támogatás lehetővé tette, hogy újabb lovakat állítsanak be a szerkocsik szállítására.[990] A századfordulót követően újabb utcákat kapcsoltak be az öntözésbe, ennek során ismét a vállalkozások végezték e munkákat.[991]

A városvezetés e kérdéseket közigazgatási feladatnak tekintette, s így a fejlesztések menetét számos esetben szabályrendeletek határozták meg. Ez alól a köztisztaság kérdésköre bizonyos értelemben kivétel volt, hiszen a köztisztasági szabályrendelet 1910-ben készült el, külön háziszemét összegyűjtéséről és elhordásáról szóló szabályrendeletet pedig a korszakot követően fogadott el a közgyűlés; kétségtelen azonban, hogy az építési szabályrendelet egyes pontjai vonatkoztak a köztisztaságügyre. A háziszemét elszállítását célzó szabályrendelet megalkotásának elhúzódása azért is érdekes, mert Havranek 1888-ban szükségesnek tartotta e kérdés szabályozását. A városi jövedelmek növelését célzó tervezetében Budapest 1873. évi közegészségügyi és köztisztasági szabályrendeletét vette példaként; kötelezően bevezetett és hatóságilag, vagyis városi kezelésben kívánta a belváros, valamint a belváros közvetlen környékének háziszemét elszállítását megszervezni. Így kívánt véget vetni annak a gyakorlatnak, hogy a hulladékot „*titkon a házak elé öntsék*", illetve, hogy a szemetet „*valamely félre eső de azért a város belsejéhez tartozó köztérre este vagy kora hajnalban hordja ki*" a lakosság.[992] Az elképzelésből azonban nem lett szabályrendelet.

A szabályrendeletek elfogadását megelőzően az eseti kérdéseket a törvényhatósági bizottság külön határozatban szabályozta. Ezek közé tartozott az árkok tisztántartása, amellyel gyakran foglalkozott a törvényhatósági bizottság.[993] Havranek városkapitányi időszakához köthető többek között, hogy a háztartási szennyvizek eltávolításához, az emésztőgödrök tisztításához gépeket vásároltak.[994] A köztisztaság kérdése leginkább a törvényhatósági bizottsági tagok interpellációiban jelentek meg, így a hulladékok közterületre történő kiöntésének megakadályozása, e kérdésekben azonban csak annyiban történt intézkedést,

[989] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1895. No. 7890.
[990] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1888. No. 5173.
[991] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1901. No. 10 926. 1902. No. 7789.
[992] HavranekJózsef: Javaslat Székesfehérvár szab kir. város törvényhatósági bizottságához a városi házi-pénztár javára nyitandó új jövedelmi források tárgyában. Székesfehérvár, 1888. 12-15. pp.
[993] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 400.
[994] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 216, 317.

hogy a kapitányi hivatal figyelmét felhívták az esetre, és szigorúbb büntetést helyezek kilátásba.[995]

A Saára Gyula polgármestersége alatt alkotott köztisztasági szabályrendelet előírta a járdák tisztítását, nyári időszakban locsolását. A városi közterülethez tartozó járdák tisztítása ekkor is a háztulajdonosok kötelessége volt. Ugyancsak a köztisztasághoz és a közterület-karbantartáshoz tartozott a téli hónapokban a hó eltakarítása. (Más városokban a járdák tisztítása városi feladat volt.) Különösen az okozott nehézséget, hogy a belváros szűk udvaraiból a városrész utcáira hordták ki a havat, a források gyakran tudósítanak közlekedési akadályokról; egyes években hóolvadáskor az utcák járhatatlanná váltak. (A város ennek ellenére nem szervezte meg a hó elszállítását, erre csak a XX. század 30-as éveiben került sor.) A szabályozás részletesen kitért a házi szemét tárolásának módjára, a piaci higiéniára és az állattartásra is, amennyiben meghatározta azon városrészt, amelyben tilos volt a sertéstartás. A város I. és II. kerületében pedig rendőrhatósági engedélyhez kötötte a lovak és a szarvasmarhák istállóban történő tartását.[996]

Székesfehérvár 102 utcájának tisztítását a század első évtizedében 6 öntözőkocsi, 5 szemeteskocsi végezte, s a város 20 utcaseprőt és 4 öntözőt alkalmazott. E feladatok ellátására mintegy 56 ezer koronát fordítottak, amelyből közel 39 ezer koronát a személyi illetmények tettek ki.[997] A város seprőgéppel, hóekével, sárhúzógéppel nem rendelkezett. Más nagyobb városokkal ellentétben a háziszemétszállítást vállalkozásba adták. Ugyancsak megfigyelhető az is, hogy lényegesen nagyobb bevételek származtak másutt, hiszen Székesfehérváron a statisztikai adatok szerint nem keletkezett semmilyen városi jövedelem az utcák tisztításából, másutt elsősorban a komposztált trágya értékesítése hozott jelentősebb bevételeket.[998] A köztisztaság kérdését az 1910-es évek elején több tényező is gátolta; ezek között kell megemlítenünk, hogy Székesfehérvár ekkor még nem rendelkezett vezetékes vízellátással, másrészt az utcaburkolatok cseréje, az aszfaltozás megkezdése előtt a korszerű gépek alkalmazására nem nyílott lehetőség. Az utak, utcák többségében makadámutak voltak, az aszfaltburkolatok a burkolatok alig több mint egy százalékára terjedtek ki.[999] A fenti indokok miatt késett a város első „*házi szemét kihordási rendelete*”, amelyet a mérnöki hivatal

[995] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1885. No. 240.
[996] Székesfehérvár sz. kir. város köztisztasági szabályrendelete. Székesfehérvár, 1911.
[997] Egyes városokban a községi közmunka keretében a cigányok végezték az utcatisztítást.
[998] Az utcák, terek burkolt felülete 202 ezer négyzetméter, a járdaburkolatok felülete 120 ezer négyzetméter volt. A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 427. p. A komposztált trágyát az utcai szemét fekáliával történő leöntésével állították elő, s ezt értékesítették, hiszen a szántók trágyázására hasznosították.

készített. Ugyancsak a mérnöki hivatal feladata volt a köztisztasági kérdésekre vonatkozó javaslatok megtétele. Az utcák kövezetének tisztogatását változatlanul kézi erővel oldották meg. A felgyülemlett szemetet, port lovas kocsikon szállították a városi szennyvíztelepre, amelyet már ezekben az években „*compostálással*" kívántak hasznosítani. Az utcák locsolását a városi ivóvízvezetékről, a tűzoltócsapok segítségével végezték. A házi szemét-szállítást csak a szennyvízcsatornával ellátott területeken vezették be kötelező jelleggel. A házi szemét tárolására 100 literes fémtartályokat kívántak rendszeresíteni. A tervezet a városi kezelés mellett érvelt a járdák tisztítása terén is, ezek szerint más városok, pl. Brassó példája alapján a város tisztíttatta volna a járdákat is, amely az ezt megelőző hosszú évszázadokban a háztulajdonosok kötelessége volt. A járdatisztításért és öntözésért beszedett hozzájárulás fedezte volna a költségeket, másrészt a városi kövezetvám-bevételek egy részének más célú hasznosítására is mód nyílott volna. Annak ellenére, hogy a tervezet szerint a szemétszállítást vállalkozásba kívánták adni, a díjak beszedését a város vállalta. Számos egyéb javaslat és a tervezett szabályrendelet végül nem valósult meg az I. világháború alatt.

Az 1910-es évek végén Almássy Ferenc vállalkozása végezte a szemétszállítást. A kapitányi hivatal azért indított vizsgálatot, mert több esetben megtagadta a belváros házaiból a szemét elszállítását. Székesfehérváron 400 házingatlanból – mintegy 1000 lakásból és üzletből – szállították el hetente kétszeri alkalommal a háztartásokban, üzletekben felgyülemlett hulladékot. A gyakoriságot részben az indokolta, hogy nem alkalmaztak szemétgyűjtőtartályokat, de a belváros tekintetében azokat alkalmatlannak is vélték, még a rövidebb idejű tárolásra is. A vizsgálat során, bár elsődlegesen a köztisztasági viszonyok megfelelő biztosítását, a feltételek javítását volt hivatva elősegíteni, kétségtelen, hogy pénzügyi szempontok is megjelentek a városi hatóságok részéről. A helyiségenként fizetett évi 20 korona díj, évente mintegy 64 000 korona bevételt jelentett a vállalkozó számára, de a jelentés szerint ennél lényegesen többet kellett fizetniük a lakástulajdonosoknak a vállalkozó részére. Zavaros Aladár helyettes rendőrfőkapitány jelentésében a városi kezelésbe vétel mellett érvelt.[1000] Számításai szerint, mintegy 33 000 korona jövedelemtől esett el a város a vállalkozás útján történő hasznosítás miatt.[1001] Javaslatát a közelgő spanyolnáthajárvány és egyéb közegészségügyi szempontok miatt a járványügyi bizottság is támogatta, s hamarosan városi kezelésbe vették a szemétszállítást. A szemétszállítás ekkor a város 42 utcájára terjedt

[999] A járdáknál az aszfaltburkolat lényegesen nagyobb felületre terjed ki, a mintegy 120 000 négyzetméter járdából, közel 18 000 négyzetméter aszfaltozott volt, a trachytkocka felület 17 500, a tracyhterméskő felület 24 500, a századfordulót követően készült cementlapos járdák felülete 440 négyzetmétert tett ki.
[1000] A város végül 1920. szeptember 4-én vette házi kezelésbe a házi szemét fuvarozást.

ki. Ezzel az intézkedéssel megszűnt a tevékenység vállalkozásba adása, amely az 1890-es évektől vált gyakorlattá. A kérdés teljes rendezésére ekkor sem került sor. A városi tanács javaslata értelmében csak a város I. kerületében és a közvetlenül ehhez csatlakozó szomszédos utcákban – mintegy 700 házban – vezették be a szemétszállítást, amelynek lebonyolítására 3 kétfogatú szemetes kocsit elegendőnek ítéltek. A fuvarozási üzem fejlesztésére ekkor 390 000 koronát fordítottak, amelyet a városi függőkölcsön terhére vettek fel. A kölcsönt 10 évi időtartam alatt a köztisztasági járulékból fizették vissza. A szemétszállítás évi költségelőirányzata mintegy 406 000 korona volt, ennek arányában állapították meg a köztisztasági járulékot is, helyiségenként évente 36 koronát kellett fizetni. A házi kezelésbe vétel egyik legfontosabb indoka az volt, hogy a város által megállapított tarifa nem volt elégséges a vállalkozó számára. A korona elértéktelenedése miatt a díjak folyamatos emelésére lett volna szükség. A városi hatóság azonban nem akarta a folyamatos tarifaemelkedés miatt a közegészségügyi viszonyok romlását, többek között ezért döntött a városi kezelés mellett. A későbbiek során a város gazdasági hivatala annak ellenére is ellátta a szemétszállítási és az utcatisztítási feladatokat, hogy még a szemétszállítási díjak sem voltak szabályozva. A szabályozással és a házi kezelésbe történő vétellel egy időben az új szabályrendelet-tervezetet is elfogadták.[1002] A szabályrendelet miniszteri jóváhagyását azonban nem sikerült megszerezni, annak ellenére sem, hogy a belügyminiszter a szabályrendelet korszerűsítését szükségesnek tartotta.

A KÖZVILÁGÍTÁS, A LÉGSZESZVILÁGÍTÁS BEVEZETÉSE

A közvilágítás biztosítása más városok példájára az XIX. század elején merült fel Székesfehérváron.[1003] Ekkor is elsősorban a közlekedésbiztonság szempontjára voltak tekintettel, amikor a Budai-kapunál helyeztek el lámpásokat. Ugyancsak ez év tavaszán már szélesebb körben határoztak a közvilágítás megszervezéséről. 1800 tavaszán egy, a városházára kiakasztott gúnyirat ingerelte fel a város vezetőségét, s ezt követően döntöttek a közvilágítás bevezetéséről. Ez évben mintegy 50 lámpást helyeztek el a Belváros

[1001] A szemétszállítást 2 fogattal látták el, a helyettes rendőrkapitány a heti háromszori elszállításra is elegendőnek ítélte a kétlovas fogatokat.
[1002] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1920. No. 394.
[1003] Budán 1777-ben alkalmaztak először olajlámpákat közvilágítási céllal. A petróleumlámpák az 1840-es évek közepén jelentek meg. A török kort követően a városban lakóknak saját maguknak kellett gondoskodniuk a világításról, s természetesen a közvilágítás hiánya miatt az utcán, köztereken közlekedőknek maguknak kellett lámpást vinniük. A világítás nélkül közlekedőket, mint gyanús embereket kezelték, s emiatt a városi rendőrkapitány elé állították őket.

közterületein. A lámpások kihelyezése mellett a tanács intézkedett azok repceolajjal történő ellátásáról és a lámpások feltöltéséről.[1004] A közvilágítás kialakítása tehát elsősorban a közrendészet kérdésköréhez tartozott, a lámpások kezelését a rendészeti szervekhez tartozó éjjeliőrökre bízták. Ezzel magyarázható, hogy 1800. március 20-án megengedte a tanács, hogy az egyes háztulajdonosok lámpát tehessenek házukra, mert éjjeli világításnál a tolvajoktól nem kell félni. A világításhoz szükséges lámpaolajat ekkor is a város biztosította. Mindezen városi határozatok azonban nem, vagy csak részben valósultak meg. Egyes polgárok tettek felajánlásokat, de érdemi változás a városi magisztrátus magatartása miatt nem történt. A tanács más városok, így Buda segítségét is elutasította, holott 142 fáklyát ajánlottak fel Székesfehérvár részére.[1005]

A tanács magatartása akkor sem változott, amikor a városi kapitány kérte az éjjeli lámpások kihelyezését, ekkor gazdasági okokra hivatkozva nem teljesítették kérését. A reformkor pezsdítő szellemisége, az ekkor megjelent városszépítési igény, némi reménnyel kecsegtette a város lakóit „*az éjjeli bátorság, a tűzveszedelemkor tapasztalható zavarodás elkerülése és az a reménység, hogy az uralkodó a város pallérozódását látván, ide idővel valamely közintézetet rendel, mindez azt kívánja, hogy az utcákat éjjel lámpásokkal világítsák ki*", de ennek ellenére érdemi változás ekkor sem történt, mivel a választópolgárság testülete más jellegű fejlesztéseket tartott szükségesnek. Változást Marich István Dávid királyi biztos 1826-ban történt fellépése eredményezett. A város fejlődésére, fejlesztésére odafigyelő királyi biztos a polgármester részére előírta, hogy gondoskodjon a város közvilágításáról, sétaterek létesítéséről, a házak sorszámozásáról.[1006] Marich intézkedésének köszönhetően ez év tavaszán már kihelyezték az éjjeli lámpákat. A következő években már külön elszámolást vezettek az éjjeli világítás költségeiről, majd, 1830-ban ismét Marich királyi biztosnak köszönhetően külön pénzalapot létesítettek. A közvilágítási pénztár egyéb sajátos bevételekkel is gyarapodott a következő időszakban. 1832-től a polgárjogot nyerteknek, a taksán kívül 2 forintot kellett fizetniük a közvilágítás fenntartására. A közvilágítási pénztár részére magánosok is tettek adományokat, sőt tudomásunk van lámpaalapítványokról is. A magánszemélyek által tett lámpaalapítványok a város egyes frekventáltabb helyein való lámpaállítást, illetve fenntartást jelentették.

A feudális időszakban elsősorban a Belváros utcáira szorítkozott a közvilágítás. 1833-ban összesen 74 lámpa volt a Belvárosban, de a következő évben újabb 18 lámpát szereltek

[1004] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ jegyzőkönyvek. 1800. márc. 2. No. 419, 1524.
[1005] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ jegyzőkönyvek. 1803. nov. 4. No. 1404.
[1006] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ jegyzőkönyvek. 1826. febr. 27. No. 280.

fel. Az 1840-es évek közepén már a külvárosban lakók is szorgalmazták a közvilágítás bevezetését. Így ennek keretében a vásárálláson, a katonai nevelőházhoz, a városmajorhoz, a Királykúthoz, a Lövöldöző utcába és a városi kórház hídjához tettek lámpásokat. A célkitűzés tehát az volt, hogy a forgalmasabb közterületeken, illetve intézmények előtt biztosítsanak közvilágítást. A lámpásokat, többségében a házak falára, vagy külön oszlopokra helyezték el. A szaporodó lámpások miatt ebben az időszakban már lámpagyújtogatót is alkalmaztak, s a későbbiek során bérbeadással is kísérleteztek, de végül a „házi kezelés" mellett döntöttek.

A neoabszolutizmus időszakában bár több alkalommal foglalkoztak a közvilágítás ügyével, érdemi változás nem következett be, de csekély javulás megfigyelhető. A város közterületeinek éjjeli világítása az 1860-as években továbbra is petróleumlámpákkal – 191 lámpa – történt, amelynek költségei mintegy 4500 forintot tettek ki, ez a városi kiadások 2,5%-ának felelt meg.[1007] A kiegyezést követő társadalmi pezsgés és a gazdasági struktúraváltás számos pénzintézet létrehozását eredményezte. Elsőként, 1869-ben a Székesfehérvári Kereskedelmi Bank alakult meg városunkban. E pénzintézet egyrészt további bankok létrehozásával járult hozzá Székesfehérvár és Fejér megye gazdaságának átalakításához, másrészt több fontos urbanizációs beruházást segített életre. Ezek közé tartozik a város légszeszvilágításának kialakítása is. A kereskedelmi bank alapította meg a Székesfehérvári Légszeszvilágítási Társulatot és a társulat részvényeinek többségét is birtokolta.[1008] A gázvilágítás tervezése – az 1860-as évek végén – Turják János gazdasági tanácsnok felvetésére indult meg, s Drucker József polgármestersége alatt a légszeszvilágítás kialakítását a tanács már elvileg támogatta. Ezt megelőzően a városi hatóság 1867-ben érdeklődött a légszeszvilágítás iránt, megvizsgáltatta és összehasonlították az olajlámpákkal.[1009] Néhány további tervezést követően, 1870 elején a légszeszvilágítás megvalósításáról döntött a közgyűlés azzal, hogy azt elvben támogatja, s hamarosan a szerződés megkötésére is sor került.[1010]

A gázvilágítás létesítése azonban az átgondolt várostervezés következményeként nem korlátozódott csupán a világításhoz szükséges gázvezetékek kialakítására. Az urbanizáció, a városrendezés, a városszépítés kérdéseit több bizottság fogta egybe, s ennek során a gázvilágítás létesítését a városi szenny- és csapadékvíz csőhálózat lerakásával kötötték egybe: „*miután a gázvilágítás létesítésével a csőhálózat lerakása által az utczák felszakgattatnak,*

[1007] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 66. p.
[1008] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. XV-962.
[1009] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1867. No. 4226.

célszerű lenne egyidejüleg azon irány és kiterjedésben, hol a csőhálózat vezettetik – szépítészeti, egészségügyi, és rendészeti tekintetből az utczáknak annyira szükséges csatornázása is ha létesíttetnék, s érdemben bizatnék meg a szépítészeti szakosztály, hogy tekintettel a város eladósodott állapotára egy tervet készítene, s azt mihamarább további intézkedhetésre mutatná be".[1011]

A légszeszgyár helyének kijelölése is hosszas folyamat volt. Elsőként a Viziváros déli részén, a gazdasági kert helyén szándékozták felépíteni, de a kereskedelmi bank kérelmére a Langhammer major és a Budai út közötti háromszög alakú területről is tárgyaltak. A kereskedelmi bank kérését gazdaságossági szempontok miatt a tanács építészeti szakosztálya is támogatta, elsősorban a gyár környékének szépítése, valamint a csővezetékek kedvezőbb vonalvezetése miatt. A közgyűlés annak ellenére, hogy a fenti szempontokat méltányolta, a városi tiszti főorvos javaslatát fogadta el, és egészségügyi szempontok miatt, tekintettel arra, hogy a gyár közelében egészségügyi intézmény – a városi kórház – és az Aggintézet helyezkedett el, más területet szándékozott kijelölni.[1012] A telephely kijelölése azonban nem került le a napirendről, mivel a kereskedelmi bank továbbra is a fent említett területhez ragaszkodott. A bank újabb kérelmére végül a Langhammer majortól délre eső Theiller birtok fekvését minden szempontból kedvezőnek ítélték, így a gyár e helyen létesült.[1013] A légszeszvezeték-hálózatba valamennyi városrészt bekapcsolták, s elsősorban a város forgalmas útjain fektették le a hálózatot, de a legsűrűbben a belvárosi utcákat és a belváros házait érintette e fejlesztés, egy-két kisebb köz kivételével, valamennyi utcát bekapcsolták a hálózatba.

A légszeszvilágítás 1873. január 3-án indult meg.[1014] Bevezetése a fehérváriak ünneplése mellett történt. A város egyik krónikása Lauschmann Gyula így ír erről monográfiájában: *„sokan emlékezhetünk még arra az estére, midőn zeneszóval járta be a nép az utcákat, amelynek lámpái helyén magyar korona, csillag, kerék, henger, alkalmi transzparent égtek gázlángokból".*[1015] Ez év nyarán már a középületek gázvilágításához szükséges „lángok" számát is felmérték.[1016] A légszeszvilágítás mellett a város közterületeinek egy részén továbbra is kőolajlámpák világítottak.[1017]

[1010] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1870. No. 511, 2066. IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ jegyzőkönyvek 1870. No. 15, 175.
[1011] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 2.
[1012] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. XXXVII-828.
[1013] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. 191, 263.
[1014] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 2.
[1015] Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. IV. köt. Székesfehérvár, 1998. 106. p.
[1016] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1873. No. 211, 221.
[1017] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1886. No. 3311.

A gázvilágítás bevezetése tekintetében Székesfehérvár valamelyest lemaradt a Dunántúl jelentősebb városaitól. Sopronban 1866-ban, Győrben 1868-ban, Pécsen 1870-ben már volt gázvilágítás. A légszeszvilágítás a törvényhatósági jogú városok döntő többségében nem volt városi kezelésben, hanem részvénytársasági alapon szerveződött. Pesten az említett városoknál korábban – 1856. december 24-én – jött létre a gázszolgáltatás. A gázgyárat a Triesti Általános Osztrák Gáztársulat létesítette. A légszesz ott is elsősorban közvilágítási célokat szolgált. Székesfehérváron is hasonlóan alakultak a körülmények és a városi közvilágítás monopóliumát a légszesztársulat birtokolta a villanytelep megépítéséig.

A székesfehérvári gázgyár létesítésekor nyolc retortával és egy gáztartállyal működött. A gázelosztóhálózat a kezdeti években tulajdonképpen a belvárosra korlátozódott. Az 1880-as években a gázgyár évente 50 vagon kőszenet és 32 vagon kokszot használt fel. A későbbiek során, elsősorban a tulajdonosváltást követően, tovább növekedett a gyár teljesítménye. 1896-ban a vállalatot és a koncessziót a brüsszeli Societé Anonyme d' Eclairage cég, majd 1905-ben a Vereinigte Gaswerke Augsburg cég vásárolta meg.

A gáztermelés azt követően sem csökkent, hogy a XX. század elején az áramszolgáltatás egyre nagyobb mértékben elterjedt. Egyes városokban még hosszabb ideig gázlámpák szolgáltatták a közvilágítást, bár Székesfehérváron nem emiatt, hanem a háztartások gázigénye miatt növekedett a termelés. A XX. század fordulóján Székesfehérváron a fővezeték hosszúsága 22 000 méter volt. A gázzal világított utcákra vonatkozóan adatokat az egykorú statisztikában nem találunk, hiszen villamos közvilágítás volt a közterületeken ebben az időszakban. A gázvilágítás azonban még az évtized végére is meghatározó volt a magánlakásokban, hiszen 1790 auer-égő és 2030 invertlámpa szolgáltatta a háztartások számára a világítást. Ennek megfelelően a fogyasztott gáz többsége 300 000 köbméter is a magánlakásokra jutott, a városi tulajdonú épületekre összesen 21 000 köbméter esett. A fehérvári gáz ára a magasabb árfekvéshez tartozott, a világítási gáz 31 fillér, az ipari és a fűtési gáz 20 fillér volt köbméterenként.[1018]

A vállalat tevékenységét az I. világháború alatt többször szüneteltette, majd 1918. november 6-án beszüntette. Ennek oka az volt, hogy nem tudták a megfelelő mennyiségű szenet beszerezni, amely a gázelőállítás alapanyaga volt. A szolgáltatás megszűnésekor a városban 640 gázfogyasztó (3907 láng) maradt ellátás nélkül. A gáztelep tulajdonosa a következő évben már a magyarországi üzemek eladását is megkezdte. A székesfehérvári üzem felszámolását a Budapesti Világítási és Vízmű Rt. igazgatójára bízták. A felszámolás során a telepet 835 ezer márka vételárért Székesfehérvár városnak kínálták fel. A városi

közgyűlés megtárgyalta a javaslatot. Az elképzelés az volt, hogy a Székesfehérvári Közművek részévé váljon a gáztelep, de a közgyűlés többsége, tekintettel, hogy a villanytelep megváltása is napirenden volt, elutasította a javaslatot. A közszolgáltatások fenntartását és fejlesztését, hasonlóan a városi ipari létesítmények reorganizációjához, csupán külső tőkebevitellel lehetett elérni.

A város gázellátása ezt követően sem volt folyamatos, a gáztermelés 1920 végén megindult ugyan, de a szénhiány miatt néhány hónap múlva az üzem ismét leállt. A következő évben – 1921 májusában – a telep 3 millió koronáért, a városnak tett újabb ajánlat feléért, a Budapesti Világítási és Vízmű Részvénytársaság tulajdonába került.[1019] A tulajdonos még ebben az évben – 1921-ben – átszervezte a vállalatot, a Székesfehérvári Takarékpénztárral és Székesfehérvári Kereskedelmi Bankkal közösen létrehozta a Székesfehérvári Légszeszgyár- és Vegyiművek Részvénytársaságot, de a részvények jegyzésére a városi lakosságnak is lehetősége volt.[1020]

A VILLANYVILÁGÍTÁS

A XX. század fordulóján további fontos urbanizációs fejlesztéseket terveztek városunkban. A gázvilágításhoz hasonlóan a villanyvilágítás bevezetése terén sem volt Székesfehérvár vezető szerepben. Az áramszolgáltatás más törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokban már korábban létrejött: Kaposváron 1892-ben, Pécsen 1893-ban, Nagykanizsán 1894-ben, Szombathelyen 1895-ben, Sopronban 1898-ban, Szekszárdon pedig 1901-ben.

Székesfehérvár törvényhatósági bizottsága ugyan már 1900. december 31-én is tárgyalt és elfogadott egy villamosmű megépítésére vonatkozó ajánlatot, de azt a következő

[1018] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 435. p.

[1019] Székesfehérvár és Fejérvármegye ipara és kereskedelme Szent István évében. Székesfehérvár, 1938. 407-408. pp.

[1020] Székesfehérvár város is vásárolt 150 ezer korona részvényt, s ezzel Zavaros Aladár polgármester is bekerült az igazgatóságba. A gázszolgáltatás 1921. október 1-jén indult újra, de a fokozatosan romló gazdasági viszonyok csődbe juttatták a céget; s 1923 közepére a gázszolgáltatás ismételten megszűnt. Ezzel a Budapesti Világítási és Vízmű Részvénytársaság gázszolgáltatási tervei, s vele együtt a vegyi üzem létrehozására irányuló elképzelései is kudarcba fulladtak. A vállalat 1923-ban a székesfehérvári bankár, Klein Rezső érdekeltségébe került. Klein célja – az általa jegyzett Ipari és Mezőgazdasági Bank és a mögötte álló érdekcsoport – valójában nem a szolgáltatás biztosítása és a gyár fejlesztése volt, hanem azt befektetésnek tekintette. A telepen történt robbanás következtében azonban hamarosan az eladás mellett döntöttek, s a városnak kínálták megvételre.
Mindezek mellett azonban felvették a kapcsolatot az augsburgi gázipari részvénytársasággal – Gesselschäft für Gasindustrie in Augsburg – is és hamarosan koncessziós szerződést kötöttek. A gázszolgáltatás 1925. december 1-jén ismét megindult, de a gáztelep ebben az évben még veszteséges volt. A Légszesz- és Vegyiművek

évben – 1901. szeptember 30-án – felbontották. A villanytelep felépítésére elsőként a gáztelep adott ajánlatot. A törvényhatósági bizottság azonban elutasította a gázművek ajánlatát, mivel olyan ellenérdekelt fél közbelépését vélték felfedezni, amely tulajdonképpen a villanyvilágítás elodázásában volt érdekelt. A következő évben, 1902 márciusában a városi közgyűlés a Magyar Schuckert Művekkel történt megállapodás mellett döntött.[1021] A villanytelep építésekor kötött szerződés értelmében a gyár 50 esztendő múltán a város tulajdonába ment volna át. A szerződés azonban nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy Székesfehérvár már ennél korábban is megváltsa a villanytelepet. A villanyszolgáltatást működtető cég, egyébként ezt már, 1903 végén felajánlotta. A 100 ezer korona vételár azonban elriasztotta a város vezetését, mivel úgy gondolták, hogy a város gazdasági ereje nem elégséges a telep hosszú távú üzemeltetésére. A villanytelepen gyakoriak voltak a meghibásodások, s ezek üzemzavart és áramkimaradásokat is okoztak.

A villanyvilágítás megvalósítását a beruházó 1903 elejére vállalta. Ennek megfelelően az áramszolgáltatás 1903. január 1-jén indult meg. Székesfehérváron az áramszolgáltatás megkezdődésével a közvilágítás szinte teljes egészében villamos energiával működött. A városházán 1902 decemberében döntöttek a villanyvilágítás bevezetéséről, de 1903-ban bevezették többek között a belvárosi-, valamint a felsővárosi plébánia épületébe, s a közvágóhídra is a villamos áramot.[1022]

Az urbanizációs fejlődés nagy érdeklődést váltott ki, úgy a belvárosi, mint a külsőbb városrészek lakói között. *Csitáry G. Emil,* a város későbbi polgármestere emlékiratában a következőképpen említi a századforduló éveinek nagy változását: „*Az új lakásba költözködéssel egyre többször nézhettünk ki a földszintes lakás ablakán az akkor még végleges burkolattal ki nem épített Sas utcára. Sokszor láttuk a »gázgyújtogatót«, aki hosszú, vállon hordott szerszámával sorban fellobbantotta az utcai lámpákat. Akkor ugyanis még csak a város belterületén épült ki az utcai közvilágítás és az is gázzal működött. Esténként megjelent a »pereces« is, aki hosszú rúdon árulta a szebbnél szebbre sütött vaníliás és sós pereceket és közben éktelen hangon kínálta gazdájának, valamelyik helybeli pékmesternek termékeit. Abban az időben új lakásunkban is gázzal világítottunk, a lámpák esténkénti meggyújtása szinte ünnepségszámba ment. Az 1900-as év decemberében azután szinte csodaként megjelent Székesfehérváron a villany, ami nem csak egyszerűbb, de olcsóbb világítási*

Részvénytársaság tulajdonában lévő gázgyár napi termelése – az 1920-as évek végén – 1500 köbméter gáz, és 45 mázsa koksz volt.

[1021] Székesfehérvár szab. kir. város közönsége és a Magyar Schuckert-művek Villamossági Részvénytársaság között a villamos köz- és magánvilágítás létesítése tárgyában kötött szerződés másolata. Székesfehérvár, 1902.

[1022] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1903. No. 172.

módot is jelentett. Ezen az alapon mi is áttértünk az új világításra, s türelmetlenül vártuk azt a napot, amikor az előzetes bejelentés szerint du. 4 órakor fel kellett gyulladni a villanynak. Soha még úgy nem várták a du. 4 óra elérkezését, mint mi, gyerekek és amikor beköszöntött, szájtátva bámultuk a 20. század nagy csodáját, az egy fordításra kivilágosodó villanyégőt. Bizony nem gondoltunk arra, hogy ez a kezdődő század nem csak forradalmasítja a világítást, hanem megteremti mindazt, ami a villany elterjedésén alapszik: a mozit, a rádiót, a látható telefont, a televíziót és általában és főként valamennyi község, major és tanya áramszolgáltatását."[1023]

A szolgáltatás megindulását követően tulajdonosváltozás történt a cégnél. A Schuckert Művek 1903-ban társult a Siemens Művekkel, s ezt követően a telep 1904-ben a Villamos Vállalatok Részvénytársaság tulajdonába ment át. E részvénytársaság üzemeltette a székesfehérvári villanytelepet, s utóbb, 1908-ban a Phoebus (Phőbus) Villamos Vállalatok Részvénytársaságra változtatták elnevezését.

Székesfehérváron a légvezetékek hossza 32 000 méter volt, föld alatti kábeleket a XX. század első évtizedében nem létesítettek. Az utcák többségében volt közvilágítás, szám szerint 105 utcában 762 lámpa működött. Különösen sokat fordítottak az utcák világításának javítására Saára Gyula polgármestersége alatt; ekkor a századfordulót követően kialakított és beépült területek közvilágítását is megoldották. A statisztika sajnálatos módon nem adja meg a magánlakásokba bevezetett szolgáltatás – ívlámpa, izzólámpa – adatait, de az kitűnik, hogy az összes fogyasztás 5 932 000 hektowattóra jelentős részét, 2 571 457 hektowattórát magáncélra használták fel, s ezt követte a közvilágítás 1 577 810 hektowattóra, valamint az ipari célú felhasználás 271 036 hektowattóra mennyiségben.[1024] A villamosmű 1926-ig főleg világítási energiát szolgáltatott. Ipari célú szolgáltatás a vízművek, a javítóintézet és a kisebb ipari műhelyek esetében valósult meg. A város nagyobb ipari létesítményei (Déli Vasúti Műhely, Felmayer-gyár, Weiss és Tull Bőrgyár, valamint a malmok) saját erőforrással rendelkeztek. A Phoebus Részvénytársaság tulajdonában lévő villamosművek tiszta nyereségéből a korábban kötött szerződés alapján 5 %-kal részesedett a város.[1025] A közvilágítás költségei meghaladták a 15 000 koronát.

A törvényhatósági bizottság az I. világháború évei alatt már foglalkozott azzal, hogy megváltja és korszerűsíti a telepet. A háborús években a szénhiány gyakori volt, ezért a folyamatos szolgáltatás érdekében a közgyűlés határozatban kötelezte a villamosmű

[1023] SZVL XV. No. 157. Csitáry Csitári Emil visszaemlékezése.
[1024] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 436-437. pp.
[1025] Székesfehérvár és Fejérvármegye ipara és kereskedelme Szent István évében. Székesfehérvár, 1938. 392-393. pp.

vezetőségét, hogy három hónapos szénkészletet tároljon. Az infláció miatt a villamosmű 50 %-os áremelést kívánt érvényesíteni, amelybe a város nem egyezett bele. A két érintett fél között az ellentét tovább fokozódott. Ennek tudható be, hogy a városi pénzintézetek úgy döntöttek, hogy megvásárolják a villamosművet. A szerződést 1919. március 1-jén kötötték meg, de a politikai változások során felállt új városi vezetés az adásvételt nem ismerte el, ezért 1920. április 20-án új szerződést kötöttek. Ennek eredményeként Székesfehérvár városa 850 ezer koronát fizetett a Phőbus Részvénytársaságnak. Ekkor az erőmű teljesítménye 1900 LE volt, és 2 x 220 volt feszültségű egyenáramot termelt. A villamosmű megvásárlását követően 1920 szeptemberétől a városi közművek részévé vált, fejlesztése a következő években ment végbe.[1026]

VÍZVEZETÉK, CSATORNÁZÁS

A város lejtmérésével a neoabszolutizmus időszakában, majd ezt követően 1883-ban foglalkoztak ismételten. A felvétel és lejtmérés célkitűzése is változott az urbanizációs fejlesztések függvényében, hiszen ekkor már szükséges volt a csatornázás mellett a légszesz-

[1026] Érdekességképpen megemlítjük, hogy az 1920-as években felmerült a telep lebontása is. A törvényhatósági bizottság egyes tagjai üzemeltetését költségesnek tartották, véleményük szerint a székesfehérvári erőművet szénbánya mellé kellett volna telepíteni. A városba vezetékeken keresztül jutott volna a villamosenergia, amely további lehetőséget adott volna a vezeték nyomvonalának közelében található községek ellátására. Az elképzelés nem utolsó sorban arra is kitért, hogy a jelentős, mintegy 2 millió korona költséget igénylő iparvágány kialakítására sem kellett volna áldozni. A törvényhatósági bizottság másik része, élén Zavaros Aladár polgármesterrel a telep mellett és a fejlesztés szükségessége érdekében érvelt. A belügyminiszter 1923. február 6-án hagyta jóvá a villanytelep rekonstrukcióját, s ennek megvalósítása érdekében 150 millió korona értékű kölcsönfelvételét is engedélyezte. A későbbiek során is köcsönökkel tették lehetővé a fejlesztéseket, 1925-ben a Magyar Postától és az Első Magyar Biztosító Részvénytársaságtól 2-2 milliárd koronás kölcsönt vettek fel, s ezzel megkezdődött a környező települések villamosítása. Az 1922-ben megindult beruházás során átalakították és bővítették a telepet. Ennek során új vasbeton kazánházat, két új, egyenként 270 négyzetméter és egy 300 négyzetméter fűtőfelületű Steinmüller-rendszerű kazánt, továbbá egy 300 négyzetméter fűtőfelületű előmelegítőt, valamint szénszállító berendezést építettek. Ugyancsak ekkor új 60 méter magas kémény és vasbeton gépház készült, a gépház két Zoelly-rendszerű gőzturbinával működött. A gőzturbinák vízhűtésére egy 1000 köbméteres teljesítményű 21 méter magas hűtőtorony szolgált. 1924-ben a kazánház bővítésével újabb Steinmüller kazánt helyeztek üzembe. A kazánház összekapcsolódott a gépházzal, amelyben két 1500 LE teljesítményű gőzturbina működött. Az 1920-as évek közepén jelentősen átalakították és korszerűsítették a hálózatot, amellyel az üzembiztonság növekedett, de jelentősen csökkent a hálózati áramveszteség is. A faoszlopokat a város egyes részeiben betonoszlopokra cserélték ki, de a város belsőbb területein az oszlopokat megszüntették és a vezetékeket a házakra szerelték. Az áramtermelés közel 44 %-a világítási célokat szolgált. Ezt követte a víz- és csatornaművek fogyasztása, amely a telep termelésének mintegy 22 %-át vette igénybe. A villanymotorok fogyasztására közel 18 % jutott, s a későbbiekben ez növekedett a legnagyobb mértékben, ezzel párhuzamosan csökkent a világítási felhasználás. Az átalakítások 1927-re már eredményeket hoztak, a telep valamivel több mint 10%-os teljesítménynövekedése mellett, 20%-al több áramot értékesítettek. Ez a veszteségek jelentős csökkentésének volt köszönhető. 1927-ben már megkezdődött, a következő évben pedig folytatódott a régió községeinek ellátása. A fogyasztók száma is folyamatosan emelkedett, a községi fogyasztás azonban az 1920-as években csupán 3- 6 % között mozgott. A telep ezekben az években jelentős nyereséget könyvelt el, 1927-ben mintegy 40 000 pengő, a következő évben 62 500 pengő, 1929-ben már 92 500 pengő nyereségrészesedést, fizetett a városi házipénztárba.

és a vízvezeték elhelyezése érdekében is a felszín pontos felmérése. A munkát az utcarendezések és az alagcsatornázások miatt tartották szükségesnek, a város belterületére vonatkozóan az utak valamint a csatornák tekintetében.[1027] Többéves és többszöri halasztást követően csak 1891-ben határoztak megkezdéséről.[1028] Ekkor azonban a műszaki feltételek összeállításában alakult ki nézeteltérés.[1029] A rétegvonalazás körüli egyeztetés eredményeként végül az 50 cm-es szintkülönbség jelölésére is sor került.

A munkát Simonyi Mihály gépészmérnök és Hevesi Adolf földmérők készítették el. A részletes telektömbönkénti térképezés 1894 decemberére, a háromszögelési mérések pedig 1895 augusztusára fejeződtek be. A részletes felvétel az utcák, terek által határolt telektömbök felmérését jelentette. Felmérték és rögzítették a telkek „homlokzatába" eső hajlásokat, töréseket, a telkek határpontjait, egymástól elválasztó határvonalait. A térképeken feltüntették a gyalogjárdákat, az utcakövezetet, a lámpákat, emléktárgyakat, kutakat, árkokat, az ezeken található hidakat és gyalogjárókat is.[1030] A lejtmérés 1896. június 27-ére fejeződött be. A ténylegesen felmért terület meghaladta a 950 katasztrális holdat, e terület a belterület nagyságával volt azonos.

A vízvezeték és a vízműtelep létesítése téren más dunántúli városokhoz képest jelentős lemaradást figyelhetünk meg, Győrben 1884-ben, Pécsett és Sopronban 1892-ben valósult meg a vízmű, amelynek tulajdonosa a város volt. Székesfehérváron a századfordulót követően 23 közkútból biztosították a város vízellátását.[1031] A közkutak egy részét az 1880-as években alakították át, hogy a lajtos kocsik töltésére is alkalmasak legyenek. Ebben az évtizedben több közkutat is létesítettek, egy részüket szivattyúval is felszerelték.[1032]

A vízvezeték létesítésének előmunkálatai az 1890-es években indultak meg. A közgyűlés a tervezés érdekében külön vízvezetéki bizottságot hozott létre.[1033] E munka keretében felkutatták a vízforrásokat, ellenőrizték a vízminőséget és a vízhozamot is.[1034] A munkálatokról több emlékirat is tudósít, így „A Székesfehérvár városában létesítendő

[1027] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1884. No. 8867.
[1028] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1891. No. 128.
[1029] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1892. No. 135.
[1030] Az átnézeti térképen ezeket különböző színnel ábrázolták: régi fedett csatorna – pontozott kék; új csatornahálózat – kihúzott kék; nyílt csatornák és árkok – kihúzott zöld; középületek és az utcák vonalában található magánépületek – karmin vörös; faépületek – fekete vonalakkal jelölték. Ezen túl különböző színekkel jelölték a kutakat, oszlopokat, lámpákat és az emléktárgyakat, műalkotásokat. A lejtmérés fixpontja a vasúti állomásnál található háromszögelési pont volt. A térképen az utcák keresztezési pontjainál feltüntették az adriai szinthez viszonyított magasságot, az adatokat öntöttvas táblákon, a házak falán is jelezték. (Jelezték a templomok és középületek bejáratainak küszöbszintjét is.)
[1031] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 431. p.
[1032] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1887. No. 14 369.
[1033] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1890. No. 10 139. 1893. No. 487.

vízvezetéki műnek előmunkálata", valamint „A Székesfehérvár városában létesítendő vízvezetéki műnek előmunkálata. II. rész" címmel 1892-ben megjelent munkák.[1035] Annak ellenére, hogy az Aszalvölgyben található víz mennyiségi szempontból is elegendőnek bizonyult, érdemi előrelépés nem történt. A város pénzügyi lehetőségei nem bizonyultak elégségesnek a vízmű megépítésére és a vezeték kiépítésére, s azon elképzelések sem hoztak eredményt, hogy vállalkozó bevonásával valósítsák meg e beruházást.[1036] Dieballa György[1037] közgazdasági előadó jelentésében kritikával illette a várost e kérdés vonatkozásában: „*A létesítendő vízvezeték érdekében a vízforrás kutatása már évekkel ezelőtt eredményre vezetett. A begyőző próbák… a talált víznek egészség szempontból megfelelő voltát, ugy a szab. kir. város lakóinak háztartására, utczák öntözésére, ipari célokra, úgy tűzvész esetében, oltásokra az elegendő vízmennyiséget. Azonban a város a maga számadására a vízművet készíteni ez idő szerint nem hajlandó* […] *a vízmű megépítésére kínálkozó vállalkozó sajnos várat magára és így e fontos ügy alszik.*"[1038]

A következő években sem történt előrelépés, a negyedszázados tervezet halódott, mert a város nem talált vállalkozót a beruházás megvalósítására. Ennek oka a pályázati feltételekben keresendő, amelyek nem tették lehetővé a beruházó számára a vízmű üzemeltetését, ellenben hosszú időre szavatosságot, garanciát kértek az elvégzett munkára. A vízvezetéki bizottság Dieballa közgazgatási előadót kérte fel, az új pénzügyi konstrukció kidolgozására; javaslata alapján olyan szabályrendeletet dolgoztak ki, amely a beruházás költségeit a vízdíjba építette volna oly módon, hogy a házbérek, illetve a ház értékének arányában határozták meg a fizetendő összeget.[1039] Ennek ellenére a századfordulót követően sem történt érdemi előrelépés. Ezt követően a pályázati feltételeket is módosították. Ezek ellenére sem valósult meg a vízmű, s csak 1906-ban döntött a város arról, hogy létesítését és üzemeltetését, valamint a csatornázást „házilagos" kivitelben valósítja meg, ezt végül az 1907. szeptember 21-én tartott közgyűlési határozat erősítette meg.[1040] A vízvezeték-építés halódása azonban nem kizárólag a pályázati feltételekben kereshető, okai között szerepelt az

---

[1034] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1897. No. 16 876.
[1035] A Székesfehérvár városában létesítendő vízvezetéki műnek előmunkálata. Szerk.: Révy Gyula. Székesfehérvár, 1892.
A Székesfehérvár városában létesítendő vízvezetéki műnek előmunkálata. II. rész. Székesfehérvár, 1892.
[1036] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1899. No. 25. 1892-től több alkalommal írtak pályázatokat.
[1037] Dieballa György (Székesfehérvár, 1837. – Székesfehérvár, 1926.)
[1038] Dieballa György: Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a nm. m. kir. földmívelésügyi miniszter urhoz felterjesztett jelentése 1899. évről. Székesfehérvár, 1900. 31. p.
[1039] Dieballa György: Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a nm. m. kir. földmívelésügyi miniszter urhoz felterjesztett jelentése 1900. évről. Székesfehérvár, 1901. 27-28. pp.
[1040] Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a Nm. m. kir. földmívelésügyi minister urhoz felterjesztett évi jelentése 1906. évről. Székesfehérvár, 1907. 21-22. pp.

is, hogy a város tisztújítás előtt állt, s a tisztikar „*a tisztújítás évének küszöbén felette tartózkodó*” volt, így nem csak a tervezet, de más fontos ügy többek között a földműves iskola, a hegyközség megalakulása, a rétöntözés kérdése is elhúzódott, de a város új szervezési szabályrendelete is két évig készült.[1041]

Ezekre az évekre még nem épült ki a város csatornahálózata sem. Erre főként a vezetékes ivóvízhálózat létrehozásával egy időben, illetve néhány évvel később került sor. Székesfehérvár ezen a téren jelentősen elmaradt a hasonló lélekszámú városoktól, hiszen 1908-ban csupán 3,4 km hosszú csatornahálózattal rendelkezett.[1042] A szennyvizek részben a csatornákba, vagy a városi csapadékelvezető hálózatba kerültek, részben pedig géppel ürített szennyvízgödrökbe.[1043]

A vízmű építése és a vízvezeték kialakítása végül Saára Gyula polgármestersége alatt az XX. század első évtizedének végén megkezdődött. A vízvezeték és a szennyvízcsatornázás építése 1911-13 között történt meg. Ennek során a villamoshálózat kiépítésére is sorkerült a város belterületétől távolabb található Aszalvölgyig, ahol kijelölték a közkutak számát és helyét, de a konkrét építési munkák mellett az új vízvezetéki és csatornázási szabályrendelet-tervezetet is elkészítették.[1044]

A vízvezetéki és csatornázási munkák a korszak legnagyobb pénzügyi ráfordítását igénylő beruházások voltak, s jelentős kiadást jelentettek a városi költségvetés számára, az eredetileg előirányzott, még 1907-ben megállapított 1 500 000 korona összeget 1912-ben 2 millió koronára emelték, ezen összegben azonban nem szerepelt a közterületek helyreállítása.[1045] A vízvezeték-hálózat 1913 áprilisában mintegy 1500 folyóméter vezeték kivételével elkészült, a hálózatra mintegy 150 csatlakozóvezetéket kötöttek. A vízszolgáltatás ezekben a házakban biztosított volt. A következő két hónapban újabb közel 650 csatlakozás készült el.[1046] A város ivóvíz-szolgáltatását az aszalvölgyi kutak biztosították, a 21 kút mintegy 30-42 méter mélyből a 900 m^3-es vízmedencébe szivattyúzták a vizet, ahonnan szabad eséssel került a víz a városi vezetékbe. A vezetékes ivóvíz-szolgáltatást 1913. augusztus 1-jén adták át. Ezzel párhuzamosan történt meg a „kettős rendszerű” csatornázás is, ennek során külön hálózatot alakítottak ki a csapadékvíz és a szennyvíz elvezetésére. A

[1041] Székesfehérvár szab. kir. város közgazdasági előadójának a Nm. m. kir. földmívelésügyi minister urhoz felterjesztett évi jelentése 1906. évről. Székesfehérvár, 1907. 23-24. pp.
[1042] Győrben mintegy 28 km csatornahálózat volt ezekben az években, de lényegesen kisebb városokban, így Sopronban, Komáromban is meghaladta a hálózat hossza a 10 km hosszúságot.
A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 429. p.
[1043] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 429. p.
[1044] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1911. No. 263., 266., 330.
[1045] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1912. No. 262.
[1046] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1913. Számn.

csapadékvizeket természetes eséssel a Gaja-patakba vezették. A szennyvízcsatorna-hálózatba került vizeket, kétféle módon derítették; először egy homokfogóban ülepítették, majd ezt követően a szennyvizet a Sóstó melletti medencébe továbbították, ahol újabb derítést követően a városi műrét öntözésére hasznosították. A fel nem használt derített szennyvizeket élővízfolyásba, a Szélkanálisba vezették, amely a Nádor-csatornába csatlakozott. A vezetékes ivóvíz szolgáltatás más ponton is jelentősebb előrelépést jelentett, hiszen a város poros útjainak az öntözésére is kedvezőbb lehetőségek nyíltak, s ezzel is javultak a közegészségügyi viszonyok.

Székesfehérváron a folyamatos vízellátás csak mintegy másfél évig tartott. Az I. világháború kitörését követően a város lakossága – elsősorban a katonai csapatok létszámának emelkedése és a katonai kórházak felállításának következtében – 32 000 főről, mintegy 45 000 főre növekedett. A lélekszám növekedésével a vízfogyasztást a közmű nem tudta teljesíteni, a szakaszos szolgáltatás 1921 végéig állt fenn. Ezt követően az Aszalvölgy alsó részén új kutakat fúrtak, s így sikerült a folyamatos szolgáltatást biztosítani. 1922 végén víz- és csatornadíjat mintegy 2300 háztulajdonos fizetett. Székesfehérváron 1040 házba vezették be a vizet és a csatornát, 168 házban csupán vízvezeték volt. A fenti kommunális szolgáltatásokat végző vállalatok újjászervezésére és egyesítésére Székesfehérvár szab. kir. város Egyesített Közművei elnevezés alatt 1920. szeptember 4-én került sor. [1047]

[1047] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1920. No. 390.
A kereskedelmi alapokon történő működéstől az üzemek fellendülését, a szolgáltatások kiterjesztését és minőségi javulását, jövedelmezőségük növekedését várták. A közszolgáltatást végző üzemek fejlesztése ezt követően indult meg. Zavaros Aladár polgármester vezetése alatt az 1925-ben 400 000 dollár értékben felvett népszövetségi, vagy Speyer-kölcsön révén jelentős infrastrukturális beruházások indultak meg. Elsődlegesen az utcahálózat burkolatának korszerűsítésére, közműfejlesztésre (Vízmű, Villanytelep) fordították a felvett összeget, de ebből a keretből épült a Járványkórház is. A kezdeti években a víz- és csatornaművek, a villamosművek, a szeszfőzde, a kő- és homokbánya, a jéggyár, a hirdetési vállalat és a mozgószínház tartozott a vállalathoz. A közművek létrehozásához kapcsolódott a gázgyár megváltása is, a tárgyalások közvetlenül a közművek létrehozását követően kezdődtek meg. Ezekben az években a vízmű és más kommunális ágazatok is hasonló nehézségekkel küzdöttek, a villamosműveknél is akadozott a hálózat villamos energiával történő ellátása, de a közművekhez tartozó egyéb vállalatok is csupán vegetáltak. Az 1920-as évek közepére már a fellendülés jelei mutatkoztak a közüzemi szolgáltatások területén. Ezzel egy időben már újabb szennyvízhálózatok épültek ki, a szolgáltatások minősége is emelkedett. Kérdéskörünkből többek között a szennyvízcsatorna-üzemeltetés is rendeződött. Hosszasabb ellenőrzést követően azokból a házakból, ahol a csapadékvizet is e hálózatba vezették, megszüntették a szabálytalan bekötéseket. A szennyvízhálózat és az ivóvízhálózat javítása mellett jelentős fejlesztések voltak a villamos energia szolgáltatás területén is. Mindenekelőtt a hálózat korszerűsítése, ezzel egyidejűleg a hálózati áramveszteség csökkenése és az áramfejlesztőgépek helyreállítása említhető meg. A város útjaira is nagyobb figyelmet fordítottak, mint az előző években. A kőbánya termelése növekedett, amelyet részben a város útjainak a helyreállítására, illetve az építkezésekhez használtak fel. 1924 szeptemberétől a vállalatcsoporthoz, ekkor a villamosművek, a városi víz- és csatornaművek, a jéggyár, a kő- és homokbánya tartozott, de már ekkor szerepelt a szabályzatban az is, hogy a későbbiek során létrehozott üzemek is e szervezet, a közművek igazgatóságának vezetése alá kerülnek.

SZÉKESFEHÉRVÁR KÖZLEKEDÉSI VISZONYAI A XVIII-XIX. SZÁZADBAN

A szabad királyi városokban, bár a városi élet legfontosabb kérdéseit statútumokkal rendezték, a közlekedést viszonylag későn szabályozták. Az első intézkedések tulajdonképpen a kapitányi hivatal megszervezését követően történtek.[1048] A város közlekedési viszonyait egyéb statútumok is szabályozták. A vasárnapok és ünnepek betartását, megünneplését szigorúan megkövetelő városi határozat megtiltotta vasárnapokon a fuvarozást, a gabonahordást, ugyancsak ekkor tiltották meg a mesteremberek régi szokását is, hogy a vidéki vásárokra vasárnap elinduljanak, illetve, hogy e napon térjenek vissza.[1049] Más városokban is hasonló módon szabályozták a városok közlekedését; külön szabályrendeleteket nem alkottak, de az általános, a település mindennapi életét szabályozó rendeletekben találhatunk a közlekedésre vonatkozó előírásokat is.[1050]

A távolsági közlekedés jelentős akadályokba ütközött, annak ellenére, hogy Székesfehérváron jelentős postaállomás volt. Székesfehérvár és Buda között a reformkor éveiben többek között Büttel Károly fuvaros postakocsi járatai biztosítottak kapcsolatot. E járatokkal egy nap alatt lehetett Budára, illetve Pestre jutni. A Büttel család már a XIX. század első felében a legismertebb fuvaros vállalkozásáról nevezetes család volt, gyorskocsijai nemcsak az említett irányba, de Balatonfüredre is a legrendszeresebb járatú közlekedési eszközök voltak.[1051] A város, pénzszállító postakocsi járatok hiánya miatt, Büttel Károlyt bízta meg a „*pénzes levelek*" szállításával is.[1052] Az 1830-as években indította meg vállalkozását a cseh származású Mrazek József bérkocsis, aki elsősorban távolsági fuvarozást végzett több kocsival. A tanács a Pestre történő szállítást engedélyezte számára.[1053] A

[1048] A közlekedés szabályozása az 1780-as években vette kezdetét. 1783-ban 24 forint pénzbüntetés terhe mellett tiltották meg a kocsisoknak, hogy a „*Belvárosban kocsijukkal rohanjanak*". Az évtized második felében különösen a vásárok alkalmával felügyelték a városi közlekedést és büntették a gyorsan hajtókat. Kállay István: A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686-1848. Bp., 1989. 66. p.

[1049] Lauschmann Gyula: Képek Székesfehérvár régi életéből. Székesfehérvári Hírlap Naptára 1910. Székesfehérvár, 1909. 41. p.

[1050] Kecskemét város 1851-ben újította meg e kérdésre vonatkozó előírását: „*Senki a város utczáin se kocsin, sem lóháton nyargalva járni ne merészelyen, mert ha kárt nem tészen is, 6 forintra fog büntettetni, ha meg kárt tészen, azt is meg fogja fizetni, ha embert sért, vasra veretik.*" Iványosi-Szabó Tibor: Kecskeméti szabályrendeletek (1659-1849). Kecskemét, 1991. 63. p.

[1051] Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. IV. kötet. Székesfehérvár, 1998. 303. p.

[1052] A helytartótanács egy alkalommal jelentést kért az esetről, de a magisztrátus válaszában azzal magyarázta a szállításokat, hogy a pénzküldeményeket másképp nem tudja eljuttatni rendeltetési helyükre, de a rendes postai küldeményeket nem Büttellel szállíttatják, csupán a posta által el nem fogadott „*nagyobb nyalábú*" leveleket. SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1847. No. 2871.

[1053] A fuvarosokra vonatkozóan a korábbi évszázadból kevés adattal rendelkezünk; egy 1764-ből származó városi jelentés szerint fuvarozásból csupán azoknak a városi lakosoknak és kocsisoknak volt jövedelmük, akik a

távolsági forgalom egész napi menetrendjéről a város egyik krónikása, Lauschmann Gyula így tudósít: „*Budára reggel hét órakor indult a kocsi, és este 7 órakor érkezett meg. Közben Kápolnásnyék korcsmájában reggeli, Martonvásáron ebéd és Érden uzsonna-pihenő szakította meg az utazást"*.[1054] A XIX. század első felének közlekedési viszonyairól hiteles képet kaphatunk az útleírásokból és az úti beszámolókból is. Ludvigh Sámuel író, költő 1831. évi utazásairól a következőképpen számol be, Székesfehérvár és Fejér megye közlekedési viszonyait illetően: „*Székesfehérvárról hetente, többnyire két kocsival, postakocsijárat közlekedik Pestre. Ez olcsó és jó szállítóeszköz, de bevárni nem tudtuk, mivel a pünkösdi ünnepek végén jártunk. A fogadós (balatonfüredi) kocsiját vettük igénybe, hogy célunkat elérjük. Ebédre Palotán, e nevezetes mezővárosban voltunk, este 6 órára pedig Velencére értünk* […] *Hamarosan megpillantottuk a város tornyait, a szép Dunát és a Gellérthegyet a csillagvizsgálóval.*" [1055] Boross Mihály Élményeim címmel írott visszaemlékezésében is helyet kapnak az utazások nehézségei. Boross 1848. március 15-én, a forradalom kitörésekor Pesten tartózkodott és csak a következő napon utazott vissza Székesfehérvárra, a hosszas és fárasztó utazásról az alábbiakban számol be: „*Büttel (köznyelven Pitli) lassuságáról ismeretes gyorskocsiján haza kellett volna indulnunk; de nekem folyvást Fáy András szavai zúgtak füleimbe, önkéntelenül éreztem lelkemben, hogy nagy dolgok fognak történni, éreztem, hogy a levegő forradalmi anyaggal van megtelve, s kimondtam, hogy – maradok.* […] *Mintha szívem szakadt volna le, midőn 16-án elhagytuk Pestet Büttel döczögő járművén.* […] *Szerettünk volna szárnyakat kölcsönözni a czammogó gebéknek, hogy minél előbb hirdethessük honfitársainknak, miszerint: talpra, mert itt az idő; de azok ki nem tértek a megszokott taktusból és mintha soha nem lett volna Márczius 15-dike, mint máskor esti 7 órára vonszoltak haza. A mint elhagytuk a kínteljes bárkát, roncsolt testtel, de felmagasztosult lélekkel egyenesen a „Fekete sas" kávéházba siettünk...*".[1056]

A város határain belüli bérkocsizásról a távolsági közlekedésnél később tudósítanak a források. Kirovits Sándor választópolgár 1832-ben nyert erre engedélyt. Vállalkozását két kocsival kezdte, ipargyakorlása területhez kötődött: „*A város határán belül a kocsizni kívánókat hordhatta*". Az engedélyen túl két évig monopóliumot is élvezett, amelyet 1834-ben újabb három évre meghosszabbítottak. A tanács a város határain belüli szállítási díjakat is szabályozta. A Ráchegy – Túrózsák útvonal 1 forintba került, a több órán keresztül tartó

---

mesteremberek áruit szállították a távoli vásárokra. SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1836. No. 1956.

[1054] Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. IV. köt. Székesfehérvár, 1998. 60. p.

[1055] Ludvigh Samuel: Reise in Ungarn im Jahre 1831. Pest, 1832. 32-33. pp.

[1056] Boros Mihály: Élményeim. Székesfehérvár, 1881-1882. 11, 14-15. pp.

kocsizást azonban nem szabályozták. A következő évben elsősorban az éjszakai járatok miatt a város újabb árszabást vezetett be. A fiákeres adózási szempontból nem tartozott az előkelő adóosztályba, hiszen csupán az ötödik adóosztályba sorolták az iparengedéllyel rendelkezőt. Szolgáltatását egyes alkalmakkor a város tanácsa is igénybe vette.[1057]

A reformkor évtizedeiben átfogó országos szabályozást hoztak a fuvarozásról. Az 1840. évi XX. törvénycikk engedélyhez, becsületes életmódhoz és a fuvarozás kellékeihez (lovak, szekerek) kötötte az ipar gyakorlását, amelyet a városi hatóság által kiállított iparkönyvecske igazolt. A könyvecskében a fuvarosokról szóló jogszabályt is ismertették. Az áruszállító fuvarosok szabályozását azonban nem követte a bérkocsisokra vonatkozó helyi rendelet készítése Székesfehérváron.[1058] A törvény megjelenését követően több helytartótanácsi rendelet is szabályozta a személyszállítást. 1848 áprilisában kötelezővé tették a társasági kocsik számozását és az indulási helyet is táblával kellett jelölni.[1059] A távolsági bérkocsi-közlekedést érdekes módon a vasutak kiépülése sem befolyásolta kedvezőtlenül, sőt az nem a postakocsi járatok hanyatlását, hanem fejlődését vonta maga után. Az 1850-es években több új postakocsijárat indult, így többek között a Pest – Veszprém közötti, amely Székesfehérvárt is érintette, mintegy 14 óra menetidővel. Postakocsijárat működött Pest és Bécs között, amely Győrön keresztül vezetett, de Székesfehérváron keresztül is lehetett Bécsbe utazni.[1060] Ezekben az években a vasút és a postakocsijáratok még nem hangolták össze útvonalaikat.

A neoabszolutizmus éveiben, a magántulajdonban lévő gyorsutazási intézetek is tovább fejlődtek, sőt új vonalakat alakítottak ki. Ezekben az években 6 útvonalon közlekedtek a magánvállalkozók gyorskocsijáratai. 1857-ben Szűcs István és Maizer Imre hozta létre fuvarozó vállalkozását, hat fedeles kocsival és hat nyitott kocsival, valamint 26 lóval kezdték

[1057] SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1832. No. 1157, 1194, 1833. No. 22, 1834. No. 18, 105, 1118. Az első átfogó bérkocsi díjszabás 1834-ből maradt fenn. A Belvárosból a külvárosokba történő szállításért a városi sorompókon – vagyis a belterületen – belüli kocsizásért 45 krajcárt, a sorompókon kívülre a Sóstóhoz, a Pestis pincékhez, a lövöldöző házhoz történő szállításért 1 forintot, a város határában lévő földekre való kocsizásért, valamint a színházi és a báli fuvarokért szintén óránként 1 forintot, a temetőkbe történő szállításért 1 forint 30 krajcárt, a szőlőbe való személyszállításért 1 forint 15 krajcárt kellett fizetni. A hosszabb, több órán keresztüli szállítás díjait ekkor sem szabályozták, azt a felek megegyezésére bízták. SZVL IV. B. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1834. No. 1157.

[1058] Az 1840. évi XX. törvénycikk a fuvarosokról. In: Magyar Törvénytár 1836-1868. évi törvénycikkek. Franklin Társulat. Bp., 1896. 156-157. pp. A fenti jogszabály az 1875. évi XXXVII. törvénycikk, a kereskedelmi törvény életbelépéséig volt hatályban.

[1059] SZVL IV. B. 1102. Székesfehérvár város Bizottmányi Közgyűlésének iratai a./ jegyzőkönyvek 1848. No. 1210.

[1060] Antallfy Gyula: Így utaztunk hajdanában. Panoráma, 1975. 531. p. Székesfehérvár kedvező fekvése ellenére sem tartozott a postautak rendszeréhez, csupán a Győr – Szekszárd postaút ment át a városon. A XVIII. század második felében már a Buda – Graz közötti postaút is áthaladt. A város vezetése a Buda – Székesfehérvár – Veszprém – Zala – Szombathely vonal létesítését is javasolta, a postakocsi forgalom növelése érdekében.

meg távolsági járataik működtetését. A város tanácsa 24 forint váltságdíjért állította ki engedélyüket. A feltételek között szerepelt, hogy „*üzletrőli tudósító táblájukat a Fekete Sas című vendégfogadónál kifüggesztessék*". A fellendülő forgalom és a jól jövedelmező üzlet, újabb konkurensek megjelenését eredményezte. Lombmayer vállalkozó egy „*Pest-Balatoni gyorsfuvarozásra feljogosított*" üzlet megnyitására kért a városi hatóságtól engedélyt. Az engedély elnyerésére azonban hosszabb időre volt szüksége, hiszen a városi tanács először elutasította kérelmét és csak újabb kérvényezést követően nyerte el iparát.[1061] A tavasztól őszig működő járatok, minden reggel 7 órakor indultak a budai Híd vendéglőtől, Székesfehérvár és Kenese érintésével, Balatonfüred végállomással. A magánjáratok tarifái általában megegyeztek a császári királyi postakocsijáratok viteldíjával.[1062]

Az 1860-as évek elején nem tudjuk, hogy pontosan mennyi bérkocsis volt Székesfehérváron, 1867-ben az iparügyi hatóság részéről kiadott 99 iparjegyből csupán 1 bérkocsis és 1 szállító ipart gyakorló személy volt. 1869-ben 5 egyfogatú, 11 kétfogatú és 2 társaskocsi (omnibusz) volt a városban.[1063] A várostörténeti forrásokból kitűnik, hogy a kedvező földrajzi fekvés ellenére a fuvarozás nem volt komoly és jelentős iparág Székesfehérváron. Változatlanul a korábbi évszázadok gyakorlata volt ekkor is érvényben, vagyis a vásárok idején a mesteremberek áruit szállító fuvarosoknak volt számottevő munkájuk. Hasonló megállapítást tehetünk a városon belül működő bérkocsikra is, mivel kevesen, főként a városban élő nemesek és tehetősebb polgárok vették igénybe. Az általános szokás, akkor és a későbbiekben is, az volt, hogy gyalogosan közlekedtek a város lakói (az autóbusz-közlekedés megindításakor is ezt tapasztalhatjuk).

Átfogóbb intézkedésre a kiegyezést követően került sor. A bérkocsizás feltételeit, a kiegyezést követően helyhatósági rendeletben szabályozta a városi közgyűlés. Az 1883-ban kiadott rendtartás a város területén szabályozta az ipargyakorlás feltételeit. A városi rendőrség volt jogosult az engedélyek kiadására, a bérkocsis kiállási helyének a szabályozására, a bérkocsi felülvizsgálatára, egyáltalán a bérkocsiipar gyakorlása feletti felügyeletet is e hatóság végezte. E korszakban is a városi tanács határozta meg a bérkocsiállomásokat, de ugyancsak e testület döntött az engedélyezett bérkocsik számáról. A szabályrendelet rögzítette a

---

[1061] Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. IV. köt. Székesfehérvár, 1998. 60. p.

[1062] A főidényben több kisebb vállalat is működtetett járatokat Budapest és Balatonfüred között. A kocsik 5 utast szállítottak, a hátsó ülés első osztályú volt, a két első ülésen helyet foglaló másodosztályú jegyet válthatott, a kocsis mellet lévő ülés harmadosztályúnak minősült. A déli vasútvonal kiépülésével megváltozott a balatoni üdülés, korábban csak Füred számított üdülőközpontnak, de a siófoki vasútállomás kiépülésével Kenese lehanyatlott, az üdülők ekkor is Balatonfüredre utaztak, de lényegesen rövidebb idő alatt, hiszen míg korábban Pestről Balatonfüredre a kenesei gyorskocsi szállító gőzhajó segítségével 9 óra alatt lehetett eljutni, ez az idő 4 órára csökkent.

bérkocsisokkal szemben támasztott követelményeket (hajtási jogosítvány, józan élet, helyismeret, stb.), a járműre vonatkozó előírásokat, a bérkocsiállomások rendjét, valamint többek között a bérkocsik közlekedését is. Szabályozták a hatósági kirendelést is, a városi rendőrség volt jogosult a város főbb pontjainál és a vasútállomásnál kötelezően várakozó éjszakai bérkocsis kirendelésére.[1064] Úgy tűnik, hogy a kirendelések esetenként nagyobb vitát is kiváltottak, hiszen a bérkocsisok és a rendőrség személyzete között 1889-ben tettlegesség is előfordult. A vasútállomásnál várakozó bérkocsisok és a rendőrség összetűzését követően a közgyűlés is foglalkozott a fegyverhasználat kivizsgálásával.[1065]

A városi jövedelmek fokozása érdekében 1888-ban a bérkocsi-tulajdonosokra és a szállítmányozókra újabb terheket vetettek ki. Az egyfogatú bérkocsi 4 forint, a kétfogatú 8 forint, a társaskocsi-tulajdonosok évi 12 forint kövezetdíjat fizettek. Az áruszállítmányozók sem mentesültek a városi adó alól: 10, illetve 15 forintot kellett fizetniük. A polgármesteri előterjesztés az egyéb helybeli fuvarosok részére az idegenek által fizetendő összeggel azonos összegű kövezetdíjat irányzott elő a városi sorompókon belüli úthasználatért. A közgyűlés kisebb módosításokkal fogadta el az előterjesztést, az adófizetés végül csak a fuvarozással üzletszerűleg foglalkozókat érintette, és csökkentették a szállodák által fenntartott társaskocsikra vonatkozó adót is, tekintettel arra, hogy a kocsik csak a szállodai vendégek rendelkezésére álltak.[1066] Megjegyezzük, hogy a kétlovas bérkocsikat fiákernak, az egylovas kocsikat pedig konflisnak nevezték. A városok területén működő bérkocsik számát, felszerelését, díjszabását a városokban mindenütt szabályrendeletek szabályozták. A bérkocsikra számot kellett kifüggeszteni, egyes esetekben ugyan lehetséges volt a számozatlan bérkocsi használata, de ezekkel nem lehetett a bérkocsi állomásokra kiállni, és a rendes díjszabás sem vonatkozott rájuk. A bérkocsisok hajtási engedéllyel rendelkeztek, a díjszabást és a kocsi számát kötelesek voltak a kocsi utasterében elhelyezni.

A századforduló gyorsan fejlődő, urbanizálódó városképében a fő közlekedési eszköz változatlanul a bérkocsi volt. Székesfehérváron a XX. század első évtizedében 39 bérkocsi-vállalkozó rendelkezett iparengedéllyel. A vállalkozók 60 egyfogatú, 17 kétfogatú bérkocsit üzemeltettek. Ezek mellett 18 egyfogatú-, 32 kétfogatú- és 3 motoros személyszállító

[1063] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 61. p.
[1064] A bérkocsizási üzlet gyakorlására vonatkozó és Székesfehérvár szab. kir. város területén érvényes helyhatósági rendszabály. Székesfehérvár, 1883.
[1065] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1889. No. 55. IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok No. 3791.
[1066] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1888. No. 318.

magánfogat volt a városban.[1067] Ezekben az években a motorkerékpárok még nem terjedtek el, számuk csupán 5 darab volt.[1068]

Az ország nagyobb városaiban ezenkívül, társaskocsi közlekedés is szolgálta különösen az utazók és a látogatók igényeit. Egyes városokban, így Pozsonyban részvénytársasági alapon működött, másutt, így Pécsett, Komáromban magánvállalatok, Poprádon az idegenforgalmi vállalat, míg Aradon a város működtette azokat. A törvényhatósági jogú városokban egyedül Székesfehérváron tartották fenn a szállodák a társaskocsi-közlekedést, a rendezett tanácsú városokban azonban több hasonló módon szervezett társaskocsi működött. Székesfehérváron 2 társaskocsi vállalat kapott engedélyt, a Magyar Király Szálló és a Fekete Sas Szálloda volt üzembentartójuk. A szállodák és a vasúti pályaudvar között működtek a vonalak 2 kétfogatú társaskocsival. Sajnos a menetrendre, a viteldíjra és a szállított személyek számára vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, feltehetőleg azért, mert a városi hatóság nem avatkozott be a szállóvendégek kiszolgálásába. Ugyanekkor Pécsen 4 magánvállalat, 5 kocsival működött.[1069]

A századfordulón már az észrevehetően emelkedő idegenforgalom is növelte a szolgáltatásokat igénybe venni szándékozók számát. Az idegenforgalomi statisztika szerint csupán a külföldről érkezettek, a városban megszállt külföldi állampolgárok száma az 1900-as években folyamatosan növekedett; 1906-ban 299, 1907-ben 381 főt rögzítettek az összeírások. 1908-ban, a tífuszjárvány miatt jelentősen csökkent az idegenforgalom.

A bérkocsikra díjszabás vonatkozott a város területén. Egész napra, vagyis reggel 7 órától este 7 óráig az egyfogatú bérkocsi 8 forintba, a kétfogatú bérkocsi 12 forintba került. A bérkocsi igénybe vehető volt fél napra, negyed, fél, háromnegyed és egész órákra is. A legjelentősebb bérkocsi-állomás a vasútállomás előtti téren volt. Innen szabták meg a „hajtások" tarifáját is. A vasúttól közlekedtek és rögzítették a díjakat a Felsővárosba, a Pestis Pincékhez, a Sárkányhegyre, a Demkóhegyre, a Maroshegyre és Kuruchegyre, a felsővárosi Kis-Kecskemétre, és az ugyancsak itt található Tégla-telepre, stb. Esküvőkre és keresztelőkre 2, illetve 4 forint, bálokra és hangversenyekre 1, illetve 2 forintba került az egy, illetve a kétfogatú bérkocsi. A bérkocsiban el nem helyezhető „málhákért", kisebb tárgyak és kofferok

[1067] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 361. p. Ugyanekkor Pécsen 64, Komáromban 32, Győrben 24, Sopronban 15 vállalkozó volt. Székesfehérváron a vállalkozók száma, bár nem volt magas a városi közlekedésben, mégis meghatározó volt jelenlétük. Pécsen annak ellenére, hogy a vállalkozók száma lényegesen több volt, kevesebb bérkocsival rendelkeztek. Győrben elsődlegesen a magánfogatok jelentős száma érdemes a figyelemre. A társaskocsi-forgalom adatait nem ismerjük, de érdekességképpen megemlítjük, hogy a Déli vasúti pályaudvar személyforgalma ezekben az években megközelítette a 660 000 főt (a MÁV és a helyi érdekeltségi vasutak adatai nélkül).
[1068] A fenti adatok 1908-ra vonatkoznak.
[1069] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. (Szerk.: Thirring Gusztáv). Bp., 1912. 362. p.

esetén 10 fillért, nagyobbaknál 20 fillér pótdíjat kellett fizetni. Az egyfogatú kocsiban rendszerint három személy foglalhatott helyet, a további egy, vagy két személy esetében már pótdíjat kellett fizetni.[1070] A bérkocsi díjszabás nem vonatkozott a városon kívülre, csupán a város területén állapították meg a díjakat, azon kívül a kialkudott vételárért vehették igénybe a szolgáltatást.

Az I. világháború alatt jelentősen megemelkedtek a bérkocsi-tarifák, a kereskedelemügyi miniszter által jóváhagyott városi közgyűlési határozat szerint Székesfehérvár területén a háború idejére, illetve 1917. február végéig, 40%-kal felemelték a díjakat.[1071] Az eredeti közgyűlési javaslat a konflisoknál 20%-os, a fiákerok esetében pedig 30%-os áremelést irányzott elő.[1072] A tarifaemelést csak a világháború idejére tervezték, azt követően újabb szabályozást kívántak bevezetni. A későbbiek során további áremelésekre is sor került; 1917. augusztus 27-én az elkövetkező egy évre 70%-kal emelték a szolgáltatások díjait. A világháború alatt azonban nem csupán a takarmányárak emelkedése, de mindenekelőtt a lóállomány folyamatos csökkenése és minőségromlása is indokolta a tarifaemelést. A város közönsége részéről a bérkocsisokkal szemben elsősorban a díjak folyamatos emelkedése, majd a bérkocsik számának csökkenése miatt hangzott el egyre gyakrabban panasz. 1918 júliusában és augusztusában a bérkocsi-tulajdonosok rövidebb időre felfüggesztették szolgáltatásaikat. A város rendőrfőkapitánya végül karhatalommal kényszeríttette a bérkocsisokat a szolgáltatás folyamatos biztosítására, majd ezt követően szakértői vizsgálatot rendelt el a tarifák felemelésének kérdésében. A szolgáltatás fenntartását elsősorban köz- és tűzbiztonsági, közegészségügyi és kereskedelmi szempontból tartotta kiemelkedő fontosságúnak, tulajdonképpen a hatósági kirendelés szabályrendeletben is rögzített körülményeinek tett eleget.[1073]

Székesfehérváron a bérkocsisok nem alakítottak céhet, így az 1850-es évek megváltozott jogszabályi környezete nem okozott különösebb nehézségeket az ipar gyakorlóinak. A céhintézmény kiváltságainak megszüntetésére *„a gyárok jogviszonyairól”*

[1070] Székesfehérvári Hírlap Naptára az 1909. évre. Székesfehérvár, 1908. 170-171. pp.
[1071] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1917. No. 6565.
[1072] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1915. No. 81.
[1073] Az 1920-as évek új árszabásai több újítást tartalmaztak. A közgyűlés a várost körletekre osztotta, a Belvárosban és közvetlen környékén, az I. körletben (Széchenyi út, Vörösmarty tér, Simor utca, Haltér, Palotai út, Nagy Sándor utca, Magyar Király Szálloda, Vásártér déli része, Széna tér, Gáztelep utca, a Budai út lovassági laktanyáig terjedő szakasza és a Lövölde út) a fuvardíjakat 2000 koronában állapították meg; az említett utcák kivételével a vámházakig 2500 koronát kellett fizetni.
Ekkor lett kedvezőbb a szőlőhegyi fuvarok díja, hiszen a kiszállításért járó összeg tartalmazta a bérkocsi negyedórás várakozását is, és a visszaút csupán 50 százalékba került. Vasárnap és ünnepnapokon 25% pótdíjat kellett fizetni. A konflisok és a fiákerek közötti árkülönbség is ekkor nőtt meg, hiszen a kétfogatú kocsi díja a kétszerese lett az egyfogatúaknak.

alkotott 1840. évi törvény hozott intézkedéseket és e jogszabály törvényesítette a szabad iparűzés elvét. A céhek azonban megszorított tevékenységi körben, de tovább léteztek. Az újabb szabályozás – 1851 áprilisában lépett hatályba – ideiglenes utasítás keretében szabályozta a kereskedelmi és iparviszonyokat. Az *ún. Ideiglenes Utasítás* véglegesen az iparűzési szabadság elvére helyezkedett, és megszüntette a céhek azon kiváltságát is, hogy tiltakozhattak az új iparjogosítványok kiadása ellen. A céhrendszert azonban e rendelet is fenntartotta, de már nem rendelkeztek ipari közigazgatási hatáskörrel. A fenti jogszabály az 1859. évi császári nyílt parancsban kibocsátott új iparrendtartás életbelépéséig maradt fenn. A császári pátens a fennálló céheket megszüntette és kötelezte őket, hogy az új rendelkezésnek megfelelően módosítsák alapszabályaikat és ipartársulatként működjenek tovább. A céhekbe nem tömörített iparosokat pedig ipartársulatok felállítására kötelezte: „*Azok között, kik ugyanazon községben vagy községekben egyenlő vagy rokon iparokat űznek, közös kapcsolat tartandó fönn s amennyiben az még nem léteznék, amennyire lehet, előállítandó*". A neoabszolutizmus rendszerével szemben kifejtett passzív rezisztencia azonban jelentősen lelassította az átalakulási folyamatot.[1074]

Az első hazai ipartörvény, az 1872. évi VIII. törvénycikk,[1075] tovább növelte az iparszabadságot, megszüntette a még fennálló céheket is, de nem tette kötelezővé ipartársulatok alakítását. A fenti jogszabály kiszolgáltatta a kézműves iparosságot a gyáripari vállalkozásoknak, a gazdasági struktúraváltás a kézművesipar hanyatlásához vezetett. Az ipartársulatok alapszabályait a szakminisztérium, vagyis a földmívelés, ipar- és kereskedelmi miniszter hagyta jóvá, felügyeleti szervük pedig az illetékes közigazgatási hatóság – vagyis Székesfehérvár esetében a város tanácsa – volt.[1076]

Az 1884-ben megjelent új ipartörvény hozta létre az ipartestületi intézményt. A városokban és a községekben egy általános ipartestület, a különböző mesterségek számára pedig szakipartestületek létrehozását engedélyezték. A törvény kimondta a „*kötelező társulat elvét* ", vagyis a „*míves iparosok* " kényszertársulását. Az ipartestület feladata volt: „*az iparosok közt a rendet és az egyetértést fenntartani; az iparhatóságnak az iparosok közt fenntartandó rendre irányuló működését támogatni, az iparosok érdekeit előmozdítani s őket haladásra serkenteni"*. Az ipartársulatok fenntartására, illetve alakítására továbbra is

[1074] Magyar Törvénytár 1836-1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896. 149-150. pp. Az 1840. XVII. törvénycikk: „*A gyárok jogviszonyairól*". Dobsa László: A kézművesipari szervezetek fejlődésének története különös tekintettel a hazai viszonyokra. 27-29. pp.
[1075] 1872. évi törvénycikk Az ipartörvény.
[1076] Dobsa László: uo. 32-36. pp. 1872. évi VIII. törvénycikk: Ipartörvény. Magyar Törvények 1868-1875. évi törvénycikkek Bp., 1911. 340. p.

lehetőség nyílott. Elsődlegesen azok tömörültek ipartársulatokba, akik nem kívántak ipartestületet alakítani, illetve nem képesítéshez kötött mesterséget gyakoroltak.[1077]

A jogszabályi keretek végül azt eredményezték, hogy a fehérvári bérkocsisok is ipartársulatba tömörültek. A Székesfehérvári Bérkocsis Ipartársulat alakulásának körülményeit nem ismerjük, a források hiányában nem tudjuk létrejöttének időpontját sem. Egyes adatok arra utalnak, hogy a székesfehérvári és Fejér megyei iparosokból alakult Általános Ipartársulatnak voltak a tagjai.[1078] A társulat elnöki tisztét az 1920-as években Pfinn István, majd Király József látta el.[1079] A századfordulót követően már nem csupán vállalkozók működtettek bérkocsit, esetenként bérkocsikat, de vállalatok is tevékenykedtek. Így többek között Wolkenstein Hermann bérkocsi-vállalatáról tudunk. A századfordulót követően Pfinn József temetkezési vállalata is bekapcsolódott a bérkocsiüzletbe, a Concordia telephelye a Palotai utcában volt, a bérkocsik a Fekete Sas szállodával átellenben álltak. A Concordia 7 egyfogatú és 2 kétfogatú bérkocsival rendelkezett. Pfinn József vállalata 1858-ban alakult, de bérkocsiosztályáról csak a századfordulót követően rendelkezünk adatokkal. Bérkocsiüzletét folyamatosan bővítette az I. világháború éveiben is, hiszen 1916-ban már 9 egyfogatú bérkocsit, konflist üzemeltetett. A Concordia Bérautó és Bérkocsi Vállalat az 1920-as években a legnagyobb ilyen célú szervezet volt, amely a helyi személyszállítás mellett vidéki és alkalmi fuvarokat is vállalt. Autói telefonon is megrendelhetőek voltak. Tulajdonosa ekkor Pfinn István volt.[1080] A vállalat üzemeltette bérkocsik a vasútállomáson, a Rákóczi út és a Bank utca találkozásánál, a Nagy Sándor utcában, valamint a Fekete Sas Szálloda és a Magyar Király Szálloda előtt álltak. Az 1920-as években az autótaxi vállalkozások kocsijai a vasútállomás, a Hungária kávéház és a Fekete Sas Szálloda előtt várták utasaikat.

[1077] Dobsa László: uo. 43-46. pp. 1884. évi XVII. törvénycikk: Ipartörvény. A hatályos magyar törvények gyűjteménye Magyar Törvénytár Bp., 1912. 598-636. pp.

[1078] 1878. június 6-án alakult az Általános Ipartársulat. SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1878. No. 4406.

[1079] A nagyobb városokban a bérkocsisok céhekbe tömörültek, majd ezt követően a céhek megszűnése után ipartársulatot hoztak létre. Székesfehérváron bérkocsicéh nem működött.
Az ipartestületi rendszer kiépülése az új, 1932. évi VIII. ipartestületi törvényt követően fejeződött be. A törvény valamennyi önálló tevékenységet kifejtő iparost kötelezte az ipartestületi tagságra. Így alakult meg a Székesfehérvár és Vidéke Ipartestület, a Sárbogárdi Járási Ipartestület, a Móri Járási Ipartestület és a Vál és Vidéke Ipartestület. Erre az időszakra azonban már nem volt meghatározó jelentősége a bérkocsi iparosoknak.

[1080] Pfinn István 1866. július 21-én született Székesfehérváron. A felsőkereskedelmi iskolai érettségi megszerzését követően a Székesfehérvári Kereskedelmi Banknál dolgozott, majd 1889-től a Fejér megyei Takarékpénztár könyvelője, utóbb igazgatója volt. 1918-tól nyugalomba vonulását követően vette át az édesatyja által alapított temetkezési vállalatot, jelentős fejlesztéseket hajtott végre, a bérkocsi- és bérautó-vállalat is e fejlesztésnek köszönhető.

Szállítással kisebb cégek és magánvállalkozók is foglalkoztak. 1938-ban Almássy Ferenc, Bolgár Pál[1081], Csekey és Körmendiné cége[1082], Deutsch Béla, Gál János, Mikó Ferenc, Pollák Gusztáv és társa, Tésits György, valamint a Hungária Fuvarozó Vállalat és a MATEOSZ[1083] foglalkozott szállítási tevékenységgel, elsősorban árufuvarozással, hiszen közülük kizárólag személyszállítással kevesen foglalkoztak. Városunk első taxisa, Tésits Mihály volt, 1914-ben helyezte üzembe taxiját, de emellett bérautóval is rendelkezett. Bolgár Pál szállítási vállalatát 1890-ben Fuchs Benő alapította; a vállalkozás Bolgár Pál vezetésével működött a tulajdonos haláláig, majd ezt követően szerezte meg a cég tulajdonjogát. A vállalat bútorok, kereskedelmi áruk szállításával és raktározásával foglalkozott. A vállalat a MÁV hivatalos szállítója volt és a Gyorsáru gyűjtő helybeli képviseletét is ellátta. Deutsch Béla elsősorban szemétfuvarozással foglalkozott. A géperejű bérkocsik nagyobb elterjedése Székesfehérváron az 1920-as években következett be. A géperejű bérkocsiipart az első fokú iparhatóság iparengedélyével lehetett működtetni.[1084]

A KÖZÖSSÉGI KÖZLEKEDÉS TERVEI

A városi „villanyvasút” kiépítésének gondolata a XX. század fordulóját megelőző években, tulajdonképpen a villanytelep és a villanyvilágítás bevezetését megelőző munkákkal,

[1081] Bolgár Pál szállítmányozó és fuvarozási iparát 1917-1944 között gyakorolta. A cég központja a Várkörúton volt.
[1082] Csekey Ödönné és Társa Fuvarozási Vállalat. Székhelye a Rákóczi úton volt.
[1083] A Magyar Teherfuvarozók Országos Központi Szövetkezete (MATEOSZ) az 1930. évi XVI. tc. kapcsán alakult meg, 1931. október 15-én. 1933 szeptemberében 339 vállalkozót tömörített, akik 375 gépkocsival rendelkeztek. A MATEOSZ tagok többsége önállóan végezte fuvarozását.
[1084] A gépkocsikat forgalmi engedéllyel és forgalmi rendszámmal kellett ellátni. A gépkocsik állomáshelyét a rendőrhatóság jelölte ki. A szabályrendelet módosítása során meghatározták a géperejű bérkocsisok számát, a 10 engedély kiadása során a korábbi bérkocsisok elsőbbséget kaptak. A géperejű bérkocsikat viteldíjjelző készülékkel (taxaméter), valamint az alapdíjtételek átszámításához szükséges táblázattal látták el. A szabályzat rögzítette az alapdíjtételeket is. A lófogatú bérkocsik számának csökkenése más nagyobb városokban is az 1920-as években vált érzékelhetővé. Budapesten 1929-ben csupán 19 lófogatú bérkocsi működött.
Az 1920-as évek közepén a fokozatosan elterjedő autók szervizelésére, javítására már cégek alakultak. Ezek között az egyik legjelentősebb az Otthon Garage volt, amely az Ősz utcában működött. Bán Sándor 1925-ben alapította cégét. Jelentős autóértékesítő és szervizállomás volt az 1937 elején alakult Központi Garage és Motorközpont, amely a Budai út 1. szám alatti telephelyen működött. A cég tulajdonosai ifj. Kirisits József és Soós Benjámin voltak. A cég garázsába 18 kocsi fért el, több motor- és autógyár képviseletét is ellátták. A géperejű bérkocsik viteldíját a következőképpen állapították meg. Az első 375 méter után 1 korona, azután minden további 187,5 méter után 30 fillér alapdíjat számítottak fel. Várakozási díjként 5 percenként 10 fillért, a kocsi belsejében el nem helyezhető csomagok esetében darabonként 10 fillér alapdíjat számoltak. A taxaméter által mutatott alapdíjtételekhez a 2-3 személyes kocsiknál 4500-as szorzót, a 4-5 személyes ún. nagy kocsiknál 6000-es szorzót alkalmaztak. A város központjában (5 km-es körzet) a gépkocsi üresen történő elbocsátása esetén, kétszeres viteldíjat kellett fizetni. Éjjeli fuvaroknál (este 10 órától reggel 5 óráig) 50 %-os pótdíjat számoltak fel. SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1925. No. 224/11 569. A géperejű gépkocsik első szabályozására 1914-ben került sor.

az azzal összefüggő felmérésekkel egy időben, 1897-ben fogalmazódott meg.[1085] Más városokban hasonló törekvésekkel találkozunk, ugyanis a villamos energia megjelenésével egy időben a közösségi közlekedés átalakítása is felmerült.[1086] A városi „villanyos vasút" létesítésének gondolatát Nagy Ignác vetette fel. Az előmunkálati engedélyt elnyerők 1898. január 5-én terjesztették be a műszaki terveket. A tervezet egyrészt a város forgalmas pontjait kívánta összekötni, másrészt a szőlőhegy „átalakítását" is megcélozta azzal, hogy: „*a szőlőkben nyaraló közönségnek kényelmes, gyors, naponta sűrűn közlekedő forgalmi eszközök közvetítése által alkalmat nyújtani arra, hogy a város központjától mintegy négy kilométerre fekvő szőlőhegyet mintegy a város belterületébe belevonja*". Két vonal kialakítását tervezték: a vasútállomástól – Apáca utca, Budai út, Megyeház tér, Kossuth utca, Szarka utca, Városház tér, Nádor utca vonalon a Magyar Király Szállóig, valamint a vasútállomástól az Apáca utcán, majd a Budai úton a Túrózsáki útig, összesen 4058 méter vonalon. A tervezet nyomvonal-választását a bővíthetőség is indokolta, hiszen a Megyeház tértől a Sóstóig történő bővítés, illetve a Vásártértől a Lovasberényi úton át a Borjúkúti útig történő bővítés is megoldható volt. E tervezet megelőzte a villanytelep létrehozását. A villamosok árammal történő ellátására a Budai úti vámház közelében szándékoztak áramfejlesztő telepet kialakítani. A telep mellett akarták felépíteni a kocsiszínt, az irodaépületet és a személyzeti lakásokat is.[1087]

A közgyűlés a „*villanyvasút és a villanyvilágítás*" tervezésére külön bizottságot hozott létre.[1088] Ez általános gyakorlat volt, a törvényhatósági bizottság a fontosabb városrendezési kérdésekben is gyakran hozott létre bizottságokat, bizottmányokat, amely a legszükségesebb feladatokat koordinálta. Tevékenységükben nem csak közgyűlési tagok vettek részt, hanem az adott terület szakértői is helyet nyertek. Ennek ellenére a villamosközlekedés kialakítása ekkor nem történt meg. Ez az elképzelés nem találkozott egyébként a városvezetés elgondolásával, amely a szőlőhegy benépesülését nem kívánta. Talán ez is oka, hogy e tervezet nem valósult meg.

Néhány évvel később ismét foglalkoztak a közösségi közlekedés megteremtésével. 1902-ben egy tervezet szerint a „*városi keskeny, vagy rendes nyomtávú, lóvasút, vagy villamos üzemű vasútvonal*", amely a vasúti pályaudvarról indult volna ki, az öreghegyi szőlőket is érintette volna. A XX. század első éveiben a kiránduló és hétvégi

[1085] Hasonló folyamatokat figyelhetünk meg más törvényhatósági jogú városokban is. Győrben 1894-ben nyert előmunkálati engedélyt Rosenfeld Bernát bécsi lakos a villamos közúti vasút létesítésére. Győr szab. kir. város hivatalos értesítője. 1895. V. évf. 10. szám. 42. p.
[1086] Szombathelyen 1897-ben, Sopronban 1900-ban alakították ki a villamosközlekedést. Pécsen az 1910-es évek elején tervezték a villamos létrehozását.
[1087] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1898. Számn.
[1088] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1899. No. 263, 264.

szórakozóhelyként is virágzó szőlőhegyet még jobban be kívánták kapcsolni a város vérkeringésébe. A Basch Miksa és Deutsch Bertalan által beadott engedélyezési terv szerint a pálya vezetése a következő volt: a vasúti személypályaudvar – Apáca utca – Budai út – Nádor utca – Ligetsor – Malom utca – Rózsás kert. Továbbá a Ligetsor és Nádor utca sarkától a Vásártéren a Lovasberényi úton a Szőlőhegyig. Alternatívaként megfogalmazódott a Budai úton a Szőlőhegyig, valamint a Palotai úttól a vasúti teherpályaudvarig való vonalvezetés is. A tervezetet a városi hatóság és Winkler Vilmos városi mérnök is támogatta, azzal, hogy a város érdekeit figyelembe véve azok villamosok legyenek, ne pedig a lóvasút kerüljön megvalósításra, talán ezért az előmunkálati engedélyt 1905-ig meghosszabbították.[1089]

A villamosművek üzembe helyezésével elvileg lehetőség nyílott volna a villamosok működtetésére, de e törekvések nem vezettek sikerre. Saára Gyula polgármestersége alatt is napirenden volt a közösségi közlekedés kialakításának e formája, de később a világháborút követően végleg elálltak megvalósításától, de a közösségi közlekedés megszervezésének igénye fennmaradt. Székesfehérváron viszonylag későn teremtődtek meg a tömegközlekedés feltételei, hiszen más nagyobb városokban, például Miskolcon már a századfordulót követően, 1903-ban, Aradon pedig 1908-ban indult meg a helyi autóbusz-közlekedés. A tömegközlekedés biztosítása már ekkor is a városi léthez tartozó kérdés volt, így nem tekinthetjük véletlennek azt, hogy a város saját kezelésében és üzemeltetésében tartotta az autóbusz-közlekedést.[1090] Székesfehérváron, mint említettük, a modern, az urbanizálódó város képének megfelelő tömegközlekedés kialakítására csupán tervezetek készültek, hiszen a villamos létesítése a többszöri kísérletek dacára is megfeneklett. Ezt követően 1916-ban is felmerült a villamos létesítésének gondolata, de az elképzelések nem vezettek eredményre.[1091] A nagyobbszerű terveket a világháború megakadályozta, így a városi villamosközlekedést is. A korszakon túl a XX. század 20-as éveiben ismét teret nyert a tömegközlekedési igények szervezett biztosításának gondolata, hiszen ekkor már az autóbusz-közlekedés kialakítására is törekedtek. Az I. világháború évei alatt több helyen megszűntek a városi közlekedést eredményesen biztosító autóbuszjáratok, s tulajdonképpen ekkor teremtődtek meg a feltételei az újjászervezésnek, illetve Székesfehérvár esetében kialakításuknak.

1920-ban Székesfehérváron is úgy tűnt, hogy kialakulnak az autóbusz-közlekedés feltételei, de ezek végül átmenetinek bizonyultak. Lebovits Emil 1920. április 29-én nyerte el engedélyét autóbusz indítására. A közgyűlés engedélye szerint az autóbuszok indulási helye a

[1089] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1902. No. 15 533.
[1090] Drégelyi László – Korompai Erik: Ötven éve minden úton vezetünk. A Teherfuvarozó és a MÁVAUT Nemzeti Vállalatoktól az önálló Volán gazdasági társaságokig (1948-1998). Helyn., 1998. 6. p.
[1091] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1902. No. 15 533.

Havranek utca eleje volt, innen a Nádor-, Rákóczi-, Bank-, Kossuth utcákon át a Megyeház térre, majd a Budai- és a Deák Ferenc utcákon keresztül a vasútállomásig haladtak. A járat visszafelé nem ugyanezen a vonalon közlekedett, hanem a belváros nyugati oldalán keresztül érte el kiindulási helyét, így viszonylag nagy területet érintett.[1092] A közgyűlés ez utóbbi útvonalhoz csak a járatok kedvező üzemeltetése esetén ragaszkodott, egyébként utasforgalom hiányában egy útvonal működését is elegendőnek tartotta. A vasútra induló járatok mellett, szőlőhegyi vonal is működött. A járatok menetrendje elsősorban a vasúti forgalomhoz igazodott, így különösen a délelőtti órákban 8 és 10 óra között, délután 2 és 4 között, valamint este 6 és 8 óra között tartották szükségesnek az autóbuszok indítását.[1093] Lebovits vállalata nem tudjuk pontosan meddig működött és milyen eredményeket ért el, de számottevő siker nem koronázta erőfeszítéseit.[1094]

A FORGALOM SZABÁLYOZÁSA

Székesfehérváron annak ellenére, hogy a városon áthaladó, illetve a belvárosban közlekedő bérkocsik és fogatok több kisebb és esetenként halálos balesetet is okoztak, a forgalom korlátozására és a fogatok sebességére vonatkozó intézkedésről az 1850-es és 1860-as években nem tudunk. Az 1860-as években a Kaszárnya utcában, a mai Kossuth utcában gázolták halálra a város egyik ismert közéleti személyiségét, Zalay Károly ügyvédet, országgyűlési képviselőjelöltet.[1095] Az 1883-ban készített bérkocsizási szabályrendelet kitért néhány közlekedési szabályra is. Az általános forgalmi szabályok néhány pontján túl, a belvárosokban és a külvárosokban, de a forgalmasabb közterületeken is a bérkocsik számára mérsékelt ügetést írtak elő. A város legforgalmasabb részein, így a belvárosban a Kaszárnya utca északi részén, valamint azon szűk utcákban, ahol két kocsi nem fért el egymás mellett lépésben kellett hajtaniuk, ezen túl egyes utcák egyirányúsítása és a célforgalom megállapítása is megtörtént. A szabályrendelet előírta a bérkocsik évente két alkalommal

[1092] Deák Ferenc utca, Budai út, Vörösmarty tér, Simor utca, Palotai utca, Nagy Sándor utca, Nádor utca vonalon.
[1093] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1920. No. 214.
[1094] Az engedély kiadásakor előírták, hogy az aszfaltos utak épségének megóvása érdekében kizárólag gumiabroncsokkal ellátott autóbusz közlekedjen. Az engedély egy hónapos próbaüzem után kívánta a menetdíjakat rögzíteni. A közgyűlés nem adta meg az 5 éves kizárólagos jogot, sőt három hónap próbaidő után lehetőséget biztosított arra is, hogy ha a járatok nem működnek, az engedélyt megszüntesse.
[1095] Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869. 9. p.

történő vizsgálatát is, ennek elmulasztása, vagy a hiányosságok következtében a kocsikat kivonták a forgalomból, ugyancsak büntetés járt, ha a bérkocsis ittas állapotban volt. [1096]

A rendelet megjelenése előtt a forgalom szabályozása a belváros egyes utcáinak vonatkozásában kezdődött meg. Az ott lakók kérésére merült fel a Zichy közben a forgalom mérséklése és a szomszédos utcába terelése.[1097] A forgalom szabályozására a következő alkalommal a Nádor utcában került sor, jelzőtáblát helyeztek ki, amely a kötelező haladási irányt jelezte.[1098] Ugyancsak a belvárosban ezt követően az Oskola utca egy részének lánccal történő lezárásáról határoztak. Az országos vásárok alkalmával a tanítási időben délelőtt 8-12 óra között, valamint délután 2-5 óra között a ciszter gimnáziumban folyó tanítás ideje alatt zárták el a forgalom elől az utcaszakaszt, a bentlakók részére a célforgalmat meghagyták.[1099]

A forgalom újabb és részletesebb szabályozására a századfordulót követően került sor. A járművek jelzőtáblával történő ellátásáról és a város közlekedési rendjéről 1904-ben határozott a törvényhatósági bizottság. A város kül-, és belterületén közlekedő földművelési, ipari és kereskedelmi célú közúti járműveket jelzőtáblával kellett ellátni. A jelzőtáblán feltüntették a tulajdonos nevét és lakhelyét. Abban az esetben, ha a tulajdonos több járművet használt sorszámmal is el kellett látnia járműveit. A kötelezettség alól csupán a luxusfogatok voltak kivételek. E városi rendelet is szabályozta a város közúti forgalmát. A járműforgalmat a Kossuth utca északi részén és az Oskola utcában korlátozták, csupán célforgalommal hajthattak be ezekbe az utcákba. A belváros esetében a gyorshajtások akadályozására és a lakók nyugalmát zavaró zaj csökkentésére is törekedtek, hiszen tilos volt a városrész kövezett, illetve kockakővel kirakott utcáin ügetve és futtatva hajtani. A szabályok szankcionálást is tartalmaztak az előírások ellen vétőkkel szemben. A járművek nem megfelelő karbantartása esetén tulajdonosaik, valamint a közlekedési szabályok megszegői is 100 koronáig terjedő pénzbüntetéssel voltak sújthatók. A pénzbírságot nem fizetőkre 5 napig terjedő rendőri elzárást róttak ki. A kihágások ügyében első fokon a rendőrkapitány, másodfokon a városi tanács, harmadfokon a belügyminiszter járt el.[1100]

Az automobilok forgalmi szabályozása is ezekben az években vetődött fel, a város közgyűlése 1905-ben tárgyalta meg Sopron vármegye átiratát és támogatólag küldte fel a belügyminiszterhez.[1101] Átfogó szabályozás azonban ekkor nem született. A városok, mint

[1096] A bérkocsizási üzlet gyakorlására vonatkozó és Székesfehérvár szab. kir. város területén érvényes helyhatósági rendszabály. Székesfehérvár, 1883. VI. fejezete.
[1097] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1883. No. 255.
[1098] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1894. No. 301.
[1099] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1897. No. 340.
[1100] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1904. No. 9537.
[1101] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1905. No. 65.

láthattuk, továbbra is statútumokban rögzítették a közlekedésre vonatkozó szabályokat. Az első bérkocsi-szabályozást követően is változatlanul gyakorlat maradt, hogy a bérkocsizás feltételei tartalmaztak közlekedési előírásokat, 1904-ben és 1907-ben is beiktatott erre vonatkozó részeket a törvényhatósági bizottság. A géperejű járművek közúti forgalmát a belügyminiszter 1910-ben kiadott körrendelete szabályozta. A rendelet, amely az első átfogó országos szabályozás volt, a 3 tonnát nem meghaladó összsúlyú járműveknél 25 km/h sebességet engedélyezett. Ekkor négyféle jelzőtáblát is rendszeresítettek.[1102]

A városok közlekedési viszonyainak javítását részben miniszteri rendeletek is sürgették. A kerékpárok elterjedése 1897-ben eredményezett belügyminiszteri rendeletet. A körrendelet csak a kocsiutakon engedélyezte a kerékpárokkal történő közlekedést. A kerékpárok használatát akadályozó rossz útviszonyok esetén lehetővé tette a helyi hatóságoknak, hogy engedélyezzék az azokkal való közlekedést a gyalogosjárdákon is, de csak a „*lépésben menő ember haladását felül nem múló sebességgel*”. A körrendelet módot adott arra, hogy a törvényhatóság területén a rendőrkapitány további szigorításokat is életbe léptethessen, lehetőség nyílott arra, hogy egyes útszakaszokon a forgalmat részben, vagy teljesen korlátozzák, a tilalmat azonban jelzőtáblával is jelölni kellett. A forgalom rendjére kiterjedő szabályozás korlátozta a kerékpárok sebességét is. A kétfogatú könnyű lovas kocsi sebességénél gyorsabban nem haladhattak. A kerékpárokkal az út baloldalán volt szabad közlekedni.

A körrendelet megjelenését követően a kapitányi hivatal szabályozta a kerékpárokkal való közlekedést. A város sétaterein és gyalogjárdáin tilos volt használni őket. Korlátozták a kerékpározást a Kossuth utca északi szakaszán, a Nádor utcában, a Városháztéren, a Szőgyény Marich utcában és a Haltéren. E tereken és utcákban a heti vásárok alkalmával reggel 5 órától, déli 12 óráig, az országos vásárok alkalmával szombaton 14 órától hétfő este 10 óráig tilos volt használni. Az országos vásárok alkalmával a tilalom vonatkozott a Vásártérre is, ahol az állatvásárokat tartották.[1103] A századforduló első évtizedének végén ismét teret nyert egy újabb szabályozás készítésének gondolata. Az 1911-ben megjelent „*A kerékpárok használatáról*” szóló szabályrendelet, elsősorban azonban a kerékpárok nyilvántartását, jelzőszámmal történő ellátását célozta meg, de a forgalmi viszonyokra vonatkozóan is rendelkezett. Ekkor is a vásárok idejére vonatkozóan vezettek be korlátozásokat. A hetivásárok alkalmával a Városház téren, a Szőgyény-Marich utcában, a

[1102] 57 000/1910. B.M. számú körrendelet. Az 1929-ben kiadott KRESZ már a lényegesen fejlettebb autóközlekedés számára rögzített szabályokat.
[1103] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1897. No. 10 244.

Simor utcában és a Haltéren, országos vásárok esetében a Városház téren, a Nádor utcában, a Ligetsoron, a Vásártéren, a Felső- és Alsó Királysoron, valamint a Széna téren nem lehetett kerékpározni. A kihágást elkövetők pénzbírságai részben az államkincstárt, részben a városi szegényház pénzalapját gazdagították.[1104]

A DÉLI VASÚT

Székesfehérvár kedvező földrajzi fekvése során vált fontos útvonalcsomóponttá; többek között vásárövi, völgybejárati és útváros jellege eredményezte, hogy az Árpád-korban országos székhellyé fejlődött. A későbbi századok elhalványították jelentőségét, különösen a hosszan tartó török uralom eredményezte, hogy e szerepkörét elvesztette, ám a török alóli felszabadulást követően, a város helyzeti adottságai következtében ismét fontos vásárvárossá emelkedett. E szerepköre jelentős fejlődést és városias települést eredményezett különösen a kiegyezés koráig, de országos székhelyből vidéki, regionális központtá, majd egyre inkább megyeszékhely jellegű településsé vált. [1105] A forgalmi csomópont fejlődése az 1870-es években tovább lassult, ez mindenekelőtt a város közlekedésföldrajzi helyzetével és a főváros közelségével volt magyarázható. Ennek ellenére az 1848-49. évi forradalmat és szabadságharcot követő városi népességfogyatkozás és gazdasági pangás megszűnésében kétségtelenül fontos szerepet játszott, hogy ismét jelentős forgalmi központtá fejlődött. A vasútvonalak átadását követően a megyeszékhelyet a növekedés és a népességgyarapodás jellemezte.

A Ferenc József Keleti Vaspálya létesítéséhez a város is jelentős anyagi hozzájárulást nyújtott. Székesfehérvár 50 katasztrális hold földterületet, építőanyagot – téglát és követ – biztosított a vasútépítés elősegítése érdekében, abban a reményben, hogy „*az itt keresztülvágó négyes irányzatú vasút e városra hasznot fog árasztani*". A városi hozzájárulás a későbbiek során módosult, tekintettel arra, hogy az „indóház" nem a város által javasolt Vásártéren épült fel.[1106] A Császári és Királyi Szabadalmaztatott Déli Vaspálya Társaság által épített vasúti pályaudvar ünnepélyes átadására 1860. július 1-jén, más – ennek ellentmondó – adatok szerint

[1104] Szabályrendelet a kerékpárok használatáról. Székesfehérvár, 1912.
[1105] Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 208. p.
[1106] Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. IV. köt. Székesfehérvár, 1998. 60. p.

április 1-jén került sor. Vonalhálózata kiterjedt Ausztriára és Olaszországra is.[1107] A vasútállomással rendelkező, majd hamarosan vasúti csomóponttá fejlődő város hamarosan ismét – bár vitathatatlanul ellentmondásos módon – növekedési pályára lépett. A Déli Vasúti Társaság által létesített Budapest – Székesfehérvár – Nagykanizsa – Murakeresztúr vonal mellett, 1860-ban épült ki a Kisbér – Komárom szárnyvonal, amelyen keresztül közvetlen kapcsolat létesült a Budapest – Győr – Bécs vasútvonallal. A kiegyezést követően, 1872-ben készült el a Veszprém – Celldömölk vasútvonal, s tette lehetővé, hogy a város a Győr – Szombathely – Szentgotthárd – Graz vonalhoz kapcsolódjon. A későbbi évtizedekben kisebb jelentőségű vonalak épültek ki, így az 1896-ban kiépített börgöndi, illetve sárbogárdi szárnyvonal, majd 1898-ban a helyi forgalmi igényeket kielégítő bicskei szárnyvonal, amely szintén egyúttal újabb csatlakozási pontot jelentett a Győr – Bécs vasútvonalhoz. A kisebb szárnyvonalak építését a város jelentős összeggel támogatta, azzal a céllal, hogy a vásárok forgalmát és a város kereskedelmi életét fellendítse. A bicskei gazdasági vasút építéséhez és az Adony – Pusztaszabolcs helyiérdekű vasút építéséhez mintegy 350 000 koronával járult hozzá.

Székesfehérvár közlekedési centrum jellege megmutatkozott a város népességének foglalkozási rétegződésében is. A statisztikák és a statisztikai feldolgozások Székesfehérvár sajátos vonásaként és jellemzőjeként tüntették fel a közlekedési alkalmazottak magas arányát.[1108] Székesfehérvár valamennyi hasonló jogállású törvényhatósági jogú várost felülmúlta a közlekedési foglalkoztatottak számát illetően. A vasúti csomópont teljes kiépülését megelőzően, 1890-ben 1202 fő, a városi népesség valamivel több mint 4%-a kereste megélhetését e foglalkozási kategóriában. A századfordulóra számuk és arányuk is jelentősen növekedett, hiszen ekkor több mint 2500 fő, a lakosság 8%-a volt érintett, elsősorban a vasutak kapcsán.[1109] E tendencia a későbbi évtizedekben is állandósult, hiszen mind abszolút számokban, mind százalékosan növekedett számuk és arányuk a XX. század 20-as éveinek végéig. Ekkorra számuk megközelítette a 4000 főt, s a városi népesség több mint 10%-a tevékenykedett e szférában. Ezt követően valamelyest csökkent e

[1107] 1923 után csak Magyarországon folytatta működését a társaság, elnevezése ekkor változott Duna – Száva – Adria Vasúttársaságra (DSA). A vasútvonalat 1932. július 1-jéig e vasúttársaság működtette, s ezt követően került a Magyar Államvasutak tulajdonába.
[1108] A közlekedési alkalmazottak mellett a város másik nem kevésbé fontos sajátossága az agrárnépesség magas száma volt.
[1109] A fenti adatba az eltartottak száma is beleértendő.

foglalkoztatottak száma, de a rövid visszaesést követően hamarosan ismét növekedésnek indult.[1110]

A közlekedésben foglalkoztatottak többsége a vasutasokból került ki, 1920-ban 859 fő dolgozott a vasúttársaságnál, míg az egyéb közlekedési területen 179 főt, a közúti közlekedésben, amely az 1920-as évektől a legerőteljesebben növekedett 202 főt foglalkoztattak.[1111] A későbbiek során valamelyest módosultak a fenti adatok, hiszen a közúti közlekedés a XX. század 20-as éveiben indult jelentős fejlődésnek, mind az árufuvarozás, mind a személyszállítás terén. A közlekedésből élő népesség, amely a város szerkezetében is nyomot hagyott, elsősorban a vasút közelében található Búr-telepen lakott. A városrész lakóinak egyharmada e foglalkozási ágban volt érintett.[1112] A Búr-telep a századfordulót követően épült ki. A városi tanács az 1900-as évek elején járult hozzá a tulajdonképpen önálló városrész kialakulásához. Ezt megelőzően a déli vasúti munkásházakat a gyalogsági laktanya déli részén építették fel.

A Déli Vasúti Társaság vonala, mint már említettük, 1861-ben épült ki a város határában, ezzel egy időben a vasúttársaság a város déli részén a vasútvonal közvetlen szomszédságában 2-3 épületből álló javítóműhelyt létesített. Az üzem azonban csupán néhány évig működött. Baross Gábor közlekedési miniszternek köszönhető, hogy a Déli Vasút magyarországi vonalai részére önálló javítóműhelyt létesítettek. A kérdés felvetését követően, 1889-1990-ben azonnal versengés indult a munkahelyteremtő beruházás megszerzése érdekében. A versenyben elsősorban Nagykanizsa és Székesfehérvár volt a legesélyesebb. E vetélkedésben a város kedvező fekvésén túlmenően, bárdányi Bráhm Miksa miniszteri tanácsos jóindulata és támogatása volt kimagasló jelentőségű Székesfehérvár számára. Az újonnan (1891-ben) létesített műhely 3 részre, így mozdonyjavítóra, kocsiszerelőre és közös segédműhelyre tagolódott. A foglalkoztatottak száma 70 fő volt. A vasútvonalak fejlesztésével folyamatosan bővítették a műhelyt is. Elsőként a gép- és kazánházat építették át, egy új 160 lóerős gőzgépet helyeztek üzembe, majd kovács- és tűzcsőműhelyt létesítettek. A XX. század 10-es éveire a javítóműhely saját villanyteleppel és saját gőzfűtéssel

[1110] Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 218. p. Fejér megye esetében is hasonló adatokkal találkozunk. A megye népességének jelentős része a közlekedési szférában dolgozott. A megye viszonyaiból természetszerűleg következett az őstermelő népesség magas aránya, amelyet az ipari népesség követett, annak ellenére, hogy a nagyipar nem alakult ki, mindezek mellett azonban 1910-től, a harmadik legnagyobb foglalkoztatottságot elérő terület a közlekedés volt. Kétségtelen azonban, hogy arányuk sohasem volt olyan kimagasló, mint a megyeszékhelyen.

[1111] Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 219. p.

[1112] Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 220. p.

rendelkezett. Ezekben az években a műhely, évente 120 mozdony, 1240 személykocsi és 2500 tehervagon javítására volt alkalmas. A telep ekkor 530-540 munkást foglalkoztatott. A munkagépek értéke 800 000 koronát, a telep felszerelése 850 000 koronát tett ki. A javítóműhely éves költségvetése 1911-ben meghaladta a másfélmillió koronát, amelyből a munkások illetménye 817 000 korona volt. A korabeli sajtó is nagy figyelmet és jelentőséget tulajdonított a gyártelepnek: „*A műhelynek félezren felüli alkalmazottjai, akik családtagjaikkal együtt legalább harmadfélezer lélekkel szaporítják Fehérvár lakosságának számát, – nem mondunk vele újságot, – városunk kereső és fogyasztó társadalmának nagy értéket képviselő rétege, mely közvetlen, mindennapi velünk együtt élésével városunk egész vérkeringésében olyan élénkítő erőforrást képez, hogyha ma – amitől ugyan egyelőre nincs mit tartanunk, – a D. V. műhelyt elveszítenők, azzal valóságos katasztrófa érné az egész várost. A helyi ipar és kereskedelem minden ágának erőt nyújtó talaja a jól kereső és sokat forgalmazó vasutasok ezrei.*”[1113]

A város iparára nézve a kedvező közlekedési adottságok kedvezőtlen hatásokat is rejtettek, amelyek különösen a vasútközlekedés teljes kiépülése után erősödtek fel. A XIX. század első felében már a városi kézműveseknek komoly versenytársai voltak a pesti iparosok, akik elsődlegesen a luxuscikkek előállítása és értékesítése terén értek el komoly eredményeket. E folyamat a század második felében tovább erősödött.[1114] Havranek József polgármester többször hangsúlyozta a vasút kedvezőtlen hatásait: „*midőn az általános üzleti pangás és Fehérmegyét felső és alsó végpontjain átszelő új vasútvonalak a közép forgalmat sem biztosítják számunkra, hanem arra van kilátásunk, hogy személy- és áruforgalmunk napról-napra csökken, és ebből folyólag termelőink, üzlet embereink, iparosaink, ház- és földtulajdonosaink számára a korábbi évek jövedelmeinél sokkal kisebb jövedelem kinálkozik…*”– írta 1888-ban megjelent, a város új jövedelmi forrásait feltáró munkájában.[1115] E véleményének többek között polgármesteri programjaiban is többször hangot adott: „*A csak pár évvel előbb fényben felcsillámlott jövő a legkomorabb szint öltötte magára; midőn kereskedelmünket, iparunkat a mult évben megnyilt Kelenföld – pécsi vasut végveszélylyel fenyegeti s midőn forgalmunkat a megnyitandó Buda – szőnyi vonal sirba temetni készül*”.[1116] A vasút a kereskedelmi forgalom csökkenését okozta, de ezek mellett a város vezetője annak

[1113] Székesfehérvár és Vidéke XXXIX. évf. 1911. május 20. 4. p.
[1114] Pálfy Ilona: Székesfehérvár szab. kir. város 1828-ban. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 244. p. Az ország adózó lakosságának összeírását az 1825/27. évi VII. törvénycikk rendelte el. Az ekkor készített összeírást dolgozta fel a szerző.
[1115] Havranek József: Javaslat Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági bizottságához a városi házi-pénztár javára nyitandó új jövedelmi források tárgyában. Székesfehérvár, 1888. 3. p.
[1116] Székesfehérvár és Vidéke XII. évf. 1884. április 17. 47. szám. 1. p.

kedvező hatásairól nem nyilatkozott. A városvezetés magatartása az 1890-es években változott meg a vasutakkal kapcsolatban. Ekkor pénzügyi vonatkozásban is támogatták a szárnyvonalak létesítését, az Adony – pusztaszabolcsi vasút esetében 200 000 korona, a Bicske – sárbogárdi vasút esetében 150 000 korona értékben vásárolt a város törzsrészvényt.

Mint a fentiekből is kitűnik, Székesfehérvár gazdasági helyzetét évszázadokon át elsősorban földrajzi fekvése, a kedvező közlekedési viszonyok határozták meg. Kétségtelen, hogy a vasút megjelenése, majd a közúti közlekedés kialakulása és fejlődése átalakította a város vonzáskörzetét, népességi összetételét, de befolyásolta többek között a város bővülését és megváltoztatta bizonyos értelemben a mindennapi élet szokásait, viszonyait is.

Székesfehérváron a jelentős kereskedelem ellenére kevés kereskedő élt. 1828-ban számukat 53 főben rögzítette a statisztika. Ennek ellenére az országos vásárok jelentős bevételt és nagy sokaságot jelentettek a városnak. Az évi négy, majd öt országos vásár, valamint a heti vásárok, amelyen a környék gazdálkodói is megjelentek jelentős forgalmat eredményeztek.[1117] Az országos vásárokat nem csupán a távolabbi városok kereskedői, de külföldi kereskedők is látogatták. Székesfehérvár a Buda – Zágráb főútvonal mentén feküdt, de ezen túl is fontos csomópont volt, hiszen hét irányból futottak össze fontos kereskedelmi útvonalak.

Székesfehérvárnak a szabad királyi városi rangot biztosító kiváltságlevél négy vásár: Böjti vásár (február 25.), Szent György-napi vásár (április 24.), Szent Iváni vásár (június 24.) Szent Bertalan-napi vásár (augusztus 24.) tartását engedélyezte. Mária Terézia 1757. évi adományával bővültek az országos vásárok, a Dömötör napi vásárt október 26-án tartották. A XIX. század végén újabb országos vásár tartását engedélyezték, a karácsonyi vásárt, amelyre december hónapban az ünnepek előtt került sor.[1118] E vásárok kétnaposak voltak, de a város megengedte, hogy a kereskedők áruikat négy napon keresztül „*kin tarthassák”*. Az országos vásárokat általában hétfőn és kedden tartották, az ezt megelőző nap délutánján pedig állatvásár volt. Hetivásárokat szerdán és szombaton tartottak. Kétségtelen, hogy a nagy tömegű árucikkek mozgatására nem nyílott lehetőség. Ezt kívánta elősegíteni Kallinger István városi mérnök grandiózus tervezete, amelyet 1846-ban terjesztett a magisztrátus elé: az „*Egy állóvizű hajózható a várost a Dunával összekötő csatorna*” tervezete azonban nem valósult meg. Elsősorban a megyei birtokosok érdektelensége akadályozta meg a munkálatok

[1117] Pálfy Ilona: Székesfehérvár szab. kir. város 1828-ban. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 244. p.
[1118] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1906. No. 7.

megindulását, amelyet a város vezetése végül „*boldogabb időkre*” halasztott. A mérnök hamarosan külföldi útra indult, s ezzel a csatorna terve végleg lekerült a napirendről.[1119]

Székesfehérvárnak, mint említettük különösen a kiegyezést követő ipari fejlődésére volt kedvezőtlen hatással a főváros közelsége. A vasúti közlekedés teljes kiépülésével a gyáripari termékek nagytömegű szállításával a város iparcikkszükségleteit, ez a megállapítás vonatkozik a megye településeinek egy részére is, a budapesti tömegcikkek elégítették ki; másrészt a kedvező közlekedési viszonyok lehetővé tették azt is, hogy Budapesten szerezhesse be a városi lakosság, de a megye egyes térségeinek lakói is a szükséges iparcikkeket.

ORSZÁGOS JELENTŐSÉGŰ RENDEZVÉNYEK

A város több rendezvénnyel hívta fel magára az ország figyelmét. Ezek sorából ki kell emelnünk az 1872. évi országos szépművészeti kiállítást. A kiállításra a tavasz folyamán került sor, s közel egy hónapig tartott nyitva a tárlat, amelynek költségeit a város fedezte.[1120] A kiállítás rendezésének előkészületei 1871-re vezethetők vissza, ekkor a tanács a polgármestert bízta meg az előkészületekkel.[1121] Székesfehérvár később alapító tagja lett a képzőművészeti társulatnak.[1122] A korszak legjelentősebb rendezvényére, kiállítására 1879-ben került sor. A székesfehérvári országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállítás megrendezését a Fejér megyei Gazdasági Egyesület elnöke, Zichy Jenő kezdeményezte az 1877. június 9-én tartott közgyűlésen.[1123] Az egyesület közgyűlésén elhangzott felvetését kétévi szervezőmunka követte. Zichy a hazai iparfejlesztés és a kiállításrendezés előmozdítása érdekében országos körútra indult, ennek keretében többek között Pápán, Győrben, Kecskeméten, Nagyváradon és Kolozsvárott is megfordult. Az 1879. május 17-én megnyíló országos mű-, ipari-, termény- és állatkiállítás, tervezése és létrehozása elsősorban gróf Zichy Jenő tevékenységének

[1119] SZVL IV. A. 1002. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ tanácsülési jegyzőkönyvek 1846. No. 122, b./ tanácsi iratok 1846. No. 3269, 3315.
[1120] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1872. No. 122, 397, 596; IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági Bizottsági jegyzőkönyvek 1872. No. XXI-274, IX-397.
[1121] SZVL IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1871. No. 5144. IV. B. 1107. Székesfehérvár város Tanácsának iratai a./ jegyzőkönyvek 1871. No. IX-397.
[1122] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1875. No. 8095.
[1123] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek. 1878. No. 36., IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1878. No. 608.

köszönhető, de a város is biztosított támogatást – 6077 forintot – a kiállítás megrendezéséhez.[1124]

A kiállítás helyszínéül a vasútállomással szemközti katonai méntelepet, annak térségében néhány utcát és a Lövölde kertet választották ki, de a vármegyeháza épülete is otthont adott a kiállításnak, itt a tanügyi kiállítást helyezték el. A kiállítás főépülete a méntelepen volt, de több ideiglenes barakkot, pavilon- és sátorépületet is emeltek. A kiállítás egy része szabadtéren volt, s teljes alapterülete meghaladta a 45 300 négyzetmétert. A mintegy másfél hónapig nyitva tartó kiállítást, a korábbi, 1876. évi szegedi kiállításnál is nagyobb érdeklődés követte. A székesfehérvári kiállításon 3271 résztvevő volt jelen, s ezekből 1502 ipari kiállító volt. A rendezvény országos jellegét mutatja, hogy csupán a résztvevőknek 8 %-a volt székesfehérvári iparos, illetve iparvállalat. A budapesti kiállítók száma 502 volt, mintegy 102 foglakozást képviselve, közülük 127 gyáros, 25 festő, 31 kereskedő, 21 háziiparos, de nagy számban képviselték a fővárost a társulatok és egyesületek is, amelyek közül 32 vett részt a rendezvényen.[1125] A rendezvényt, egyes források szerint 16, mások szerint 17 főcsoportra[1126] bontották.

A rendezvényre mintegy 97 000-en váltottak jegyet, de nem sokkal maradt el az ingyenjeggyel látogatók száma sem. A kiállítás megmutatta azokat a változásokat, amelyek az iparosok előtt álltak, s amelyet Keleti Károly így fogalmazott meg: „*Magyarország ezidő szerint forduló ponton áll a nyerstermelés és kézművesség korából a házi-ipar által támogatott gyártás s a műipar korába való átlépéshez.*”[1127]

Az országos kiállítás azt a célt, hogy a város ismertsége, másrészt fejlesztései során kialakult infrastrukturális adottságai eredményeképp ipartelepítés induljon, nem koronázta

[1124] SZVL IV. B. 1402. a./ Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1879. No. 298.
[1125] Szabóky Adolf: Székesfehérvári országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállítás 1879-ben. Emlék a budapesti kiállítóknak 1879. november hó 30. Érem – okmánykiosztási ünnepély. Bp., 1879. 25-28. pp.
[1126] I. főcsoport erdőtermények és félkészítmények, faipar; II. főcsoport bányászat; III. főcsoport mezőgazdasági termények és félkészítmények, kerti-ipar; IV. főcsoport malomipar és élelmiszerek; V. főcsoport borok, szesze, ecetek, pezsgők, sörök és borászati eszközök; VI. főcsoport ruházati és kézi ipar; VII. főcsoport bútor és házi ipar; VIII. főcsoport vas, vasöntvények kovácsmunkák; IX. főcsoport nemesérs, nemeskő és fémipar; X. főcsoport bőr-, csont és kaucsuktárgyak; XI. főcsoport tervek, rajzok, műszerek, órák, fegyverek, esztergályozott és faragott munkák, nyomdászat és könyvkötészet; XII. főcsoport közművelődési tárgyak, tanszerek, tudományos és szépművészeti tárgyak; XIII. főcsoport gazdasági eszközök és kézigépek; XIV. főcsoport gőz és vízi gépek; XV. főcsoport víz és egyéb építkezések mintái; XVI. főcsoport lovak, szarvasmarhák, juhok és sertések és szárnyasok. XVII. főcsoport a műtárgyak voltak. A főcsoportok ezen belül osztályokra tagolódtak. Czobor Béla: Az 1879. évi székesfehérvári országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállítás bíráló bizottsága által megítélt kitüntetések lajstroma. Székesfehérvár, 1879. A XVII. főcsoport Keleti Károly: Jelentés a székesfehérvártt 1879-ben rendezett országos mű-, ipar-, termény-, és állatkiállításról. Bp., 1879. címmel megjelent munkájában említi, e szerint ez a főcsoport a régészeti és műemlékkiállítás volt. Keleti Károly: Jelentés a Székesfehérvártt 1879-ben rendezett országos mű-, ipar-, termény-, és állatkiállításról. Bp., 1879. 177-178. pp.
[1127] Futó Mihály: A magyar gyáripar története. I. köt. A gyáripar kialakulása az első állami iparfejlesztési törvényig (1881). Bp., 1944. 386. p.

siker. Ellenben elérte, hogy a városra jellemző kisiparos és kiskereskedő réteg erre a rövid időszakra – a 158 000 látogató fogadásával – komoly üzleti forgalomnövekedést érjen el. A kiállítás a városi sajtóra is hatással volt. A rendezvényt megelőzően 1879. március 15-étől megjelent a Székesfehérvári kiállítási Lapok című közlöny, a lap heti rendszerességgel számolt be a kiállítás előkészületeiről, majd megrendezéséről. Összesen 14 szám jelent meg, de külön megjelentették a kiállítás történetét is.[1128] A kiállítás további médiahatása, hogy a városi sajtó gyakrabban jelent meg, a heti két-három megjelenést felváltotta, ha rövidebb időre is a napilapi rendszer. A későbbiek során megyei kiállítások megrendezésére került sor, több alkalommal is. Megjegyezzük, hogy a kiállítást szervező végrehajtó bizottság elnöke Zichy Jenő is állítatott pavilont, de ezen túl mint a Műemlékek Ideiglenes Országos Bizottságának elnöke[1129] a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kiállításában külön tárlatot készíttetett, amelyben a budai vártemplom helyreállítási munkái, a kassai, a pozsonyi, a jáki, a brassói és a nagyszebeni templom helyreállításának képei, valamint a visegrádi vár helyreállítását ábrázoló képek nyertek elhelyezést. Ezenkívül a tárlat része volt a budai vártemplom 20 román, gót és késő gót oszlopfeje a XIII-XV. századból.[1130] A rendezvény a városnak több emléket is hagyott, ezek között említhetjük az Oetl-pavilont, amely ma is a Zichy Jenő ligetet díszíti, de az 1879. július 1-jén záruló országos kiállítás, melynek teljes bevétele meghaladta a 104 000 forintot és mintegy 32 000 forintos nyereséggel zárult, jelentős 22 000 forintos kölcsönt nyújtott a székesfehérvári színházi részvénytársulatnak.[1131] A későbbiek során megyei kiállításoknak adott otthont a város.

Kevésbé ismert, de ugyanez év májusában Székesfehérváron rendezték a II. országos iparos gyűlést is, majd 1879. június 3-5 között az II. országos gazdakongresszust és kiállítást, amely az agrárius politikai mozgalom elindítója volt. A kongresszus szervezésében a város korábbi országgyűlési képviselője, gróf Zichy Nándor vitt tevékeny szerepet. Az ő személyéhez köthető több székesfehérvári pénzintézet megalakítása is. Ugyancsak szükséges jelentősége folytán megemlíteni a Magyar Országos Tűzoltó Szövetség[1132] IX. közgyűlését és az ennek keretében rendezett Országos Tűzoltószer Kiállítást, amelyen számos város és mintegy 183 tűzoltóegylet, illetve testület képviseltette magát. A törvényhatósági jogú városok testületein (Budapest, Fiume, Szabadka, Szeged, Zenta, Kőszeg, Miskolc, Debrecen,

[1128] Fülöp Attila: A Fejér megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Székesfehérvár, 1965. 108. p.
[1129] Zichy Jenő 1877-től töltötte a Magyarországi Műemlékek Országos Bizottságának elnöki tisztét. Horler Miklós: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872-1922). In: A magyar műemlékvédelem korszakai. Országos Műemlékvédelmi Hivatal. Bp., 1996. 92. p.
[1130] Prém József: Székes-Fehérvári kiállítási kalauz. Bp., 1879. 36. p.
[1131] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1879. No. 3900.
[1132] Az országos szövetség 1870-ben alakult.

Eperjes, Győr, Pozsony, stb.) kívül a községi és gyári testületek (Ganz és Társa, Grünwald és Társa, stb.) valamint a bábolnai állami méntelep tűzoltói, mintegy 988 fő vett részt a rendezvényen.[1133] A szervezés 1886-ban kezdődőtt, a városi adminisztráció ekkor hívta meg az országos tűzoltószövetséget.[1134] A közgyűlés előkészítésébe a város is bekapcsolódott. Bizottságot alakítottak a szervezési munkákra. A városi önkormányzat célja tulajdonképpen a helyi tűzoltók anyagi és erkölcsi tekintélyének emelése volt. A rendezvényt anyagilag is támogatták, de a rendelkezésre bocsátott 1500 forintnak csupán a töredéke fogyott el.[1135] A rendezvényre és a kiállításra 1889 augusztusában került sor.

A politikai rendezvények között különös helyet foglal el az egyházpolitikai harcok időszakában szervezett székesfehérvári katolikus nagygyűlés. Ennek fontos eseménye, hogy itt bontott zászlót 1894. november 17-én a Katolikus Néppárt. Szervezésében elsősorban gróf Zichy Nándornak és gróf Esterházy Miklós Móricnak, az egyházpolitikai ellenzék vezéreinek volt szerepe. E rendezvény nemcsak az országos politikára gyakorolt hatást, de a helyi politikai viszonyokat is átalakította, elsősorban az országgyűlési választások vonatkozásában, de hatása érződött a helyhatósági választásokon is.

AZ URBANIZÁCIÓS FEJLESZTÉSEK ÖSSZEGZÉSE

Székesfehérvár városképi fejlődését, elsősorban az urbanizáció és a városbővölés főbb momentumait, illetve az ebben közreműködő testületek és tisztviselők szerepét kívántuk bemutatni. Leszögezhetjük, hogy a dualizmus korszakában kiegyensúlyozott várospolitika valósult meg. A korszakban a helyhatósági választásokon, csupán négy, valójában a fenti kérdéskör szempontjából két alkalommal történt politikai váltás, amely jelentős hatást gyakorolt az urbanizáció menetére, valamint az e kérdést irányító struktúrákra. A városvezetés 1867-et követően, a neoabszolutizmus időszakában jelentős szerepet betöltő tisztviselőkből alakult ki. Nagyobb átalakulás, elsődlegesen generációs változás, 1878-ban és az ezt követő néhány évben ment végbe. Az ekkor kialakult politikai- és gazdasági vezetés több évtizedre meghatározó helyzetbe került, és csak 1908-ban, az országos politikai változások hatására szorult ki a helyi hatalomból. Kétségtelen azonban, hogy a város vezető testülete az országos politikai folyamatok hatására már átalakult, s ezt a folyamatot tükrözték az országgyűlési választások eredményei is.

[1133] Vida Pál: Emlékkönyv a Magyar Országos Tűzoltó-Szövetség székesfehérvári IX. közgyűlése és vele kapcsolatban rendezett Országos Tűzoltószer-Kiállításról. Székesfehérvár, 1889.
[1134] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1886. No. 5397.
[1135] SZVL IV. B. 1405. Székesfehérvár város Tanácsának iratai b./ tanácsi iratok 1877. No. 3569, 5172, 13 656.

A várospolitikai erők bemutatása ugyan nem tárgya e tanulmánynak, mégis fontos utalni arra, hogy a városi hatóság vezetőinek, a közgyűlés hangadóinak álláspontja meghatározó volt a városfejlesztés, városbővülés kérdésében, az általuk hozott döntések nem csak a korszakban, de azon túl is befolyásolták a városi fejlődés további irányait. Ugyancsak döntésük eredményeként alakult ki a szervezeti struktúra, amely az urbanizáció folyamatait elősegítette és irányította.

Székesfehérvár, kiegyezést követő fejlődése valamelyest lelassult. E jelenség okai között a kortársak elsősorban vasútvonal(ak) kiépülését jelölték meg az egyik legfontosabb tényezőként. Kétségtelen, hogy a fekvéséből adódó, kedvező útváros jellegéből fakadó előnyök a vasút építésével meggyengültek. Ennek eredményeként a város regionális szerepkörében is történtek változások, s kétségtelen, hogy kereskedelmi pozíciója is visszaesett. Ehhez a gyengüléséhez azonban az is hozzájárult, hogy a Vásártér rendezése, úgy a piacok és a heti vásárok területének rendezése hosszasan elhúzódott. A város kereskedelmi forgalma a pécs–kelenföldi vasút megnyitása után tovább hanyatlott. A megye déli és délkeleti részének lakossága, ezért már nem Székesfehérvárról szerezte be iparcikk szükségleteit. Ennek ellensúlyozására a kereskedelem és a vásárok fellendítése érdekében Székesfehérvár a kisebb vasúti szárnyvonalak építését támogatta. A Paks–Adony–Pusztaszabolcs–Székesfehérvár, valamint a Székesfehérvár-Sárbogárd közötti vonalépítésekhez jelentős anyagi hozzájárulást biztosított, sőt kölcsönt vett fel a törzstőke előteremtéséhez. Hasonlóképpen a Székesfehérvár-Bicske gazdasági vasútvonal létesítéséhez is hozzájárult.

A fenti fejlesztések azonban csupán időlegesen hozták meg a kívánt eredményt, a város kereskedelmi központ jellege tovább hanyatlott. Egykori híres vásárainak forgalma állandóan csökkent, s ezt a vásárok számának növelésével sem tudták ellensúlyozni. A kereskedelemben foglalkoztatottak száma is kevesebb lett. Míg 1894-ben a város kereskedelmi népessége Pécs városéval vetekedett, a századfordulóra már alatta maradt. Az 1910-es években a kereskedelmi élet irányítói, fontosabb szereplői többségükben Budapestre költöztek, a zsidóság számának csökkenése tükrözi e folyamat előrehaladott voltát. A kereskedelmi tőke elvándorlása ellenére, Székesfehérvár tőkeellátottsága a törvényhatósági jogú városok között kiemelkedő maradt. Székesfehérvár a kiegyezést követően pénzügyi központként is szerepet vállalt. Pénzintézet létesítésének gondolata az 1840-es években merült fel, de erre csak 1845-ben a Székes-Fejérvári Takarékpénztár megalapításával került sor. A kiegyezést követően több újabb pénzintézet, illetve pénzintézetként működő egyesület jött létre, így a Székesfehérvári Kereskedelmi Bank, a Fejér megyei Takarékpénztár, a Székesfehérvári Kölcsönös Segélyegylet, a Székesfehérvári Kölcsönös Népsegélyző Egylet

jött létre, amelyek a korszakban nem csupán a város, de a megye gazdasági életére is kedvezően hatottak, s nem lebecsülhető a városi létfeltételek javítása terén nekik köszönhető eredmény sem. A város pénzügyi szerepe tovább erősödött a századfordulón, ekkor az Osztrák – Magyar Bank székesfehérvári kirendeltsége kezdte meg működését.

Székesfehérvár a többi törvényhatósági jogú városhoz hasonlóan beruházásainak döntő részét is kölcsönökből finanszírozta. Az 1879 és 1908 között teljesített beruházások értéke 5 653 328 koronát tett ki. Az összeg tetemes része – 4 626 268 korona – kölcsönből, a fennmaradó rész – 1 439 948 korona – a város egyéb jövedelmeiből származott. A hitelből finanszírozott beruházások többségét építkezésekre fordították; a legnagyobb összeget a laktanya építésére használták fel, mintegy 1 465 910 koronát. Ezt követte az államigazgatási épületek építésének finanszírozása, 600 000 korona; az iskolák építésére, felújítására mintegy 430 000 korona és a vasútépítés 350 000 korona értékben. Utcák, utak építésére és burkolására mintegy 250 000 koronát, a színház építésére mintegy 230 000 koronát, vásárterek rendezésére 78 000 koronát, városrendezési feladatokra 36 000 koronát, városszépítésre csupán 12 000 koronát fordítottak.[1136] Az adatsor a városi költségvetési irányzatokból és más forrásokból tovább árnyalható. Ezek szerint a kölcsönből felvett beruházások az alábbiak voltak: a vágóhíd építése – 42 186 korona, a Bank utca kialakítása érdekében megvásárolt Láng-ház – 20 000 korona, a honvéd laktanya, kerületi fogház és a kerületi parancsnokság építési költsége – 789 000 korona, a Sörház (malom) vételára – 17 521 korona, a lovassági laktanya területének vételára – 40 782 korona, a kerületi parancsnokág épületénél történt pótépítkezés – 22 605 korona, a Lakatos utca rendezése –12 400 korona, a Selyem utcai iskola építése – 32 780 korona, a honvédlaktanyánál fűthető barakkok építése – 22 046 korona, a Kórház utca rendezése – 34 505 korona, a Tobak utca rendezése – 15 328 korona, a Vörös ökör fogadó egy részének megvásárlása, amelyet az utcaszabályozáshoz használtak fel – 8000 korona, a város lejtmérése – 40 000 korona, az adony–pusztaszabolcsi vasút törzsrészvényei – 200 000 korona, a bicske–sárbogárdi vasút törzsrészvényei – 150 000 korona, a megyei közkórház telkének vétele – 15 384 korona, a színház vételára – 157 468 korona, a császári és királyi laktanya vételára – 64 188 korona, a vásártér rendezése – 60 000 korona, az Ezredéves iskola építése – 70 278 korona, a reáliskola építése 204 000 korona, a csapatkórház építése – 221 593 korona, a császári és királyi gyalogsági laktanya építése – 474 184 korona, a rózsáskerti fürdő vételára és berendezési költsége – 30 000 korona, a huszárpótkeret laktanya építése – 60 000 korona, a császári és gyalogsági laktanya pótépítkezése – 80 000 korona, a pénzügyigazgatósági épület építési költsége – 260 000

korona, a posta építésének költsége – 80 000 korona, a színházi pótépítkezés 30 000 korona értékben.

A városi költségvetés e kérdéskörhöz kapcsolódó fejlesztéseinek egy részét egyéb jövedelmekből, vagyis a városi bevételekből biztosította. Ezekből jelentős összeget – 187 000 koronát – a szegény- és szeretetház létesítésére, 145 000 koronát az utak, utcák építésére és burkolására fordítottak, míg a városrendezés feladataira mintegy 30 000 korona, a parkok, szobrok létesítésére és a városszépítésre fordított összeg, mintegy 128 000 korona volt.[1137]

Az említett időszak teljesített beruházásai más dunántúli törvényhatósági jogú városokhoz képest azonban elmaradtak. Győrben – 13 027 379 koronát, Pécsett – 13 196 671 koronát, de Sopronban is jelentősebb összeget – 6 791 000 koronát fordítottak e célokra. A fenti városok, Székesfehérvárhoz hasonlóan túlnyomórészt kölcsönökből finanszírozták az urbanizációs fejlesztéseket, de míg Sopron város a fejlesztéseit teljes egészében kölcsönből finanszírozta[1138], Pécsett ez az arány lényegesen kedvezőbb volt, hiszen itt a fejlesztések jelentős részét, mintegy 5 150 000 koronát, a város rendes és rendkívüli bevételei fedeztek. Győrben az említett összegből csupán mintegy 1 440 000 korona származott saját bevételből.[1139] A fentiekből kitűnik, hogy a városok vezetői eltérő módon foglaltak állást a fejlesztések pénzügyi hátterét illetően.

Havranek József kétségtelenül a kortársak szerint is kiváló közgazdasági érzékkel rendelkező városvezető volt, aki a fenti adatsorból is kitűnően óvatosan vállalt hosszú távú elkötelezettséget, különösen az adósságok vonatkozásában. Ez egyébként megmutatkozott a vízvezeték- és a csatornahálózat kiépítésének ügyében is, tekintettel arra, hogy ez a korszak legnagyobb beruházásának számított pénzügyi tekintetben, nem beszélve a jelentős közterületi helyreállításokról; ezért inkább halogató álláspontot képviselt. Ugyanezen magatartás jelent meg részéről a városház építése kapcsán is. Emögött, mint kitűnt részben az a megfontolás állt, hogy a korszak vége felé a városvezetők egyre gyakrabban az állami segítség szükségességét hangsúlyozták. A századfordulót megelőzően, ahogy Havranek József programbeszédeiből is kitűnt, a városok egy része bevételi forrásainak növelését részben a növekvő államsegélyből kívánta fedezni. Emiatt a helyi adók kivetésének növelésétől eltekintettek. A képviselőház határozata 1908-ban 2 000 000 korona pénzbeli segélyt biztosított a városok számára, s bár újabb hasonló összeggel szándékozták növelni a

[1136] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. Szerk.: Thirring Gusztáv. Bp., 1912. 622. p.
[1137] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. Szerk.: Thirring Gusztáv. Bp., 1912. 622. p.
[1138] Legalábbis az adatsor a statisztikában kitöltetlen maradt, de más városok esetében is hasonlóan nem jelenik meg adat.
[1139] A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. Szerk.: Thirring Gusztáv. Bp., 1912. 621. p.

városok államigazgatási feladatainak ellátása kapcsán felmerülő költségek ellensúlyozását, a törvényi rendezésig az összeg nem növekedett. A törvény, bár a korábban már megígért közel 4 000 000 koronát biztosította a törvényhatósági jogú városok és a rendezett tanácsú városok számára, ez nem jelentett számottevő segítséget, hiszen Székesfehérvár vonatkozásában ez csupán 74 000 koronát jelentett. A jogszabály nem államsegéllyel kívánta megoldani „*a városok anyagi ügyeinek rendezését*". Kétségtelen, hogy a századfordulót követően a városok adóssága jelentősen növekedett, s 1910-re elérte a 370-380 000 000 koronát, a törvény azonban a városi fejlődés sajátosságait hangsúlyozta: „*…általában véve arra kell törekedni, hogy az állam vezető és irányító ereje segítségére siessen a városok öntevékenységének és velük együtt munkálja a helyes fejlődés érdekeit. A törvényjavaslat az ilyen értelemben vett városfejlesztés alapelvén sarkall. A fejlesztés főczéljául azt tűzi ki, hogy a városok képessé váljanak arra, hogy saját magukban találják meg az anyagi eszközöket létszükségleteik fedezésére*".[1140] A városok részéről tehát az a várakozás – amely 1908-tól, az államsegély megjelenésétől, de ezt megelőzően is megfigyelhető volt –, hogy a növekvő állami támogatások révén jussanak nagyobb bevételekhez, nem valósult meg. Ennek következményeként nem nyílt mód arra, hogy az állami támogatásnak köszönhetően, vagy a költségvetés átcsoportosításával újabb fejlesztéseket indítsanak.

A beruházások céljait tekintve, a többi város esetében is a laktanyaépítések, az iskolaépítések, a vasúttal kapcsolatos beruházások emelhetőek ki. Székesfehérvár vonatkozásában azonban nem jelentek meg jelentős egészségügyi beruházások, valamint a vízvezeték-hálózat kialakításával kapcsolatos fejlesztések. Ez utóbbi mértéke egyébként meghaladta a 2 000 000 koronát. Sopron esetében pedig azt figyelhetjük meg, hogy beruházásainak több mint felét (57%) a laktanyaépítésre fordították.[1141] Kétségtelen, hogy valamennyi törvényhatósági jogú város fokozott figyelmet fordított a laktanyaépítésekre, hiszen ettől, közvetlen térítési díjat és közvetett fogyasztási bevételt remélhetett. E törekvés más – nem törvényhatósági jogú – városokban is teret nyert, így Szombathelyen is. Ez a belső fogyasztás növelésére irányuló erőfeszítésekkel is összefüggött, amelyet különböző intézmények, valamint a katonaság telepítésével kívántak elérni. Székesfehérváron részben a közintézmények elhelyezéséhez kapcsolható a katonai központ jelleg kérdése is. A városvezetés különösen az 1870-es évektől fordított figyelmet erre, s ennek köszönhetően a honvédkerületi parancsnokság, majd hadtestparancsnokság, állami méntelep, élelmezési

[1140] 1912. évi LVIII. törvénycikk A városok fejlesztéséről.
[1141] Kétségtelen azonban, hogy Sopronban, Székesfehérvárnál és Pécsnél is lényegesen nagyobb katonaság állomásozott.

raktár, katonai kórház mellett több honvéd, valamint császári és királyi alakulat, illetve annak törzse érkezett városunkba, különösen a nagyobb laktanyaépítések befejezését követően.

Az urbanizációs beruházások mértéke miatt Székesfehérvár leszakadása, lemaradása ezen időszakban fokozottabbá vált. Székesfehérvár a dunántúli törvényhatósági jogú városok vonatkozásában a második vonalhoz tartozott, ilyen városok voltak Sopron és Komárom is. A viszonylagos lemaradás ellenére az urbanizációs fejlesztések valamennyi lényeges ponton megtörténtek, de esetenként jelentős késéssel. A késlekedő fejlesztések különösen a villanyvilágítás és a vízvezeték- és csatornahálózat vonatkozásában azzal jártak, hogy nem alakultak ki kedvező feltételek az ipari üzemek számára az infrastruktúra hiányosságai miatt.

Székesfehérvár gazdasági szerepkörét a kiegyezést követően mérték fel pontosan. Az ilyen irányú munkák részben a gazdasági egyleteknek volt köszönhető. Ekkor ismerték fel a megye többarcúságát, s osztották fel különböző régiókra, amelyeknek találkozási pontjánál található a megyeszékhely. A megye területén több övezetet különböztettek meg a múlt századi gazdaságstatisztikai feldolgozások. Pénzes Ferenc 1869-ben kiadott megyei statisztikája a megyét mezőgazdasági szempontból három részre osztotta; az erdő; szőlő- és gyümölcstermelő; valamint a gabona-, kapásnövény- és állattenyésztő övezetet különböztette meg. A kortársak jól ismerték fel a város lehetőségeit, ennek ellenére gazdasági szerepváltása azonban csak megkésetten következett be. Az infrastrukturális hiányosságok következtében bár a századfordulót követően növekedett az ipari üzemek száma, inkább a sikertelen gyártelepítésekről tudunk. Ezek között említhetjük az Első Magyar Fémjáték s Műipar Árugyár letelepedését, valamint a Karl István és Pető Miksa által alapítani kívánt gyufagyárat is. Ebben természetesen más tényezők is szerepet játszottak. A XIX. század kilencvenes éveiben Wekerle Sándor pénzügyminiszter, akit a város díszpolgárává választottak, felajánlotta egy dohánygyár Székesfehérvárra telepítését.[1142] A törvényhatósági bizottság azonban félve a napszámbérek emelkedésétől elutasította a javaslatot. Ez az eset egyrészt a városi törvényhatósági bizottság összetételéből, illetve szűklátókörűségéből adódott, de nehezen érthető e magatartás azért is, mert a filoxéra ezekre az évekre szinte teljesen tönkretette a város nagy kiterjedésű, nem immúnis talajú szőlőhegyét, így a napszámosok lényegesen kevesebb munkához jutottak, mint korábban.

Keleti Károly az 1870-es évek elején készített statisztikai feldolgozása szerint Székesfehérvár, az ország egyik legnagyobb városi karakterrel rendelkező szabad királyi városa volt. A városi hányadost bonyolult számításokkal elvégző statisztikus besorolása alapján: Székesfehérvár e rangsorban a 6. helyen – Győrt követve, de Budát, Sopront

megelőzve – foglalt helyet. A statisztika azonban „részben” tartalmaz a városiasodás mértékére vonatkozó adatokat, hiszen azt a népességszám, a lakosság foglalkozása, a műveltségi fok, az értelmiség aránya, a cselédek száma mellett, a lakásviszonyok alapján számították ki.[1143] E téren a városfejlesztés vonatkozásában és a városiasodottság kérdésében szükséges megemlíteni, hogy a havraneki városvezetés a város belterülete bővítésének kérdésében ellentmondásos magatartást tanúsított. Nem támogatta, legalábbis nem a népességnövekedés igényének megfelelően a belterület közvetlen közelében történő bővülési folyamatot. Ezzel közvetve elősegítette a külterületre történő költözést. Ugyancsak ellentmondásos e kérdésben egyesületi tevékenysége, hiszen a Székesfehérvári Kölcsönös Segélyző Egylet, amelynek elnöke volt támogatta a külterületi építkezéseket. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy Székesfehérvár részben a fentieknek köszönhetően visszacsúszott a városiasodottság vonatkozásában, az épületállomány jelentős része falusias jelleget öltött.

A kiegyezést követően Székesfehérvár közigazgatási központ jellege megmaradt, sőt tovább erősödött. Székesfehérváron elsőként a reformkorban találkozhatunk azzal a törekvéssel, hogy a városba közintézmények telepítését szorgalmazták. Ekkor ez nem vezetett eredményre, de a későbbiekben a közintézmények, az állami hivatalok, az igazságszolgáltatási intézmények, a katonai intézmények és egyéb állami szervek elhelyezésének elősegítését fontos kérdésként kezelték, a század második felében ugyanúgy, mint a XX. század első felében. Többek között az M. kir. Államrendőrség kerületi Főkapitánysága, a Pénzügyigazgatóság, a Kultúrmérnöki Hivatal, a Kerületi Iparfelügyelőség, az Állami Mértékhitelesítő Hivatal, az Erdőgondnokság, a Gazdasági Felügyelőség, a Selyemtenyésztő Felügyelőség, a Kerületi Munkásbiztosító Pénztár, a Menekültügyi Hivatal kirendeltsége, a Tankerületi Főigazgatóság, majd a Tanfelügyelőség székhelye. A századfordulón a VI. kerületi csendőrparancsnokság, majd a II. csendőrkerületi Parancsnokság központja, itt működött továbbá az adóhivatal, a megyei pénzügyőrség, az Államépítészeti Hivatal, a Háziipari Kerületi Felügyelőség, az Állami Javítónevelő Intézet, a Székesfehérvári Orvosi Kamara (hatásköre Fejér, Veszprém, Komárom-Esztergom és Győr-Moson-Pozsony vármegyékre terjedt ki), a Székesfehérvári Kir. Törvényszék, a Székesfehérvári Kir. Ügyészség, a Székesfehérvári Kir. Járásbíróság, ügyvédi kamarai székhely (hatósági köre a Székesfehérvári és a Veszprémi törvényszék területére is kiterjedt) de közjegyzői székhely is volt. Ettől részben a fogyasztás mértékének, s a városi adó összegének emelkedését, a város

[1142] Végül, évekkel később, 1906-ban Pécsett jött létre a vállalkozás.
[1143] Keleti Károly: Hazánk és Népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest, 1871. 424. p. Gyimesi Sándor munkájában Székesfehérvárt 1828-ban a városiassági érték szerint a 13. helyre sorolta a települések sorrendjében.

szerepének, súlyának növekedését és a középítkezések megindulását remélték. Mindezért a város természetesen anyagilag is áldozatot vállalt, amikor telekkel, építőanyaggal járult hozzá a középítkezésekhez. Ezzel párhuzamosan történt a szociális intézmények telepítése is. A korábban létrehozott aggintézet és árvaház új épületet kapott, a szanatóriumok létesítését és működését alapítvány tette lehetővé, e mellett országos javítóintézet létesült. A kiegyezés időszakában kezdték meg működésüket a városi és a megyei kórházak, valamint a járványkórház.

Az 1910-es évek elejére alakult ki a modern város infrastruktúrája, ennek ellenére a település veszített presztízséből, városiasodottságának mértéke visszaesett, a város a fejlett megyeszékhely kategóriába került. A lemaradás okai, részben a városi politikai viszonyokban kereshetőek.

BIBLIOGRÁFIA

„Alkotni, teremteni kell”. Éhen Gyula emlékezete. Szombathely, 2004.
A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada. I-III. köt. Bp., é.n.
A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évf. Thirring Gusztáv szerk. Bp., 1912.
B. Szabó István – Juhász Viktor – Pallay István – Vértes József: Székesfehérvár és Fejérmegye ipara és kereskedelme Szent István évében 1938. Székesfehérvár, 1938.
Balázs László: Az ipari és kereskedelmi tőkefelhalmozás a XIX. század évtizedeiben Fejér megyében. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 7. köt. Székesfehérvár, 1973. 91-120. pp.
Balázs Péter: Győr a feudalizmus és a polgári forradalom idején. Bp., 1980.
Bácskai Vera: Fehérvár fejlődése a XVIII. században és XIX. század elején. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 8. köt. Székesfehérvár, 1974. 350-369. pp.
Bácskai Vera – Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp., 1984.
Bácskai Vera: Városok és városi társadalom a XIX. század elején. Bp., 1988.
Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Bp., 2000.
Beluszky Pál: A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat térképekkel) In: Tér és társadalom 1990. 3-4. sz.
Beluszky Pál: Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmus kori városhálózatban. In: Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv. I. köt. Bp., 2006. 269-288. pp.
Beluszky Pál – Győri Róbert: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”. Magyarország városhálózata a 20. század elején. In: Korall. 2003. május 11-12. szám. 199-238. pp.
Benczéné Nagy Eszter: Urbanizációs törekvések egy dunántúli kisvárosban. In: A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete. IV. (1867-1900). Veszprém, 1982. 190-197. pp.
Berend T. Iván – Ránki György: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX-XX. századi történetéből. Bp., 1974.
Berend T. Iván – Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944. Bp., 1973.
Bérdi György: Pécs legnagyobb adófizetői (1887-1901). In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. XX-XXI. köt. 1975-1976. Pécs, 1977. 113-125 pp.

Bodányi Ödön: Szombathely város fejlődése 1895-1910-ig és műszaki létesítményei. Bp., 1910.
Bognár Bulcsu: Felső- és középrétegek a dualizmuskori Szombathelyen a virilis jegyzékek alapján. In: Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Tóth G. Péter szerk. Veszprém, 2002. 164-205. pp.
Breinich Gábor: A magyar városok szövetkezése a dualizmus korszakában. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XXV. köt. Bp., 1996. 85-114. pp.
Csekő Ernő: A szekszárdi virilisek összetétele 1872-1918 között. In: Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Tóth G. Péter szerk. Veszprém, 2002. 149-161. pp.
Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp., 1976.
Demeter Zsófia – Gelencsér Ferenc: Székesfehérvár Anno... Pillanatképek egy város életéből. Székesfehérvár, 1990.
Demeter Zsófia – Gelencsér Ferenc: Örvendezz királyi város! Székesfehérvár Anno... 2. Székesfehérvár, 2002.
Dieballa György: Városunk és a katonaság. Székesfehérvár, 1900.
Dévay József (szerk.): Fejér vármegye és Székesfehérvár sz. kir. város évkönyve. Az 1929. évre. Székesfehérvár, 1928.
Dóka Klára: A pest-budai céhes ipar válsága, 1840-1872. Bp., 1979.
Dóka Klára: Kultúrmérnöki tevékenység a Dunántúlon (1879-1900). In: A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete. IV. (1867-1900). Veszprém, 1982. 218-227. pp.
Drucker József: Székesfehérvár 1868-ban. Elnöki jelentés e szabad királyi város törvényhatósága működésének főbb mozzanatairól. Székesfehérvár, 1869.
Eckhart Ferenc: A magyar közgazdaság száz éve 1841-1941. Bp., 1941.
Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848-1914. Bukarest, 1981.
Eperjessy Géza: A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Bp., 1988.
Erdősi Ferenc: Pécs funkcióinak és városszerkezetének alakulása a dualizmus korában. In: A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete. IV. (1867-1900). Veszprém, 1982. 129-138. pp.
Éhen Gyula: A modern város. Szombathely, 1897.

Falvay István: Székes-Fehérvár városának kiszemelt s műtani tárgyalás alá jöhető közös érdekei. Vízrendezés, - közlekedés, - világítás, - kényelem, - úgy szépítésre stb. vonatkozó javaslatok s intézkedések vezér-elvei. Székesfehérvár, 1872.
Fanta Adolf: Székesfehérvár város népesedési mozgalmának és közegészségügyének 10 évi története, 1865-1874-ig, valamint javaslatok a közegészségügy javítása érdekében. Székesfehérvár, 1875.
Farkas Gábor: A tőkés viszonyok kialakulásának és fejlődésének néhány kérdése Fejér megyében. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. köt. Székesfehérvár, 1972. 39-65. pp.
Farkas Gábor: A tőkés gazdasági fejlődés néhány kérdése Fejér megyében. Századok 1975. 5-6. sz.1029-1083. pp.
Farkas Gábor: A tőkés társadalom kialakulásának kérdései Székesfehérváron. In: Székesfehérvár évszázadai 4. 1688-1848. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1979. 139-151. pp.
Fejér vármegye és Székesfehérvár szab. kir. város Törvényhatóságainak Almanachja. (Összeállították: B. Szabó István és Bérczi Vilmos) Székesfehérvár, 1931.
Fejér vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város általános ismertetője és címtára az 1931-1932. évre. Főszerk.: F. Szabó Géza.
Fejér vármegye. In: Magyar városok és vármegyék monográfiája. XXII. Szerk.: Schneider Miklós – Juhász Viktor. Bp., 1937.
Felhő Ibolya – Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961.
Futó Mihály: A magyar gyáripar története I. köt. Bp., 1944.
Gidófalvy Elemér: Székesfehérvár tj. város és Fejér vármegye közgazdasági jelentősége. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 282-296. pp.
Gratz Gusztáv: A dualizmus kora 1867-1918. I-III., Bp., 1934.
Grünwald Béla: A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve. Bp., 1889.
Gyáni Gábor: Hétköznapi Budapest. Bp., 1998.
Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. 2. javított kiadás. Bp., 2003.
Gyimesi Sándor: Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp., 1975.
Halász Gábor: Magyar századvég. Bp., 1944.
Hanzély János: Magyarország közútjainak története. Bp., 1960.
Havranek József: Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének jelentése 1883-ik évről. Székesfehérvár, 1884.

Havranek József: Javaslat Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági bizottságához városi pénztárak javára nyitandó új jövedelmi források tárgyában. Székesfehérvár, 1888.
Horváth Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története, 1896-1914. Bp., 1961.
Horváth Zoltán: Sopron városias fejlődése a kapitalizmus első időszakában (1848-1914). In: Soproni Szemle. 1985. 3. sz. 213-235. pp.
Horváth Zoltán: Idegen (külföldi) tőkések gyáralapítási kísérletei Sopronban 1918 előtt. In: Soproni Szemle. 1988. 3. sz. 193-220. pp.
Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet V. köt. Bp., 1936.
Jánki Gyula: Fejér vármegye és Székesfehérvár tj. város közoktatásügye. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 276-281. pp.
Józsa László: A kultúrmérnöki intézmény története. Bp., 1902.
Kalocsay Péter: A dualizmus kori Szombathely. In: Vasi Szemle. 1997. LI. évf. 5. szám. 621-636. pp.
Katus László: A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai 1848-1867. In: A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete. III. köt. (1848-1867). Veszprém, 1978. 6-30. pp.
Katus László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Magyarország története 1848-1890. II. köt. Bp.1987. 913-1038. pp.
Katus László: A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai. In: Magyarország története 1848-1890. II. köt. Bp., 1987. 1189-1163. pp.
Kállay István: Fehérvár Regimentuma 1688-1849. A város mindennapjai. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 18. köt. Székesfehérvár, 1988.
Kállay István: A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686-1848. Bp., 1989.
Kelemen József: A magyar hitelügy története. Bp., 1938.
Keleti Károly: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest, 1871.
Képessy Árpád: A magyar vasútügy története. Bp., 1908.
Kovács Alajos: Száz év Fejér vármegye községeinek népesedéstörténetéből. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 248-265. pp.
Kovács Alajos: Magyarország népe és népesedésének kérdése. Bp., 1941.
Kósa László: Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon 1880-1920. Debrecen, 1990.
Kutas István: Egy évszázad erőfeszítései fővárosunk köztisztaságáért 1895-1995. Bp., é.n.

Ladányi Miksa (szerk.): A Magyar Ipar Almanachja Bp., 1929.
Ladányi Miksa (szerk.): A Magyar Ipar Almanachja Bp., 1932.
Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. III. köt. A városi polgárosodás évtizedei 1801–1849. Székesfehérvár, 1998.
Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. IV. köt. A szabadságharc leverésétől az első világháborúig 1849–1914. Székesfehérvár, 1998.
Lengyel Alfréd: Mozaikok Győr történetéből. Válogatott cikkek és tanulmányrészletek. Győr, 1983.
Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Szerk.: Matlekovits Sándor. Bp., 1898.
Majdán János: A „vasszekér" diadala a magyarországi vasútépítés 1914-ig. Bp., 1987.
Majdán László: A vasút polgárosító hatása. In: Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Szerk.: Tóth G. Péter. Veszprém, 2002. 303-322. pp.
Major Iván: Közlekedés és gazdaság. Bp., 1984.
Major Ferenc tisztifőorvos indítványa a városunkban építendő új városháza érdekében. Székesfehérvár, 1892.
Megyeri Anna: Építkezések Zalaegerszegen a dualizmus idején. In: Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Tóth G. Péter szerk. Veszprém, 2002. 325-357. pp.
Melega Miklós: A századfordulós Szombathely infrastruktúrájáról. Vasi honismereti és helytörténeti közlemények. 1996. 2. szám. 33-44. pp.
Melega Miklós: Éhen Gyula polgármester infrastruktúra-fejlesztő programja. In: „Alkotni, teremteni kell". Éhen Gyula emlékezete. Szombathely, 2004. 42-76. pp.
Mendlik Alajos: A gázvilágítás népszerű ismertetése. Székesfehérvár, 1972.
Meznerics Iván – Torday Lajos: A magyar közigazgatás szervei 1867-1937. Bp., 1937
Németh G. Béla (szerk.): Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Bp., 1988.
Palugyay Imre: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. II. köt. 1854.
Párniczkyné Nuczás Ilona: Urbanizációs folyamat Székesfehérvárott 1848-1870 között. In: A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete. III. köt. (1848-1867). Veszprém, 1978. 157-165. pp.
Párniczkyné Nuczás Ilona: Urbanizáció Székesfehérváron 1868-1890 között. In: A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete. IV. köt. (1867-1900). Veszprém, 1982. 198-208. pp.

Pénzes Ferenc: Fejér megye gazdasági statisztikája 1869. évről. (közzé tette a Fejér megyei Gazdasági Egyesület.)
Pribék Antal: Elnöki jelentés a székesfejérvári képviselő testület s tisztikar működéséről 1869-ik évi október 14-től 1872. évi april 15-ig. Székesfehérvár, 1872.
Radenich György: Fejér vármegye és Székesfehérvár szab. kir. Város. In: Magyarország vármegyéinek általános ismertetője. V. köt. Bp., 1924.
Ráth Károly: A magyar iparkiállítások a múltban és a jövőben. Bp., 1882.
Rédei Jenő: A születések és halálozások alakulása a XIX. és a XX. században Európában és Magyarországon. Bp., 1960.
Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., 1999.
Ruzitska Lajos: A magyar vasútépítések története 1914-ig. Bp., 1964.
Saára Gyula polgármester jelentése az új városház építése tárgyában. Székesfehérvár, 1912.
Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp., 1976.
Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867-1900. Bp., 1954.
Sáry István: Zechmeister Károly a városépítő és ipartelepítő polgármester. In: Laudatio et salutatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára. Székesfehérvár, 2004. 377-382. pp.
Sárvári Elemér: A székesfehérvári gázvilágítás története. 1872-1972. Százéves a gázvilágítás az ezeréves városban. Székesfehérvár, 1972.
Sárvári Elemér: A Székesfehérvári Gázgyár története (1872-1973). In: Fejér megyei Történeti Évkönyv 10. köt. Székesfehérvár, 1976. 7-18. pp.
Sipos András: Várospolitika és városigazgatás Budapesten 1890-1914. Bp., é.n.
Sipos András – Donáth Péter: „Kelet Párizsától" a „Bűnös városig". Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. I. köt. 1870-1930. Bp., 1999.
Somkuti Éva: Székesfehérvár kereskedelmi élete a XIX. század közepén. In: A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete. III. köt. (1848-1867). Veszprém, 1978. 149-156. pp.
Somkuti Éva: Székesfehérvár gazdasági életének néhány jellemző vonása a XIX. század utolsó harmadában. In: A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete. IV. köt. (1867-1900). Veszprém, 1982. 155-163. pp.
Somkuti Éva: Egy székesfehérvári polgárcsalád genealógiája. In: A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete. V. (1900-1944). I. köt. Veszprém, 1982. 459-465. pp.

Söptei Imre: Kőszeg legtöbbet adózó polgárai 1872-től a századfordulóig. In: Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Tóth G. Péter szerk. Veszprém, 2002. 139-146. pp.
Szakály Gyula: Gondolatok a győri gazdasági elit történetéről 1900-1944 között. In: Győri Tanulmányok. 1987. 8. sz. 25-47. pp.
Szalai Károly: A társadalmi mobilitás iránya Székesfehérváron 1900-1918. In: Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Tóth G. Péter szerk. Veszprém, 2002. 59-71. pp.
Szalai Károly: Városfejlődés Székesfehérváron a XX. század elején. In: Laudatio et salutatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára. Székesfehérvár, 2004. 445-459. pp.
Szádeczky–Kardos Tibor: A magyarországi pénzintézetek fejlődése. Bp., 1928.
Székesfehérvár 1869. december 31-én. Székesfehérvár, 1870.
Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének 1872. évi zárjelentése. Székesfehérvár, 1873.
Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének 1873. évi zárjelentése. Székesfehérvár, 1874.
Székesfehérvár szab. kir. város polgármesterének 1883. évről. Székesfehérvár, 1884.
Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági szervezete az 1870. XLII. t.cz. 91. §. értelmében Székesfehérvár, 1872.
Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági közegeinek névsora. Székesfehérvár, 1872.
Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági szervezete. Székesfehérvár, 1879.
Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatósági szabályrendelete. Székesfehérvár, 1902.
Székesfehérvár szab. kir. város szervezési szabályrendelete. Székesfehérvár, 1912.
Székesfehérvár szab. kir. város szabályrendelete a bérkocsizási iparról. Székesfehérvár, 1904.
Székesfehérvár szab. kir. város szabályrendelete a bérkocsizási iparról. Székesfehérvár, 1908.
Székesfehérvár szab. kir. város szabályrendelete a bérkocsizási iparról. Székesfehérvár, 1911.
Székesfehérvár szab. kir. városnak villamos köz- és magánvilágítás áramellátása tárgyában kötött szerződés. Székesfehérvár, 1916.
Szőllősy Zoltán: Fejér vármegye és Székesfehérvár tj. város birtokviszonyai és mezőgazdasága. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. pp. 265-275.
Tanulmányok Pécs Történetéből 1-3. Pécs Története Alapítvány Pécs, 1995-1996.
T. Mérey Klára: A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában. H.n. é.n.
Thirring Gusztáv: Budapest félszázados fejlődése 1873-1923. Bp., 1925.

Thirring Gusztáv: Sopron városa a 18. században. Sopron, 1939.
Thirring Lajos: Székesfehérvár s Fejérmegye népességének fejlődése és összetétele. In: Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. I. köt. 207-232. pp.
Tomka Béla: A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836-1947). Bp., 1996.
Tunner Károly: A székesfehérvári vízvezetékről. Székesfehérvár, 1910.
V. Fodor Zsuzsa (szerk.): Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. Veszprém, 1995.
Varga Éva: A „modernizáció" Kaposváron a városkép változásainak tükrében. In: Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Tóth G. Péter szerk. Veszprém, 2002. pp. 359-378.
Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp., 1896.
Veliky János (szerk.): Polgárosodás és szabadság. (Magyarország a XIX. században.) Bp., 1999.
Vértes József: Kétszáz esztendő. A Székesfehérvári Kereskedelmi Társulat története 1712. év óta. Székesfehérvár, 1912.
Vörös Károly: Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. In: Győr. Várostörténeti tanulmányok. Győr, 1971. 323-404. pp.
Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917. Bp., 1979.
Vörös Károly: A világváros útján: 1873-1918. In: Budapesti Negyed 1998. 20-21. szám. 106-172. pp.
Winkler Gábor: Győr városépítészete a dualizmus korában. In: Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Tóth G. Péter szerk. Veszprém, 2002. 381-390. pp.

A VÁROSBŐVÜLÉS ALAPJAINAK MEGTEREMTÉSE, VÁROSRENDEZÉS A REFORMKORBAN 116
SZÉKESFEHÉRVÁR VÍZRENDEZÉSE 116
SÓSTÓ 125
SZÉKESFEHÉRVÁR SZÉPÍTÉSZETÉNEK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE A REFORMKORTÓL A KIEGYEZÉSIG 128

AZ URBANIZÁCIÓS FEJLŐDÉS MOZGATÓI 137
A VÁROSRENDEZÉS ÉS -SZÉPÍTÉS SZERVEI A KIEGYEZÉST KÖVETŐEN 137
VÁROSI MÉRNÖKÖK 145
EGYESÜLETEK A VÁROSSZÉPÍTÉS SZOLGÁLATÁBAN 150

URBANIZÁCIÓS FEJLŐDÉS A KIEGYEZÉS IDŐSZAKÁBAN 154
UTAK, UTCÁK, JÁRDÁK 154
PARKOSÍTÁSOK, TÉRRENDEZÉSEK 164
A VÁROSBŐVÜLÉS, A BELTERÜLET VÁLTOZÁSAI, NÖVEKEDÉSE 171

KÖZÉPÍTKEZÉSEK, VÁROSKÉPET ALAKÍTÓ ÉPÍTKEZÉSEK 187
JÓZSEF FŐHERCEG LOVASSÁGI LAKTANYA 191
69-ES CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI GYALOGSÁGI LAKTANYA 194
HADTESTPARANCSNOKSÁG, HONVÉDLAKTANYA 195
ÁRPÁD FÜRDŐ 198
EGYÉB JELENTŐSEBB ÉPÍTKEZÉSEK, MILLENIUMI TERVEZETEK 202

A VÁROSI LÉTFELTÉTELEK JAVÍTÁSA, INFRASTRUKTURÁLIS FEJLESZTÉSEK 205
KÖZTISZTASÁG 205
A KÖZVILÁGÍTÁS, A LÉGSZESZVILÁGÍTÁS BEVEZETÉSE 209
A VILLANYVILÁGÍTÁS 214
VÍZVEZETÉK, CSATORNÁZÁS 217
SZÉKESFEHÉRVÁR KÖZLEKEDÉSI VISZONYAI A XVIII-XIX. SZÁZADBAN 222
A KÖZÖSSÉGI KÖZLEKEDÉS TERVEI 231
A FORGALOM SZABÁLYOZÁSA 234
A DÉLI VASÚT 237
ORSZÁGOS JELENTŐSÉGŰ RENDEZVÉNYEK 242
AZ URBANIZÁCIÓS FEJLESZTÉSEK ÖSSZEGZÉSE 245

BIBLIOGRÁFIA 253